

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 107

ALMAN — İNGİLİZ BELGELERİNİN
VE
SİYASÎ GELİŞMELERİN IŞIĞI ALTINDA

GAYRİMÜSLİM OSMANLI
VATANDAŞLARININ HUKUKÎ
DURUMU

(1839-1914)

Doç. Dr. GÜLNİHÂL BOZKURT

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1989

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VII. Dizi—Sa. 107

ALMAN—İNGİLİZ BELGELERİNİN
VE
SİYASÎ GELİŞMELERİN IŞIĞI ALTINDA

**GAYRİMÜSLİM OSMANLI
VATANDAŞLARININ HUKUKÎ
DURUMU**

(1839 - 1914)

DOÇ. DR. GÜLNİHÂL BOZKURT

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A
1 9 8 9

**Sevgili Annem ile Babam
Semiha ve Nihat Ünal'a**

ISBN 975-16-0166-5

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM REFORM ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİNDE ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİ

I. Genel Olarak	7
II. İslam'da Zimmet Kavramı	7
III. Osmanlı Devletinde Genel Olarak Zimmîler	9
1. Millet Kavramı	9
2. Osmanlı Devletinde Zimmî Guruplar	11
A. Genel Olarak	11
B. Tarihî Gelişim	12
3. İslâm Hukuku Çerçevesinde Osmanlı Zimmîlerinin Reform Öncesi Hukukî Statüleri	14
A. Aile Hukuku Açısından Zimmîler	14
B. Miras Hukuku Açısından Zimmîler	15
C. Borçlar ve Ticaret Hukuku Açısından Zimmîler	16
D. İkâmetgâhları	18
E. Giyimleri	19
F. Din Hürriyetleri	20
G. Askerlik ve Zimmîler	23
H. Usul Hukuku Açısından Zimmîler	23
İ. Ceza Hukukunda Zimmîler	25
K. Vergi Hukuku Açısından Zimmîler	26
L. Zimmî Cemaatlerin İdaresi	29

İKİNCİ BÖLÜM
ANLAŞMALARLA ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNE
YAPILAN MÜDAHALELER

I. Genel Olarak	33
II. Kapitülasyonlar	33
1. Fransa'ya verilen Kapitülasyonlar	33
2. Avusturya'ya Verilen Kapitülasyonlar	35
III. Barış Anlaşmalarında Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler	36
1. Küçük Kaynarca Anlaşması	36
2. Prusya ve Zimmîler	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN
REFORMLARLA DÜZENLENMESİ

I. 1856 Islahat Fermanına Kadar Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler	40
1. Genel Olarak	40
2. II. Mahmut Dönemi	41
3. Gülhane Hatt-ı Hümayunu	42
4. Kutsal Yerler Sorunu ve Kırım Savaşı	44
5. Islahat Fermanı	55
6. Reform Uygulamaları ve Bunlara Yönelik Tepkiler	59
A. Müslüman Halkın Tepkisi	60
B. Zimmîlerin Tepkileri	62
II. Islahat Fermanının Etkisiyle 1856-1876 Yılları Arasında Çıkan Siyasal Olaylar	71
III. 1876 Anayasası ve Gayrimüslimler	83
IV. Berlin Barışı ve Sonrasında Gayrimüslimlerle İlgili Gelişmeler	88
1. Genel Olarak	88
2. Berlin Konferansı	89
3. Berlin Barışından Sonraki Gelişmeler	91
V. Gayrimüslimlerle İlgili Fikrî Faaliyetler	108

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TANZİMATTAN İTİBAREN ÇIKARTILAN YASALARLA
GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN DÜZENLENİŞİ

I. Vilayet Nizamnamesi	111
II. Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu	112
III. Vergi Alanındaki Düzenlemeler	117
IV. Gayrimüslim Vatandaşların Askere Alınması Konusundaki Çabalar	120
V. Din Hürriyeti Konusundaki Tartışmalar	130
VI. Mahmi Sorunu ve Tabiiyet Yasası	139
VII. Devlet Hizmetinde ve Ticaret Hayatında Gayrimüslimler	153
VIII. Eğitim	157

BEŞİNCİ BÖLÜM
“MİLLET”LERİN YENİDEN DÜZENLENMELERİ

I. Rum Nizamnamesi	170
II. Protestan Cemaati Nizamnamesi	178
III. Ermeni Gregoryen Cemaati Nizamnamesi	181
IV. Katolik Ermeniler	183
V. Latin Piskoposluğu	187
VI. Yahudi Milleti	189
VII. Bulgar Eksarklığı	190

ALTINCI BÖLÜM
II. MEŞRUTİYETİN İLANINA GİDEN YILLARDA VE II. MEŞRUTİYET
DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİMLERLE
İLGİLİ GELİŞMELER

I. Düşünce Akımları ve II. Meşrutiyet’in İlanı	195
II. II. Meşrutiyet Dönemi	196
III. 19. Yüzyıl Sonlarından İtibaren Gayrimüslimlerin Şahsî Halle- rine ve Aile Hukuklarına İlişkin Olarak Yapılan Düzenlemeler	208
S O N U Ç	213
K İ S A L T M A L A R	219
B İ B L İ Y O G R A F Y A	221
S U M M A R Y	233
D İ Z İ N	237

ÖNSÖZ

“Müslüman Olmayan Osmanlı Uyruklarının Hukukî Statüleri” konulu araştırmamız, Tanzimat’ın ilânından itibaren Osmanlı Devleti’nin bu alanda yaptığı çalışmaları kapsamaktadır. Ancak bu çalışmaları dönemin siyasal olaylarından soyutlamak imkânsızdır. Çünkü, devleti konuyla ilgili fermanları ve nizamnameleri çıkarmaya iten etkenler arasında siyasal olayların rolü büyüktür. Bu nedenle konumuzla ilgili tüm hukukî düzenlemeleri alt alta sıralayıp açıklamak yerine, ilgili siyasal olaylara çok kısa da olsa yer vermek hem amaca daha uygun bulunmuş, hem de bu hukukî düzenlemeler bir temele oturtulabilmiştir.

Bugüne kadar Türk Hukuk Tarihi açısından bu konuyla ilgili bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Konumuz dün olduğu gibi bugün de güncelliğini korumaktadır. Hukuk Tarihi araştırmalarının salt bilimsel yararları yanında, bugüne de bir katkıda bulunmak, hâlâ tartışılan pek çok soruna ışık tutmak amacıyla bu konuyu seçtik. Osmanlı Devleti’nin gayri müslüm vatandaşlarıyla ilgili olarak yaptığı reformlar çerçevesinde çıkarılan düzenlemeler, iddia edildiğinin aksine, devletin gayrimüslimlerin sorunlarına verdiği önemi ve onları daha huzurlu kılacak bir ortam yaratma gayretini açıkça göstermektedir. Araştırmamızın amacı, bu iyiniyetli yaklaşımı ve bu konuyla ilgili sorunların “yaratılma”, “değerlendirilme”, ve “Osmanlı Devleti’ne yansıtılma” biçimlerini, ilgili bazı büyük devletlerin arşiv belgelerinin de yardımıyla ortaya koymaktır.

Konumuzun siyasal, sosyal, dinî, ekonomik boyutlarının fazlalığı ve derinliği, onu bilimsel ve sistematik bir bütün olarak incelemeyi çok zorlaştırmıştır. Buna rağmen modern Hukuk Tarihi’ne uygun bir sistem içerisinde bu araştırmayı yapmaya çalıştık. Eksik ve yanlışlarımızın anlayışla karşılanmasını diliyoruz.

Bu kitabın yazılması için gerekli önçalışmalar ile İngiliz ve Alman arşivlerindeki araştırmalarımız, Alexander von Humboldt Vakfı’nın yardımları ile mümkün olabilmiştir. Bu Vakfın yöneticilerine, arşivlerde gerekli belgeleri en kısa zamanda tarayabilmem için her türlü kolaylığı gösteren Londra, Public Record Office (Foreign Office) yetkilileri ile Bonn, Auswärtiges Amt Arşiv Müdürü Sayın Dr. Theodor Gehling’e candan teşekkürlerimi sunmak ödevimdir.

Ayrıca Hamburg’daki çalışmalarım sırasında ve sonrasında hiç bir yardımını esirgemeyen sevgili dostum Orientalist Dr. Marianne Schmidt-Dumont’a,

kitabımızı en kısa zamanda yayınlayan Türk Tarih Kurumu Yöneticilerine ve özellikle Kurumun Başkanı Sayın Prof. Dr. Yaşar YÜCEL'e, yıllardır Fransızca tercümelerimi gerçek bir özveri ile yapan Paris eski Basın Ataşemiz, halam, sn. Nebahat Boran'a, karşılaştığım tüm zorlukları büyük bir fedakârlıkla paylaşan kızım İpek ve eşim Murat'a duyduğum minnet sonsuzdur.

GİRİŞ

Bilindiği gibi bir devletin temel öğelerinden biri de “İnsan”dır. Geniş topraklara egemen olan Osmanlı Devleti’nde bu unsuru, çeşitli ırk ve dinlere mensup kişiler oluşturmuşlardı. Bu kişiler etnik kökenleri dikkate alınmadan, sadece mensup oldukları din veya mezhep esasına göre guruplandırılmışlar; böylece Müslüman, Hristiyan, Yahudi guruplar toplu olarak Devlet’in insan unsurunu meydana getirmişlerdi.

Önemli ölçüde teokratik temellere oturan bu devlette, İslâm hukuku kuralları ile örfî kurallara uyuldu ve Müslüman olmayanları Müslümanların içinde eritme politikası güdülmedi. İslâm hukukuna göre, Müslüman olmayan ve İslam topraklarında Halife’nin güvencesinde dinlerini muhafaza ederek yaşamalarını sürdürebilen ehl-i kitap kişilere “zimmî” adı verilirdi. Fethedilen topraklarda yerleşmiş bulunan farklı din ve kültüre mensup bu kişiler, bir akde dayanarak zimmî adını alır, sosyal ve ekonomik ilişkilerini, İslâm Hukukunca kuralları belirlenen bir hukukî statü içerisinde sürdürürlerdi.

Osmanlı Devleti’nde de buna uygun olarak, Osmanlı egemenliği altında, birbirlerinden çok farklı etnik köken ve kültürlere sahip insan toplulukları yüzyıllarca yan yana, kendi kültürlerini koruyarak yaşadılar. Bunlar, Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil, Müslüman, Rum, Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan ya da Yahudi olarak adlandırıldılar. Zira bu guruplara dahil olmanın tek kıstası, milliyetleri değil, dinleri ya da mezhepleri idi. Bu gurupların herbirine Devlet, “Millet” adını vermişti. Çünkü “millet” Arapça’da din veya mezhep demektir. Böylece aynı din ve mezhepte bulunan cemaatlere “millet” deniyordu. Millet-i İslâm gibi. Bu sözcük Osmanlı Devletinde bu anlamda, doğru olarak kullanılıyordu. Biz de “millet”i hep dinsel topluluk anlamında kullanacağız.

Hepsi Osmanlı uyruğu sayılan bu kişiler arasında Müslüman olup olmaya dayanan önemli hukukî statü farklılıkları vardı. Müslüman olmayanlar özel hukuk alanında kendi aralarında mensup oldukları din ve toplulukların sosyal yaşama ilişkin kurallarına ve kamu hukuku alanında ise İslâm hukukunun Müslüman olmayanlara ilişkin kurallarına tâbi tutuluyorlardı. İslâm ve Osmanlı kamu hukuklarında Müslüman olan ve olmayan vatandaşlara farklı kuralların uygulanması, kısmen İslam hukukundan kısmen de ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu.

Kendilerine alabildiğine geniş vicdan hürriyeti tanınmış olan zimmîler, günlük hayatlarında Müslüman bir toplumda yaşamaktan doğan bazı sosyal kısıtlamalara uyruk tutulmuşlardı. İbadet hürriyetlerinde, giyimlerinde belli kurallara uymaları istenen zimmîler askerlik de yapmıyorlardı. Ancak bu kural Osmanlı Devleti'nde kısmen uygulandı. Fakat askerlik yapan zimmîlerin sayısı yine de son derece sınırlı kaldı.

Hukukî statülerinden kaynaklanan bu farklılık, onların milliyetçilik bilinçlerini korumalarına, Müslümanlar arasında erimelerine ve geniş ekonomik çıkarlar elde etmelerine de yol açtı.

Devletin güçlü olduğu dönemlerde huzurlu bir yaşam süren zimmîler, çöküş devrinde adaletsiz yönetim ve vergi sisteminden Müslümanlar kadar, hatta ekonomik durumları iyi olduğundan Müslümanlardan daha az acı çektiler.

18. yüzyılda Amerika'da "herkesin eşit yaratıldığının" ve Fransa'da "İnsan ve Vatandaş Hakları"nın ilanlarından sonra yayılan milliyetçilik akımları, zimmî uyrukları çok etkiledi.

Çocuklarını Avrupa'da okutup Batı kültürüyle yetişmelerini sağlayan, askere gitmemelerinden ve dil bilmelerinden kaynaklanan üstünlüklerini iyi kullanarak, Osmanlı ekonomisinde üstün bir yer elde eden zimmîler bağımsızlık isteği ile ayaklanmaya başladılar¹.

Büyük devletler de bu durumu kendi yararlarına kullanmakta gecikmediler. Bu huzursuz millet guruplarını kendi himayelerine almak, onlar vasıtasıyla Osmanlı topraklarında egemenlik kurmak amacıyla zimmîler lehine reformlar yapılmasını istediler ve bu uğurda birbirleriyle rekabete giriştiler.

Batıda yeşeren fikirleri hemen kabule yeterli kültür düzeyindeki bu "millet" guruplarının büyük devletlerce desteklenen istekleri, 19. yüzyılın başında Osmanlı Devletini Yunanistan'ın bağımsızlığını, Eflak ve Boğdan Beyliklerinin özerkliklerinin genişletilmesini, Sırbistan'ın özerk bir beylik olarak kuruluşunu kabule zorladı. Ayrıca devlet adamları çeşitli alanlarda reform hareketlerine giriştiler.

Tanzimat'ın ilanı ile başlayan² reformlar dizisinin konumuz açısından karakteristik özelliği, çeşitli millet guruplarına dahil olan vatandaşların hukukî statü farklılıklarını kaldırma amacını taşıması, yani zimmîlerin bu statüden çıkartılarak Müslümanlarla birlikte "Osmanlı Vatandaşı" statüsüne geçirilmesidir.

¹ Ermeniler ve diğer Hristiyan guruplarını sarsan yeni fikirler Yahudiler üzerinde fazla etkili olmamıştır.

² Devleti yenileştirme çabalarının daha önceki yıllarda başladığı bilinmektedir. Bizim konumuz açısından yenilikler, yani Müslüman olmayanların statülerini değiştirmeyi amaçlayan reformlar Tanzimat'la başlamaktadır.

Devletin Müslüman olan ve olmayan uyrukları arasında eşitliği sağlaması, hepsine aynı hukuk sisteminin tatbiki ile mümkündü. Müslüman olmayanlara şer'i hukuk uygulanamayacağına göre, onların bu hukuktan kaynaklanan kısıtlamalarını kaldıran ve hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere uygulanan bir ortak hukuk yaratılmalı ve bu iki gurubun hukuken ayırımına engel olunmalıydı. Bu nedenle "laik Batı"dan örnek alınarak, "teokratik" Osmanlı Devletinde uygulanacak kanun ve kurumlar Tanzimat'tan itibaren kabul edilmeye başlandı.

Yenilikçi devlet adamları, Hatt-ı hümayunlarla tüm uyrukların eşitliğini ilan ederken, müslüman olmayanların sorunlarını salt "eşitlik" kavramıyla halledeceklerini ve büyük devletlerin baskılarının sona ereceğini hesaplıyorlardı. Ancak çözüm bu kadar basit değildi. Çünkü sorun, Batılı devletlerin gösterdikleri gibi, "bir İslam devletinde yaşayan zimmîlerin haklarını korumak" olmayıp, büyük devletlerin siyasal çıkarlarının gerçekleştirilebilmesiydi. Milliyetçilik bilinçleri uyanan zimmîlere birer vatan ve bayrak sağlanmalı, "hasta adam"ın ölümü çabuklaştırılmalıydı. Bu amacı gerçekleştirmek için, Hristiyanlara yeni haklar sağlayan reformlar isteme örtüsü altında, Batılı devletler Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yaptılar. Böylece Müslüman olmayan halkın, yani zimmîlerin hukukî statüleri 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin ve aynı zamanda büyük devletlerin en büyük iç ve dış sorunlarından biri haline geldi. Ancak Osmanlı Devletinin bu alandaki çabaları amacına ulaşamadı. Reform fikri halktan değil, üstün bir teknik ve askerî düzene sahip olan ve devleti parçalamak için bu sorunu bir bahane olarak kullanan Avrupa'ya karşı devleti savunma gayesini güden bir gurup yenilikçi devlet adamından kaynaklanıyordu. Genellikle kapalı ekonomi içinde yaşayan müslüman halk reformlara inanmadı ve katılmadı. Sosyal ve ekonomik yönden yeterli derecede gelişmemiş ve belli bir kültürel düzeye gelememiş bu kesim, geleneksel kurumların muhafazasından yanaydı. Bu nedenle reform çalışmalarını anlaması ve devleti desteklemesi beklenemezdi.

Devletin Müslüman olmayan uyruklarının statülerini yeniden belirleme ve onları Müslümanlarla aynı hukukî düzenlemeye tabi tutma amacını güden reform çabalarının yüzyıllardır kendilerini onlardan farklı gören ve hisseden müslümanları huzursuz etmesi doğaldı. Ancak bu çalışmalar zimmîleri de memnun etmedi. Milliyetçi duygularla hareket eden Hristiyan halkın çoğunlukta olduğu bölgelerde, reformlarla yeni ve güçlü bir Osmanlı düzeni kurulma olasılığı hoş karşılanmadı. Öte yandan kendi aralarında gayriresmî de olsa bir hiyerarşi bulunn zimmî guruplar ve bu gurupları maddî, manevî baskı altında tutan din adamları, eşitlik ilkesinin onları Müslümanlarla ve birbirleriyle bir tutarak eski ekonomik ve dinî imtiyazlarını kaldıracağı korkusuyla reformlara karşı çıktılar. Özellikle büyük devletlerin yeniden gündeme getirdikleri

“Kutsal Yerler sorunu”, Hristiyan cemaatler arasında mevcut eski rekabetin yeniden canlanmasına sebep oldu. Onlar arasındaki mücadeleyi bu devletler sonuna kadar körükleyerek desteklediler.

Ne zimmî ne de Müslüman uyrukları memnun edebilen yeni düzenlemeler, reformist devlet adamlarının beklentilerinin tam tersine olarak devleti iyice sarstı. Hukukundan eğitim sistemine kadar tamamıyla dinî temellere oturmuş bir toplumda, Batıdan alınan kanun ve kurumların başarılı olarak uygulanması mümkün değildi. Hukuktaki düalizm, yani ilgasının mümkün olmadığı kabul edilen şer’î hukuku, Batının laik hukuk kuralları ile yanyana uygulama çabaları, artık tüm kurumları yozlaşan Osmanlı Devletini kaçınılmaz sona yaklaştırmıştı.

Tanzimattan itibaren, hukukî statüleri iç ve dış politika alanında büyük sürtüşmelere yol açan zimmîlerin hak ve mükellefiyetleri, temelde beş ana kaynağa dayanmaktadır; İslâm hukuku, İslam hukukunun tanıdığı kadarıyla kilise hukuku, kapitülasyonlar, barış anlaşmaları ve sonradan eklenen reform hareketleri.

İslâm hukukunun zimmîlere ilişkin kuralları, Osmanlı Devletinin gayrimüslüm uyruklarının hak ve mükellefiyetlerinin gerçek temelini oluşturmaktadır. Esas itibarıyla Osmanlı Devletinin yükselme çağında zimmîlerin hukukî statüleri bu kurallarla belirlenmiştir. Zimmîlerin askere alınmamaları, farklı giyimleri ve ibadetlerini müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yerine getirmeleri hep fıkıha dayanılarak getirilen sınırlamalardır.

Bununla birlikte İslam hukuku, gayrimüslimlerin kendi Kilise hukuklarına ait bazı uygulamaları da kabul etmiştir. Zimmîler arasındaki bazı davalar, evlenme-boşanma ve özellikle ruhban sınıfını ilgilendiren konular buna örnek gösterilebilir. Böyle sorunlar ortaya çıktığında kendi “âyin ve ibadetlerine göre” hareket edilecektir³.

Kapitülasyonlar ise bilindiği gibi devletin güçlü olduğu dönemde, sadece devletin kapitülasyon verdiği ülkenin uyruklarına tanınan imtiyazlardır. Ancak devletin zayıf düşmesinden istifade eden bir kısım zimmîler, büyük devletlerin koruması altına girerek kapitülasyonlardan yararlanmaya başladılar. Bu konudaki iddiaların artması ve bir kısım zimmîlerin uyrukluk değiştirmek istemeleri, Osmanlı Devletini bu alanda da tedbirler almaya ve sonunda “Tabiiyet Kanunu”nu çıkarmaya zorlamıştır. Böylece yabancıları hedef ve kapsamına alan kapitülasyonlar, zamanla Osmanlı Devleti’nin zimmî uyruklarının hukukî statülerini etkileyen unsurlardan biri haline gelmişlerdir.

³ Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 15-48. Ayrıca bk. Kitabımızdaki “Aile Hukuku Bakımından Zimmîler”, “İslam’da Zimmet Kavramı” başlıklı kısımlar.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı ülkeler Osmanlı Devletiyle yaptıkları çeşitli barış anlaşmaları ile, milliyetçilik duyguları uyanmış Osmanlı gayrimüslim uyruklarına devletten kopmalarını kolaylaştıracak yeni haklar verilmesini sağlayarak, hasta adamın ölümünü çabuklaştırmışlardır.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin daha önceki yüzyıllarda yaptığı bazı anlaşmaların bir kısım maddeleri de, saptırılmış yorumlarla devletten haksız çıkarlar sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bunun en güzel örneğini Küçük Kaynarca anlaşması teşkil eder ki, bu konuya ayrıntılı olarak ilerde değineceğiz.

Zimmîlerin hukukî statüleri Tanzimat'a kadar bu dört kaynağa dayanılarak belirlenmiş, ancak bu tarihten sonra girilen ve çalışmamızın esas konusunu teşkil eden reform hareketleri ile devletin gayrimüslim uyruklarının durumları yeniden ele alınmış, onların eski imtiyazlarını aynen koruyan, pek çok da yeni haklar ekleyen düzenlemeler getirilmiştir.

Biz bu araştırmamızda, devletin insan unsurunu oluşturan “milletler”den, yalnız gayrimüslim gurupların özelliklerini ve onlara yeni bir hukukî düzen getirmek amacıyla 1839'dan itibaren Devletin yaptığı tek taraflı hukukî düzenlemeleri, Batılı Devletlerle bu konuda yapılan görüşme ve imzalanan anlaşmaları, Batılı ülke temsilcilerinin İstanbul'da zimmîler sorunun çözümünde aldıkları tutum ve oynadıkları rolü, mümkün olduğu kadar kronolojik bir sırayla incelemeye çalıştık.

Bu dönemde geçen siyasal olaylara ise, o dönemin tarihini değil, hukuk kurumlarını saptama amacını içeren bu çalışmada doğal olarak bütünüyle yer vermedik. Ancak zimmîlerin hukukî statüleriyle ilgili oldukları ölçüde değindik.

Ayrıca bu gurupların hukukî statülerine, temel farklılıklar dışında sadece genel olarak değindik. Çünkü bunlardan birine mensup zimmîlerin hukukî statüleri, diğerlerinden soyutlanarak açıklanamayacağı gibi, her bir gurubu ayrı ayrı incelemek de çalışmamızın sınırlarını çok genişleteceği ve amaçtan uzaklaştıracacağı için uygun görülmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

REFORM ÖNCESİ DÖNEMDE

OSMANLI DEVLETİNDE

ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİ

I. Genel Olarak

Osmanlı Devleti'nde zimmî uyrukların hukukî statülerinin ana kaynağı olan İslâm Hukukundaki “zimmî” kurumunun genel ilkelerine çok kısa olarak değinmekte yarar vardır. Ancak Osmanlıların pek çok İslâm hukuk kurum ve kavramını, zamana, yeni şartlara uymak, devletin ve Osmanlı ailesinin çıkarlarını korumak gibi nedenlerle şer'î kılıflarla değiştirerek uyguladıkları da unutulmamalıdır. Bu yüzden, Osmanlı idaresinde zimmî kurumunun uygulanışı da diğer pek çok İslâm hukuku kurumu gibi farklı şekilde olmuştur. Osmanlı zimmîleri bir yandan münferit olarak Fıkıh'daki zimmî hükümlerine tâbi tutulurlarken, bir yandan da mensup oldukları din veya mezheplere göre “millet” adı verilen farklı guruplarda toplanmışlardır. Her bir “millet” gurubu kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalınarak düzenlenirken, dinî başkanları aracılığıyla belli ölçüde devlet denetiminde ve devlete bağlı olarak yaşamaları sağlanmıştır. Osmanlı “millet”lerini oluşturan bu gayrimüslim toplulukları ve hukukî statülerini çok genel olarak bu bölümde inceleyecek, onların yeni ve İslâm hukukundan farklı statülerini oluşturan barış anlaşmaları ve kapitülasyonları ise II. Bölümde ele alacağız.

II. İslâm'da Zimmî Kavramı

Bugünkünden farklı bir devlet anlayışını içeren İslâm kamu hukukunda, halk iki ana guruba ayrılır: Vatandaşlık hak ve ödevi olan Müslümanlar ile siyasal hakları ve tâbi oldukları hukuk kuralları açısından onlardan farklı olan zimmîler. Zimmîler, İslâm devleti tarafından zimmî adı verilen bir anlaşmaya dayanarak korunan toplulukları oluştururlar¹. Dar'ül Harb'de yaşarken, kendilerine “cihad” açılacak ehlikitap toplulukları cihad öncesi haraç ve cizye ödeyerek İslâm egemenliğini kabule yanasırlarsa zimmî olurlar². İslâm devleti

¹ Bozkurt, Gülnihâl, “İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, Kudret Ayter'e Armağan, 9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 3, sa. 1-4, s. 115-156, Ankara, 1987.

² Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1981 s. 63.

ile bu kimseler arasında yapılan iki taraflı sözleşmeye “zimmî” adı verilir³. Şu halde, kendi dinlerini değiştirmeden bir İslâm devletinin korumasından yararlanan, Müslüman olmayan ehlikıtap kişilere zimmî adı verilir ki, bu de-yimi araştırmamızın bundan sonraki bölümünde Osmanlı Devletindeki gayrimüslim teba’yı ifade için kullanacağız⁴.

Zimmî anlaşıması ile zimmîlerin can, mal dokunulmazlıkları, vicdan ve ibadet hürriyetleri İslâm devletinin teminatı altına alınır. Zimmî, İslâm ülkesinde oturma hakkını kazanır. Düşmana karşı onu artık İslâm halifesi koruyacaktır. Zimmî, Müslüman idareye bağlılık ve sadakat göstermek ve cizye adlı yıllık bir vergi ödemekle yükümlüdür. Buna karşılık askerlik yapmaz. Osmanlı Devleti’nde bir zimmî askerî bir görev yapıyorsa bu kez cizye ödemez.

Zimmîler Müslüman olmadıkları için onlara şer’î hükümler uygulanmaz. Müslümanlardan farklı olarak yönetilir ve farklı hukuka tâbi olurlar. Bu toplulukların kendi sosyal ve dinî yaşamlarını düzenlemelerine belli sınırlar içinde izin verilir. İslâm topraklarında kendilerine tam bir hoşgörü gösterilen zimmîler kendi dinî inanış ve geleneklerini sürdürmekte serbest oldukları gibi, İslâm özel hukuku yalnız Müslüman olanlara uygulandığı için özel hukuk açısından da kendi toplulukları içinde geçerli olan dinî hukuklarına tâbidirler.

Ceza hukuku açısından içki içme suçu gibi bazı istisnalar dışında “Ukubat”’a yani İslâm ceza hukukuna uyruk tutulan zimmîlere, siyasal haklar ve bunun göstergesi sayılabilecek bazı hususlarda çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. İslâmiyet “dinde zorlama olmayacağı” anlayışı ile kendinden olmayanlara, İslâm toprakları üzerinde rahatça yaşama hakkı vermiştir. Ama Müslümanların dinî ve sosyal yaşamını, geleneklerini, kültürünü koruma amacıyla bu sınırlamaları da koymuştur.

Zimmîlerin özel hukuk (Müslüman kadınla evlenememe), usul hukuku (Müslümanlara karşı şahitliklerinin kabul edilmeyişi) ve ceza hukuku (zimmîyi öldüren müslümana ölüm cezası verilmeyişi) açılarından olduğu kadar bazı sosyal kurallarla da Müslümanlardan ayrıldıkları görülmektedir. Örneğin, elbiseleri Müslümanlarınkinden farklıdır. Müslümanlarınki kadar yüksek ev inşa edemezler, dinî âyinlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmalıdırlar. Kilise inşası ve tamiri için devletten izin almak zorundadırlar.

³ Bazı yabancı kaynaklar İslâm ülkelerinde gayrimüslim dinî kuruluşların varlığının temelini “Aman” kurumuna dayandırmışlardır. (Bkz. Scheel, Helmuth, Die staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei, sh. 7). Zimmî ve Aman birbirinden tamamen farklı iki kavramdır. Bkz. Bozkurt, G., “Müste’men”, Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur’a Armağan, Ankara 1983

⁴ Ancak bu deyim “teorik olarak” Tanzimat’a kadar geçerlidir. Tanzimat döneminde zimmîlerle Müslümanların eşitliği ilân edilmiş, böylece herkesin aynı hak ve mükellefiyetlere sahip olduğu varsayılmıştır. Pratikte ise zimmîler eski imtiyazlarının korudukları gibi, reformlar genelde onlara Müslüman vatandaşlardan daha fazla haklar sağlamaya yöneldiği için eşitlik ters yönde tekrar bozulmuştur.

Ata binemez, silâh taşıyamazlar. Zimmîlere bu gibi kısıtlamalar getirilirken, Halifenin egemenliği altındaki topraklarda İslâm dinini kabul etmeyen guruplarla yaşama durumunda olan Müslümanların dinî ve sosyal yaşamlarını düzenleyen şer'î kuralları ve Müslüman halkın huzurunu koruma amacı gözetilmiş; devletin güvenliği düşünülerek -belki de zimmîye güvenilmediği için- ata binme, silâh taşıma izni verilmemiştir. Bu kısıtlamalar doğal olarak zimmîlerin asker olmamaları kuralını da birlikte getirmiş ve bu yasak, istisnalar bir kenara bırakılacak olursa Osmanlı Devletinde de yüzyıllar boyu uygulanmıştır.

III. Osmanlı Devletinde Genel Olarak Zimmîler

1. “Millet” Kavramı

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti teokratik bir devlettir. Devletin temelini şer'î hukuk teşkil eder. Bu devlette din, toprak esası ya da milliyetten daha önemlidir. Bunun kökeni ise İslâmî anlayıştan gelir. “Millet-i İslâmiye”yi oluşturanların ortak özelliği, hepsinin Müslüman olmalarıdır. Etnik kökenleri önemli değildir. Farklı ırktan olup ayrı dilleri konuşanlar eğer “Sünnî Müslüman” iseler, İslâm milletine dahildirler. Müslümanların yanında İslâm topraklarında zimmîler de yaşarlar.

Osmanlı Devletinde de Müslümanlar ve zimmet kurumuna uygun olarak zimmîler vardı. Osmanlıların bu konudaki İslâm kamu hukuku kurallarını her zaman pratikte uygulamış olmaları söz konusu değildir. Yani Osmanlılar fetih öncesi, düşman ülkeye “İslâm egemenliğinin cizye karşılığı kabulünü” her zaman teklif etmemişler, fetih sonrası onları doğrudan cizyeye bağlayıp, artık Osmanlı ülkesi sayılan topraklarında eskisi gibi yaşamlarını sürdürmelerine izin vermişlerdir⁵.

Böylece Osmanlı egemenliği altındaki zimmîler, mezhep ya da dinlerine göre Osmanlı yönetimi tarafından guruplandırılmış ve bu guruplara “millet” adı verilmiştir. Şu halde “Millet”, Osmanlı Devletinde dinî toplulukların ismidir. Osmanlı Devletinde Rum milleti⁶ Ermeni Milleti, Yahudi Milleti vardır. Rum ve Bulgarlar eğer Ortodoks iseler Rum milletinin üyesi sayılırken, Ermeniler Protestan ya da Katolik oluşlarına göre farklı milletlere bölünmüşlerdi. Hâkim ve yönetici sınıf olan Türkler, Araplar ve Arnavutlar gibi Müslümandılar ve kendilerini “Osmanlı” olarak adlandırmışlardı. Zimmîlerin

⁵ Rum patriğinin Sultan Mehmed devrinde İnebahtı civarındaki Zimmîlere yazdığı afnamede “padişaha itaat ve nügayir-i rızası olan hareketten mücanebet hıristiyan taifesinin vecibe-i zimmetleri olup” denerek zimmet akdinin gereğinden söz edilmektedir. A. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. 12, s. 316-17, ek. 8.

⁶ “Rum Milleti” deyimindeki Rum kelimesi sözlük anlamı itibarıyla etnik bir grup ifade etmesine rağmen Osmanlı Türkçesi’nde “Ortodoks” kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanıldı. Tıpkı Yahudi-Musevî kelimelerinde olduğu gibi. Ortodoks Bulgarların Rum Milleti içinde sayılması Bulgar Kilisesinin kurulduğu 870 yılından 1870 yılına kadar Rum Kilisesinin yönetimi altında olmasından kaynaklanmaktadır.

uluslarına göre ayırımı 19. yüzyıl ortalarına kadar söz konusu olmadığı gibi, Türkler ve Arapların ulusculuk bilincine varmaları onlardan daha sonra, ancak 20. yüzyıl başlarında gerçekleşebilmiştir.

Her dinî gurubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri, kendi cemaatleri tarafından o gurubun şefi olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiştir. Böylece bu guruplar beratlarla kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde, ama devlet içinde devlet gibi kendi din, hukuk ve geleneklerini, eğitim sistemlerini sürdürdüler. Dine ilişkin kurallarını, örflerini ve özel hukuklarını korudular ve baskı görmeden uyguladılar. Dinî gurupların şefleri ise birer devlet memuru gibi, kendi yönetimlerindeki toplulukların yönetiminden Sultan'a karşı sorumlu tutuldular.

Temelinde İslamî esaslara bağlılık yatan ve Osmanlı Devletinin yöneticileri tarafından idare kolaylığı sağlama amacıyla geliştirilerek orijinal bir kurum haline dönüştürülen “Millet sistemi”nin tarihi, Osmanlı Devletinde II. Mehmet'e kadar gider. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Rum kilisesine din ve özel hukuk işlerinde özerklik verdi ve Rum “milletine” seçtiği Patriğe, cemaatini idare için gerekli yetkileri kullanma imtiyazı tanıyarak, onu tüm Ortodoksların başına getirdi. Sonradan aynı imtiyazlar Ermeni ve Yahudi topluluklara da tanındı⁷. Bu toplulukların başlarında bulunan İstanbul Rum ve Ermeni Patrikleri ve İstanbul Yahudi Hahambaşısına topluluklarını yönetme masrafları için vergi toplama hakkı verildi. Her milletin yargılama, maliye, eğitim örgütleri vardı. “Millet” guruplarına dahil olan gayrimüslimler devlet nazarında Osmanlı uyruğu idiler. Ama zimmîler ve Müslümanlar aynı statüde olduklarını hiç kabullenmediler.

“Millet” sistemi ile zimmîlere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde müsamaha gösterilirken, bir yandan da Müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak toplumdaki dinî hassasiyet de korunmuş oluyordu. Böylece “Millet” sistemi ile Osmanlı toplumunda zimmîler ve Müslümanlar yanyana, aynı devletin hükümrانlığı altında, ama farklı hukuk düzenlerine tâbi olarak yaşadılar. Bu sistemin temelinde sadece hukukî ve dinî gerekler olmayıp, aynı toplumda yaşayan farklı gurupların tasnif edilerek hüviyetlerini belirlemenin pratik yararı da yatıyordu.

Devletin güçlü zamanlarında iyi işleyen “millet” sistemi, devlet zayıfladıkça yıkılmayı hızlandıran en önemli nedenlerden biri oldu. Yüzyıllarca dil, kültür ve geleneklerini yitirmeden yaşayan zimmîler, ulusculuk duygularını bilinçsizce de olsa muhafaza etmişlerdi. Uyanmaya başlayan ulusculuk duyguları doğal olarak ulusal devlet isteğini gündeme getirdi. Böylece, Osmanlı

⁷ Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 15-48.

Devletinde “millet” sözcüğü artık anlam değiştirerek bugünkü kavramı çizmeye başladı. Sırp, Rum, Romen, Bulgar, Ermeni, Arnavut ve en son olarak da Araplar ulusal duygularla ayaklandılar ve “hümanizm” sloganına sarılan, Osmanlı Devleti’nde “eşitsizlik”ten yakınan (!) Batılı devletleri kendilerine yardıma hazır buldular. Bu ülkeler kendi uyruklarına Osmanlı Devletinin, tek yanlı bağış olarak verdiği kapitülasyonlardan ya da ikili anlaşmalardan doğan imtiyazlardan zimmîleri de yararlandırmaya başladılar. Fransa ya da Rusya’ya, din adamları ve kutsal yerlerle ilgili olarak verilen himaye hakları bu ülkelerin baskısı ile, zimmîlere de teşmil edildi. Zimmîler, bu anlaşmalara dayanarak “millet” ya da uyrukluk değiştirmeye başladılar.

Zimmîlerin kapitülasyonlara dayanarak bazı haklara sahip oldukları yolundaki iddialarına Osmanlı Devleti’nin karşı çıkarak önlemler alması, onlara yardım için çırpınır gözükken büyük devletleri başka yollar aramaya itti.

1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına dayanarak “Ortodoks Millet”i üzerinde himaye hakkı iddia eden Rusya’yı, Katolikleri savunan Fransa, Protestanları savunan İngiltere ve Amerika izlediler. Böylece sorun uluslararası bir görünüm aldı.

Azınlık okulları, misyoner okulları da ulusçuluk fikrinin yayılmasında önemli rol oynadılar. 19. yüzyıla kadar saf dinî karakter taşıyan milletler, artık ulusçu idealle bölündüler. Önce Sırp ve Yunan ayaklanmaları ve sonra 1870 yılında Bulgar Eksarhlığının ayrılışı bunun tipik örneklerindendi. Ancak Bulgar Eksarhlığının ayrılma mücadelesi Devlete karşı değil Rum Patrikhanesine karşı yapıldı. Bu ayrılımda “Bulgarlık” bilincinin uyanmış olması önemli rol oynadı⁸. Böylece imparatorluğun sonu yaklaşırken millet sistemi yerine ulus sistemi geçmişti. Bir başka deyimle, dinî temelli “millet” sistemini, ulusçu duygular çökertmişti.

2. Osmanlı Devletinde Zimmî Guruplar

A) Genel Olarak

Osmanlı Devletinde yaşayan zimmîler dinleri bakımından Hristiyanlar, Museviler ve Sabiiler olmak üzere üç ana guruba ayrılırlar⁹. Katolik Hristiyanlar Latinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryaniler, Keldanîler, Marunîler (Lübnan katolikleri), Kiptîler ve Katolik Rumlar; Katolik olmayan Hristiyanlar ise Ortodokslar, Gregoryenler, Nasturîler, Yakubî Süryaniler, Melkitler ve Mandailerdi. Museviler ise Rabbaniler, Karaftler¹⁰ ve Samirilerdi.

⁸ Yavuz Ercan, *The Nineteenth Century Balkanic Church* s. 8-16, 32-35.

⁹ Ercan Y., “Türkiye’de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İctimai ve İktisadî Durumu”, *Belleten* 1983, C.XLVII, s. 1127.

¹⁰ Bunlar 8. Yüzyılda Babil’de ortaya çıkmışlardı. Yazılı yasaya inanır, hahamlık ve Tahnud’a inanmazlardı. Abdülmecid, 1840’da bu gurubun şefine kendi resmî mühürlerini kullanma hakkını vermişti (O. Münir, *Minderheiten im Osmanischen Reich und in der neuen Türkei*, Köln 1937, s. 106).

Osmanlı vatandaşı sayılan bu zimmî gurupların hukukî statülerini inceleyebilmek için tarihî gelişimlerine, “millet” haline dönüşmeye başladıkları tarihten, yani İstanbul’un fethiyle Fatih’in zimmîleri dinî şefleri başkanlığında guruplamasından başlayarak kısaca değinmeyi yararlı görüyoruz. Çünkü Fatih Sultan Mehmet’in zimmî şeflere tanıdığı haklar, benzer beratlarla diğer padişahlar tarafından da daha sonraki yıllarda zimmîlere tanınmış, böylece onların hukukî statülerinin temelini teşkil etmiştir.

B) Tarihî Gelişim

Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u aldığı anda tüm Bizanslıların günlük hayatlarını eskisi gibi sürdürebileceklerini ve dinlerinin icaplarını yerine getirmekte serbest olduklarını bildirdi ve boş bulunan Patriklik makamına kendi dinlerine ve geleneklerine uygun olarak bir Patrik seçmelerini emretti. Şehirdeki Rum din adamları kendi törelerine uygun olarak Georgios Scholarius’u “Gennadios” unvanıyla Patrik olarak seçtiler¹¹. Fatih, Rum Ortodokslarının dinî şefi olarak Gennadios’u onaylayarak, onun kendisinden önceki Patriklerin yetkilerine sahip olduğunu, ayrıca Rumların davalarının eskisi gibi Ruhanî Meclis’te görülebileceğini, bu hakların kendi destek ve güvencesi altında olduğunu belirtir bir ferman yayınladı. Havariyun Kilisesini de Patriğe verdi. Sonradan Patriğin müracaatı üzerine St. Vierge de Pammacaristos kilisesi Patrikhane Kilisesi oldu¹². Bu kilise Rumeli, Anadolu, Mısır, Suriye, Filistin ve Rus Ortodokslarının ruhanî ve idarî merkezi haline getirildi. Bulgar kilisesi ise daha kurulduğu yıllardan (870) itibaren Rum Ortodoks kilisesine bağlıydı. Daha önce de belirtildiği gibi Bulgarlar ancak 1870 yılında Osmanlı Devletinin yardımıyla bağımsız kiliselerini kurabildiler. Daha sonra Sırp kilisesi de İstanbul Patrikliğine bağlandı¹³. Böylece Ortodoks kilisesi Patriğin dinî ve idarî otoritesine bağlı olarak “Rum Milleti” adı altında düzenlendi. Yavuz ve Kanunî zamanlarında yapılan fetihlerle nüfuz bölgeleri genişleyen Ortodoks kilisesine iki eski Patriklik, Antakya ve İskenderiye Patriklikleri de bağlandı¹⁴.

Fatih devrinde aynı şekilde Yahudiler de Hahambaşının başkanlığında “millet” olarak düzenlendiler. Rum Ortodoks Patriğine verilen yetkiler Hahambaşına da tanındı. Daha önce Sultan Orhan Yahudilere Bursa’da bir mahalle ve Sinagog inşa izni vermişti. Sultan Murat ise Edirne’yi aldığı anda Edirne

¹¹ Scheel, a.g.e., s. 8; Gibbon Edward, Decline and Fall of the Roman Empire, C. III, s. 780.

¹² Dirimtekin Feridun, Fetihten Sonra İstanbul, İstanbul, 1953.

¹³ 1459’da Fatih’in İstanbul patrikliğine bağladığı Sırp Kilisesi, 1557’de Sokullu Mehmet Paşa’nın kardeşini Patrik seçtirerek buraya ataması ile bağımsızlık kazandı. 1776’da III. Mustafa bu kiliseyi tekrar merkeze bağladı ise de bu kilise zaman zaman bağımsız oldu. Bulgarlar ise yüzyıllarca Rum Patrikhanesine bağlı kaldılar. Nihayet 1870’de bir beratla Bulgar Eksarhlığı kuruldu. Dirimtekin, a.g.e., s. 7 ve dev.

¹⁴ Gibb-Bowen, Islâmic Society and the West, vol. I, part. II, London, 1957 s. 224.

Hahambaşısını Rumeli'deki tüm Yahudiler üzerinde yetkili kılmıştı¹⁵. Fatih'ten sonraki devirlerde çeşitli ülkelerden, özellikle İspanya'daki katliamdan kurtulup kaçabilen Yahudiler, Hristiyan Avrupadan çok daha iyi şartlarla, yüzyıllarca rahatça yaşadıkları Osmanlı topraklarına göç ettiler¹⁶. Pek çok Avrupa Yahudisi Filistin, Suriye ve Mısır'a yerleşti. Yavuz Mısır'ı fethettiğinde oradaki Nagid ya da Reis olarak adlandırılan dinî başkanlarının yetkilerini kaldırıp İstanbul'a bağladı. Hahambaşı böylece ülkedeki tüm yahudileri temsil etmeye başladı¹⁷.

Ermeni Patrikhanesi ise yine Fatih tarafından 1461'de kuruldu. Bursa metropoliti Ovakim (Hereoghim) patrik olarak seçildi. Yahudi ve Rumlara tanınan yetkiler ona da verildi. Süryanî, Habeş ve Kıpti kiliseleri de bu patrikliğe bağlandı. Ermenilere ait iki bağımsız kiliseden¹⁸ biri olan Kudüs'te bulunan Patriğe de, Yavuz'un Mısır seferi ile diğer Ermenilere tanınan haklar verildi¹⁹.

İstanbul'da bir de Latinler vardı ki fetihle birlikte Latin reayasası adını aldılar. Fatih onların Galata'ya yerleşmelerine izin verdi. Ancak "Millet" olarak teşkilatlandırılmadılar. 1656'da Latin cemaat çoğalınca burada halkın dinî işlerini düzenlemek üzere Roma kilisesi tarafından bir piskoposluk kuruldu. 1740 kapitülasyonları ile de Fransa'nın himayesi altına girdiler²⁰. Ancak Fransa'da İhtilâlden sonra kurulan Fransa Cumhuriyetinin geleceği konusunda şüpheli olan Latin reayasası, bir dilekçe ile Fransa himayesinde olan kiliselerinin kendilerince tayin olunacak rahibler tarafından idaresini istediler ve bu konuda 1799 tarihinde bir ferman aldılar²¹.

Zimmî gurupların kendi dinî ve idarî düzenlemeleri başlıbaşına ayrı birer inceleme konusu olacak genişliktedir. Bu nedenle araştırmamızla doğrudan ilgili olmayan bu konuya değinmeyeceğiz. Ancak hukukî statülerini incelerken bizi ilgilendiren kısımlara ışık tutmak amacıyla bazı açıklamalara yer vereceğiz.

¹⁵ Münir Orhan, a.g.e., s. 107.

¹⁶ Ma'oz Moshe, "The Jews in Mid-Nineteenth Century, Syria and Palestine: A Community in Transition", Proceedings of the Twenty-Seventh Internationale Congress of Orientalists 1971, Wiesbaden, edited by Denis Sinor, s. 262, 263; Brockelmann, Carl, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1954, s. 331.

¹⁷ Kanunî Sultan Süleyman, bir Yahudiye kâhya olarak atadı ve bu kişi hükümete karşı sorumlu oldu (Bowen-Gibb, a.g.e., s. 226). Hahambaşılar sık sık kâhyalarla çatıştılar. Hatta ilk kâhya afaroz edildi. Zamanla hiyerarşide kâhya hahambaşının altında yer aldı ve sürtüşmeler kesildi. Orhan Münir, a.g.e., s. 107.

¹⁸ Diğerî Eçmiyazın'dır.

¹⁹ Ercan, a.g.m., s. 1134, ve Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 15.

²⁰ Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar, İstanbul, 1931.

²¹ A. Refik, Hicri 13. yy.'da İstanbul Hayatı, İstanbul 1930, s. 18: "Galata'da St. Antonio kilisesinin Fransız himayesinden alınmasına dair Ferman", ve s. 19 "Galata'da St. Petro kilisesine müdahale olunmasına dair yine aynı tarihli ferman). Her iki fermanda da Padişah dışardan bu kiliselere müdahaleyi men ederek, kiliselerin reaya papazlarınınca idare edileceğini belirtmektedir.

3. İslâm Hukuku Çerçevesinde Osmanlı Zimmîlerinin Reform Öncesi Hukukî Statüleri

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı zimmîlerini Müslümanlardan ayıran önemli dinsel, siyasal ve sosyal statü farklılıkları vardı. İslâm hukukuna uygun olarak düzenlenen hukukî statüleri onların Müslümanlarla eşit tutulmalarını engelliyordu. Şer'î hukukun uygulandığı bir devlette normal olan da buydu. Çünkü sadece Müslümanlar "ümme"ye dahil olabiliyor, diğerleri ayrı kalıyorlardı. İnsanların din kıstasına göre guruplandıkları Osmanlı toplumunda Müslümanlar İslâmî hoşgörüye dayanarak zimmîleri kendi şer'î hukuk düzenlerine uymaya zorlamadılar. Buna karşılık bir İslâm devletinde yaşayan Müslüman olmayanlar da bazı sınırlamalara tâbi tutuldular ki bu kısıtlamaların bir kısmı onların aleyhine değil, lehine sonuçlar doğurdu; askerlik yasağı gibi. Şimdi zimmîlerin Osmanlı toplumunda reform öncesi statülerini kısaca inceleyeceğiz.

A) Aile Hukuku Açısından Zimmîler

Zimmîler aile hukuk açısından kendi dinî hukuklarına tâbidirler. Evlilik akdi, bu akdin feshedilmesi, drahoma, çeyiz, mehir ve nafaka gibi bugün için özel hukuka giren meseleler Osmanlı Devleti'nde dinî işlerden sayılmıştır. Din adamları verilen beratlarla bu konularda kendi dinî kurallarını uygulamakla yetkili kılınmışlardır. 1820 (1236)'de Kıbrıs Başpiskoposu Yuvakim'in arzı ile tayin edilen metropolit Domaskinos'a verilen berat bunu tipik bir örneğini teşkil eder. Berat'ta zimmîlerin evlenme ve boşanma işlerine metropolit veya vekillerinden başkasının karışamayacağı açıkça belirtilmiştir²². Zimmîlerin aile hukuklarına ilişkin meselelerden doğan davaları ise patrikhanelerde kurulan heyetlerce görülür ve gereği Osmanlı Devleti'nin icra memurlarınca yerine getirilirdi. Zimmîlere bu konularda karışılmadığı, Osmanlı belgelerinde "zimmî erinden kaçsa veya bir zimmî avret almalı veya boşamalı olsa, aralarına rahib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karışmaya" şeklindeki kayıtlardan da anlaşılmaktadır²³.

Ancak diğer özel hukuk sorunlarında olduğu gibi, aile hukukuna ilişkin sorunlarda da zimmîler dilerlerse şeriat'a göre hükmedilmek üzere Kadı'ya gidebilirlerdi. Kadı önünde evlenip boşanmaları mümkündü. Evlenen zimmîlerden, Müslümanlarınkinin yarısı kadar gerdek resmi alınırdı. Osmanlı Devleti'nde zimmîler İslam hukukunun onlara Müslümanlarla olan evliliklerinde koyduğu kayıtlara tâbiydiler. Zimmî erkekler Müslüman kadınlarla evlenemez-

²² Alasya, Fikret M., "Osmanlı Hükûmeti tarafından Ortodoks Kilisesine verilen İmtiyazlar", Milletlerarası 1. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Ankara 1971, s. 131-148.

²³ Ercan, a.g.m., s. 1145.

lerdi. Müslüman erkeklerin zimmî kadınlarla evlenmelerine bir engel yoktu. Zimmî kadın bu evlilikte dinini muhafaza edebilirdi. Müslüman bir erkek zimmî kadınla evlenirse bu takdirde şahitlerinin Müslüman olmaları da gerekmezdi²⁴. Bu evlilikten doğan çocuklar Müslüman olurlardı.

B) Miras Hukuku Açısından Zimmîler

İslam miras hukukunda din ve ülke (dâr) farkı mirasçılığı önler. Bu nedenle zimmîlerle Müslümanlar birbirlerine mirasçı olamazlar. Bir Müslüman erkekle bir zimmî kadının evliliğinden doğan çocuklar ise babalarının dininde sayıldıklarından anaları ile mirasçılık bağları yoktur.

Muhtelif mezheplerdeki ya da dinlerdeki zimmîler ise birbirlerine mirasçı olabilirler.

Müslümanlarla zimmîlerin birbirleri lehine yaptıkları vasiyetler ise geçerlidir²⁵.

Zimmî din adamlarının mallarının öldükten sonra kendi topluluklarına mı yoksa devlete mi kalacağı sorunu çeşitli devirlerde farklı şekillerde çözüme bağlanmıştır. Yavuz Selim ve Kanunî devrinde verilen fermanlarla ölen din adamlarının terekelerinin patrikliğe kalmasına izin verilirken, IV. Mehmed 1649 tarihli bir fermanla ölen din adamlarının mallarının 5.000 akçeye kadar olan kısmını Patriğin alabileceğini, değeri bunu geçen malların ise devlete kalacağını belirtmiştir²⁶. Ancak bu kuralın tekrar değiştiği, 1219 (1804) tarihli bir şer'îye sicilinde, ölen papaz, keşiş ve diğer din adamlarının para, eşya ve kiliseye dair nesi varsa Metropolit'e kalacağı ve Osmanlı makamlarının buna karışamayacağı şeklindeki kayıttan anlaşılmaktadır²⁷.

Zimmîlerin, tereke hakkındaki ihtilâfları şer'î mahkemeye götürme yetkileri de vardır.

Zimmîlerin vasiyetleri kadı önüne getirildiğinde, Feraiz'deki (İslâm miras hukuku) paylara riayet edilmesinin zimmîlerin şikâyetlerine sebep olduğu ve bunun da Büyük devletlerin müdahalelerine yol açtığı anlaşılmaktadır.

²⁴ Ansay, S. Ş., *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara 1958, s. 198.

²⁵ Ansay, a.g.e., s. 225; Bozkurt, "Zimmîler", *agm.*, s. 25.

²⁶ Ercan, *agm.*, s. 1146. 1586 tarihli bir fermanla Ermeni patrikliği mukataasının, hiç bir papaz ve keşiş tarafından müdahale edilmemek, öldüğünde üzerinde bulunan kaftan, asa ve sair eşya kiliseye ait olmak, metrukatından 5.000 kuruşu geçen miktarın miriye alınmak, gibi kayıtlarla bir rahibe verildiğine dair berat suretinden bu konudaki 5.000 kuruşluk sınırlamanın daha eskilere dayandığı anlaşılmaktadır (Ongan, Halit, *Ankara'nın 2 No'lu Şer'îye Siili*, Ankara 1974, s. 57).

²⁷ Alasya, *agm.*, sh. 133. 1589'daki bir kadı kararından, Ankara'daki Kermir kilisesi papazının, bir önceki papazın memleketine giderken yolda ölmesi üzerine Hazinesi hassa emrünün ölenin eşyalarına el koyduğu ve bunların bir kısmının kiliseye ait olduğu yolunda dava açtığı ve davayı kazandığı anlaşılmaktadır. (Ongan, a.g.e., s. 68). Bkz. aynı şekilde Osmanlı Devletinin zimmîlerin terekelerine karışmadığına dair ölenin varisi olsa ya da olmasa bile- Ermeni Patrikliği berat-ı alisi 22 Şevval 1302, *Düstur*, I. C. 5, s. 306.

Bu konuda Devlet 1856'da bir ferman çıkartarak zimmîlerin vasiyetlerinin dilediklerince yerine getirilmesi sağlanmıştır²⁸. Zimmîlerin, kiliseleri lehine yaptıkları vasiyetler de geçerlidir. Gemlikli bir zimmî, taşınmaz mallarının gelirlerinin Kudüs'te bir manastırın fakirlerine verilmek üzere vakfedilmesi-ni vasiyet etmiş; oğlu kadı önünde bu vasiyete itiraz ettiğinde kadı zimmî şahitleri dinledikten sonra davacı aleyhine hüküm vermişti²⁹. İslâm hukukuna göre zimmîlerin Müslümanlar lehine vakıf kurulması için yaptıkları vasiyetler de geçerlidir. Ancak zimmîler cami inşası amacıyla vakıf kuramazlar.

Uygulamada bir zimmî varis bırakmadan ölürse, bir varis çıkması ihtimaline karşı devlet terekeyi kadı'nın denetimi altında bir süre tuttuktan sonra zimmînin dinî kurumlarına teslim ederdi.

C) Borçlar ve Ticaret Hukuku Açısından Zimmîler

İslâm hukukunda bağıt için başlıca ehliyet, serbest iradenin açıkça belirtilmiş olması ve bağıtın konusu olmak üzere üç şart gerekli olup, zimmîler aleyhine bir kısıtlama getirilmemiştir. Zimmîler, müslümanların kullanmaları yasaklanmış olan şarap, domuz eti gibi mallara tasarruf etmekte serbest bırakılmalarına rağmen, müslümanlarla girdikleri borç ilişkilerinde bu konuda kısıtlamaya tâbidirler. Müslümanlarla bu mallara ilişkin sözleşme yapamaz ya da faiz şartı koyamazlar³⁰. Ayrıca müslüman köle satın alamazlar. Ellerindeki köle din değiştirip müslüman olursa, onu derhal bir müslümana satmak zorundadırlar. Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin müslüman köle ve cariye almaları ve kullanmaları 27 Ramazan 983 tarihli bir fermanla yasaklanmıştı. 967 (1559) ve 987 (1579) tarihlerinde bu zimmîlerin ellerindeki müslüman köle ve cariyelerin tesbit edilip satılmalarına ilişkin iki ferman yayınlandı. 1759'da evinde müslüman cariye bulunduran bir Rum'un idam edilmesinden sonra III. Mustafa yayınladığı bir fermanla bu tip olayların tekrerrür etmemesi için zimmîleri uyarmıştı. Bu olaydan sonra zimmîler, ellerindeki köleler müslüman olduklarını iddia edebilirler korkusuyla gayrimüslim köle bile satın alıp kullanamaz oldular³¹.

²⁸ Zimmîlerin mirasa ilişkin sorunlarını kadı huzuruna getirdiklerinde, şer'i mahkemelerin vasiyetlerin İslâm hukukuna uygun olarak icra ettikleri (terekenin 1/3 ünü dilediğince düzenleyip 2/3 ü mirasçılara bırakma zorunluğu), çıkartılan fermanla bunun artık düzeltildiği ve zimmîlerin vasiyetlerinin yerine getirileceğine ilişkin konsolos W. Moore'un Beyrut 26 Nisan 1856 tarih ve 19 No.lu raporu) F.O. 78/1219 ve Tripoli'deki Rum Piskoposunun konsolos Moore'a 25 Mart/6 Nisan 1856 tarihinde Babıalinin vasiyetlerin kabulüne ilişkin düzenlemeyi çıkarılmasında gösterdiği gayret için yazdığı teşekkür mektubu (F.O. 78/1219), No. 19.

²⁹ Altundağ Şinasi, "Osmanlılarda Kadıların Selahiyet ve Vazifeleri Hakkında", s. 352, VI. TT Kongresi.

³⁰ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için Bkz. Bozkurt G., "Zimmîler", s. 20.

³¹ Bkz. Ferman metinleri ve konuyla ilgili geniş bilgi için Bozkurt G., İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1981, AÜHF. s. 99, 101, 102.

Zimmîler, konuları yukardaki yasaklarla kısıtlı olanlar dışında müslümanlarla her türlü borç ilişkisine girebilirler. Müslümanlarla birlikte ticarî şirketler kurabilirler. Ancak din ihtilafı olanlar arasında sahih olmadığından mufavaza akdini kuramazlar. Mufavaza, ortakların tüm mallarını şirkete vererek yaptıkları, mal ve kârda eşitlik kuralına dayanan bir şirket akdidir³².

Zimmîler ve müslümanlar sözleşmeden doğan anlaşmazlıklarını kadı önüne götürürler. Şeriye sicilleri bu konudaki dava örnekleriyle doludur³³. Kıbrıs şeriye sicillerinde bulunan 1804 (27 Safer 1219) tarihli bir belgede bir müslüman kendisinden aldığı borcu iade etmeyen bir zimmîyi dava etmiş, zimmî, iki müslüman tanıkla bu paranın kendi kayınpederi tarafından davalıya evvelce borç olarak verildiğini ve dava mevzuu paranın bu borca karşılık olarak davalı tarafından kendisine verilmiş olduğunu ispatlayarak parayı ödemiş tir. Yine aynı tarihli bir başka belgede ise bir zimmî ile müslüman arasında ortaklaşa kurdukları şirket nedeniyle bir alacak davasının söz konusu olduğu görülmektedir³⁴. Yine aynı sicillerden zimmîlerin kadı önünde haklarını serbestçe savundukları ve elde ettikleri gözlemlenmektedir.

Zimmîler kendi aralarındaki, sözleşmelerde İslâm hukuku kuralları ile bağlı değillerdir. Ama bu tip sözleşmelerden doğan anlaşmazlıkları kadı önüne götürme hakları da vardır.

Zimmîler kendi aralarındaki, sözleşmelerde İslâm hukuku kuralları ile bağlı değillerdir. Ama bu tip sözleşmelerden doğan anlaşmazlıkları kadı önüne götürme hakları da vardır.

Zimmîlerin sözleşme serbestîlerinin yasak konular dışında mevcut olduğunu belirtmiştik. Burada şarap konusu üzerinde biraz durmak istiyoruz. zimmîler şarap ticareti yapamaz, ancak ellerinde bulundurabilirlerdi. 1593 tarihli bir fermanla İstinye’de bazı gayrimüslimlerin evlerini meyhane haline getirdikleri ve müslümanlara ve zimmîlere alenen şarap sattıkları, caminin bu meyhaneler arasında kaldığı, bu nedenle zimmîlerin müslüman ve zimmîlere alenen şarap satmalarının yasaklandığı belirtilmişti³⁵. Zimmîler İstanbul dahilinde rakı ve şarap imal edemezlerdi. 1606 tarihli bir fermanla bu husus açıkça belirtilmişti³⁶. 1731 tarihli bir fermanla ise İstanbul’da meyhanecilik etmemeyi şart ve taahhüt ettikleri için Yahudilerin evlerine belli miktarda şarabın nakline izin verilmiş; meyhanecilik ederlerse cezalandırılacakları belirtilmiştir³⁷. Görülüyor ki zimmîlerin evlerinde şarap bulundurmalarına

³² Ansay, S. Şakir, a.g.e., s. 178

³³ Bir müslümanın, bazı yahudilerdeki alacağı hususunda kardeşini vekil tayin ettiğine dair hüccet ve bir zimmînin 1000 akçelik alacağına dair dava zaptı (Ongan, a.g.e, s. 47 ve 48.)

³⁴ Alasya, agm., s. 144, 145.

³⁵ A. Refik, hicri 11. asırda İstanbul Hayatı, İstanbul, s. 15.

³⁶ A. Refik, age., s. 33

³⁷ A. Refik, age., s. 120.

ve evlerine şarap nakletmelerine ancak bu konularda düzenlenen münferit fermanlarla izin verilmiştir³⁸.

Zimmîlerin şarap imal etmelerini önlemek için çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla Yahudi ve Rumlara toptan üzüm satılması yasaklanmış, üzümün sadece manavlara verilmesi emredilmiştir³⁹.

Önceleri, zimmî tebaaya şarap kullanma izni verilirken Patrikler şarabın müslümanlara satılmayacağına dair Babıali'ye taahhütte bulunurlardı. Ancak I. Abdülhamit zamanında müslümanlar arasında şarap içme alışkanlığı o kadar yaygınlaştı ki, patrikler taahhüde cesaret edemediler. III. Selim padişah olduğunda durumu öğrendi ve "Patrikler taahhüt etmedikleri halde ruhsat verilmek nasıl olabilir? Yine Ehl-i İslâm'a sirayet eder. Yine bânihaye fesadlara bais olur. Reaya'ya müsaade olunmadığı surette bu dahi gadri mücibdir. Reaya dahi siyanet olunmak lâzımdır. Buna bir suret-i mülâhaza oluna" şeklinde bir ferman çıkarttı⁴⁰ ve meyhaneleri kapattı. Ancak yine de İstanbul'da müslümanlara el altından şarap satışı devam etti.

D) İkametgâhları

Osmanlı devletinde zimmîler genellikle şehrin kenar semtlerinde, Rum, Ermeni, Yahudi mahallerinde guruplar halinde yaşarlardı. İstanbul'da Fener⁴¹, Balat, Samatya, Kumkapı gibi semtler azınlıkların oturdukları bölgelerdi. Şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde kendi köylerinde yaşayan zimmîlerin müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde yerleşmeleri ise fermanlarla yasaklanmıştı. 1581 tarihli bir fermanla zimmîlerin İstanbul'da Eyüp Sultan Türbesi civarında oturmaları yasak edilmişti. Aynı şekilde Ortaköy camii civarında meskûn Yahudilerin o bölgeden çıkartılmasına dair fermanlar vardır⁴².

Müslüman mahallelerinde Yahudi veya Hristiyanların yaşamaları konusunda genel bir yasak olmamasına rağmen uygulamada bunun hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Gerçekten, çeşitli belgelerde zimmîlerden müslüman mahallerindeki evlerini satmalarının istendiği yazılıdır.

³⁸ 1737 tarihli fermanla Prens Rakofci'nin adamlarına şarap verilmesi, 1736 tarihli fermanla Divan-ı Hümayun tercümanı Alexander'ın evine şarap nakline izin verilmesi (A. Refik, s. 134, 138).

³⁹ A. Refik, s. 173-4.

⁴⁰ Karal, E. Ziya, Selim III. ün Hattı Hümayunları, Ankara 1946, s. 98-99.

⁴¹ İnciciyan, Fenerkapısının iç kısmında 1797'de yapılmış muhteşem bir Rum Patrikhanesinin ve onun civarında rum metropolitlerin evlerinin bulunduğunu, Balatkapısının dış kısmında Ayvansaray'a kadar yalnız Yahudilerin oturduğunu, sur dahilinde de pek çok Yahudi evi ve bir kaç Sinagogun mevcut olduğunu yazar. XVIII. Asırda İstanbul Hayatı, 1936, İstanbul Terc. Hrand d. Andreasyan.

⁴² A. Refik, H. 12. Asırda s. 157, 88, 1767 tarihli Sur haricinde Hristiyanların yeniden bina inşa etmelerine dair ferman A. Refik, H. 12. Asır, s. 213.

1636 tarihli bir fermanla, İstanbul'da Langa'da bir müslüman mahallesindeki evlerin bir kısmının zimmîlerce satın alındığı, mescid ve mektebin zimmî evleri arasında kaldığı, zimmî ayınlarının müslümanları rahatsız ettiği yazılıdır. Mahalle halkının kendisine başvurması üzerine Şeyhülislam, zimmîlere İslâm olmalarının teklif edilmesi, kabul etmezlerse evlerini müslümanlara satmaları gerektiği şeklinde bir fetva vermiştir. Adı geçen fermanla bu fetvanın uygulanması emredilmiştir⁴³. 1729 tarihli bir fermanla ise İstanbul'da müslümanların ellerinde bulunan evlerin Hristiyanlara satılmaması istenmiştir⁴⁴. Böylece zimmîlerin müslüman mahallelerine yerleşerek -özellikle ibadet şekillerinin farklılığı nedeniyle- bir çatışma çıkmasını önlemek amacı güdülmüştür⁴⁵.

İslâm Hukukunda zimmîlerin evlerinin müslümanlarınkinden renk ve yükseklik olarak farklı olması gerektiğine dair kuralın Osmanlı Devleti'nde sert biçimde uygulanmadığını söylemek yanlış olmaz. Ancak yine de dönem dönem bu konuyla ilgili fermanlara rastlamamak mümkündür. 1724 tarihli bir fermanla inşa edilecek evlerin yüksekliği saptanırken müslümanlar için daha yüksek zimmîler için daha alçak bir sınır konmuştur⁴⁶. III. Selim ise zimmîlerin evlerinin siyah boyanmasını, müslümanların evlerini siyah boyamamalarını böylece zimmî evlerinin belirli olmasını istemişti⁴⁷. Fermana göre bu evlerin müslüman evlerine bakan pencereleri de olmayacaktı.

Gayrimüslimlerin camiye girmelerine ilişkin bir genel yasak ise yoktu.

E) Giyimleri

Zimmîlerin kıyafetleri açısından Osmanlı toplumunda İslâm hukukuna uygun olarak çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Çeşitli zimmî topluluklar farklı renkte elbise giyip başlık takarlardı. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi idi⁴⁸. İstanbul kadısının 1580 tarihli bir hükmünde Hristiyanların sarık sarmalarının yasak olduğu hatırlatılarak Yahudilerin elbiselerinin ketenden olacağı bildirilmişti⁴⁹. Zimmîlerin bazı kumaş ve kürklerinden elbise

⁴³ A. Refik, H. 11. Asır, s. 53-54.

⁴⁴ A. Refik, H. 12. Asır, s. 105.

⁴⁵ Zimmîler müslüman mahallelerine domuz sokamazlar, oradan geçiremezlerdi. Zimmîlerin kestiği hayvanın eti ancak besmele ile kesilmişse yenilebilirdi, ama kurban eti sayılmazdı. Müslümanın kesip zimmînin derisini yüzdüğü hayvan kurban sayılabilirdi. Binswanger, Karl, Untersuchungen zum status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts, 1977, s. 265.

⁴⁶ A. Refik, age., s. 83

⁴⁷ Karal, age., s. 103.

⁴⁸ 8 Mayıs 1580 tarihli bir ferman'da zimmîlerin elbiselerinin ve ayakkabılarının renkleri ve şapka biçimleri belirlenmişti. Fermanın tam metni için Bkz; Vorgelegt von Klebe-Fritz, Dr. Jacop, Beiträge zur Islamischen Rechtspraxis gegenüber nichtmuslimen nach Türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert, Kiel, 1920.

⁴⁹ Binswanger, s. 175.

giymeleri, sarık sarmaları çeşitli fermanlarla yasaklanmıştı. 1568 tarihli bir fermanla hristiyanların yakalı kaftan, kıymetli kumaştan özellikle ipek elbise, ince tülbent, kürk ve sarık taşımaları yasaklanmıştı. 1568, 1574, 1577 tarihli çeşitli fermanlarla Hristiyanların ve Yahudilerin bu yasaklara uymalarının ince kumaş fiyatını yükselttiği belirtilmiştir⁵⁰. Şu halde engellenmek istenen şey, sadece müslümanların hristiyanlara benzemeleri değil, kumaş fiyatlarının da artmasıdır, yani ekonomik etkenler de zimmîlerle ilgili bazı kısıtlamaların getirilmesine ya da devamına yol açmıştır.

Zimmîler hamamlarda farklı havlu alırlar, takunya da giymezlerdi⁵¹. Bazı fermanlarla kanuna uygun kıyafetlerle dolaşan zimmîlerin kıyafetlerine karışılması da yasaklanmıştı. 1594 tarihli bir fermanla, İstanbul'daki Yahudilerin şikayeti üzerine, Yahudilerin şapka ve elbiselerine kanuna aykırı olarak kimsenin müdahale etmemesi ve incitilmemeleri emredilmişti⁵².

1630 tarihli bir fermanla ise İstanbul'daki zimmîlerin samur kürk, kalpak, atlas elbise giymeleri, ata binmeleri, kadınların müslüman tarz ve kıyafetinde giyinmeleri, ferace ve yaşmak takmaları yasaklanmıştı⁵³. 1766 tarihli bir fermanla da Yahudilerin Hristiyanlara ait renkte ve müslümanlara ait kalitede kumaş ve kürk giyip, ata ve izinsiz kayığa binmeleri yasaklanmıştı⁵⁴.

Ancak zimmî din adamlarının seyahat sırasında tehlikeli bölgelerden geçerken kıyafet değiştirmelerine ve silâh taşımalarına izin verilmişti⁵⁵. Böylece zimmîlerin, kendilerini korumalarını gerektiren durumlarda müslümanlara has haklardan yararlanmaları sağlanmıştır. 1874'de İstanbul'u gezen bir İtalyan seyyah, muhtelif milletlerin elbiselerinin birbirine karıştığını, Rum ve Ermeni kadınlarının göz kamaştıran giysilerle dolaştıklarını yazmaktadır⁵⁶.

F) Din Hürriyetleri

İslâmiyet, din hürriyeti bakımından da Kur'an'ın tanıdığı dinlere mensup olanlara en toleranslı davranan dindir. Zimmet kurumu da bu temel üzerine oturtulmuş, zimmîlere dinlerini değiştirmeleri için baskı yapılmamıştır⁵⁷. Din

⁵⁰ Binswanger, age., s. 169

⁵¹ Binswanger, age., sh. 196 ve Bkz. Türk Tarihi Encümeni, 1340. Temmuz, Sene 10, No: 4 (VI), s. 153.

⁵² A. Refik, age., s. 20 (Hicri 11. asırda).

⁵³ A. Refik, age., s. 52.

⁵⁴ A. Refik, age., 183.

⁵⁵ Alasya, agm., s. 132. Bu konuda 1814 tarihli bir beratın tam metni için bkz. Scheel, age., sh. 30-37: 1229 (1814) Şevvalinde, Rum Patrikliğine dahil Trabzon metropolitliğine gönderilen berat. Bu berat'ta ayrıca metropolitin konağına askerlerin konaklama amacıyla el koymaması ve asa taşımaya karışılması da yazılıdır.

⁵⁶ 1874'de İstanbul Edmundo de Amicis, Çev. R. Ekrem Koçu, İstanbul 1938, s. 34, 7.

⁵⁷ Kıbrıs'taki 300 yıllık şerhiye sicillerinden Türk idaresindeki zimmîlerden bu süre içinde yalnız 400 zimmînin müslüman olduğunun anlaşılması (Alasya, agm., s. 133) bu konuda baskı ve şiddet olmadığının en açık kanıtıdır.

işlerinde serbest bırakılan zimmîler çoğunluğu müslüman olan bölgelerde bile, müslümanları rahatsız etmeden ibadetlerini yerine getirebilirlerdi.

Zimmî toplulukların yani “milletlerin”, kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerleri ile kendilerine mahsus mezarlıkları vardı. Kiliselere ve kiliselere ait vakıf topraklara kimse karışamazdı. “Millet” şeflerine verilen her atama beratında bu konu özellikle belirtilmişti. 1808 tarihli bir fermana, Karadeniz Boğazı fenerindeki bir kilisenin, eskiden beri zimmîlere mahsus olduğu halde, Boğaz kaleleri askerlerinin bu kilisede bir defa ezan okunduğu ileri sürmesi üzerine, zimmîlerin sokulmadığı belirtilmiş ve Şeyhülislâmın fetvasına⁵⁸ dayanılarak, kilisenin zimmîlere verilmesi istenmiştir. Bu ferman ve dayandığı fetva, Osmanlı topraklarında yaşayan zimmîlerin ibadethanelerinin müdahaleden ne kadar masun olduğunu göstermesi açısından ilginçtir.

Zimmîler kendi dinlerini muhafaza hakkına sahiplerdi, ancak Müslüman olurlarsa tekrar eski dinlerine dönemezlerdi. Osmanlı Padişahlarının zimmîlerin mezhep değiştirmelerini amaçlayan her tür çalışmayı da yasakladıkları çeşitli fermanlardan anlaşılmaktadır. 1702 tarihli bir fermana Katolik papazların Ermeni ve Süryanî zimmîleri kendi dinlerine sokmak için çalıştıkları, zimmîlerin şikayeti üzerine bunların engellenerek suç ortağı dört Ermeninin kürek cezasına çarptırıldıkları yazılıdır⁵⁹. Katolikler ise çeşitli iftiralarla patrikleri işbaşından uzaklaştırmak istiyorlardı⁶⁰.

⁵⁸ “Diyarı İslâmiyyeden bir belde vakıa vakti fetihden beru ehli zimmet keferi yedinde terk ve ibka olunan kenaisi kadimeden olduğu meşhur ve müteyater olan bir kenise Zeyidi müslim ezan okusa mücerred ol kenise ezan okunmağa ol kenise mescid olmuş olur mu. Elcebab olmaz. bu surette müsliminden bir taife mücerred ol kenise ezan okumağa mescid olmuş deyu İmamül müsliminden izinsiz salâtı idi kenise edâ eyleseler sahiha olurmu. Elcebab olmaz. bu surette âbâdi nasdan bazıları mücerred kenisei mezbure derunda edâyi salât olundu deyu keferi mahalli mezburda âyinlerini icradan men'e kadir olur mu. Elcebab olmazlar deyu fetvayı şerife virilmekle ... A. Refik, H. 13. asırda, s. 20.

⁵⁹ A. Refik, İstanbul Hayatı, (240 sh.), İstanbul 1930, s. 35 ve Bkz. Rus tacirlerinin Osmanlı topraklarında din propagandası yaptıkları için cezalandırılmalarına dair fetva, (Topkapı Sarayı E/12078): Bu meselebeyanında eimme-i haneffiyeden cevap ne vechiledir ki, Mosko keferesi tarafından ticaret tariki ile dar-ı islâma gelen keferi Mosko diyarından ehl-i islâma irâet ve işaati haram olan incil ve kütüb-i mensuba ve salib ve esnam götürüb dar-ı islâmda olan zimmî keferesine alâsebil-ül-şöhret vel-alâniyet bey'et-meleriyle ehl-i islâm müteazziler olub sultan-ı islâm haledallahe hilâfetu ilâ yevm-il kıyam hazretleri taraflarından hükkâm-i müslimin nehy-i münkir kıyam hazretleri taraflarından hükkâm-i müslimin nehy-i münkir edüb mezburları men ve def etmişlerken mezburlar memnu' olmayub emsar-ı müsliminde ol salib ve kütüb ve butları alenen izhar ve bey'de musır olsalar mezburlara ne lâzım olur.

Beyan buyurulup mēcur olalar

El-cevab ————— allâh-ü a'lem

tazir-i şedid ve hapis ile zecir ve meni' etmekte hükkâm sa'y-i belîğ edüb bi-eyyi-hâl bu makule münkirâtı nehi'' ve meni' lâzımdır.

Ketebe-hül-fakir Abdullah ufiye anhu

⁶⁰ A. Tefvik, “Türkiye’de Katolik Propagandası”, Hazine-i Evrak’a Nazaran, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 14. Sene, No: 82 (5), 1 Eylül 1340, Makalede patriklerin bu konudaki şikâyet dilekçelerine yer verilmiştir, s. 267-269.

Aynı amaçla, 1725’de Batılı misyonerlerin zimmîlerin evlerine girmelerini yasaklayan iki ferman yayınlanmıştır⁶¹. Benzer konulu, 1746 tarihli bir ferman da Ermenilerin Fransız kiliselerine girmeleri, evlerine Fransız papazlar getirip âyin yapmaları yasaklanmıştır⁶².

Sonunda II. Mahmut devrinde çıkarılan bir fermanla Hristiyanların mezhep değiştirmeleri yasaklanmıştır⁶³.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti İslâm dininin “dinde zorlama olmayacağı” prensibine uygun olarak zimmîleri İslamiyeti seçmeye zorlayamazken, çeşitli Hristiyan tarikatlarının propaganda yaparak, dinî ve siyasal açıdan zimmî tebaayı etkilemelerini de önlemek istemiştir.

İslâm’da zimmîlerin yeni kilise inşa etmelerinin yasak edilmesi ve mevcut kiliselerin izinsiz tamir edilememesi kuralları da Osmanlı hukukunda uygulanmıştır. Genelde hemen tüm Padişahlar kilise tamirine izin verirlerken, yeni kilise inşasına izin veren Osmanlı padişahı da pek çoktur. Bu konuda arşivlerde binlerce belge bulunmaktadır:

Rumların isteği üzerine İstanbulda Beşiktaş’taki Meryem Ana (Panaya) kilisesinin onarımına 1729’da bir fermanla izin verilmiştir. Aynı tarihte çıkarılmış, çeşitli bölgelerdeki 20 ye yakın kilisenin tamirine izin veren fermanlar bulunmaktadır⁶⁴. Bazan padişah çocuklarının doğumu nedeniyle Rum kiliselerinin tamirine izin verilirken⁶⁵, 1738 tarihli bir fermanla daha önce 1698’de tamirine müsaade edilen Fener Rum patrikhanesinin yanan yerlerinin yapımına izin çıkarmıştı⁶⁶, 1820’de Kıbrıs Metropolitisi olarak tayin edilen Demasinos’a verilen beratta yetki alanındaki kilise ve manastırların eski şekli üzerine tamirine kimsenin karışmayacağı belirtilmiştir⁶⁷. Bütün bu belgeler bize zimmîlerin ibadetlerinde ne kadar rahat olduklarını gösteriyor.

Zimmîlerin İslâm hukukuna uygun olarak Osmanlı Devleti’nde vakıf kurma hakları vardı. Kadı önünde şeri usullere göre kurulan Yahudi vakıflarına dair pek çok belge vardır⁶⁸.

⁶¹ Arberry A.J. Religion in the Middle East, Cambridge, vol. I, sh. 301.

⁶² A. Refik, age., s. 160-163.

⁶³ Bu yasak İngiliz elçisinin baskısıyla 1844’de kaldırıldı (Şanlı Cemal, Hıfzı Timur’a Armağan, s. 845 (“Türkiye’deki Yabancı, Dinî, İlmî, Hayri Kurumların Hukukî Durumu ve Gayrimenkul İktisapları”).

⁶⁴ A. Refik, a.g.e., s. 116, 119.

⁶⁵ Porter, James, Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks, vol. II, London MDCCCL, XVIII.

⁶⁶ A. Refik, s. 118.

⁶⁷ Alasya, agm., s. 131.

⁶⁸ Heyd, Uriel, Osmanlı Tarihi İçin İbranice Kaynaklar, VI. T.T.K., Ankara 1967, s. 295-303.

G) Askerlik ve Zimmîler

Geleneksel Osmanlı sistemine göre zimmîler cizye adı verilen baş vergisini vererek askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı. Sadece eli silah tutabilecek durumdaki erkeklerden alınan bu vergi kutsal yerler ve İstanbul'da oturanlardan, din adamları ve yoksullardan alınmıyordu. İslam hukukuna uygun olan bu durum, reform hareketleri sırasında zimmîlere bu konuda eşit davranılmadığını savunan Avrupa devletlerinin söylediklerinin tersine olarak zimmîler için uygulamada bir imtiyaz haline dönüşmüştü⁶⁹. Müslümanlar yüzyıllarca devletin önceleri fetih politikasına uygun olarak ve sonradan artık çabalarını imparatorluğu parçalamaya yönelten büyük devletlere karşı yapılan savaşlarda yok olurken, yıllarca süren askerlik görevi yüzünden sanat ya da ticaretle uğraşamazken, zimmîler hem savaşlarda kırılmamış, hem de muafiyetin de yardımıyla Osmanlı ticaretini ellerine geçirmişlerdir. Bu nedenle zimmîlerin askere alınmamalarını onlar aleyhine bir durum olarak yorumlamak kanımızca mümkün değildir. Bu konuda yapılabilecek bir tenkit olsa olsa ata binmeleri ya da silâh taşımalarının yasaklanması hususunda olabilir.

Zimmîlerin, İslâm hukukuna aykırı olarak dünyada ilk defa Osmanlı Devleti tarafından geliştirilen “devşirme sistemi” gereğince müslümanlaştırılarak askere alınmaları ise XV. Yüzyılda başlamış ve 150 yıl kadar uygulanmıştır. Devşirilen çocukların artık dinsel ve etnik kökenleriyle ilişkileri kesildiğinden bu sistemin incelenmesi konumuz dışında kalmaktadır.

Zimmîlerin doğrudan askere alınmasalar bile askerî inzibat hizmeti gören Voynuk, Martolos, Eflak gibi zimmî guruplar olduğu, donanmada kürekçilik yaptıkları, baruthanenin korumasının zimmî ailelere verildiği bilinmektedir. XIV ve XV. yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Hristiyan tımarlı sipahiler de bulunmaktaydı⁷⁰.

H) Usul Hukuku Açısından Zimmîler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmîler medenî hukuka ilişkin davaları cemaat mahkemeleri tarafından görülürdü. Aynı dinî topluluğa bağlı kişiler, patrik ya da hahambaşı tarafından kurulan cemaat mahkemelerinde yargılanırlardı. Ayrı cemaate mensup kişiler arasındaki davalar ise ilgili cemaat başkanları tarafından hakemlik yoluyla çözülemezse, şeriat mahkemeleri önüne getirilirdi.

Ancak şeriye sicillerinden, zimmîlerin özel hukuka ilişkin davalarını ve noterlik işlerini tercihan kadı önüne getirdiklerini görüyoruz. Bu konuya daha önce zimmîlerin borçlar ve ticaret hukuku alanındaki yetkilerinden söz

⁶⁹ Fesch Paul, Constantinople aux derniers Jours d'Abdülhamid. N.Y. 1971. s. 249.

⁷⁰ İnalçık Halil, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar. I. Ankara 1954. s. 143 ve devamı.

ederken değinmiştik. Dinî şefler veya Cemaat mahkemeleri tarafından verilen hükümler, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz ve icra olunurdu. Osmanlı Devletinin dinî şeflerin isteği üzerine din adamlarını sürgüne yolladığına dair çeşitli belgeler de bulunmaktadır:

1602 tarihli bir fermanla İstanbul patriğinin şikâyeti üzerine, çeşitli uygunsuzluklar nedeniyle görevinden alınıp Rodos'a sürgün edilen eski patriğin, oradaki zimmîler arasında huzursuzluk çıkarttığı tespit edilerek Tur-i Sinâ manastırına sürgün edilmesi emredilmiştir. 1608 tarihinde yine İstanbul Patriğinin Divan'a müracaatı üzerine bir kaç Rum papazı Rodos'a sürülmüştür⁷¹. 1709 tarihli bir fermanla ise İstanbul Rum Patriğinin ayin ve adetlerine aykırı hareket ettikleri için bazı keşişleri şikayet ettiği belirtilerek, onun için adı geçenlerin Bozcaada'ya sürülmeleri emredilmiştir⁷².

Yine aynı tarihli bir fermanla Aynaroz'da oturan sabık Rum Patriğinin İstanbul'a ve diğer illere giderek huzursuzluk yarattığının Rum Patriğinin şikâyeti üzerine anlaşılması üzerine Aynaroz'da kalmasının sağlanması Aynaroz Zabiti'nden istenmiştir⁷³. Görülüyor ki, cemaat liderleri cemaatlerinin düzen ve huzurunu sağlamak için hükümete sık sık yardım için başvurmuşlar, aldıkları kararların icrasını Osmanlı yetkililerinden istemişlerdir. Aynı şekilde Osmanlı makamlarının zimmî din adamları hakkında verdiği cezai hükümleri uygulamakla o din adamlarının mensup olduğu cemaatin şefleri görevlendirilmiştir.

İslâm hukukuna göre davada başlıca deliller tanıklar ve senetlerdir. Bir kimsenin davada müslümanlara karşı tanıklık edebilmesi için müslüman olması şartı aranır. Farklı cemaatlere mensup zimmîlerin birbirlerine karşı şahitlik edebilecekleri genelde kabul edilmiştir⁷⁴. Ancak, Ebusuud efendinin kilise veya havraya gitmeyen bir gayrimüslimin şahadetinin kabul edilmeyeceği yolunda bir fetvası bulunmaktadır⁷⁵.

Şeriye sicillerinden İslâm usul hukukuna uygun olarak senet bulunmayan hallerde, zimmîlerin ve müslümanların şahitle iddialarını ispatladıkları görülmektedir⁷⁶. Senet ya da şahit bulunmadığı zamanlar ise zimmîlerin ye-

⁷¹ A. Refik, H. 11. Asır, s. 25, 29.

⁷² A. Refik, H. 12. Asır, s. 44.

⁷³ A. Refik, a.g.e., s. 44.

⁷⁴ Bozkurt, Zimmîler'', agm., s. 50.

⁷⁵ Düздаğ, Ertuğrul, Ebusuud Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, 1972, İstanbul, s. 98.

⁷⁶ Bkz. Bir zimmînin bir müslümanda rehîn 2 deve olduğunu iddia etmesi, müslümanın tek deve olduğunu söylemesi, şahitlerin 2 deve olduğunu belirtmelerine dair dava zaptı'' ve ''Bir müslümanın zimmî aleyhine açtığı alacak davasında zimmînin borcunun daha önce ibra edildiğini şahitlerle ispatlamasına dair dava zaptı'', Ongan, age., s. 21, 23.

min etmeleri istenirdi⁷⁷. Hristiyan zimmîler kadı önünde “İncil’i Hz. İsa’ya indiren Tanrı adına and içerim ki” şeklinde formüle edilen yemini ederlerdi⁷⁸.

Aynı şekilde Yahudiler de kendi dinlerine uygun olarak yemin ederlerdi.

Zimmîlerin şer’i mahkemelerde müslümanlar aleyhine şahitliklerinin İslâm hukukuna uygun olarak kabul edilmemesi kuralı. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Batılı ülkelerin bu konuda Osmanlı Devletini sürekli baskı altında tutmalarına neden oldu. Bu konuya ilerde değineceğiz.

İ) Ceza Hukukunda Zimmîler

Osmanlı topraklarında yaşayan zimmîler İslâm özel hukukunun onlara uygulanmaması ilkesinin tersine olarak, İslâm ceza hukukunun süjesi sayılmışlardır. Zimmîlere kendi dinî kuralları değil, İslâm ceza hukuku tatbik edilir. Kur’an’da kısas cezasının uygulanması için hürriyet şartı aranırken zimmî ve müslüman ayırımı yapılmamıştır. Diyet konusunda da eşitlik vardır.

Osmanlı hukukunda ise kısasın uygulanamadığı durumlarda suçlu zimmîlere, bu gibi hallerde müslümanlara tayin edilen diyet miktarının yarısı tatbik edilmiştir. Böylece Osmanlı Devletinde ceza hukuku alanında müslüman zimmî eşitliği ilkesinden ayrılmıştır. Suç işleyen zimmîlere aynı suçu işleyen bir müslümana verilecek olan cezanın yarısının tatbik edileceği kanunnamelerle kabul edilmiştir. Kısası gerektiren, ama kısasın uygulanamadığı durumlarda da aynı kurala uyulmuştur.

Kanunî Kanunnamesi’nde öldürme ve yaralanma suçları için “eğer bu zikrolunan kazaya kafirden sâdır olsa veçh-i mesfur üzere Müslüman cereminin nısfı alına” ve zina suçları için “... Bu zikrolunan ceraim kâfirden sâdır olsa, ganî kâfirden, gani müslümandan alınan cerimenin nısfı...” denilmektedir. Böylece haraç ve cizye gelirlerinin azalmasının önüne geçilmek istenmiştir.

Osmanlı hukukunda, İslâm hukukundan, yukarıda belirtildiği gibi zaman sapmalar göze çarpar. Bu durum özellikle ceza hukuku alanında oldukça sık görülür. İslâm ceza hukukunda cezası ölüm olmayan bazı suçlarda fermanlarla siyaset⁸⁰ cezasının uygulanmasının emredildiğine sık sık rastlamaktayız. Örneği, 1590 tarihli bir fermanla şarap mukataası mültezimlerinden olan bir yahudinin keselerin mühürlerini bozarak para çaldığının saptandığı, bu nedenle ölüm cezası verildiği yazılıdır⁸¹. Zimmîler şarap içmekte serbesttirler.

⁷⁷ 1586 tarihli kadı hüccetinde, bir zimmîye, kendisini dövdüğünü ileri sürdüğü bir başka zimmîye karşı açtığı cevza davasında şehit getiremediği için yemin ettirildiği ve buna dayanılarak hükmolunduğu yazılıdır (Ogan, age., sh. 30.).

⁷⁸ Düzdağ, age., s. 91.

⁷⁹ TOEM (Tarihi Osmanî Encümen Mecmuası) Kanunname-i Alî Osman, s. 3-4.

⁸⁰ Siyaset cezaları için bkz. Mumcu, Ahmet, Siyaseten Katl, II. Baskı, Ankara 1985.

⁸¹ A. Refik, II. Asır, s. 20.

Hamr içme suçu onlar için söz konusu değildir. Ancak zimmîlerin şarabı izinle evlerine almalarının gerektiğine yukardaki bölümlerde değinmiştik.

Osmanlılar, kendi dinlerine karşı gelerek dinî nitelikte suç işleyen zimmîlerin cezalandırılmalarını Patrikler ve Hahambaşına bırakmışlar, bu konuda hiç bir müdahalede bulunmamışlardır. Zimmî din adamlarının bu konudaki cezalandırma yetkileri atama beratlarıyla belirtilirdi⁸². Ancak Patriklerin ölüm cezası verme yetkileri yoktu.

Zimmîlerin kadı önünde haklarının korunduğunu da çeşitli fermanlardan anlamaktayız. Ankara kadısına 1585’de verilen bir fermanla sancakbeyinin adamlarından birinin bir zimmîden zorla şarap alıp içerek sarhoş olduğu, bir başka zimmîyi öldürdüğü, kendisinden zorla şarap alınan zimmîden ise bir müslümana şarap verdiği için 8000 akçe ceza alındığının duyulduğu belirtilerek, kadıdan olayın doğruluğunu tahkik etmesi istenmiş, doğru ise suçlunun “hakkından gelinmesi” emredilmiştir⁸³.

K) Vergi Hukuku Açısından Zimmîler

Osmanlı Devletinin fethettiği bölgelerde oturan zimmîler İslâm hukukuna uygun olarak vergilendirilirlerdi.

Özellikle Balkanlardaki zimmîler, Osmanlıların fetihleriyle feodal sistemin ağır vergi yükünden kurtularak, kanunnamelerle miktarı zaman ve bölgelere göre belirlenen düzenli vergilerin mükellefi olmuşlardı. Onlardan iki ana vergi, yani haraç ve cizye ile birlikte diğer örfî vergiler de alınırdı.

Haraç, zimmî toprak sahiplerinin fetihten önceki topraklarından yararlanmayı sürdürebilmeleri için verdikleri bir vergiydi. Toprak (harac-i muvazafa) ve ürün (harac-ı mukâseme) üzerinden aynî olarak alınırdı.

Genellikle bir çiftlik genişliğindeki araziler Harac’ın konusunu oluşturmalarıydı. Ancak çiftlik için arazi ölçüsü çeşitli bölgeler için değişirken⁸⁴ arazinin verimli olup olmaması da vergi miktarını etkilerdi. Arazi müslüman çiftçiye geçer ya da sahibi İslâmiyeti kabul ederse, aynı vergi bu defa “öşür” adıyla alınmaya devam edilirdi.

Cizye ise Kur’an, 9:29. suresinde düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti’nde de fıkha uygun olarak ergin, vücut ve akılca sağlam, vergi verebilecek güçte olan

⁸² Afaroz kağıtlarına Osmanlı yönetimi karışmadığı gibi, afaroz edilmiş bir kimsenin cenazesinin kaldırılması için din adamlarına baskı da yapamazdı. Patriklere verilen tüm beratlarda bu husus açıkça yazılıdır (Düstur, I. C. 5, sh. 446. Ermeni Katolik Patriğine verilen ferman sureti).

⁸³ Ogan, age., s. 61.

⁸⁴ Eldeki en eski belgelere göre 80-150 dönüm arası arazi bir çiftlik genişliğinde kabul edilmiş, vergisi müslümanlar için 22, zimmîler için 24 akçe olarak belirlenmişti. Akdağ. Mustafa, Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, İstanbul 1974, s. 512.

zimmî erkeklerden alınırdı. Genellikle 14-75 yaş arası erkekler cizye mükellefiydiler.

Cizyenin miktarı senelere, bölgelere göre değişirdi. Bazan zengin, orta fakir olarak zimmîler guruplandırılarak farklı nispetlerde cizye'ye tâbi tutulurlar, bazan da vergi eşit olarak toplanırdı⁸⁵.

Baş ya da hane üzerine toplanan cizye, fethedilen ülkenin para birimi ile Osmanlı akçesi karşılaştırılarak ve akçe esas alınarak hesaplanıyordu⁸⁶. 15. yüzyıl'da ortalarında altın florin 60 akçe olunca cizye 40-60 akçe, 17. yüzyıl'da ise 140 akçe olmuştu⁸⁷. Zimmîler, cizye miktarına, oturdukları yerleşim bölgesinin kadısı aracılığıyla itiraz edebilirlerdi.

Osmanlı Devletinde cizyeye dair işlemler Cizye Muhasebesine kayıtlıydı. Bu kalemde cizye defterleri tutulurdu. Cizye tahsiline mahsus makbuz senetleri yine bu kalemde hazırlanır ve zamanı gelince mühürlenerek torbalar içinde cizye memur ya da mültezimlerine verilirdi⁸⁸.

Bazı zimmîlerden yaptıkları hizmet karşılığı cizye veya diğer vergiler alınmamış veya özel bir vergi sistemine tabi tutulmuşlardır. Örneğin tuzcu ve madenci zimmîlerden cizye alınmazdı. Eflak ve Voynuk gibi önemli askerî hizmetleri gören zimmîler haraç, ispenç, ağnam ve diğer vergilerden muaf tutulmuş, buna karşılık "filori resmi, koç ve kuzulu koyun bahası" gibi isimler altında bir çeşit maktu vergiye bağlanmışlardı⁸⁹. Çeşitli yüzyıllara ait pek çok fermanla donanma hizmetlerinde ya da barut muhafazasıyla görevli zimmîlerin cizyeden muaf tutuldukları görülmektedir⁹⁰.

Fatih kanunnamesinde zimmîler ve müslümanlar "raiyyet rüsumu" adlı şahsi vergiler konusunda ayrı esaslara bağlanmışlardır. Kanunnamenin son kısmında münhasıran Hristiyan reayanın raiyyet vergisi düzenlenmiştir. Şeriat'e uydurmak için çift resmine benzetilen ve kasaba ve şehirlerde oturan zimmîlerden de alınan (çift resminden şehir halkı muaftır) bu vergi her bölgede tahsil edilmemiş ve 18. yüzyılda şeriata aykırı addedilerek kaldırılmıştır⁹¹. Bu kanunnamede zimmîlerden cizye dışında bive (dul kadın) resmi de alındı-

⁸⁵ Bu konuda Bkz. Feher Geza, XVI. yy. da Macaristan'da Padişah Haslarına bağlı iki şehir, Belleten, 1972, C. 36. Ankara. s. 469q47).

⁸⁶ Barkan, Ö. Lütfi, Kanunnameler, İstanbul 1943, s. 130.

⁸⁷ İnalcık, H. "The Ottoman Decline and its effects upon the reaya" (338-353), s. 352. ve Birnbaum H.-Speros Kyronis, Aspects of Balkans, Paris 1972, s. 338-353.

⁸⁸ Pakalın Zeki, M. Maliye Teşkilâtı Tarihi, s. 23.

⁸⁹ Barkan Ö.L., "894 yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları" Belgeler, C. 1, s. 1, 1964, s. 1-15.

⁹⁰ Donanma Mimarbaşı Dimitri'nin bu görevi nedeniyle cizyeden muaf tutulmasına dair ferman", A. Refik., s. 101-102. "Barut muhafazasıyla görevli rumların cizyeden muafiyetleri", ve Bkz. Ellsner Jacob, Neueste Beschreibung der Griechischen Christen in der Türkei.

⁹¹ İnalcık Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", Belleten 1959, C. XXIII, s. 376.

ğı görülmektedir. Şahsî vergilere de cizye gibi itiraz edilebildiği, 1791 tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır⁹². Bu tarihte Girne’li bir zimmî kendisinden fazla İспенçe resmi alındığını iddia ederek kadiya başvurmuş, haklı olduğu anlaşılmca fazla alınan miktar kendisine iade edilmişti.

Önceleri cizye devlet memurları tarafından toplanırken, Fatih hazineye zarar getiren suistimalleri önlemek için iltizam sistemini koydu. Bu defa tahsildarların halktan fazla vergi toplamaları, durumu zimmîlerin aleyhine çevirdi. Özellikle çökme döneminde, bu konuda suistimaller ve şikayetler çok arttı. Devlet çeşitli tarihlerdeki düzenlemelerle bu durumu engellemeye çalıştı.

Cizyenin toplanmasındaki haksızlıklar, III. Selim’in “... reaya’da takat kalmamıştır. Kadılar, naibler, voyvoda, Ayanlar ve cizyedarların etmedikleri zulüm kalmamıştır⁹³.” şeklindeki fermanından da açıkça anlaşılmaktadır. 1830’da çıkarılan bir fermanla cizye ile birlikte çeşitli isimler altında para toplanamayacağı, onun yerine zenginden 2,5 orta halliden 1,5 fakirden 1 kuruş cizye alınacağı kabul edildi⁹⁴.

1834’de II. Mahmut bir fermanla (16 Zilhicce 1245) cizye miktarını zengin, orta halli ve fikirler için 60, 30 ve 15 (akçe) olarak tesbit etti ve bu cizyenin Bedel-i Askeriyye’ye çevrilmesine kadar devam etti.⁹⁵ Yine 1834’de Hristiyanların cizyedarlardan şikayetleri üzerine çıkarılan bir ferman ile o tarihe kadar cizye muhasebesi kalemince sürdürülen, her yıl 15 milyon cizye kağıdı çıkartılarak mültezimler aracılığıyla mükelleflere dağıtılması işlemine son verilerek, bu işte çalışanlar görevlerinden alındı. Her kazada başında kadının bulunduğu ve vali, âyan ve zimmî şeflerden kurulu bir komisyon aracılığıyla cizyenin toplanacağı belirtildi. Böylece ilk defa olarak zimmîler de cizyenin toplanması işlerine katıldılar. Cizye miktarı mahallelerde reaya koca-başlarınca tesbit edilerek toplanacak ve hazine adına çalışan ve hazineden ücret alan muhassıllara teslim olunacaktı⁹⁶. Tanzimatla birlikte bu sistem tekrar değişti ki, ilerde bu konuya değineceğiz.

Osmanlılar fethettikleri ülkelerde yerleşik olan zimmîleri haraç ve cizye ile vergilendirirken bazı yerel vergileri de aynen bırakmış, bazan da miktarlarını azaltmış ya da kaldırmışlardır. I. Ahmet zamanında şarap ve ağnam resimleri cizye ile birleştirilerek toplandı⁹⁷. Budin’de sahib-i raiyyet olanların eski geleneklerden yararlanarak almaya devam ettikleri vergiler şikayet üye-

⁹² Alasya, agm., s. 144.

⁹³ Karal, E. Ziya, III. Selim’in Hattı Hümayunları, Ankara 1942.

⁹⁴ Kazıcı, Ziya, Osmanlı Devletinde Vergi Sistemi, İstanbul, 1977, s. 107.

⁹⁵ Kazıcı, age., sh. 106; Sayar, N., Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları, s. 184.

⁹⁶ Creasy Edward, S. History of the Ottoman Turks, vol. II, London 1856 s. 450.

⁹⁷ Akdağ, agm., (Belleten), s. 561.

rine 13 Safer 979 (1571) de bir fermanla kaldırılmıştı⁹⁸. 1568'de Selanik'teki Yahudi tüccarlardan elbise vergisi adı altında her yıl ordu için 1200 parça kumaş toplanması⁹⁹, devletin zaman ve ihtiyaca göre bölgesel vergiler koyduğunu göstermektedir.

Zimmîlerden yukarda belirtilen vergiler dışında, müslümanlardan da olduğu gibi, gümrük vergisi de alınırdı. Eşya kıymetinin belli bir yüzdesi olarak alınan gümrük vergisi zimmîler için müslümanlara oranla biraz daha yüksekti. Ayrıca 1687'de zimmîler için müskirat resmi (şarap vergisi) kondu. Sonradan bu vergi bir süre için iptal edildi. 18. yüzyılda üzüm ve şaraba örfî vergiler tekrar kondu. Tanzimat'tan sonra bu örfî verginin alınmasına devam edildi¹⁰⁰.

Kahve için de zimmîler müslümanlardan daha fazla vergi öderlerdi¹⁰¹.

L) Zimmî Cemaatlerin İdaresi

Dinî ve bazı idarî ve hukukî konularda bağımsız olan milletler şunlardı:

a) Ortodokslar (Rumlar, Sırlar, Vlahlar, Bulgarlar).

b) Gregoryen Ermeniler. Yakubîler, Nesturiler.

c) Roma Katolikleri, Rumlara bağlı ve Papa'dan bağımsız olan Melkitler, Lübnandaki Marunîler. Suriye Katolikleri. 1831'de kurulan Ermeni Katolik kilisesi ve Keldaniler.

d) Protestanlar.

e) Yahudiler¹⁰².

Bu cemaatlerin herbiri kendi içlerinde dinî kuruluşları tarafından hiyerarşik olarak örgütlenmişlerdi.

Her “millet”in başında kendi cemaatleri tarafından seçilen ve devletçe onaylanan birer dinî şef bulunurdu. Dinî şefler ömür boyu kaydı ile makamlarında oturur, vatana ihanet etmedikçe¹⁰³ veya kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevden alınmazlardı. Osmanlı Devleti yeni seçilen şefe dinî ve hukukî yetkilerini içeren bir berat yollardı. Bu beratların

⁹⁸ Akdağ, M. Osmanlı Devletinin kuruluş ve İnkişaf Döneminde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti, Belleten, 1949, sa. 49. C. XIII, (s. 497-564), s. 541, 545.

⁹⁹ Heyd Uriel, Osmanlı Tarihi için İbrani Kaynaklar, VI. TTK. Ankara 1967, s. 295-302, sh. 303.

¹⁰⁰ Gibb HAR-Bowen Harold, Islamic Society and the West, vol. I, perç. II. London 1957 (V. 255 sh.) sh. 13, Shaw, Stanford J. age. sh. 442, Feher, agm., s. 470, 71 ve 475.

¹⁰¹ Nedkoff, B. Christoff, Osmanlı İmparatorluğunda Cizye, Çev. Şinasi Altundağ, s. 599-652, Belleten 1944, C. 8, s. 620.

¹⁰² Luke, Henry Sir, The Old Turkey and The New London, 1955, s. 95.

¹⁰³ 1821 Mora isyanında parmağı olduğu anlaşılan Fener Rum Patriği, Kıbrıs Başpiskoposu, Baf, Tuzla ve Girne Metropolitleri idam edilmişlerdi.

içeriği yüzyıllarca hemen hiç değişmemiştir. Beratta patriğin seçiminin tasdik edildiği belirtilerek, patriğin topluluğun mallarını idarede, âyin ve dinlerine dair diğer hususlarda tam bir serbesti içinde olduğu, cemaatinden belli miktarda iane toplayabileceği, kendisinin, din adamlarının vergiden muaf oldukları, kilise mallarından gümrük vergisi alınmayacağı, kilise mensuplarının yalnız patriklik aracılığıyla tutuklanabilecekleri, adî suçları işlemeleri halinde cezalandırılmaları için patriğin onların dinî sıfatlarını kaldırması gerektiği, cemaate bağlı onların evlenme, boşanma, miras gibi meselelerinin patriğin ya da onun seçtiği din adamlarının kendi hukuk kurallarına göre çözüm getirecekleri yazılırdı¹⁰⁴.

Patrikler cemaatleriyle ilgili işlerden dolayı hükümete karşı sorumlu sayılırlardı¹⁰⁵. Patrikler kendilerine bağlı olarak çalışacak diğer alt rütbeli din adamlarını kendi geleneklerine göre tayin ederlerdi. Bunlar için de birer hattı hümayun çıkartılırdı¹⁰⁶. Bu fermanlarda da tayin edilen din adamlarının yetkileri belirlenirdi. 8 Ekim 1814 tarihli, Trabzon metropolitine yollanan bir beratta¹⁰⁷, tayin için peşkeşin alınarak piskopos mukataası defterine kaydedildiği, (800 akçe), kişi ve aile hukukuna ilişkin konularda (ölüm, miras, evlilik gibi) metropolitin ya da piskoposların yetkili olduğu, kimsenin bu kişilerin tayin ve azilleriyle ilgili baskı yapamayacağı, bunlardan vergi alınmayacağı, metropolitlere bağlı din adamlarının yanlış davranışları ve kendi yasaların ihlalleri halinde, kendi yasalarına göre cezalandırılacakları, yüksek rütbeli din adamlarının kendi aralarındaki hukukî tartışmalarda vezir ya da kazasker aracılığıyla Divan'a gidileceği, kiliselerin afarozuna kadının karışmayacağı, bu din görevlilerinin ata ya da katıra binebilecekleri, metropolitin ikametgâh olarak kullandığı evin, asker, memur ve diğer görevlilerce konaklama amacıyla kullanılmayacağı da belirtilmiştir.

Yine bu berat'a göre, bazı zimmîler vergiyi para ile değil tahıl, yağ ve zeytinyağı gibi maddelerle ödeyeceklerdir. Şu halde devlet belli kişilerden para yerine mal olarak vergi toplayacağı zaman bu beratla bildirilmekte, hukukîlik unsuru korunmaktadır. Ayrıca bir kaç zimmînin bir eve toplanarak "Biz aynı evde yaşıyoruz, beratta ev başına vergi verileceği yazılı" şeklinde iddia-

¹⁰⁴ Düstur, I. Tertip, C. 5, sh. 446. Ayrıca, Scheel, age., s. 17. Pomiankowski Joseph, Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches 1928, Zürich, s. 156.

¹⁰⁵ Babıâli, cemaatlere mensup zimmî dilencilerin dilenmekten men edilmeleri konusunda bile cemaat şeflerini uyarıyordu: "Rum taifesinden sair makule.. ile islâm mahallâtından ve rical kapılarından devri ehvap ve taiz etmelerinin menî hususu sabika İstanbul ve tevabii Rum patriği olan Krikos nam patriğe emrolunduğu üzere tenbih ettikte.." Başvekâlet Hazinei Evrakı, Belediye dosyaları-No. 779., Dr. O.Ş. Ulu-dağ, O. Tıp tarihinde Reaya Hastaneleri ve İmtiyazları", Belleten 1937, s. 279.

¹⁰⁶ "Venedikte oturan Rumlara İstanbul Patriği tarafından metropolit tayini için verilen 1781 tarihli Hattı Hümayun", A. Refik, Hicri 12. Asırda İstanbul Hayatı, s. 227-229.

¹⁰⁷ Beratin tam metni için Bkz. Scheel, age., 30-37.

larda bulunamayacakları, dinî ibadetlerini kendi ev ya da binalarında -sesler dışarıya taşmadan- rahatça icra edebilecekleri¹⁰⁸ de belirtilmektedir.

Metropolitlerin patrikhane tarafından seçilerek bir beratla atanması kuralına zaman zaman uyulmadığı da bu konuda çıkartılan fermanlardan anlaşılmaktadır. Rum metropolitlerinin azil ve nasplarına dair İstanbul Rum Patriğine verilen 1796 tarihli bir fermana¹⁰⁹, boş bulunan bazı metropolitliklerin usûle aykırı olarak Patriğe şefaath ve rica eden ve sonra da zimmî hal-ka zülüm eden kimselerce doldurulduğunu, halbuki metropolitlerin azledilmeyip kaydı hayat için atandıklarını, ölüm halinde ve gerekli hallerde patrikçe azledilenlerin de yerine atanacak ve patrik ve cemaatine seçilecek olan yeni metropolitler, piskoposlar ve keşişler için keşişhane mührüyle sunulan arzuhale dayanılarak berat çıkartılmasının şart olduğu bildirilmişti. Bu din görevlilerine verilen berat ve emr-i Âli'ler piskopos kaleminin bağlı olduğu maliye kaleminde tutulur, bu kalemde manastır ve kiliselere ait işlere de bakılırdı. 1837 tarihinden sonra ise görevleri Divan-i Hümayûn kalemine nakledilerek, maliyeden piskopos mukataacılığı kaldırıldı¹¹⁰.

Patrikler yukarıda da görüldüğü gibi dinî, hukukî, malî konulardaki giderleri karşılamak üzere cemaatlerinden vergi toplarlardı. Her cemaatin yönetimine ve dinî işlerine ilişkin giderler bu vergilerle ödenirdi. Ancak kendi cemaatlerini ağır vergi yükü altına sokmamaları için devlet tarafından denetlenirlerdi¹¹¹. Patrikler, eğitim, hastahane, vakıf gibi kurumları tamamen özgürce idare ederlerdi. Bu nedenle her cemaat belli bir hiyerarşi içinde mahalle ve köylere kadar örgütlenmişti. Azınlık mahallelerinde yönetimle sorumlu olan papaz ve kocabaşılar mahallenin mülkî ve belediyeyle ilişkin işlerinde kadının temsilcisi sayılırlardı. Bunlar ölüm, doğum gibi nüfus kayıtlarını da tutarlardı. II. Mahmut mahalle muhtarlıklarını kurarken reaya mahallelerinde de kâhya ve muhtar namıyla ikişer kişi seçilmiş, ellerine papaz, muhtar, kâhya mühürleri verilerek idarede bir düzenlemeye gidilmişti. Bu kişiler mahallere yeni taşınacak olan zimmîlerden kefil de isterlerdi¹¹².

¹⁰⁸ Büyük yortu günlerinde dinî merasimlerin bir engelle karşılaşmaması için kilise kaplarına yeniçeriler nöbetçi olarak konuyordu. Brockelmann, "İslâm'da Milletler ve Devletler Tarihi, 1954. Ankara, s. 331.

¹⁰⁹ A. Refik, Hicri 13. Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1932, s. 12-14.

¹¹⁰ Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1948, s. 361.

¹¹¹ Rum Patriğine verilen, "Rumeli ve Anadolu'ya tayin edilen metropolitlerin yerlerine vekil tayin etmeyip görevlerine bizzat gitmeleri ve ahaliden fazla para almamaları, aksi takdirde patriğin de buna cevaz gösterdiği için sorumlu tutulacağına dair" 1571 tarihli ferman (A. Refik, H. 12. Asır, sh. 177) ve "Ermenilerin patriklerinden beratında yazılı olandan fazla para talebettiği için şikayet etmeleri üzerine, patriğin kendi beratında tayin edilen vergiden fazlasını talebine izin verilmemesine dair" İstanbul Kadısına yazılan 1630 tarihli ferman, A. Refik, 12. Asır, s. 53.

¹¹² "Galata ve Tophane'de hariçten gelmiş, evli olmayan Rum ve Ermenilerin kefilsiz yerleşmelerine izin verilmemesine dair Galata subaşısına ferman", A. Refik, Hicri 11. Asır'da İstanbul, s. 21-22.

Dinî şefler cemaatlerini çeşitli meclislerle yönetirlerdi. Bu meclislerin yargı hak ve görevleri de vardı, Bu meclislere kısaca Tanzimat döneminde değineceğiz.

Osmanlı Devletinde bir patriklik tarafından edilen milletler içinde en büyük gurubu Rum “milleti” sayılan Ortodokslar teşkil ederdi¹¹³. Rum Patriği diğer dinî şefler arasında protokolde önde gelirdi. İstanbul’daki gayrimüslimlerin meratip silsilesine dair 1699 tarihli bir ferman¹¹⁴ da bunun resmî bir statü olduğu anlaşılmaktadır. Fermana göre: “İstanbul Rum Patriği, metropolitler ve sair zimmî Rumlar gelip, Yahudilerin; “Biz sizden mukaddem dururuz” deyu mücadele eylediklerinde İstanbul kadısı huzurunda mürâfaa olduklarında, Rumiyân mukaddem ve Yahudiyân Rumiyândan sonra durmak üzere hüküm birle yedlerine hücceti şer’iyye ve mucibince fermanı şerif virilüp olvakit Yahudiler üzerlerine durmuş iken şimdi kanaat etmeyüb bir kaç şerir Yahudiler bir tarikle teşrifatdan tezkere ve mucibince emri şerif almalarıyla ihanetten biz mukaddem dururuz deyu mücadele ve muaraza itdıkların bildirüb yedlerinde olan hücceti şer’iyye mucibince kadimde olı geldüğü minval üze Rumiyân fukarası metropolitler ve patrikleri’le mukaddem durub Yahudi tayifesine hilâfı mu’tad olvehile muaraza ve mücadele itdirilme mek babında emri şerifim reca eyledikleri ecilden düsturülamel olmak üzere cevhi meşruh üzere amel olunmak için yazılmışdır.”

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi zimmîler ise genelde İspanyol, Portekiz, Alman, Rus ve Polonya kökenli idiler. Bir hahambaşının başkanlığında örgütlenmişlerdi. Ancak diğer “milletler”den farklı olarak hahambaşı bir ruhanî lider olmaktan ziyade bir topluluk yöneticisi görünümündeydi. Çünkü musevilerde dinî bir hiyerarşi yoktu. Hahamlar hahambaşına bağlı değillerdi. Ondan bağımsız olarak dinî işleri yürütebilirlerdi.

Hahambaşı, topluluğun ileri gelenlerince seçilir ve bir beratla bu seçim teyit edilirdi. Hahambaşı devletin resmi emirlerini dindaşlarına iletmekle yükümlü idi. Altı üyeden kurulu bir meclise başkanlık ederdi. Bu meclis ömür boyu için seçilen üç din adamı ve her yıl yenilenen üç kişiden oluşur ve dinî ve hukukî tüm sorunlara bakardı. Başkentte olduğu gibi eyaletlerdeki tüm şehirlerde de kendi üç din adamlarından kurulu mahkemeleri vardı. Haham ya da bu mahkemenin bir üyesi vali nezdinde kendi toplumunu temsil ederdi. Küçük yerleşim bölgelerinde, hahamlar tarafından atanan din adamları Yahudi toplulukları yönetirlerdi. Her bölgede topluluğun asayişini ve âdetlerini korumakla yükümlü bir denetçi ve malî işleri yürütmekle görevli altı üyeli bir meclis bulunurdu. Bu meclis her ailenin maddi gücünü saptayarak vergilerini hazırlardı¹¹⁵.

¹¹³ Scheel, age., s. 7.

¹¹⁴ A. Refik, Hicri 12. Asırda, s. 28.

¹¹⁵ Orhan Münir, age., s. 110-111.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

ANLAŞMALARLA ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNE YAPILAN MÜDAHALELER

I. Genel olarak

Osmanlı hukukunda, zimmîlerin hak ve mülkiyetlerini belirleyen İslâm hukuku dışındaki kaynaklar arasında kapitülasyonlar ve anlaşmaların önemli bir yer tuttuğuna değinmiştik. Bilindiği gibi kapitülasyonlar sadece tanındıkları ülke tebaalarına Osmanlı Devleti'nde serbetçe faaliyet imkânı, çeşitli konularda muafiyetler ve nihayet koruma sağladılar. Yani aslında zimmîlerle ilgili hiç bir hüküm taşımazlar. Ancak Fransa'ya çeşitli tarihlerde tanınmış olan kapitülasyonlar, sonradan saptırılmış bir yorumla, Fransa'nın, Osmanlı Katolik teb'ası üzerinde himaye hakkı iddia etmesine yol açmıştır.

Kutsal yerlerdeki Fransız himayesinin tarihi, Doğu'daki Fransız politikasının da tarihi olmuştur.

Benzer şekilde bazı ülkelere tanınan kapitülasyonlar da bu ülkelerin hak iddialarına sebep olmuştur.

Rusya ise Küçük Kaynarca anlaşmasına dayanarak Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünden yararlanmak istemiş, zimmîler hakkında tek hüküm taşımayan bu anlaşmayı, hiç bir ülkeden destek görmeyen Osmanlı Devleti'ne karşı zimmîler üzerinde hak sağlama amacıyla bir baskı unsuru olarak kullanmıştır.

Bu bölümde kapitülasyonların yanı sıra, Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında yapılan ve doğrudan zimmîlerle ilgili hükümler taşıyan (ya da taşıdığı ileri sürülen) anlaşmaları inceleyeceğiz.

II. Kapitülasyonlar

1. Fransa'ya Verilen Kapitülasyonlar

1535'de Fransa'ya verilen kapitülasyonla kutsal yerlerin himayesi bu ülkeye bir hak olarak tanınmıştı.

I. Ahmet döneminde 1604 (1012) yılında Fransa ile yapılan bir anlaşmanın 5. maddesinde ise “Kudüs'te oturup Kamâme Kilisesinde ayin icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, kendilerinden lüzumu halin-

de yardım ve himaye esirgenmeyeceği” belirtilmişti. Aynı anlaşmanın 4. maddesinde, “Fransa kralının ve onun müttefiklerinin uyruklarının Kudüs’teki mübarek makamları ziyaret etmek hususunda serbest olacakları kendilerine hiç bir müdahale yapılmayacağı ve zorluk çıkartılmayacağı, tecavüz edilmeyeceği” yazılıdır.

Görüldüğü gibi her iki madde de sadece Fransız vatandaşları ile ilgilidir. Osmanlı ülkesinde yaşayan Fransız din adamlarının ve kutsal yerleri ziyaret etmek isteyen Fransızların ve müttefiklerinin güvenliklerinden başka hiç bir taahhüdü içermemektedir. Buna rağmen 1604 anlaşması sonradan Fransa’nın Osmanlı Devletinde yaşayan Katoliklerin himayesi konusunda iddia ettiği haklarının kaynağını teşkil etmiştir. 4. maddenin bizce ilginç yönlerinden biri de, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılan bu anlaşma ile Fransa’nın müttefik olduğu devlet vatandaşlarına da bazı haklar tanınmış olmasıdır. Böylece bu ülkeler de bu anlaşmaya dayanarak sonradan bazı haklar iddia edebileceklerdir.

1673 tarihli kapitülasyon anlaşmasının 41. maddesinde ise “her ne mezhepten olursa olsun Fransız tebaasından olan piskoposlar ve diğer rahiblerin Osmanlı Devleti’nde evvelden beri bulundukları yerlerde kendi âyinlerini icra edebilecekleri, onlardan vergi alınmayacağı, bir ihtilâf olması halinde davanın İstanbul’a havale edilmesi gerektiği” belirtilmiştir.

Bu madde, Osmanlı Devleti’nin kendi uyrukluğunda bulunan zimmî din adamlarına beratlarla verdiği yetkilerin, Fransız uyrukluğundaki din adamlarına da tanınmasından ibarettir. .I. Bölümde de belirtildiği gibi Osmanlı Devletinde yaşayan “milletler”in dinî şeflerine ve ruhban sınıfına ibadet özgürlüğü, vergi muafiyeti ve yargılamada bazı özel kurallar getirilmiştir. Bu tür yetkiler 1673 anlaşmasıyla Osmanlı topraklarında eskiden beri bulunan belli kiliselerde görevli, Osmanlı uyruğunda olmayan din adamlarına da tanınmıştır.

Aynı anlaşmanın 43. maddesinde ise, Galata’daki Cizvit ve Kapüsan tarikatlarının din adamlarının, eskidenberi ellerinde olan iki kiliseyi muhafaza-ya devam edecekleri, bu iki kiliseden birinin yandığı ve tamirine izin verileceği (ki bu iki kilisenin sonradan Fransız himayesinden çıkartıldığına yukarda değinmiştik) İzmir, Sayda, İskenderiye ve diğer iskelelerdeki Fransız kiliselerine müdahale olunmayacağı, Galata’da oturan tüccarın evlerinde İncil okumalarından dolayı rencide edilmeyecekleri yazılıydı.

Bu anlaşmanın her iki maddesi de Osmanlı Devletindeki Fransız vatandaşları ile ilgili olduğu ve anlaşma Osmanlı Devleti tarafından bir lütuf olarak Fransaya verilmiş imtiyazları içerdiği halde, Fransa sonradan bu ayrıcalıkları adeta milletlerarası hukuk kuralları olarak nitelenmiş ve Osmanlı Devletinin Katolik vatandaşlarına teşmil etmek istemiştir.

Fransa ile imzalanan kapitülasyon anlaşmalarının belki de en tanınmış olan 1740 tarihli anlaşma ile daha önceki kapitülasyonlarla verilen imtiyazların büyük bir kısmı onaylanmıştır. Bu anlaşmanın bizim için önemli maddesi 47. maddedir. Buna göre, “Osmanlı Devleti reayasından olup Fransız elçisinin sarayında hizmet edenlerden 15 nefer hademe vergiden muaf tutulup rençide edilmeyeceklerdir”. Maddeden açıkça anlaşıldığı gibi bir kısım Osmanlı tebaası salt Fransız sefaretinde çalıştıkları için vergiden muaf tutulmaktadır. Bunların lisan bilgileri nedeniyle zimmî oldukları şüphesizdir. Şu halde bu kapitülasyonla devlet, yabancı diplomatlara tanıdığı vergi muafiyetini, onların yanlarında çalıştırdıkları Osmanlı vatandaşlarına da uygulamaya başlamıştır. Zamanla bu tür işlerde çalışan zimmîler, vergi muafiyetinin yanı sıra, hukuk ve ceza muhakemeleri usulünde yabancı diplomatlara tanınan imtiyazlardanda yararlanmaya çalışacaklar, sonunda “mahmi” sorunu devletin karşısına çıkacaktır.

Aynı kapitülasyonun 81. maddesinde ise, “Fransız rahiplerinin Kudüs’te sahip oldukları yerler zamanla harab olursa, İstanbul’daki Fransız elçisinin aracılığıyla tamirine izin verileceği” belirtilmiştir. Bilindiği gibi İslâm hukukuna göre Dar-ül İslâm’daki kiliselerin tamiri Halife’nin iznine bağlıdır. Bu anlaşma ile Padişah (I. Mahmut) kendisini ve gelecekteki Osmanlı Padişahlarını, talep hâlinde, adı geçen kiliseye mutlaka tamir izni verileceği taahhüdünü altına sokmaktadır. Böylece Osmanlı Padişahlarının keyfi olarak Fransa’ya tanıdığı imtiyazlar, ilerde kendilerini ve haleflerini bağlayıcı, uyulması zorunlu hukuk kuralları haline dönüşmüşlerdir¹. Diğer ülkelere de zaman zaman Fransa’ya tanına haklar verilmişse de, Fransa her zaman en fazla imtiyaza sahip ülke olarak kalmıştır².

2. Avusturya’ya Verilen Kapitülasyonlar

Avusturya’ya da Osmanlı Devleti tarafından kapitülasyonlarla bazı imtiyazlar tanınmıştır. Bu anlaşmaların hemen hepsinde Osmanlı Devleti Katolik din adamlarının ibâdet hürriyetlerini sağlayacağına dair taahhütlerde bulunmuştur. Avusturya ile yapılan 1617 tarihli “Avusturyalı tüccara verilen imtiyazlara ilişkin” fermanda Katolik din adamlarının dinlerini serbestçe ifa edecekleri belirtilmiştir³.

1699 Karlofça Barışında Katolik din adamlarının kiliselerini tamir etmelerine ve ayinlerinin engellenmeyeceğine dair⁴ madde bulunmaktadır. 1718,

¹ Fransa’nın koruma hakkı iddia ettiği Katolik guruba Lübnan’da yaşayan 300-400.000 kadar marunî de dahildir. Bunlar 1861 Lübnan Protokolü ile Hristiyan bir valinin başkanlığında özerk oldular (Lam-mens age., sh. 69-70).

² Lam-mens, age., s. 103.

³ Lammeyer, Das Französische Pretectorate, s. 81-85.

⁴ Reşat Ekrem, age., 79.

1739, 1984 ve 1791 anlaşmaları ile yenilenen bu taahhütlerde, Avusturya'ya Osmanlı Devletinin gayrimüslim tebaaları üzerinde koruma hakkı veren tek satır yoktur. Sadece Katolik mezhebinin icrası, Kudüs'teki Avusturya uyruklu hacılar, Roma Katolik kilisesi mensubu olan papazlar, kutsal yerlerin ziyaret, tamir ve bakımıyla ilgili maddeler sözkonusudur⁵. Bu anlaşmalarda sürekli tekrar edilen konu ibadet hürriyetidir ki, bu zaten Osmanlı devletinde "zimmî" nedeniyle uygulanmaktadır. Devlet kendisini İslâm hukukundan gelen bu kurumla sınırlı saydığı halde bir de anlaşmalarla bunun tekrarı, Katolik din adamlarına bir katkı getirmeyip, sadece devletin iç işlerine başka devletlerin karışması için bir fırsat yaratmıştır.

III. Barış Antlaşmalarında Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yaptığı barış anlaşmalarında zimmîlerle ilgili olan veya olduğu iddia edilen maddeler şunlardır:

1. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması⁶.

Bu anlaşmanın özelliği, aslında zimmîlerle ilgili hiç bir hüküm taşımamasıdır. Anlaşmayı incelememizin nedeni ise Rus Çarı II. Alexander'ın Paris konferansında buna dayanarak Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde hak iddia etmek istemesidir. Çar bu iddialarını anlaşmanın 7. ve 14. maddelerine dayandırmıştır⁷.

"Devleti Aliyyemiz taahhüt eder ki Hristiyan diyanetinin hakkına ve kenüsalarına kaviyyen siyanet ede ve Rus Devletinin elçilerine ruhsat vere ki her ihtiyaçda gerek 14. md.de zikrolunup Mahrusei konstantiniyede beyan olunan kenisayı mezkûre ve gerek hademesinin siyanetine ibrazı tefhimatı mütemevvia eyleye ve elçi mumai-leyhin bir gûne vrûzu Devletialiyeymin dostu saafı ve hemcivarı olan devlete müteallik ödemi mutemedi tarafından arzı tebliğ olunmağla Devletin Aliyyemiz tarafından kabul eylemelerini Devlet-i Aliyyemiz taahhüt eder."

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti yine Hristiyan dinini ve kilisesini koruma sözü vermekte ve Rus elçilerine 14. md. de belirtilen kilise ve hademelerini koruma hakkı vermektedir. Bu ibarelerden Rusya lehine Osmanlı Ortodoks tebaası ya da kiliseleri üzerinde bir koruma hakkı doğduğunu çıkarmak mümkün değildir.

⁵ Eichmann, F. Die Reformen des Osmanischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur Türkischen Herrschaft, Berlin, 1858. s. 111.

⁶ Norodounghian Gabriel, Recueil D'actes Internationaux de L'empire Ottoman, 1903, Paris, C. I. s. 323.

⁷ Mariott, J.A.R. The Eastern Question in the 18. Century, Oxford 1958, s. 152.

Anlaşmanın 8. maddesinde, Rus uyruklarının ve din adamlarının Kudüs ve diğer kutsal ziyaret yerlerini serbestçe gezebilecekleri, onlardan hiç vergi alınmayacağı, pasaport veya uygun belgelerle donatılacakları, Onlara Osmanlı toprakları üzerinde hakaret ve haksızlık yapılmayacağı, en geniş şekilde kanunlar tarafından korunacakları yazılmıştır.

11. madde ile Rus imparatorunun gerekli göreceği yerlerde konsolosluk ve yardımcı konsolosluk ihdas edilmesi⁸ zarurî bulunmakta ve bunlara diğer dost ülkelerin konsolosları gibi saygı gösterileceği, onlara tanınan haklardan yararlanma ve “Beratlı” tercümanlara sahip olma imkânı verileceği belirtilmiştir.

14. maddede ise Ruslara Beyoğlu’nda bir kilise kurma izni ve Rus elçisine bu kiliseyi ve görevlilerini himaye hakkı verilmiş, kilisenin her türlü taarruzdan masun olacağı bildirilmiştir. Buna göre “Rusya diğer büyük devletler gibi, temsilcisinin evinde inşa edilmiş kiliseden tamamen ayrı olarak, Galata semtinde Beyoğlu caddesinde herkese açık ve Rus-Yunan Kilisesi, adıyla adlandırılacak bir yapı inşa ettirebilecektir. Bu kilise Rus İmparatorluğu temsilcisinin (yani büyükelçisinin) daimi koruması altında olacak ve her türlü hakaret ve hırpalamanın dışında tutulacaktır”. Görüldüğü gibi Rusların himaye hakkı sadece bu kilise ile sınırlı olup, Osmanlı Devletinin kutsal yerleri gezme hakkıyla ilgili olarak verdiği izin de yine sadece Rus tabiiyetinde olanları kapsamaktadır⁹.

Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Ruslara Ortodoks zimmîleri himaye hakkı vermemiş, yalnızca Rum Ortodoks dinini koruma ve müdahale etmeme sözü vermiştir. Rusya’nın “savaşta işgal ettiği Ege adalarını terkedeceği ama bu adalarda Hristiyanların dinlerine müdahale edilmeyeceği, kilise inşa ve tamirine engel olunmayacağı” yolundaki maddeden de bu, açıkça anlaşılır. Osmanlı Devleti yine bu madde ile de Ruslar’a adalardaki Hristiyan halk üzerinde himaye hakkı tanımış değildir. Bu hakkın varlığı, anlaşmanın hiç bir maddesinden çıkartılamaz. Bu anlaşmanın 14. md. ile Rusya’nın İstanbul’da Beyoğlu’nun ortasında kendi koruması altında olan bir kiliseye sahip olması, Rusya’nın, geleneksel olarak Galata ve Beyoğlu’ndaki Latin kiliselerinin (katolik) koruyuculuğuna sahip olduğunu iddia eden Fransa’ya benzer bir güç elde etmek isteği ile açıklanabilir kanısındayız.

⁸ Osmanlı Devletinin tüm büyük devletlere, kendi teba ve yararları olmayan bölgelerde bile konsolosluk kurma izni vermesi, sonradan devleti büyük iç ve dış sorunlarla yüzyüze getirmiştir. Bu konsolosluklarda görevli diplomatlar, Osmanlı topraklarının her yerinde kendi ülkelerinin birer gözü olarak çalışmış, özellikle zimmîler konusunda verdikleri raporlar yüzünden Osmanlı Devleti sık sık büyük devletlerle çatışmıştır.

⁹ Rus din adamlarının ve Rusların serbestçe dinî bölgelere gidebilecekleri ve onlardan vergi alınmayacağı, sonraki Osmanlı-Rus anlaşmalarında da sık sık tekrarlanmıştır.

Bu maddeden anlaşıldığına göre, bu kilise sefarete bağlı özel bir ibadethane niteliğinde değildir. Şehrin en işlek yerlerinden birinde, kamuya açık olarak kurulmaktadır¹⁰.

Anlaşma'da bu kilise için "Greco-Russian" deyiimi kullanılmıştır¹¹. Rus kelimesinin eklenmesinin amacı, kilisenin Rus elçiliğinin himayesi altında olduğunu belirtmektir. İngilizce ve Fransızca metinlerde bir tercüme hatası olarak sadece "Rum" deyiimi geçmektedir. İngilizler buna dayanarak, Rusların Kırım savaşı sırasında Rum Ortodoks tebaa üzerindeki Rus iddialarını reddetmişlerdir. İtalyanca, Rusça ve Türkçe metinlerde "Rus" sözcüğü vardır. İngilizceye Fransızcadan çevrilmiş, Fransızca tercüme ise II. Katerina hükümeti tarafından yaptırılmıştır. Bu tercüme hatasının kasıtlı olup olmadığı bilinmemektedir. Rusya hukuken elde ettiği "İstanbul'da kilise kurma" hakkını pratikte kullanmamış veya büyük ihtimalle kullanamamıştır. Sık tekrarlanan Osmanlı Rus savaşları inşaat için gerekli barış ortamını yaratmamış olabileceği gibi, Osmanlı Padişahlarının, Beyoğlu'nun ortasında bir kilise inşasının halkın tepkisini çekeceğini ya da Rusların bu kilise üzerindeki bazı haklarına dayanarak ilerde çeşitli sorunlar çıkartabileceklerini düşünmüş olmaları mümkündür.

1856'da Çar II. Alexander bu anlaşmanın 7. ve 14. maddelerini suiniyetle yorumlayarak ve abartarak Osmanlı Devletinin Ortodoks uyrukları üzerinde müdahale hakları olduğunu ileri sürdü. Çar, Sultanın Hristiyan dinini ve kilisesini koruyacağı ve Ruslara İstanbul'da bir kilise kurma izninin verileceği taahhütlerini içeren bu iki maddeden Rusyanın Ortodokslar üzerinde himaye hakları olduğunu sonucunu çıkarıyordu. Böylece Çariçe'ye 1774'de tanınan bir Ortodoks kilisesi kurma ve koruma hakkı, bir sonraki yüzyılda Rusya tarafından Osmanlı topraklarındaki tüm Ortodoks kiliseleri ve halkını koruma hakkı olarak yorumlandı¹² ve Ruslar da, maddelerin saptırılmış yorumlarına dayanarak Osmanlı Devletinin iç işlerine karışma fırsatını yakalamış oldular.

Küçük Kaynarca anlaşması dışında bazı anlaşmalar da Osmanlı Devleti için benzer sorunların kaynağını teşkil etmiştir: 1812 Bükreş Anlaşmasının Sırpların cizyeden affedilmelerine ilişkin bir maddesi vardır¹³. Daha sonra,

¹⁰ Teorik olarak İslam'da yeni kilise kurulması Halifenin izniyle mümkündü. Halid İbn Abdullah el Owassri, Küfe'de hristiyan annesini memnun etmek için bir kilise inşaa ettirmişti (Hitti, History of Arabs, London 1960, s. 234). Eski Suriye ve Mısır valilerinden Osman Paşa (Öl. 1686) Balkanlardaki köyüne papaz kardeşleri için bir kilise yaptırmıştı. Sokullu Mehmet Paşa da Ortodoks rahibi olan kardeşi için bir kilise inşa ettirmişti (Üçok-Mumcu, age., s. 203).

¹¹ Davison H. Roderic, "The 'Dosografya' Church in the Treaty of Küçük Kaynarca "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", University of London, vol. XLII, Part 1, 1979, s. 49.

¹² Shaw S. age., s. 340; Davison Roderic, "Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris and the Question of Reforms" TTK Kongresi, s. 581.

¹³ R. Ekrem, age., s. 135, 157.

1826 Akkerman anlaşmasına uygun olarak Rusya ile 1812 Bükreş anlaşması hakkında bir senet hazırlandı. Bu senet Sırların din ve mezheplerini serbestçe icra etmeleri hakkındadır. Ancak Sırlara tanınan bu haklar Osmanlı zimmîlerine tanınan haklar arasında olağandışı bir yer tutar. Çünkü burada sözleşme konusu olan, Devletin tüm gayrimüslim tebaasına genel olarak tanıdığı haklar değil, artık devletten kopma noktasına gelmiş ve kesinlikle ayrı bir siyasî varlık haline dönüşmüş olan Sırları devlet otoritesine bağlı tutabilmek için gösterilen son çırpıntılardır. Nitekim 1830'da Sırbistan'a bir Hatt-ı şerifle özerklik verildi. 1830 Londra konferasında ise, Yunanistan'ın bir devlet olarak kuruluşu kabul edilirken, Fransa yeni Ortodoks devletten katolikler için teminat istedi. Yüzyıllardır Sultan'ın Katolik tebaası üzerinde özel bir koruma hakkı olduğunu belirten Fransa'nın bu isteği protokole geçti¹⁴. Burada ilginç olan, uluslararası düzeyde Fransa'nın Osmanlı Katolikleri üzerindeki iddiasını sürdürüp kabul ettirmesidir.

2. Prusya ve Zimmîler

Fransa'nın Doğu'daki tüm Katolikler üzerinde hak iddia etmesi, Prusya'nın hoşuna gitmedi. 1761'de Büyük Friedrich ile III. Mustafa arasındaki dostluk ve ticaret anlaşmasında, "dinin icrası konusunda diğer dost ülkelere tanınan davranışın Prusya için de geçerli" olduğu belirtilmişti. 1840 tarihinde Prusya ve diğer devletlerle yapılan ticaret anlaşmasında ve 1862'de yine Prusya ve 1890'da Almanya ile yapılan ticaret anlaşmalarında da aynı husus teyit edildi. Fransa'nın Doğu'daki tüm Katolikler üzerindeki koruyuculuk iddiası, 1871'den sonra Almanya'yı Fransa'nın Doğu'daki Katolik Alman uyruklar üzerinde hak iddia etmesini engellemeye itti. Bu konuda bir Alman-Fransız rekabeti doğdu. Sonunda Alman büyükelçileri, Alman Katoliklerinin mahkemelerde sorgulamaları sırasında hazır bulunma hakkını elde ettiler¹⁵. Ancak Almanların bu konudaki çabaları yalnız kendi uyrukları ile sınırlı kaldı ve Osmanlı uyrukları üzerinde bir hak ileri sürmediler.

¹⁴ 4.11.1863'de Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Prusya arasında imzalanan anlaşmanın hazırlık çalışmaları sırasında İngiltere Yunan adaları üzerinde koruma hakkını ileri sürünce, Fransa 1830 anlaşmasının bu hükmünü hatırlatmıştır. Eichmann, age., sh. 111; Lammeyer, age., s. 50, 51.

¹⁵ Lammens, age., s. 92-94.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN REFORMLARLA DÜZENLENMESİ

I. 1856 Islahat Fermanına Kadar Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler

1. Genel Olarak

Yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı Devleti çeşitli uluslardan oluşan bir mozayik görünümündeydi. 1789'dan sonra Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımı, Osmanlı Devletinin “millet” sistemi ile bağdaşmıyordu. Milliyetçilik ilkesi belli bir toprak parçası ve tek bir hukuk düzenini gerektiriyordu. Böylece bu akım Osmanlı Devletinde doğal sonucu getirdi: “Millî devlet isteği”. Osmanlı Devlet adamları bu tehlikeyi gördüler. Milliyetçi akımları önlemenin onlara eşitlik sağlamakla mümkün olabileceğini düşündüler. Bunun için ilk çaba harcayan ve böylece Tanzimat döneminin temelini oluşturan Padişah, II. Mahmut'un açtığı yoldan giden Abdülmecit'in Mustafa Reşit Paşa'nın etkisiyle yayınladığı Tanzimat Fermanı, aynı isimle adlandırılan bir reformlar döneminin başlangıcını teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin eşitlik vaadiyle devlete bağlamaya çalıştığı bağımsızlık isteğiyle dolu Hristiyan unsurlar, doğal olarak kendilerine tanınan haklarla yetinmediler ve Avrupa Devletlerinden kendilerine yardımcı olunmasını istediler. Böylece Büyük Devletlerin Doğu'daki politikalarının hareket noktasını zimmîler teşkil etti. Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmak için bir bahane bulan bu devletler, siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için bu toplulukları Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı aracı olarak kullandılar. Ne Rumlar'ın hakimiyetinde Patrikhane yönetimini, ne de Osmanlı yönetimini isteyen Slav ve Romen halkları, kendi ulusal isteklerini gerçekleştirmek için ayaklandılar. Devletin yerel isyanları bastırma teşebbüsleri dış güçlerce hep kıyım olarak nitelendirildi. Rusya'nın kapitülasyonlara ya da anlaşmalara dayanarak bu toplulukları koruma hakkına sahip olduğunu iddia etmesi, Osmanlı Devletini Kırım savaşına soktu. Devletin bu müdahalelerin tekrarını önlemek için çıkardığı 1856 Islahat Fermanı ise, bu fermanın içeriğinin uygulanmadığı yoldaki sonu gelmez iç ve dış şikâyetlere neden oldu.

Böylece Osmanlı Devletinin zimmîlere çeşitli haklar tanıyarak onları devlete bağlama teşebbüsleri devleti politik açıdan iyice çıkmaza sürükledi. Bu re-

formlardan ne Batılı ülkeler, ne de Müslüman olan ve olmayan Osmanlı uyrukları memnun kaldılar. Biz, esas konumuzu teşkil eden reform hareketlerini yalnızca zimmîleri ilgilendiren noktalara değinerek inceleyeceğiz.

2. II. Mahmut Dönemi

Fransız ihtilâlinin ortaya attığı milliyet, hürriyet ve eşitlik prensipleri gayrimüslim unsurları etkileyerek ülke birlik ve bütünlüğünü kökünden sarsacak derecede önemli sonuçlar doğurmuşlardı. 1803 Karayorgi, 1821 Mora isyanlarıyla uğraşan devlet 1829 Edirne anlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı. Eflak, Boğdan Beylikleri ve Sırbistan'a da özerklik tanınmıştı.

Devletin geleneksel kurumlarında köklü değişiklikler yapan II. Mahmud müsadereyi kaldırırken, “bundan böyle ne müslümanlara ne reayaya tatbik edilmeyeceği”ni de belirtmişti. Bu dönemde müslüman halk ile gayrimüslimleri birbirlerine yaklaştırmak için çeşitli girişimlerde bulunuldu.

Urquhart Tanzimat'tan önce Osmanlı Devletini gezdikten sonra zimmîlerin kavuk giyebildiklerini yazar: “Bu belki mânasız görülür, fakat böyle değil. Türklerle Hıristiyanlar arasında farik vasıf elbisede, isimde ve selâm tarzındadır. Elbise daha ziyade mühimdir. Eğer bugün (1832) kanun bu elbise kayıtlarını ileri sürmese bu farkların da kalkacağı şüphesizdir. Böyle bir vaziyette müslüman ve gayrimüslim halkın zamanla karışacağına eminim. Hıristiyan bir manastırlı bana “eğer bu günkü sadrazam 10 yıl daha yaşarsa Türklerin bizimle yortu edeceklerine bizim de onlarla iftara oturacağımıza eminim” dedi. Kilise inşasına müsaade eden fermanları hâmil büyük şahsiyetler vardı. Bilindiği gibi Türklerin kilise inşasını yasaklamaları, Rumların onlara kin beslemesine nedendir. Bugün ise yalnız yasak kalkmıyor, Sadrazam 80.000 kuruş vererek yardım da ediyor. Kilise 1831'de bitti. Türkler bu sırada Hıristiyan vatandaşlara şöyle diyorlardı: Kiliseyi yaptınız, keşke bir de 4 minare ekleyediniz.”¹

II. Mahmut çeşitli dinlere mensup milletlerin dinî nedenleri bahane ederek, milliyetçilik duygularıyla ayaklanmalarını ve bağımsızlıklarını istemelerini önlemek amacıyla, uyruklarının hepsinin kendisi için eşit olduğunu belirten şu sözleri söylemişti: “Ben tebaanın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka güne bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evlâdımdır”². Ama bu sözler, milliyetçilik akımının devleti yıkıcı sonuçlar doğurmasını engellemedi.

¹ F. Fındıkoğlu, “Tanzimatta İçtimai Hayat” Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 619.

² Kaynar, Reşat, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1954, s. 100.

II. Mahmut döneminde konumuz açısından önemli olan olaylardan biri de 1829'da Ermeni Katoliklerin bir "millet" olarak kabulü ve 1831'de Ermeni Patriğinin bir beratla "Ermeni Katolik milleti"nin başı olarak atanmasıdır. Tüm Katolik Ermeniler yanında Katolik Maronî ve Rumlar da dinî konularda bu makama bağlandı³.

1834'de ise Hristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir de kanun çıkartıldı ki, buna IV. Bölüm'de değineceğiz.

3. *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*

II. Mahmut'un ölümüyle başa geçen Abdülmecit'in izniyle, M. Reşit Paşa, hem devleti kuvvetlendirmek için temel kurumlarda değişiklik yapmak, hem de Batılı ülkelerin desteğini sağlamak amacıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun 3 Kasım 1839'da okudu. Böylece Osmanlı Devletinde "Tanzimat" adı verilen yeni bir dönem başlıyordu.

Fermanın okunuşu sırasında, dinleyiciler arasında Padişah ve bakanların yanısıra Rum ve Ermeni Patrikleri, Yahudi Baş hahamı da bulunuyordu⁴.

Bu fermanla devletin son 150 yılda şer'i kanunlara riayetsizlik sonunda zayıfladığı, bu nedenle yeni kanunlara ihtiyaç olduğu ve yeni kanunlarla Müslüman olan ve olmayanların, can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıklarının sağlanacağı belirtildi. Böylece Osmanlı uyruklarının din farkı gözetilmeksizin kişi hakları, ceza vergi hukuku alanında aynı hak ve güvencelerden yararlanacağı ilk kez pozitif hukuk kuralı olarak saptandı. Bu madde ile Osmanlı hukukunda bir kez daha İslâm hukuku ilkelerinden sapıldı. Çünkü yeni ilkelere aynı hukuk kurallarına tâbi olmayı gerektirirdi ki bu, müslüman olan ve olmayanlara farklı hukuk uygulamasını getiren şer'i hukuka aykırıydı. Padişah bu fermanla yetkilerinin bir kısmının sınırlandırılmasına da izin veriyordu⁵.

Padişah ve devlet adamları her fırsatta uyruklarının yeni haklarını dile getirdiler. Rıza Paşa, İzmir, Sakız, Kavala'dan gelen Rum, Ermeni, Yahudi cemaatleri başkanlarına "Müslüman, Hristiyan, Musevi, hepiniz bir hükümetin tebaası, bir pederin evlâdısınız. Padişah tüm tebaasının ırz, can, namus ve malını emniyete alan kanuna harfiyen riayet edilmesini katiyetle arzu etmektedir. İçinizden zulme uğrayanlar varsa hemen adaletin uygulanmasını talep

³ 1844'de Keldanîler ve Suriye'liler, 1840'da Romalı Katolikler (Latinler) 1847'de Melkitler ayrılarak kendi sivil başkanlarıyla birer millet kurarken 1850'de de Protestan milleti kuruldu. Luke, Sir Henry, age., s. 95.

⁴ Fransız basınında Tanzimata Dair Yazılar: S. Esat Siyavuşgil, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler, Tanzimat I, 1940, İstanbul, s. 747.

⁵ Özçelik, Selçuk A. Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, 2. Cilt, Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Müesseseleri, I. Kitap, İstanbul, 1976, s. 55 ve dev.

etsinler. Padişah Müslüman ve Hristiyan, herkes için adaleti eşit şekilde dağıtmaktadır.”⁶, demişti.

Tanzimat’la birlikte Sancak merkezlerinde. Müslüman ve zimmî üyelerden oluşan meclisler kuruldu (1840). Bu meclisler haftanın belli günlerinde toplanarak Sancağın çeşitli sorunlarını görüşüyordu. Eyalet merkezlerinde de benzer meclisler kuruldu⁷.

1844’de İngiliz Büyükelçisi Lord S. De Redcliffe’nin baskısı sonucu, II. Mahmut tarafından konan Hristiyanların mezhep değiştirmeleri yasağı kaldırıldı. Böylece, zimmîler, Batıdaki çeşitli Hristiyan mezheplerinin propagandasına açık hale getirildiler. Bu konuya, ilerde din hürriyetleri bahsinde değineceğiz.

1845’de Babıalı’ye gelen Padişah, reformların gerçekleşmesi için gösterilen çabaya rağmen taahhüt edilen sonucun alınmadığını belirterek yeni talimatlar⁸ verdi.

Yine aynı yıl Abdülmecid reform konularını saptamak üzere her eyaletten 2 delegenin İstanbul’a yollanmasını bir fermanla emretti. Müslüman ve zimmî delegeler İstanbul’da iki aydan fazla süre kaldılar. Çeşitli istek ve ihtiyaçlarını belirttiler. Daha sonra eyaletlere komisyonlar yollandı. Devlet taahhütlerini yerine getirmek için sürekli çaba gösteriyordu⁹.

1846’da Sultan din ve mezhep ayrılığının, tebaanın şahsî işi olduğunu, vatandaşlık hakları ile ilgisi olmadığını söyleyerek, “aynı idarede, aynı ülkede yaşadığımız halde ayırım yapmak yanlıştır” dedi¹⁰. Böylece siyasal haklarla din işlerinin ayrı olduğu ilk kez bir İslâm ülkesinde dile getiriliyordu. Yani Müslüman olmayanlarla olanların eşit haklara sahip kişiler oldukları kabul edilmek üzereydi.

1847’de Abdülmecid, Reşit Paşa’yı tekrar sadarete getirirken tayin fermanında “...ve ehli İslâm ve her sınıf tebaamızın daima mazhar-ı adalet olmaları mevaddı mühimmesinin mütevekkif ve muhtaç olduğu tedabirin icrasına ve hususatı sairenin mülkiyeye dair şimdiye kadar bütün aleme neşir ve ilân eylediğimiz... tedabir ve efkâr-ı halisanemizin dilhak ve arzuy-i şahânemiz veç-

⁶ Karal, E.Z. age., C.V., s. 171.

⁷ Bu Meclisler 1849’a kadar Muhassıllık meclisleri için çıkartılan nizamnameye göre düzenlendi. Ocak 1849’da Eyalet Meclisleri Nizamnamesi çıkartıldı. Bu nizamname 1864 Vilayet nizamnamesine kadar yürürlükte kaldı. Ancak zimmî üyeler bu meclislerde baskı nedeniyle seslerini duyuramamaktan yakınınca, 1856 fermanında bu yönetmeliğin de gözden geçirileceği belirtildi.

⁸ Okandan, Recai, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul 1977, s. 72.

⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Polk-Chambers, age.: Davison, R. “Representation in the Government of the Ottoman Empire”.

¹⁰ Bkz. Geniş bilgi için. İnalcık, H. The Nature of Traditional Society “Political Modernization in Japan and in Turkey” Ed. Robert E. Ward Dankwart-A. Rustow, Princeton, 1964, s. 56.

hile tamamiyle husule gelmesi için lâzım gelen gayret ve ikdâm hakkıyla sarfolunamamıştır” demektedir¹¹. Görülüyor ki Padişah reformların gerçekleştirelmesini samimi olarak istemekte, ancak henüz başarılı olunamadığını da itiraf etmektedir.

1839’dan itibaren bu yolda gösterilen çabalar Kırım savaşı ile bir süre kesintiye uğradığı ise de, bu konudaki tartışmalar hiç bitmedi ve 1856 Islahat Fermanının ilânı ile yeni bir safhaya geçildi.

4. Kutsal Yerler Sorunu ve Kırım Savaşı

Osmanlı zimmîlerinin hukukî statülerini İslâm hukukundan tamamen farklı olarak düzenleyen bu fermanı incelemeden önce, bu fermanın ilânını hazırlayan siyasal olaylara değinmek konumuz açısından gereklidir. “Kutsal Yerler sorunu” Kırım savaşına yol açmış, Islahat Fermanı ise bu savaş sonrası toplanan Paris barış konferansını etkilemek amacıyla çıkartılmıştır.

Kudüs ve dolaylarında bulunan ve Hz. İsa’nın yaşadığı, dinini yaydığı bölgeler olduğu için Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen bazı yerler¹² Ortaçağdan beri 6 büyük kilisenin (Ortodoks, Katolik, Ermeni Gregoryen, Suriye, Kıptî ve Habeş) yönetimi altında bulunmaktaydı¹³. Kutsal yerlerin temizliği, muhafazası, bakımı ve tamiri işlerine çok önem verilirdi.

Kanunî döneminde Fransa’ya verilen kapitülasyonlarla bu bölgelerdeki katolik papazlarına imtiyazlar tanınmış ve bu haklar 1740’dan başlayarak çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla genişletilmişti. Diğer taraftan 1774 anlaşmasıyla Ortodokslara da bazı ayrıcalıklar verilmiş; Osmanlı Devleti Ortodoks tebaayı korumayı taahhüt ederken, Rus hacıların Kudüs’teki Kutsal Yerleri serbestçe ziyaret edebileceklerini de bildirmişti. Bu bölgede çeşitli dinler arasında mevcut olan denge, 1829’dan sonra Fransa tarafından korunan Latinler aleyhine Rusya’nın Ortodoksları koruma politikası gütmeye başlamasıyla bozuldu. Rusya bu tarihten itibaren Balkan devletleriyle olan sıkı ilişkilerine ve Ortodoks Hristiyanlar üzerinde kendisine genel koruma hakkı verildiğini iddia ettiği anlaşmalara dayanarak, Slavları ve Rumları kendi nüfuz alanına sokmak için Rum Ortodoks kilisesini destekleme yolunu tuttu¹⁴.

Böylece Kutsal Yerler Rusya ve Fransa arasında yıllarca güç çatışmalarına konu teşkil etti. Bu alanda üstünlük sağlamak için birbiriyle yarışan bu iki ülkenin baskısı altında Osmanlı Devleti çeşitli tarihlerde çıkarttığı

¹¹ Esmer, A. Şükrü “Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları” İnsan Hakları Yıllığı, Ankara 1954, s. 61.

¹² Bunlar Kudüs’teki “Die Grabe Kirsche”, Sion dağındaki “Das Coenakulum”, Ölberge Dağ’ında “Die Himmelfahrtkirsche”, Bethlehem’deki kutsal yerler ve “Marien Grabe Kirsche” idi.

¹³ Üçok, Coşkun, Siyasi Tarih, Ankara, 1978, s. 111.

¹⁴ Jelavich, Charles-Barbara, The Establishment of the Balkan States, Washington, 1977, s. 106.

fermanlarla¹⁵ bazen Katoliklerin, bazen de Ortodoksların bu bölgelerdeki haklarını teyit etmek zorunda kaldı. Bu fermanların sayısı o kadar fazlaydı ki kutsal yerler sorunu ortaya çıktığında tarafların haklarını tesbit etmek uzun zaman aldı¹⁶.

İhtilâî sırasında Fransa, izlediği laik politika nedeniyle Kudüs'teki Katoliklerle hiç ilgilenmedi. 1841'de Kudüs'teki Kamame kilisesinin kubbesinin tamiri konusu gündeme geldiğinde, Fransa tekrar konuya eğilerek tamir hakkının Latin rahiplerine hasredilmesini istedi. Babıâli ise bu kilisede her milletin ibadetgâhları olduğunu, Fransa ile yapılan anlaşma hükümlerinin tüm kiliseye teşmil edilemeyeceğini, hele kubbe için bunun hiç mümkün olamayacağını bildirdi¹⁷.

Bu arada Rus Çarı Nikola kutsal topraklarla ilgilenmeye başladı. Kudüs'teki iki eski Ortodoks manastırını tamir ettirdi. Rus hacıları bu kiliseleri ziyarete gitmeye başladılar¹⁸. Çarın dış işleri bakanı Kont Nesselrode, Çar'a yazdığı 1842 tarihli raporda, Rusya'nın yakın Doğu'daki politik amaçlarını gerçekleştirmek için alınması gerekli dinî tedbirlerle ilgili fikirlerini belirtti¹⁹. Aynı yıl Antakya'dan Rusya'ya giden bir heyet Protestanlar adına Çar'dan yardım istediler.

Nesselrode 3 Aralık 1844'de İngiltere'ye verdiği ve kendi adıyla anılan memorandum'da, "Sultanın Hristiyan tebaasının çıkarları için razı edilmesinde ısrar etmek gerektiğini, Avrupa'lı devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki zimmî topluluklara karşı yapılan muamele ve dinî toleransızlığa hoşgörü ile bakamayacaklarını" belirtmişti. Nesselrode, "Osmanlı bakanlarını büyük devletlerin dostluğunu ancak Hristiyanlara gösterilecek hoşgörüyle elde edebileceklerine inandırmak gerektiğini, bunun da İstanbul'daki elçilerinin görevi olduğunu, öte yandan Hristiyan sülhlerin de devlete itaatlerinin sağlanması gerektiğini" yazmıştı²⁰.

1843 yılında İsa'nın doğduğu "Beyt-ül-Lahin"de bulunan gümüş bir yıldızın kaybolması, Fransa ile Rusya arasında karşılıklı suçlamalara yol açtı. Babıâli'nin yeni bir yıldız yaptırtma teklifini kabul etmeyen taraflar arasındaki bu anlaşmazlık yıllarca sürdü.

¹⁵ 30 Haziran 1841 tarihli Kudüs'teki Rum, Ermeni ve Katoliklere verilen ferman, Nora. age., C. 2, s. 339.

¹⁶ Armaoğlu, Fahir, Siyasi Tarih, Ankara 1961, s. 578.

¹⁷ Reşit Paşa'nın 1844'deki 5. Paris Elçiliği sırasında da bu konu Fransız yetkililerince gündeme getirildi. Kaynar, R., M.R. Paşa ve Tanzimat, s. 586.

¹⁸ O, Münir. age., s. 137. Bkz. Hopwood Derek. The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914, Oxford, 1969.

¹⁹ Fernau Friedrich Wilhelm. Patriarchen am Goldenen Horn. Gegenwart und Tradition des Orthodoxen Orients, 1967, s. 79.

²⁰ Metin. Hurewitz, "J. Great Britain. Parliamentary Papers, 1854, vol. 71, Part 6" Vol I. London, 1956, s. 130.

Bu arada, Fransızların Doğu'da Katolik çıkarlarını temsil etmesine uzun süre ses çıkarmayan Roma, Papa XVI. Gregor (1831-1846)'un çabaları ile kutsal topraklarda Roma kilisesini kuvvetlendirmek için plânlar hazırladı. 1846'da papalık tahtına oturan IX. Piu zamanında Roma'nın üstünlüğünü sağlamak amacıyla Doğu-Batı kiliseleri arasındaki ilişkiler geliştirildi²¹. Papa, temsilcisi olan Inocenzo Ferrieri'yi Kudüs Patrikliğine ilişkin görüşmeler için İstanbul'a yolladı. Elçi, Papa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks ve Doğu Hristiyan kiliselerine yazdığı 8 Ocak 1848 tarihli mektubu da beraberinde getirdi. Papa, bu mektubunda²², Doğu Hristiyan Kiliselerinin geçmişteki ihtişamlı durumundan bahsederek bu geleneğin hâla canlı tutulduğunu, tüm Hristiyanların Roma'yla bağlantıda olmadıklarını, Roma'ya bağlı olmanın korkulacak bir şey olmadığını, Doğu'daki din adamlarının yerlerinde kalabileceklerini, âyinlerini dilediklerince sürdürebileceklerini, yalnızca bu birleşmeyle kiliseleri bölen sorunların ortadan kaldırılacağını'' belirterek, Doğu kilisesini Roma ile birleşme çağırdı.

Rum Ortodoks Patriği IV. Antimos ve ruhanî meclis, Melkit Patriği ile birlikte hemen Pius'un mektubunu reddetti. Roma'ya yazdığı mektupta, Roma kilisesinin Hristiyan dogmalarına ters düşen 15 noktasını belirtti ve Papayı Tanrının kilisesinin huzurunu bozmakla, misyonerler yollamakla suçladı. Onlara, İstanbul, Trakya ve Anadolu'da okul ve hastahaneler kuran İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin desteklediği Protestanlar da katıldı²³.

1848'de Fransız Cumhurbaşkanı olan Louis Napoleon tekrar imparator olmak istediği ve bunu Katoliklerin desteği ile sağlayabileceği için, Kutsal Yerler sorununu tekrar gündeme getirdi. Bu arada Fransa'nın ilgi alanı, yalnız Kutsal Yerlerle sınırlı kalmıyordu. Fransızlar Babıali'nin zimmî uyruklarının hukukî statülerini belirleyici araştırmalar da yapıyorlardı. 1849'da Fransız Subaylarının Eflak, Boğdan ve Sırbistan'da yaptıkları gezi sonunda Fransa'nın İstanbul büyükelçisine verdikleri raporda, Bulgaristan'da cizyenin mevcut kanun gereğince 10 yaşından itibaren alınması gerektiği halde 5 yaşındaki çocuklardan bile istendiği yazılıydı²⁴.

1850 Mayıs'ında Fransa Osmanlı Devletine verilen bir nota ile 1740 anlaşmasının 33. md. ile kadimdenberi Katoliklerin tasarrufuna bırakılan yerlerin tekrar iadesini ve kutsal mezar (Kamâme) kilisesinin kubbesini onarma hakkını istedi²⁵.

²¹ Fernau, age., s. 79.

²² Frazee, *Catholics and Sultans*, "The Church and the Ottoman Empire", 1453-1923, Cambridge, s. 227-228.

²³ 1870'de Latin Patriğinin kendisine diplomatik statü verilmesi teklifi de Babıali'ce reddedildi. 1872'de Latin katoliklerinin sayıları 22.000 civarındayken 1907'de bunların sayısı 45.000 i bulmuştu (Frazee, s. 230).

²⁴ İnalçık, Halil, *Tanzimat ve Fransa*, T. Vesikaları, 1943, II C. s. 130.

²⁵ Swallow Charles, *The Sickman of Europe*, London 1973, s. 59 vedev.

Louis Napoleon'un İstanbul'daki büyükelçisinden 1740 Anlaşmasının uygulanmasının sağlanmasını istemesi, İngiliz Dışişleri Bakanlığının de-yimiyle "İsa'nın mezarını Hristiyanlar arasında kavgâ sebebi" yaptı²⁶.

İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Stratford Canning 20 Mayıs 1850 tarihli raporunda, sorunun bu ülkedeki Katolik ve Ortodoks çıkarlarının çatışmasından doğduğunu, paylaşılmayan şeyin, Kutsal Yerlerdeki paylar olduğunu, Ortodoksların Roma Katoliklerine ait yerler üzerinde hak iddia etmekle suçlandığını, Papa'nın "tüm Katolik güçleri Fransa'yı desteklemek üzere seferber edeceğini" açıkladığını, İspanya, Sardunya ve Napoli temsilcilerinin de Babıâli'ye verdikleri notalarda Fransız isteklerini desteklediklerini yazıyordu²⁷.

Lord Canning 5 Haziran 1850 tarihinde İstanbul'dan Lord Palmerston'a yolladığı raporda, Fransızların kendisine ilettikleri bir mektupla "Kudüs'teki Hristiyan kiliselerinin belli bir kısmına haksız olarak Ortodoks dinî otoriteleri tarafından tasarruf edildiği yolundaki Roma Katolik iddialarını desteklemelerini istediklerini, Fransız'ların 1740 Osmanlı-Fransız andlmasının 33. maddesine dayandığını, Ortodoksların ise Ruslarca desteklendiğini de yazmaktadır²⁸.

Görüldüğü gibi Fransa, taleplerini gerçekleştirebilmek için çeşitli ülkelerden Osmanlı Devletine baskı yapmaları için destek istemektedir.

Babıâli, Fransa'nın bu istekleri üzerine eldeki ferman ve belgeleri inceleyerek karar vermek üzere bir komisyon kurulacağını bildirdi. Katolik ve Ortodoks üyelerin de alındığı komisyon 1851 Haziran'ında çalışmalara başladı.

İngiliz büyükelçisi Canning, 4 Temmuz 1851'de Palmerston'a yolladığı raporda, "Osmanlı Hariciye Nezaretinden Haziran ayında (Fransızlara da verilen) bir nota aldığını, buna göre Fransız ve Osmanlılardan oluşan bir komisyonun kurulacağını, iyi haber alan kaynaklardan edindiği bilgiye göre Osmanlı delegesi olarak bu komisyona Aristarchi Bey'i (Rum Patriğinin tercümanı ve Eflak Prensi'nin Babıâli temsilcisi) ve Emin Efendi'nin atandığını" yazıyordu²⁹.

Canning 17 Eylül 1851 tarihli mektubunda ise, "Kudüs'teki Kutsal Yerler konusundaki tartışmanın giderek ciddileştiğini, Rusların Ortodoks çıkarlarına daha fazla ilgi gösterdiklerini, tahkik komitesinin Katolik haklarını açıkça ortaya koyduğunu öğrendiğini, M.de Lavalette'in Fransız temsilcisinin 1840

²⁶ Miller, William, *The Ottoman Empire and Its Successors*, 1966, London, s. 200.

²⁷ Bu rapor, P.R.O. de, Fransa'nın iddialarına ilişkin memorandumda yer almaktadır (F.O. 78/3169)

²⁸ Correspondance respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey Presented to both Houses of Parliament by Command of the Majesty, 1854, London, No. 2 s. 2.

²⁹ Correspondance, s. 14.

anlaşmanın uygulanmasında ısrarlı olduğunu söylediğini, Katoliklerin bölünmeyen mülkiyet ilkesini savunacakları” belirtiliyordu. 21 Ekim 1851’de St. Petersburg’dan Sir G.H. Seymour’un Palmerston’a yazdığı mektupta ise, büyükelçinin (Canning) bu işe karışmaması tavsiye edilmektedir³⁰.

Canning, 17 Ekim 1851 tarihli raporunda ise, Rus elçisi Titoff’un Sultanla yaptığı en son görüşmede, “Kutsal Yerler sorununa değinildiğini ve Rus Çarının bu bölgede herhangi bir mülkiyet değişikliği olmasına izin verilmeyeceğine inandığının belirtildiğini” resmî kaynaklardan öğrendiğini ve Sultanın cevap olarak Çar’ın tavsiyesini düşüneceğini bildirdiğini de yazmaktadır³¹.

Uluslararası politika alanında Kutsal Yerlerle ilgili projeler perde arkasından sürdürülürken İstanbul’daki komisyon da çalışmalarını tamamlamak üzereydi. Sonucun Katolikler lehine olacağını anlayan Rusya, sorun tam çözümlenmek üzere iken 25 Ekim 1851’de Babıaliye bir nota vererek Kudüs’te Status Quo’nun korunacağını umduğunu bildirdi. Fransa buna itiraz etti.

Canning Palmerston’a yazdığı 4 Kasım 1851 tarihli mektupta “Fransız Büyükelçisi ile konuştuğunu, elçinin Fransızların 1740 anlaşması ile kutsal yerler üzerindeki bütün Katolik haklarını koruma imtiyazını elde ettiklerini bildirdiğini” yazıyordu³². Bir başka mesajda ise Canning, Titoff’un Kutsal Yerler’de Status Quo’nun korunmaması halinde, istifa etmeyip protesto etmek niyetinde olduğunu, Babıâlinin, Rusya’nın hiç bir müdahale hakkı olmadığını ve Kutsal Yerlerin tüm Hristiyan guruplara ait olduğunu düşündüğünü, Babıâli’nin Çar’ın bu konudaki mektubunu Fransa’ya vermediğini bildiriyordu³³.

Sonunda komisyon kararlarını açıkladı ve buna dayanılarak 8 Şubat 1852’de Roma Katoliklerinin etkisini azaltıp Ortodokslara daha fazla imtiyaz veren bir ferman çıkartıldı³⁴. Buna göre Bethlehem kilisesinin anahtarı Latin’lere verilirken, Ortodoksların Zeytindağı’ndaki kilisede dinî ayinlerini icra edebilecekleri kabul edildi. Bazı kutsal yerlerin tüm kiliselerin, bir kısım yerlerin ise sadece Katolik ve Ortodoksların ortaklaşa malı olduğu da açıklanıyordu. 9 Şubat’ta da Ortodokslara, Katolıklara ve Fransız elçisine, Kudüs’teki kadı ve meclis üyelerine fermanın birer kopyesi yollandı³⁵.

Canning 19 Mart 1852 tarihli mektubunda “artık Kutsal Yerler sorununa dair uzun tartışmaların sona erdiğini umduğunu” belirtti ve konuyla ilgili fermanın bir kopyesini Londra’ya yolladı³⁶.

³⁰ Correspondance, s. 16, No. 17, No. 18.

³¹ Correspondance, s. 16, Belge No. 19.

³² Correspondance, s. 17, Belge No. 20, s. 24, No. 21.

³³ Aynı tarihli Correspondance, s. 24.

³⁴ Tam metin, Nora, C. 2, s. 407 ve Correspondance, s. 37-39.

³⁵ Frazee, age., s. 306.

³⁶ Correspondance, s. 36. No. 40 (Earl of Malmesbury’e)

Ancak Kudüs'teki Rus Başkonsolosu bu fermanın resmen ilânını istedi. Fransa ise bu takdirde Çanakkale'nin abluka edileceğini bildirdi. Rus elçisi de 1852 Aralıkta Küçük Kaynarca barışı ile Rusya'ya tüm Ortodoks Osmanlı uyrukları üzerinde koruma hakkı verildiğine ilişkin iddialarını tekrarladı. Nitekim İngiliz Bakan G. Hamilton Seymour 22 Ocak 1852'de Dışişleri Bakanı Lord Russel'a yazdığı mektupta, "Çar'ın kendisine Osmanlı Devletindeki milyonlarca Hristiyan'ın haklarını koruma imtiyazının anlaşmalara dayandığını söylediğini" yazmıştır³⁷. Görüldüğü gibi Fransa 1740, Rusya ise 1774 anlaşmalarına dayanarak "kâdim hakları" olduğunu sürekli öne sürmektedirler. Fransız büyükelçisi bu fermanla Ortodokslara da bu bölgede hak verilmesinin 1740 anlaşması ile kendilerine verilen hakları geçersiz kıldığını belirterek, bu fermanı ancak 1740 haklarının saklı kalması kaydıyla kabul ettiğini bildirdi. Rusya ise bu kararı kabul edemeyeceklerini açıkladı³⁸. Çok geçmeden de Ortodokslara ait olan yer ve hakların ayrı bir fermanla açıklanmasını istedi. Fransa ise buna itiraz etti.

Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Lord Cowley'in Dışişleri bakanlığına yolladığı 12 Eylül 1852 tarihli mektupta "Babıali'nin Kutsal Yerler konusunda Fransız'lara verilen sözden ayrılma niyeti olmadığını açıklamasının, Fransa için yeterli olacağı" yazılıdır³⁹. Lord Cowley'in 3 Ekim 1852'de Paris'den ve Colonel Rose'un Tarabya'dan 1 Ekim 1852'de yazdıkları mektuplardan ise, Babıalinin bu konuda Fransa'ya tatmin edici teminatlar verdiği anlaşıyor⁴⁰.

Colonel Rose'un 5 Aralık 1852 tarihli raporunda, Rus elçisinin "Rusların Küçük Kaynarca anlaşması ile Türkiye'de Ortodoks dinini, Ortodoksları koruma hakkını elde ettiğini" Fransız elçiliğine bildirdiğini, Fransız büyükelçisi M.de Lavalette'in de "Fransa'nın Katolikler üzerinde koruma hakkı iddia ettiğini" resmî olarak açıkladığını; Babıali'nin ise Rusya'nın 10-11 milyonluk tebaası üzerinde iddia ettiği dinî koruma iddialarını hoşnutsuzlukla izlediğini belirterek, Küçük Kaynarca anlaşmasının Rusların dayandığı 7. maddenin kopyesini de ekliyor ve şu yorumu getiriyor: "Bu maddeden, Rus temsilcilerinin iddia ettiği gibi, Rusya'nın Rum Ortodoks dinini ve kiliselerini koruma hakkı çıkmıyor. Dahası, 14. md. ile, Rusya'nın Rum kilisesini koruma hakkı, Rus sefaretinin kilisesi (Chapel) ve Rusların Galata'da inşa edecekleri yeni Ortodoks kilisesi ile sınırlanıyor"⁴¹.

Rose, aynı tarihli bir başka raporunda ise, Türk bakanlara "bu işte taraf-sız kalacağını, Fuat Efendi'ye de eğer Sultan kendi egemenliğini sınırlayıcı

³⁷ Hurewitz, age., s. 135-139.

³⁸ Correspondance, s. 39, Colonel Rose'un Dışişleri Bakanlığına, 14 Ağustos 1852 tarihli mektubu.

³⁹ Correspondance, Belge No. 43.

⁴⁰ Correspondance, Belge No. 43 ve dev.

⁴¹ Correspondance, s. 50, No. 54.

haklar vermeye zorlanırsa, onu desteklemenin görevi olacağını” söylediğini de bildiriyordu⁴². Sonunda Babîâli 15 Aralık 1852’de bu fermanın Kudüs’te okunmasına, buna karşılık Doğu kilisesi anahtarlarından birinin de Katoliklere teslimine karar verdi⁴³. Colonel Rose’un yukarda bahsedilen mektubunda, Afif Bey’in fermanın uygulanmasını sağlamak üzere Babîâli tarafından Kudüs’e yollandığı ve Konsolos Finn’in 27 Ekim 1852 tarihli raporunda ise Afif Bey’in Kutsal Yerlere ilişkin özel bir görevle Kudüs’e geldiği yazılıdır⁴⁴.

Colonel Rose 4 Ocak 1853 tarihli raporunda ise, Bethlehem kilisesinin anahtarının Katoliklere teslim edildiğini, ayrıca Afif Bey’in Katoliklerin Meryem ananın mezarında ayin de yapabilmeleri için talimat verdiğini yazmaktadır. Rose, M. de Lavalette’den “Fransızlar’ın fermanın geniş bir topluluk önünde açıklanmasından memnun olmadıklarını” öğrendiğini, Fransa’nın Katolikler yararına verilen tüm fermanların harfi harfine uygulanmasında ısrar ettiğini yazmaktadır. Rose, Fuat Efendinin, M. de Lavalette’e söz verdiğinden daha geniş bir topluluk önünde fermanı açıkladığı sonucuna da varmaktadır⁴⁵. Rose’un bu raporundan Babîâli’nin bu fermanın kamuoyu önünde okunmayacağı sözü verdiğini açıkça anlaşılmaktadır⁴⁶.

Lord Russel ise, Rose’a yazdığı 28 Ocak 1853 tarihli mektupta, “tarafsız olma” talimatını vererek, Türklerin Müslüman oldukları için Kutsal Yerlere Hristiyanlar gibi saygı gösteremeyeceklerini, o yerlerle tarihî ve dinî bağlarının az olduğunu ve Babîâli “hangi Hristiyan guruba kutsal yerlerin hangi bölümünün ait olacağını tayin etme” durumunda olduğuna göre, onun kendi Hristiyan uyruklarının hislerine saygı göstermekle yükümlü ve sınırlı olduğunu, halkının büyük bölümünün de Ortodoks kilisesinin üyeleri olduğunu belirtmiştir. Lord, Babîâli’nin, Kutsal Yerlere saygı göstererek, birlikte Sultan’ın egemenlik hakkını kısıtlayıcı telkinlerde bulunabilecek olan Rus ve Fransız hükümetlerini kendi egemenliğine karıştırmadan, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin kabul edilebilir iddialarını gözönüne alarak, bu zor ve sıkıcı durumdan kendini kurtarabileceğini de eklemiştir⁴⁷.

Russel 28 Ocak 1853 tarihinde Paris’e yazdığı mektupta ise, İstanbul’daki Fransız elçisinin Status Quo’da ilk tahrifatı yaptığını belirterek, bunun dostluklarını bozmayacağını, tartışma uzarsa Rus imparatorluğunun iddialarını ordusuyla destekleyeceğini -yani Osmanlı topraklarına asker yollayacağını- ima

⁴² Correspondance, BelgeNo. 43 ve dev.

⁴³ Yorga, age., V, 452.

⁴⁴ Correspondance, Belge No. 49, s. 41.

⁴⁵ Correspondance, s. 54 ve dev.

⁴⁶ Nitekim Ubicini de Babîâli’nin fermanın yayınlanmayacağı ve yalnız Kudüs arşivinde kalacağı şeklindeki taahhüdünden söz eder. Question d’Orient, s. 20.

⁴⁷ Correspondance, s. 68, Belge No. 76.

ettiğini, iki tarafın İsa adına ordularını yollayıp, Hristiyanlar arasında savaş yol açmamaları gerektiğini belirtmektedir⁴⁸.

Görüldüğü gibi, Babîâli sözünü tutmakta⁴⁹, ama tarafları memnun edememektedir. Nitekim, Çar, Şubat 1853'de Prens Mençikof'u olağanüstü büyükelçi olarak İstanbul'a yolladı. Elçi, Ortodoks kilisesinin tüm imtiyazlarının teyidini, diğer mezheplere tanınan hakların onlara da tanınmasını, çıkarılacak fermanın Rus hükümetince resmî bir garanti olarak kabul edileceğini ve bu hususları konu alan bir senet düzenlenmesini istiyordu⁵⁰.

Colonel Rose, Russell'a yazdığı 10 Mart 1853 tarihli mektubunda, Prens Mençikof'un, Babîâli'den "fermanın Ortodokslara ilişkin bölümünün uygulanmasını ve Çar'a tazminat ödenmesini istediğini, Fuad Efendi'nin istifasının bu tazminatın bir parçası olduğunu" söylediğini, Fransa'nın Status Quo'yu bozmasının Rus hükümetinin tazminat istemine yol açtığını belirtiyordu⁵¹.

Bu arada Rusya'da savaş lehine hareketler gittikçe artmıştı⁵². Aynı günlerde Lord Stratford de Redcliffe 5 Nisan 1853'de tekrar İngiliz büyükelçisi olarak İstanbul'a geldi.

Lord S.de Redcliffe, Nisan 1853'de İstanbul'dan Earl of Clarendon'a yazdığı raporda, Prens Mençikof'un "Ortodoks Patrikliğinde yenilik önerdiğini, örneğin patrik seçiminin ömür boyu olması ve Babîâli'den bağımsız yapılmasını, Rum ve Ermeni uyruklarının dinî konularda korunmasının daha açık bir tanımının yapılmasını "istediğini yazdıktan sonra, özetle Kutsal Yerler meselesini Rusya'nın gizli tekliflerinden ayırmaya gayret etmenin ise gerekli olduğuna işaret etmiştir⁵³. Gerçekten de sorun yukarıda da yeri geldikçe değindiğimiz gibi, dinî olmaktan ziyade politiktir ve büyük devletlerin Osmanlı topraklarında gözü olmasından kaynaklanmaktadır.

İngiliz elçisinin de tavsiyeleri⁵⁴ ile 5 Mayıs 1853'de çıkartılan yeni bir fermanla bütün Hristiyan kiliselerinin, özellikle Ortodoks kilisesinin hakları-

⁴⁸ Correspondance, Belge No. 77, s. 69. (Russel'den Cowley'e)

⁴⁹ Colonel Rose, 26 Şubat 1853 tarihli raporunda, Sultanın verdiği sözü ihlâl etmekle suçlanamayacağını, Sultanın Bethlehem kilisesinin anahtarını Katoliklere verdiğini, bunun Babîâli'nin 9 Şubat 1852'de Latinlere verdiği yazılı söze uygun olduğunu, bu sözün Rumlara verilen Fermanla da teyit edildiğini, Rusların bunu pekâlâ bildiklerini, buna rağmen M. d'Ozerof'un Babîâli'nin bu sözünü iptal ettirmeye gayret ettiğini belirtmektedir. (Belge No. 100, s. 87).

⁵⁰ Lord Stratford'un Türkiye Anıları, Çev. Can Yücel, Ankara, 1959, s. 180.

⁵¹ Correspondance s. 108, Belge No. 120.

⁵² Correspondance, s. 133, Belge No. 146.

⁵³ Correspondance, s. 137, Belge No. 150.

⁵⁴ Redcliffe, Dışişlerine yazdığı 9 Nisan 1853 tarihli mektubunda Rus elçisinin bugünkü durumu muhafaza ve gelecekteki kutsal yerlere ilişkin herhangi bir değişiklikten Osmanlı Devletini Rusya'ya karşı doğrudan sorumlu tutmak istediğini yazdıktan sonra şöyle demektedir:

"Sorun Fransa'nın 1740 anlaşmasına dayanarak iddialarını sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. Rusya da Rum kilisesinin tüm mensuplarının ve kilisenin çıkarlarını korumak hakkını elde etmek istemekte-

nın korunacağı bildirildi⁵⁵. Osmanlı Devleti Rusya ile çıkacak bir savaşı önlemek için bu tedbiri almıştı. Ama Rusya memnun edilemedi. Ertesi gün Mençikof Osmanlı sınırları içinde bulunan tüm Ortodoks uyrukların himayesinin Rus Çar'ına bırakılmasını ve Rusya ile daimi bir ittifak anlaşmasının imzalanmasını isteyerek, Rusya'nın bu mesele ile elde etmek istediği gerçek taleplerini açıkladı. İstekleri kabul edilmediği takdirde tüm sefaretle birlikte geri çekileceğini bildirdi⁵⁶. Milyonlarca Ortodoks'un Rus himayesine bırakılması, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını kısıtlamak olacağı gibi, devletin uyruklarını koruma mükellefiyetine de aykırıydı.

10 Mayıs'ta Rıfat Paşa Mençikof'a yolladığı notada, Sultanın Hristiyan uyruklarının hak ve imtiyazlarını sonuna kadar korumağa hazır olduğunu, Ortodokslar hakkında bir ferman da çıkarılabileceğini, ama tek taraflı bağımsızlıklarını sınırlayıcı bir taahhüde giremeyeceğini bildirdi⁵⁷.

Prens cevap olarak Babıâlinin gösterdiği güvensizliğe üzüldüğünü bildirerek üç gün daha mühlet verdi. Ancak müzakereler sonuçsuz kaldı.

Reşit Paşa, 18 Mayıs 1853'de Prens Mençikof'a yazdığı mektupta Sultanın iyi niyetine rağmen Prens Mençikof'un yazılı ve sözlü olarak ilettiği isteklerde "şüphe ve itimatsızlık" olduğunun esefle görüldüğünü belirterek, Sultanın tebaalarının eşit ve bir Hristiyan gurup tebaaya tanınan imtiyazların doğal

dir. Öncelikle de dört Rum patriğinin imtiyazlarını pekiştirmek ve ömür boyu olmasını istediği seçimlere Babılının karışmamasını istemektedir. Bunlar Rum din adamları ve kiliselerinden kaynaklanan isteklerdir. Diğerleri ise: Filistin'deki Ortodoks hacıların korunması, Kudüs'te bir Rus kilisesinin inşası ve zaman zaman Rusya'ya tanınan haklara ilişkin Sultan fermanlarının tanınması ve teyidi, Küçük Kaynarca'nın yürürlüğe konmasıdır. Bu anlaşmanın VII. maddesi ise Rus yetkililerini sadece tek bir kilise ve mensuplarıyla sınırlıyor ve doğrudan bir koruma hakkı vermiyor. VIII. madde sadece hacılara ilişkin, XIV. madde ise Rusya'ya tek bir kilise üstünde koruma yetkisi veriyor. Ben, Türk Bakanlara, kutsal yerlere ilişkin düzenlemeleri Rum din adamı ve kiliselerine ilişkin meselelerden ayırmalarını ve mümkünse bu son meseleyle ilk mesele çözümlenene kadar girmekten kaçınmalarını tavsiye ettim. Ruslar herhâlükârda Babıâli'nin Küçük Kaynarca'ya ilişkin yorumlarını reddetmelerinden hoşnutsuzluk duyacaklardır. Ama bu konuda kendilerini haklı çıkaracak bir küskünlük nedenini bulmak kolay olmayacaktır. Ayrıca Çar Nikola, tedarıkladığı açıklamalarında Babıâli ile görüşmelerinde adalet ve itidal prensiplerine bağlı kalacağını garanti etmiştir". Elçi, Babıâli'deki bakanlardan birinin kendisine, bu anlaşmanın belirtilen şekilde kabulünün, imparatorluğun parçalanmasına yol açacağını söylediğini de eklemiştir. Correspondance, sh. 142. Görüldüğü gibi, Babıâli de Rusya'nın ne yapmak istediğinin ve ufkataki tehlikenin farkındadır.

⁵⁵ Correspondance s. 267, Tam metin; Nora, age., C. 2, s. 416.

⁵⁶ Correspondance, belge no. 184.

⁵⁷ Lord, S. de Redcliffe, Earl of Clarendon'a, İstanbul'dan 14 Mayıs 1853'de yazdığı mektupta "Rus isteklerinin Küçük Kaynarca anlaşmasına dayandırıldığını, milyonlarca Rum reaya düşünüldüğünde bunun hiç kabul edilemeyecek bir garanti isteği olduğu, itirazların Çar'ın kendi din ve tebaasının çıkarlarında değil, Sultanın Rum tebaası üzerinde aynı derecede koruma hakkı iddia etmesinde yattığı, Rus isteklerinde abartma olduğu, Tarihin ve Rus ve Türk kuvvetlerin eşitsizliğinin, neden Rusya'nın Babıâli için güvenilmez ve vahim kaynağı olduğunu açıkladığını" belirtti. Elçiye göre, "Rusya Kudüs'teki Kutsal Yerler sorununda bazı şikâyetlerinde haklıdır; Ancak Babıâli bunun bedelini ödemiştir. Fransanın dinî koruma iddiaları ise, sadece kendi tebaası üzerinde ve belli, az sayıda dinî kuruluşlarla sınırlı olmalıdır, reaya üzerinde değil." Correspondance, s. 233, No. 206. Lord Stratford'un Anıları, s. 181.

olarak Ortodoks papazlar için de geçerli olduğunu; Sultan'ın, bu konudaki saygı dolu niyetinin bir sorun haline getirilmesinden üzüntü duyduğunu, Kuds'te hastane ve kilise yapımını kabul ettiğini, Babiâli'nin bu konuya ve Kuds'teki Rus rahiplerine ilişkin birer senet çıkarmaya da hazır olduğunu belirtti⁵⁸. Mençikof, Büyükdere'den 21 Mayıs'ta verdiği cevapta, bu metni yetersiz bulduğunu açıkladı. Babiâli, Haziran başında tüm millet şeflerine verilen bir fermanla Ortodoks kilise⁵⁹ ve papazlarına verilen imtiyazları teyid etti. Benzer fermanlar Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudilerin dinî şeflerine de gönderildi⁶⁰. Bu fermanlarla onların dinî imtiyazları, hak ve muafiyetleri belirlendi. Padişah, tüm uyruklarının tam anlamıyla koruma altında olduklarını, dinî ve ruhanî işlerinde tam saygı görececeklerini, buna aykırılık gösterenler kendisinin hoşnutsuzluğuyla karşılaşacaklarını, dinî başkanların da bu kuralları uygulamaları gerektiğini bildirdi⁶¹.

Rus elçisi ise Osmanlı hükümetinin kendi isteklerini yerine getirmeyip, dinî toplulukların imtiyazlarını teyid eden fermanlar çıkarmakla yetinmesi üzerine İstanbul'u terketti. Rus orduları Prut'u geçerek Eflak ve Boğdan'a girdiler. Babiâli durumu protesto etti ve diğer büyük güçlere bunu kabul edemeyeceğini bildirdi. İngiltere ve Fransa Babiâli'yi desteklediklerini ilân ettiler. İngiliz hükümeti zaten Fransa'nın Katolikler ve dinî kuruluşlar üzerindeki koruma hakkını kabul ediyordu⁶². Babiâli de yaptığı açıklama ile tebaasının günlük normal yaşamlarını sürdürmelerini istedi ve Rus isteklerinin Ortodoks Milletine veya din adamlarına değil, sadece onların dinî imtiyazlarına ilişkin olabileceğini, Ortodoksların diğer Ermeni, Katolik ve Protestan "millet"leriyle eşit olup Babiâlinin onların her türlü haklarına saygı gösterdiğini bildirdi⁶³.

İngiliz Büyükelçisi Redcliffe, 20 Temmuz 1853'de Rus isteklerinin haksız olduğunu, dinî imtiyazların Fatih tarafından verildiğini ve halefleri tarafından teyit edildiğini, Babiâli'nin gerekli güvenceyi vermeyi reddetmediğini, ama Rusya'nın bir barış (1774 kastediliyor) anlaşmasına dayanarak bir diğer hükümetin milyonlarca uyruğu üzerinde dinî yetkiler ve devletin bağımsızlık ve egemenlik haklarına ilişkin haklar istemesi halinde bir anlaşmaya varılamı-

⁵⁸ Correspondance, s. 271 ve 272, No. 238.

⁵⁹ Tam metin, Nora, C. 2. zh. 418-419, Şaban sonu 1269.

⁶⁰ Correspondance, s. 290, Belge No. 258.

⁶¹ Correspondance, s. 341.

⁶² F.O. 78/3169, Lord Cowley'in Lord Claredon'a yazdığı 3 Mayıs 1853 tarihli raporda, Fransızların bu hakkı kabul edilmektedir. Cowley, Fransız Dışişleri Bakanı ile yaptığı konuşmada, bakanın "Kapitülasyonların verildiği yıllardaki tüm belgelerin ellerinde olduğunu, hepsini tek tek incelediğini, Fransız elçilerinin Osmanlı ülkesindeki Roma Katolik uyrukları üzerindeki dinî korumalarının Sultanın egemenlik hakkını ve Babiâli'nin bağımsızlığını kısıtlayıcı olduğunu daima reddettiklerinin bu belgelerde son derece açık olduğunu" bildirdiğini yazmaktadır.

⁶³ Correspondance, s. 468.

yacağını, Rusya'nın bu ısrarına gerek olmadığını yazıyordu⁶⁴. Savaş çıkmadan bu sorunun halledilmesi için Viyana'da toplanan Avusturya, Prusya, İngiltere ve Fransa temsilcileri 1 Ağustos 1853'de aldıkları kararla (Viyana Notası) Osmanlı Devletinden Küçük Kaynarca anlaşmasında yer alan (!) "Ortodoks tebaa hakkındaki taahhütlerinin" tüm Avrupa Devletlerine karşı verilmiş olduğunu kabul etmesini istediler⁶⁵. Burada ilginç olan bir husus vardır. Batılı ülkeler de Osmanlı Devleti kadar Küçük Kaynarca anlaşmasının Ortodoks uyruklar için bir taahhüt içermediğini bilmektedir. Nitekim yukarıda değindiğimiz raporlarda bu konuyu açıkça ifade etmişlerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Küçük Kaynarca'da Osmanlı Devletinin uyrukları üzerinde Rusya'nın koruması olduğu hakkında tek bir cümle yoktur. Buna rağmen Rusya'nın bu konudaki kötü niyetli yorumuna, çıkarları nedeniyle Osmanlıları destekler gözükken Avrupa devletleri heyecanla katılarak, Osmanlı Devletinin Rusya'ya bile tanımadığı ve tanımamakta direndiği Osmanlı Ortodoks zimmîleri üzerindeki taahhütlerin kendilerine karşı da verilmiş sayılmasını isteyebilmişlerdir. Amaç, Osmanlı Devletini savaş tehlikesiyle tehdit edip, ilerde silâh olarak kullanabilecekleri bir taahhütname elde edebilmektedir.

Osmanlı Devletinin bu tasarıda bazı değişiklikler yapılması yolundaki teklifini Rusya'nın yine reddetmesi ile savaş başladı. Böylece Osmanlıların sorunu yıllardır barışçıl bir şekilde halletme çabaları sonuçsuz kalıyor, Osmanlı Ortodoks tebaası üzerindeki haksız Rus istekleri, sonunda bir anlaşmaya varılmasını engelliyerek, bir Osmanlı Rus savaşının daha çıkmasına yol açıyordu.

30 Kasım 1853'de Sinop'ta bir Osmanlı filosunun Ruslarca yakılması ve şehrin bombalanması üzerine İngiltere ve Fransa, Rusya'ya bir ultimatom vererek Eflak ve Boğdan'ın derhal boşaltılmasını, Ortodoks tebaa üzerindeki himaye iddialarından vazgeçilmesini istediler. Çar ultimatomu reddetti. 12 Mart 1854'de İngiltere ve Fransa Rusya'ya savaş açtılar.

Savaş devam ederken, 9 Nisan 1854'de tekrar Viyana'da toplanan Prusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya bu kez daha insafli bir metin hazırladılar⁶⁶. Buna göre, Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca ve Edirne anlamalarında yer alan Hıristiyan dininin korunmasına dair maddenin lafzına ve ruhuna bağlı kalmıştı. Hiç bir devlet Osmanlı uyrukları üzerinde koruma hakkı iddia edemezdi. Ancak beş büyük devlet Sultan'ın egemenlik haklarına dokunmaksızın Hıristiyan uyrukların ayrıcalıklarının sürmesini sağlamaya çalışacaklardı. Bu, Sultan'ın onur ve şerefi zedelenmeden yapılacaktı. Bu fedakârlıkların karşılığı olarak da Sultan'dan daha sağlam temellere dayanan garantiler istenecekti.

⁶⁴ Correspondance, s. 467, 448, No. 37.

⁶⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 183.

⁶⁶ Correspondence, Part VIII, s. 1021-1022, N.Y. Arnakis, The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900, vol I, 1969, s. 207.

Görüldüğü gibi ilk kez olarak Osmanlı Devleti'nin zimmî uyruklarını koruduğu kabul edilmiş, başka ülkelerin bu uyruklar üzerindeki koruma iddialarının Sultan'ın egemenlik haklarını zedeleyeceği gerçeği dile getirilmiştir. Artık Sultan'dan istenen, zimmîler üzerinde koruma hakkı değil, Hristiyan dininin korunması yolundaki taahhütlerdir. Görüldüğü gibi Büyük devletler olayların akışına ve menfaatlerine uygun olarak sık sık değişen tekliflerle Osmanlı Devleti'nin karşısına gelmişlerdir. Konferansta Rus temsilcisi Baron Prockesch'in Osmanlı Devletinde yapılması istenen islahatla ilgili olarak sunduğu proje ise Osmanlı Devletince kabul edilmedi⁶⁷.

Tüm bu çabalara rağmen devam eden savaş, nihayet Avusturya'nın 16 Aralık 1855'de "Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyanların müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları" ve buna benzer koşullarla yaptığı barış önerisinin, Rusya tarafından kabul edilmesi üzerine sona erdi.

Avrupa devletleri bu tasarıya dayanarak Babiâli'yi zimmîlerle ilgili reformla yapması için baskı altında tuttular.

Babiâli yetkilileri ile üç batılı ülkenin büyükelçileri yapılacak reformları içerecek bir metin hazırladılar. Bu metin, savaşı sona erdirecek barış konferansından, yani Paris barışından kısa süre önce, "Islahat Fermanı" adı altında yayınlandı.

5. Islahat Fermanı

1839 Gülhane Hattı Hümayunu ile tüm Osmanlı uyruklarının can, mal, ırz, konut dokunulmazlıkları güvence altına alınmıştı. Bundan farklı olarak, 1856 Islahat fermanı sadece zimmîlerin hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içeriyordu. Artık Kur'an'a atıf yapılmamıştı. Yapılamazdı da. İslâm hukukunun zimmîlere tanıdığı statü tamamen değiştirilmişti. Zimmîleri vatandaş haline getiren haklar vurgulanırken, "millet"lerin sahip oldukları yetkiler de tek tek teyit ediliyordu.

18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı Babiâli'de tüm bakanlar, yüksek memurlar, Şeyhülislâm, Patrikler, Hahambaşı ve çeşitli cemaatlerin diğer ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplantıda okundu⁶⁸.

"Her din ve mezhepte bulunan kâffe-i teb'ayı şahâne hakkında bila istisna" bazı hakları teyit ve kabul eden bu fermanla, zimmîlere evvelce tanınmış olan din hürriyetleri, imtiyaz ve muafiyetler aynen tanınıyor, yönetmeliklerinde de bazı değişiklikler yapılıyordu.

⁶⁷ Tam metin, Eichmann, age., s. 417: "Project, welsches während des Wiener Congresses von den russischen Bevollmächtigten dem Baron Prockesch mitgetheilt wurde."

⁶⁸ Metnin Sureti: Karal, age., C. 6, s. 258-264.

Bir mezhebe bağlı olan zimmîlerin sayıları ne olursa olsun, mezheplerinin gereği olan ibâdetlerini serbetçe icra etmeleri için lûzumlu tedbirler alınacaktı. Kimse din ve mezhebinin gereklerini yerine getirirken engellenemeyecek; aynı şekilde din ya da mezhebini icra için zorlanamayacaktı. Patriklik makamına getirilen kişi, ömrünün sonuna kadar bu makamda kalacaktı. Buna karşılık Patriğin sadece dinî yetkileri olduğu belirtilerek dünyevî yetkileri elinden alınıyordu. Patrik artık sadece dinî sorunlarla ilgilenebilecekti. Cemaatlerin yönetimi, din adamları ve laik üyelerden kurulu meclisler tarafından sağlanacaktı. Böylece eski “millet” sisteminde önemli bir değişiklik yapıyordu. Zimmîlere yüzyıllardır süren, Patriğin dinî ve dünyevî işlerdeki bazan keyfilığe kadar varan kesin otoritesinden sıyrılarak, kendi cemaatlerinin yönetimine katılma hakkı verilmişti.

Devlete verilecek vergiler bir kanunla tespit edilecekti. Böylece Müslüman ve zimmî uyruklar arasında vergi eşitliği sağlanırken, cemaat liderlerinin vergilendirme yetkisi de ellerinden alınmış oluyordu. Bu kişilere “cevaiz” ve “avaidat” yerine muayen bir gelir tahsis ediliyor, diğer çeşitli makamlardaki din adamlarına da maaş bağlanıyordu⁶⁹.

Eğer bir yerleşim merkezinde oturan halkın çoğunluğu aynı mezhebe mensupsa, kilise, okul, hastahane, mezarlık gibi yerlerin tamirinde zorluk çıkarılmayacak, yeniden yapılması gerekiyorsa padişah iradesi alınacaktı. Görülüyor ki zimmîlerin ibadete ilişkin yerlerini tamir için Padişah'tan izin alma zorunluluğu kaldırılmış; izin sadece yeniden inşa halinde mecburî kılınmıştı. Bu izin cemaat şefleri kanalıyla Babîâlî'den istenecekti.

Din ve mezhep ayrılığı yüzünden zimmîleri aşağılayıcı deyimlerin resmî evraklarda yer alması ve halkın ya da memurların onlar hakkında utandırıcı ve kırıcı konuşmaları yasaklanmıştı.

Zimmîlerin hangi milletten olurlarsa olsunlar devlet hizmetine alınacakları ve ehliyet ve kabiliyetlerine uygun memuriyetlerde çalıştırılacakları, askerî okullar dahil tüm okullara kabul edilecekleri, cemaatlerin kendi bünyesinde meslek, ticaret ve diğer okulları açabilecekleri, fakat eğitim programlarının ve öğretmenlerin denetim altında olacağı da belirtildi. Fermanın eğitime ilişkin bu bölümüyle devletin uyrukları arasında pek çok alanda var olan ikilik eğitim alanında da sürdürülmüş, eşitlik ilkesini gerçekleştirme uğruna tanınan bu hak, uyrukları birleştirme amacından uzaklaşma nedenlerinden biri olmuştur.

Fermanın bizce en önemli noktalarından biri, haklardaki eşitliğin görevde de eşitliği getireceğinin vurgulanarak, gayrimüslimlerin de müslümanlar

⁶⁹ Sonradan bu maaşlar hakkında da bir cetvel düzenlendi. Birinci tertip Düstur, C. 2.

gibi askerlik yapmalarının gerektiğidir. Bedel usulünün de geçerli olduğu belirtilerek, zimmîlerin orduda ne şekilde istihdam edileceklerinin bir tüzük ile düzenlenerek en kısa zamanda ilân edileceği de açıklanmıştır.

1856 fermanında eşitlik ilkesinin doğal sonuçlarından biri olarak zimmîlerin yerel meclislerde de temsili hususu da düzenlenmiştir. Buna göre, eyalet ve liva meclislerinde bulunan Müslüman ve zimmî üyelerin seçim usullerini belirlemek ve reylerinin doğru olarak kullanılmasını sağlamak amacıyla, bu meclislerin kuruluş ve düzenlenmesine ilişkin mevcut Nizamnameler tekrar gözden geçirilecekti. Hükümet ve cemaat şefleri tarafından birer yıl için seçilecek birer memur, tüm tebaaya ilişkin maddelerin tartışılması sırasında Meclis-i Vâlâ'da bulundurulacaklardı. Meclis-i vâlâ üyelerinin rey ve fikirlerini hür olarak beyan ve ifade etmeleri ve bundan rahatsızlık duymamaları gerektiği de belirtilmişti. Görülüyor ki bu fermanla İslâm Hukukunda zimmîlerin siyaset haklarından yoksun bırakılması ilkesi artık kaldırılıyordu.

Fermanın ilginç olan diğer bölümü ise, usul hukukuna ilişkindir. Müslüman ve zimmîler, ya da çeşitli mezheplere mensup zimmîler arasındaki ticaret ve ceza davaları karma mahkemelerde açık olarak görülecekti. Bu davalarda taraflar hazır bulunacak, şahitler kendi mezhep ve âyin şekillerine göre yemin edeceklerdi. Medenî hukuk davalarına ise, eyalet ve sancak karma mahkemelerinde vali veya kadı'nın huzurunda nizamî veya şer'î usule göre ve alenî olarak bakılacaktı. Zimmîler arasındaki miras davaları, istedikleri takdirde cemaat şef ve meclisleri tarafından çözümlenecekti. Ceza ve ticaret kanunlarıyla, karma mahkemelerde uygulanacak muhakeme usulü hakkındaki kanunlar mümkün olduğu kadar süratle tamamlanarak ülkede geçerli olan dillere tercüme ve ilân edilecekti.

Fermanın bütününden anlaşılacağı gibi, amaç zimmî tebaaya hak ve görevlerde müslümanlarla eşitlik sağlamaktı⁷⁰. Zimmî tebaaya askerlik görevinin eşitlik gereği olduğu hatırlatılmıştır. Tanınan çeşitli haklarla zimmîlerin devlet hizmetinde ve idaresinde söz sahibi olabilmeleri sağlanmıştır. Burada dikkati çeken nokta, zimmîlerin dinî temel esas alınarak kurulmuş olan "millet" (cemaat) sisteminde din adamlarının mutlak otoritesinden kurtarılmaları ve devlet idaresinde olduğu gibi cemaatlerinin yönetiminde de söz sahibi kılınmalarıdır. Yani bu fermanla zimmîler yalnız müslümanlarla değil, kendi cemaatlerinin yönetiminde de din adamlarıyla bir ölçüde eşit kılınmışlardır. Böylece dinî şeflerinin, onlardan kiliseleri yararına aldıkları vergi miktarını saptarken kötü niyetli davranışlarından bıkan ve bu konuda devlete sayısız şikayette bulunan zimmîler kendi dinî yönetimlerine karşı da korunmuşlar-

⁷⁰ Zimmî tebaanın Müslümanlardan farklı olarak, din değiştirme hürriyetine sahip oldukları ve bu hürriyetlerinin Ferman'da da belirtildiği unutulmamalıdır.

dır. Aynı şekilde kilisenin medenî hukuk davalarındaki yetkileri de elinden alınmıştır. Osmanlı Devleti bu fermanı yayınlarak, Rusya'nın ve diğer büyük devletlerin zimmîlerin hukukî statülerini bahane ederek iç işlerine müdahalelerini önlemek için gerekli tedbiri almış oluyordu. Rusya artık Rum Ortodoks uyrukları himaye iddiası için geçerli bir sebep bulamayacaktı.

Osmanlı Devleti, büyük devletlerin temsilcileriyle Paris'te yapılan barış görüşmelerinde, Islahat Fermanı'nın tartışılmamasını ve anlaşma metninde yer almamasını da istedi. Böylece ilerde bazı ülkelerin Osmanlı Devletinin bu fermana uymadığını ileri sürerek bazı iddialarda bulunmaları önlenecekti. Ancak bu teklif reddedildi. Osmanlı temsilcisi Âli Paşa, Islahat Fermanı'ndan "garanti" ya da "taahhüt" şeklinde bahsetmeyen bir deyim kullanılmasına razı olacağını açıkladı. Sonunda 30 Mart 1856'da imzalanan Paris barış anlaşmasının 9. maddesinde bu konu şu şekilde düzenlendi: "Uyrukların refah ve saadetini başlıca işi bilen Padişah, ırk ve din farkı gözetmeksizin, uyruklarının durumunu düzenlemek için bir ferman vermekle imparatorlukta Hristiyan ahalî hakkında yüksek ve cömert düşüncelerini ifade buyurdukları gibi, bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için, bu fermanı, kendîğinden, anlaşmayı imzalayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır. Anlaşmayı imzalayan devletler, Sultanın serbest iradesiyle kendiliğinden çıkardığı bu fermanın yüksek değerini kabul eder. Bu fermanın anlaşmayı imzalayan devletlere, Padişahın ne kendi tebaası ile olan münasebetlerine, ne de Osmanlı Devletinin iç idaresine teker teker ya da toplu olarak müdahale etmek için bir hak ve selahiyet vermiyeceği tabîdir."

Böylece Osmanlı Devleti hiç bir ülkenin bu fermana dayanarak iç işlerine karışamayacağını açıkça ortaya koymuş, özellikle Rusya'nın için önlem almış oluyordu. Osmanlı Devleti sonradan bu maddeyi uluslararası alandaki yabancı müdahalelerine karşı bir silâh olarak sık sık kullandı⁷¹. Ancak ne müdahaleleri, ne de bu yüzden çıkan siyasal çatışmaları engelleyebildi.

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Konseri'ne dahil edildiği anlaşmada, bu devletin bağımsızlığına ve egemenliğine saygı gösterileceği açıkça belirtilmişti. Buna rağmen Batılı ülkeler devletin iç işlerine karışmaya devam ettiler. Böylece Osmanlı Devletinin dış müdahaleyi önleme amacıyla titizlikle aldığı tedbirler boşa gitmiş oldu. Büyük devletler kendilerini fermanın uygulanıp

⁷¹ 10 yıl sonra Girit sorunu tekrar patlak verdiğinde, Âli Paşa St. Petersburg'a, Paris Anlaşmasının uluslararası geçerli bir anlaşma olduğunu ve 9. maddenin devletin iç işlerine her türlü müdahaleyi yasakladığını yazdı. 3 yıl sonra, 1870'de Bakanlar Kurulu Karadeniz sorununda çıkardığı memorandumda, yine Paris anlaşmasının 9. maddesine dayanarak bu anlaşmaya imza koyan devletlerin, Osmanlı Devletinin kendi uyruklarıyla olan ilişkilerine yalnız ya da toplu olarak müdahale edemeyeceğini bildirdi. Davison, agm., s. 585-586.

uygulanmadığını kontrolde yetkili gördüler. Bu konuda elçileri rapor vermediyi sürdürdüler.

Redcliffe'in 16 Haziran 1856'da hükümetine yolladığı "Babîâli'nin Hıristiyan uyruklarının dinî konularda 'ab antiquo' vermiş olduğu imtiyazlara ilişkin memorandum"da⁷² Rum, Ortodoks, Ermeni ve Katolik Ermeni Patriklerinin kendi milletlerince seçiliş şekli, Babîâliye itaatsizlik ve kendi yazılı dinî kurallarına uygun davranmama gibi hallerde azledilebilecekleri, dinî işlerin idaresinde Patriklerce seçilen ve Babîâli'ce fermanla atanan başpiskoposların çok önemli rol oynadıkları, bunların Patrikten izinsiz İstanbul'a gelemeyecekleri, "millet"lerin Patriklerine itaat borçları, din adamlarının kilise ve evlerinde dinî ibadetlerini serbestçe icra edebilecekleri⁷³, vergi muafiyetleri ve diğer imtiyazlarından yararlandıkları, belirtiliyordu. Ayrıca, din değiştirmede yeni bir usul uygulandığı, din değişikliği isteyenlerin İstanbul'da Babîâli, eyaletlerde meclisler huzurunda ve akrabalarının yanında bu isteğini serbestçe söylemesi gerektiği, din değiştirenin varisleri ile mirasçılık ilişkisinin kesildiği, Tanzimat'tan beri Sultan'ın tüm uyruklarının hayat, mal varlığı ve şeref bakımlarından aynı güvenceden yararlandıkları, vergi, kıyafet, ev gibi konularda müslümanlarla zimmîler arasındaki farkın kaldırıldığı, zimmîlerin de kamu hizmetine ve ticaret ve ceza meclislerine alındıkları, şahitliklerinin kabul edildiği, tüm uyruklara ticaret ya da gezi amacıyla ülkede seyahat serbestisi tanındığı yazılıdır.

Osmanlı Devlet adamları bu çabaları ile ülke halkına eşitlik getirmek amacını güttükleri halde, ne bu fermanların çıkartılmasında doğrudan ya da dolaylı etkili olan büyük devletlerin isteklerine, ne de kendi uyruklarının huzursuzluklarına son verebildiler.

6. Reform Uygulamaları ve Bunlara Yönelik Tepkiler

1839'dan başlayarak ülkede gerçekleştirilen ve 1856 Fermanı ile zimmî uyruklara yönelik olduğu açıkça ortaya çıkan reform hareketleri, müslüman ve zimmî tüm uyruklar tarafından tepkiyle karşılandı.

Teokratik temellere dayanan Osmanlı Devleti'nde Fransız ihtilâlinin esaslarına dayanan eşitlik ilkesini gerçekleştirmek çok zordu. Bu harekete inananlar azınlıktaydılar ve tüm çabalarına rağmen geniş halk kütlelerine reform ideallerini yayamadılar. Üstelik sonradan devlet hayatında bir düalizm yarat-

⁷² Almanca metin: Eichmann, age., s. 382-392b

⁷³ 4 Mayıs 1856 tarihli telgrafında Lord Stratford Redcliffe, Pera ve Tarabya'daki elçilik kiliselerinin tamiri için izin alındığını bildirirken (78/1178 belge No. 338), 16 Mayıs 1856'da büyükelçi Babîâlinin Ortaköy'de bir protestan kilisesi kurulmasına dair Sultanın verdiği izne müteşekkir olduğunu yazmaktadır (F.O. 78/1162, No. 504).

makla suçlandılar. Çünkü bir taraftan batıdan aldıkları kurumları yaygınlaştıran, diğer taraftan da eğitim ve yargı sistemi gibi şeriate dayanan geleneksel kurumları muhafazanın mümkün olabileceğine inandılar. Tamamen farklı temellere dayanan iki ayrı sistem doğal olarak kaynaşmadı. Bunda, lâik ve teokratik unsurların farklılığı kadar, halkın da isteksizliği ve hatta tepkisi büyük rol oynadı.

A) Müslüman Halkın Tepkisi

Reformlarla müslüman halkın zimmîlerle eşitliğinin ilân edilmesi, müslümanların dinî hislerini incitmişti. Müslümanlar bu eşitliğin Kur'an'a aykırı olduğunu ileri sürdüler. Onlara göre, zimmîlere tanınan haklar şeriatçe kendilerine verilen hakların kısıtlanmasıydı.

Eski rejimin imtiyazlı sınıfları ayrıcalıklarını kaybetme korkusuyla gayrimüslimlerle eşitliğe karşı çıkıyor, şeriata uymamanın devleti ve dinî mahvedeceğini savunuyorlardı.

1841'de Suriye'deki İngiliz konsolosu Rose, Lord Aberdeen'e yazdığı mektupta, Gülhane hattının ilânından sonra Müslümanlar arasında doğan büyük reaksiyondan bahsediyordu⁷⁴. Reşit Paşa'nın reformlarına karşı olan muhalefet onun gözden düşmesine neden oldu. Eski vergi usulü geri gelirken, idaredeki radikal reformlar durdu. 1846'da Reşit Paşa tekrar işbaşına getirilince, reformları uygulayacak bürokratların eğitimi işine öncelik verdi. Aynı yıl, her eyaletten 2 delege seçilerek yapılacak reformları tartışmak üzere İstanbul'a yollanmalarının istenmesi tutucuları dehşete düşürdü⁷⁵. 1860'da İngiliz sefiri Bulwer, bir raporunda Müslümanların tatminsizliğinin Türk hükümetini Hristiyanların ihtilâl isteğinden daha fazla korkuttuğunu, Hristiyanlar lehine iyi şeyler yapıldığını, ama Hristiyanlara karşı bir hareketin gelişebileceğini yazarken, Osmanlı Devleti'ndeki değişikliğin 20-30 yıl öncesine oranla muhteşem olduğunu belirtiyordu⁷⁶.

Tutucu Müslümanlar 1856 Fermanı'nın okunmasından sonra, "Atalarımızın kanlarıyla kazandığı kutsal millî haklarımızı kaybettik. Yönetici olmaya alışkın halk, şimdi haklarını kaybediyor. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" diyerek bu Ferman hakkındaki fikirlerini ve duydukları üzüntüyü dile getirdiler. İşin ilginç olanı, Mehmet Paşazade Sait Bey için Ferman okunduktan sonra namaz kılan bazı hocalardan birine, "Ne kılıyorsun Hoca Efendi? Ferman okundu, görmedin mi? Tebaa-i gayr-i müslime ile beraber olacağız" demesi ve olayı duyan Kaymakam Paşa'nın tepkisi üzerine özür

⁷⁴ İnalcık H. The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy London, 1978, "The Nature of Traditional Society, Turkey", s. 61.

⁷⁵ Arnold, Edward, Turkey in Europe London, 1900, s. 200

⁷⁶ Ma'oz, Moshe, Ottoman Reform in Syria and Palestine under İbrahim Paşa. 1968, Oxford, s. 28.

dilemesidir⁷⁷. Bu olay bize sadece cahil, bilgisiz halkın değil, devlet adamlarının bile Fermanı din'e müdahale olarak anladıklarını açıkça gösterir. Bu konuda bir örnek daha verilebilir:

Her ferman okunuşundan sonra dua etmek adetti. Fuat Paşa, Müslüman-gayrimüslim eşitliğini içeren bir fermanın okunuşundan sonra dua okunmasını uygun bulmadığı için, duacının çağrılmasını istememişti. Durumun farkında olmayan Şeyhülislâm Arif Efendi o sırada hazır bulunan maarif meclisi üyelerinden birinin dua etmesini istemişti. Dua cemaat liderlerinin hoşuna gitmemiş, soğuk bir hava yaratmıştı. Serasker Rüşdü Paşa bu duayı “uzun süre emek verilerek yazılan bir lâyihanın üzerine yanlışlıkla mürekkep hokkasının devrilmesine” benzetmişti⁷⁸.

Fermanın çıkmasında katkısı olanlar da büyük tepki görmüşlerdi. Fermanın matbaasını mühürlemeyi reddeden Hariciye müsteşarı Safvet Efendi, halkın itibarını kazanırken, bu fermana olur verdiği için Şeyhülislâm halk tarafından kınanmıştı. Halk, “eğer işin içinde Reşit Paşa ile sabık Şeyhülislâm Arif Hikmet Efendi bulunsaydı böyle olmazdı. Bazı hususların düzeltilmesi mümkün olurdu” diyordu⁷⁹. Görülüyor ki 1839 Fermanı'yla bazı hakları ilk kez Osmanlı Devletine sokan Reşit Paşa bile bu son fermanın okunuşundan sonra ılımlı görülmeye başlamıştı.

Yeniliksever Reşit Paşa da, bu fermanı hazırlayan Âli ve Fuat paşaları çok hızlı olmak ve fazla ileri gitmekle suçlamış, zimmîlere verilecek hakların derece derece ve yabancı müdahalesi olmadan gerçekleştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Ona göre, “1856 Fermanı'yla verilen haklar İmparatorluğun yönetici “milleti”yle yönetilenleri eşit kılacak, buna da Müslümanlar karşı çıkacaktı. Müslümanlar önceden bu fikre alıştırmalıydılar”⁸⁰. Hâkim “millet” ile diğer “millet”lerin bazı konularda eşit haklara sahip olduklarını ilk kez bir fermanla ülkeye açıklayan Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı'na karşı olduğu söylenemez. Ancak Islahat fermanıyla sadece zimmîlere tanınan hakların açık seçik belirtilmesi ve o zamana kadar tanınan hakların kapsamlarının genişletilmesi, Müslüman tebaanın zimmîlere imtiyazlar veren ve kendileriyle her yönden eşit kılan bu metne tepki göstermeleri sonucunu doğurmuştu. Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı'ndaki eşitlik prensibine karşı çıkma nedeni, o güne dek İslâm Hukukunun zimmet kurumu içinde statüleri belirlenmiş olan zimmîlere verilen hakların kapsamının yabancı devletlerin baskısı sonucu, hatta, yabancı üç ülke büyükelçisinin bizzat katkıları sonucu hazırlanarak ilâmdır. Reşit Pa-

⁷⁷ Cevdet Paşa, Tezakir, Ankara, 1986, C. 12, s. 67-68.

⁷⁸ Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12, s. 69.

⁷⁹ Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12, 68-70.

⁸⁰ Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12, s. 70-76.

şa'nın itirazları fermanın dış müdahalelere sebep olabileceğinden korktuğunu düşündürmektedir.

Aslen Bulgar olan ve Rum “Millet”ine dahil bulunan İstefanaki Bey, bu ferman üzerine Sadaret’e bir layiha vererek, “dinde eşitliğin İngiltere, Fransa ve Almanya’da da Katolikler ve Protestanlar arasında da olmadığını, oralaradaki durumun Osmanlı Devleti’ndekinden kat kat vahim olduğunu, önce anlaşmalar tadil ve ıslah edilmedikçe, sefirlerin istediği eşitliğin gerçekleştirilemeyeceğini, bu anlaşmalarda Müslümanların aleyhine olan hükümlerin yürürlükte olmasının dost sefirlerin insaf ve vicdanlarınca reva görülemeyeceğini” belirtti⁸¹. İstefanaki Bey, mevcut anlaşmalarla Müslümanlara haksızlık yapıldığını böylece ortaya koymuş ve bunlar düzeltilmezse gayrimüslümlerle, müslümanların eşitliğini sağlamanın olanaksız olduğunu savunmuştur.

Zimmîlerle eşitliğin Müslümanlarda uyandırdığı tepki bazı bölgelerde iç çatışmalara yol açmıştır⁸². İzmir’deki İngiliz konsoloslu Blunt, Müslümanların İzmir gibi şehirlerde zimmîlere saldırmasından korkulamıyacağını yazmaktadır. Bu fermanın ilânının, Kuleli vak’asının da nedenlerinden birini teşkil ettiği yolunda görüşler de ileri sürülmüştür⁸³.

İngiliz konsoloslu Palgrave 1868 tarihli bir raporda, şunları yazıyordu: “Bugün görülen odur ki, Osmanlı Hükümeti, Hristiyan tebaa yararına Müslüman tebaasını ezmek gibi ağır bir suçlama altındadır. Ben, bu suçlamayı üzümlere doğrulamak durumundayım”⁸⁴.

B) Zimmîlerin Tepkileri

Tanzimatla birlikte başlatılan reformlar dizisi, özellikle eşitlik ilkesi, umulanın tam tersine, zimmîler tarafından da tepkiyle karşılandı. Bunun nedenlerini aşağıda inceleyeceğiz. Ama temel neden, bağımsızlık isteğiyle kıvranan zimmîlerin bu reformlarla tatmin olmamalarıdır.

Fermanlarla zimmîlere tanınan haklar, öncelikle cemaat liderlerini ve din adamlarını tedirgin etmiştir. Müslüman ayân ve ulemayı reformlara karşı çıkmaya iten neden, zimmî din adamları için geçerlidir: Mevcut statünün kendilerine sağladığı ayrıcalıkları koruma kaygusu. Bu nedenle zimmî din adamları reformlara ciddi olarak muhalefet etmişlerdir.

⁸¹ Cevdet Paşa, Tezakir, s. 83.

⁸² F.O. 78, 31 Temmuz 1858 tarihli, 37 No.lu belge.

⁸³ Lewis B. Modern Türkiye’nin Doğuşu, 1970, Ankara. s. 150. Suçlular hakkında verilen hükmün metninden çıkan anlama göre, Fedailer Cemiyeti, Gülhane Hattının velâhâk Fermanı’nın Hristiyan tebaaya verdiği eşitliği şeriate aykırı bulmuş ve şeriat ahkâmını icra fikrine dayanan bir cemiyet kurmak istemiştir. Tunaya T.Z . Türkiye de Siyasi Partiler, 1859-1952, s. 90.

⁸⁴ Şimşir, Bilâl, Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986, s. 15.

Gülhane Hattı Hümayununun okunduğu gün Rum Patriği memnuniyet-sizliğini belirtmişti⁸⁵. Rumlar zimmîler içinde en imtiyazlı sınıfı teşkil ediyorlardı. Tercümanlık, Eflak, Boğdan beyliği gibi işler için seçimler Rumlar arasından yapılıyordu. Böylece Rumlar bir ölçüde devlet idaresine katılıyorlardı. Rum Patriği protokolde diğer cemaat liderlerinin önünde yer alıyordu. Patrik, Ortodoksların müslümanlar ve diğer zimmîlerle eşit sayılarak, bu ayrıcalıklarını kaybetmelerine razı olamazdı. Kaldı ki kaybedilen sadece Rumların ayrıcalıkları değildi. 1856 fermanıyla Rum Patriği ve cemaat şeflerinin ve diğer din adamlarının elinden cemaatlerinin yönetimi konusundaki idarî yetkileri alınarak laik kişilerin de katıldığı meclislere veriliyordu. Cemaatlerine mensup kişilerin şahıs, aile, miras, eşya hukukları, din hürriyetleri ve bunlara dair yargılama yetkisi ve eğitimleri üzerindeki geniş yetkilerini kaybetmek istemeyen din adamları reform hareketlerini hoş karşılamadılar. Öte yandan reformlar din adamlarının cemaatleri üzerindeki nüfuzlarını sarsmakla kalmayıp malî kaynaklarını da tehlikeye düşürüyordu. 1856 fermanı ile kilisenin dilediğince vergilendirme yetkisine son verilmişti. Ekonomik bağımsızlıklarının yanı sıra sosyal ve politik çıkarlarının da üstüne düşürülen bu gölgeler, zimmî din adamlarını reformların düşmanı haline getirdi. Çünkü dinî şefler milletler üzerindeki otoritelerini kaybetmekten, daha açık ve gerçekçi bir ifadeyle, artık onları daha fazla sömüremekten korkuyorlardı.

11 Haziran 1860'da İngiliz büyükelçisinin kendi konsoloslarına reformların uygulanışı hakkında yolladığı bir dizi soru üzerine rapor gönderen Selenik Konsolosu Charles J. Calvert, (23 Temmuz 1860) şöyle yazmaktadır:

“Hristiyan otoriteler -ki bununla dinî şefleri ve kocabaşları kastediyorum- yetki alanlarıyla kıyaslanırsa Müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Piskoposlar ve Metropolitler pek çok zulüm olayından suçludurlar. O kadar ki eğer bunları Türkler yapsaydı, Hristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi. Daha bir kaç gün önce Vodena Piskoposu kendine bağlı sadece 10 aileden oluşan küçük bir köyden 1000 kuruş istedi⁸⁶.

Aynı konuda Preveze konsolosu A. Cathcart, 20 Temmuz 1860 tarihli raporunda:

“Hristiyanlar arasında kendi yetkililerinin katliam ve zulmünden dolayı büyük boşnatsızlık vardır. Bunların yetkileri sınırsızdır...

⁸⁵ Karal, age., C.V. s. 187. Patrik fermanın okunduktan sonra keseye yerleştirildiği sırada, “o keseden bir daha hiç çıkmaması” temennisinde bulunmuştu.

⁸⁶ Great Britain, Accounts-and Papers, State Papers, LXVII (1861) s. 3, 12. (Foreign Office).

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi burada da Hristiyanların papazları suçladığı pek çok adaletsizlik vardır. Rüşvet, irtikap gibi. Küçük rütbeli papazlar diğer köylüler gibi hayatlarını idame için toprakta çalışmaktadırlar. Bunlar cahildir, Zenginleri ise kilise mallarından istifade etmektedirler. Her türlü entrika, para ve nüfuz ile döndürülmektedir”⁸⁷, ve

Edirne konsolos yardımcısı Blunt, 4 Nisan 1867'deki raporunda;

“Ayânlar, Türk, Hristiyan, Yahudi olsun genellikle despotiktirler ve fakir sınıfları zenginlerden, kanunî miktardan daha fazla ödemeye zorlamaktadırlar, Rum papazları bu şehirde fakirlerden çok fazla para istemektedirler. Bu fazla paralarla ne yaptıkları gizlidir. Bu paralarla şehirdeki okulları desteklediklerini söylemektedirler ki, öyle olsaydı bu şehirde Vilâyetin diğer şehirlerine oranla çok fazla sayıda okul olması gerekirdi ki, yoktur.”

demektedir⁸⁸.

Bu belgeler Balkanlardaki Hristiyanların Türk yöneticilerden daha fazla, kendi dinî ve sivil yöneticilerinden eziyet gördüklerini açıklamaktadır. Başka bir deyimle reformların devlet kadar “millet” şeflerinin desteğine de ihtiyacı vardı. Reformların ilânından sonra da Hristiyanların kendi liderleriyle ilişkileri değişmeden kaldı ve bu da halkın huzursuzluğunun sürmesinde ve dolayısıyla reformların başarısızlığa uğramasında önemli ölçüde etkili oldu.

Reformlar isteksiz din adamları kadar gayrimüslim halkı da tedirgin etti. Yüzyıllardır uygulanan Şer'i düzenden yeni bir düzene geçmek isteyen devletin reformları uygulamaya yarayacak tedbirleri almak için zamana ihtiyacı vardı. Her an isyana hazır durumda olan gayrimüslimler ise reformların gerçekleştirilmesindeki aksaklık ve gecikmeleri bahane ederek Müslüman toprak ağalarına karşı ayaklandı. Tanzimatın vergi, angarya gibi sorunlarına hemen çözüm getiremediğini gören Bulgar Köylüleri Niş'te ayânlara karşı ayaklandılar. 1849 ve 1850'de Vidin'deki ayaklanmalar daha da ciddi idi. Bu bölgedeki mirî araziye tasarruf eden Müslüman ayanlara karşı Hristiyan halk, kendilerine de mirî arazinin kiralanması için ayaklandılar⁸⁹. Benzer ayaklanmalar Anadolu'da da oldu. Bâlâ ayanı, halkı hükümete karşı ayaklanmaya teşvikten yargılandı⁹⁰.

⁸⁷ Aynı belgeler, s. 43.

⁸⁸ Accounts and Papers, LXXV, (1867), 34, s. 45.

⁸⁹ İnalçık, age., s. 60.

⁹⁰ İnalçık, s. 60.

Gayrimüslimlerin reformlara karşı çıkma nedenleri bunlardan ibaret değildi. Gayrimüslimler, statülerinde kendi lehlerine değişiklik yapılmasını isterken, eşitliğin doğal sonucu olan mükellefiyetlerde eşitlik fikrine katlanamıyorlardı. Yüzyıllardır kendi cemaatleri tarafından dinî vergilerle sömürülen zimmîler, arasına devletin vergi suistimaline maruz kalsalar bile genelde devlete az vergi veriyorlardı. Özellikle ticaretle uğraşan⁹¹ zimmîler artık mal ve güçlerine göre vergi ödeyeceklerdi. Bu sınıfta bulunan ve büyük kârlar elde eden zimmîlere askerlik görevi de çok ağır bir yük olarak geldi. Diğer işlerle uğraşan ve yeni statüyle kendilerine verilmek istenen imtiyazları anlayacak durumda olmayan zimmî halk kesimi ise kendilerine getirilen yeni statüyü kuşku ya da kayıtsızlıkla karşıladı. Onlar için önemli olan kendilerine tanınan haklar değil, birdenbire karşılarına çıkartılan askerlik göreviydi. Savaş katılmama imtiyazlarını kaybetmek istemiyorlardı⁹². Zimmîler kendilerini hiç bir zaman Osmanlı vatandaşı olarak hissetmediler. Bu duygu, geleneksel İslâm ve Osmanlı politikasının sonucu olarak onlarda gelişmemişti. Bu nedenle askerlik onlara çekici gelmedi.

Hristiyan zimmîler arasında Yahudilerle bir tutulmaktan hoşnut olmayanlar da oldu. Bazıları “Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm’ın üstünlüğüne razı idik” dediler⁹³.

Artık milliyetçilik bilincine kavuşan bir kısım gayrimüslim guruplar ise reformların çökmekte olan İmparatorluğu güçlendirerek, bağımsız bir devlet kurma ideallerine kavuşma yolunda bir engel oluşturacağından kaygılanarak reformlara tepki gösterdiler.

Zimmîlerin eyâlet ve sancak meclislerinde kendilerine tanınan temsilci oranını yetersiz buldukları veya haklarını bu meclislerde özgürce savunamadıkları yolunda da pek çok şikâyetleri oldu.

Meclislerde azınlıkta olan zimmî üyeler haklarını gereği gibi müdafaa edemediklerini savunuyorlardı⁹⁴. Bu üyelerin bir kısmı sadece “kabul” oyları için çağrıldıklarını ileri sürerken bir kısmı da oylarını satıyor, ya da vergi muafiyeti gibi özel çıkarlarını gerçekleştirmek için araç olarak kullanıyorlardı⁹⁵.

⁹¹ Toprakla uğraşanların vergi yükü kuşkusuz Müslümanlarınkine eşitti. Zimmîlerin din farkı nedeniyle fazla vergi alınmamış, onlar da devletin düzensiz vergi politikası yüzünden Müslümanlarla eşit sıkıntı çekmişlerdi.

⁹² Bu konuya askerlik bölümünde ayrıntılı olarak değindik.

⁹³ Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12, s. 68.

⁹⁴ Sax, Carl Ritter Von, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts, Wien, 1901, s. 302; Ma’oz, age., s. 100.

⁹⁵ Yorga, age., C.V. s. 439. Bkz. bu konuda Hirschfeld Yair, “Some Finding on Prussian and Ottoman Politics in Palestine During the 1840’s Based on the Writings of Dr. Gustov E. Shultz, the first Prussian vize-Consul to Jerusalem, 1842-1851”. Ed. By Kushener, s. 265.

Halbuki İngiltere'nin Belgrad konsolosu Longworth 1867'de yazdığı raporunda, 30 yıldan fazla zamandır Türkiye'de olduğunu ve bu kadar kısa sürede bu sosyal eşitliğin sağlanabileceğini ümid etmediğini, ülkede merkezî hükümetin iyi işlediği yerlerde eşitliğin sağlandığını, artık önceleri olduğu gibi zimmîlerin meclislerde bir köşede oturmadıklarını, istediklerini elde ettiklerini, eşit olarak temsil edildiklerini, hatta bazı karışık meclislerde çoğunluğu ellerinde tuttuklarını yazıyordu⁹⁶.

Reformları gerçekleştirmeye çabalayan Osmanlı devletinin zimmîlerin meclislerde lâikiyle temsilini sağlamak için de gerekli önlemleri almaya çalıştığı kuşkusuzdur.

Eyâlet meclislerine o bölgede zimmî varsa, metropolit ve iki kocabaşı da dahil edilecekti. Belli başlı eyâlet merkezlerinde bu meclisler kurulurken, beşer kişilik sancak meclislerine zimmîlerden de birer üye alındı⁹⁷. Böylece zimmîler de artık yerel yönetimde seslerini duyurma imkânını elde ettiler. Ancak bütün bölgelerde bunun gerçekleştirildiği söylenemez. Örneğin Beyrut'ta zimmîler müslümanlarla eşit sayıda meclis üyeliklerini paylaşmışken Suriye ve Filistin'de pek az zimmî üye alınmıştı. Şam'da Hristiyanlar iki, Yahudiler bir üyeyle temsil ediliyorlardı⁹⁸. Zimmî sayısı, adı geçen bölgelerde az olduğundan bu sonuç doğal karşılanmalıdır. 1840'lı yıllarda Halep'te hiç zimmî üye meclise alınmamış, sonra iki Hristiyan üye alınırken Yahudilerden temsilci seçilememişti. Bunda devletin tutuculardan çekinmesi kadar, batılı ülkelerin zimmî temsilcilere etki yoluyla meclislere müdahalelerini önleme amacı da rol oynamış olabilir. Ayrıca devletin bürokrasideki aksaklıklar nedeniyle gerekli tedbirleri tam olarak alabildiği şüphelidir. Ancak yine de yukardaki rapordan anlaşıldığı gibi zimmîler kendilerine tanınan yetki ve haklar ne olursa olsun memnun kalmıyorlardı. Bunda, büyük devletlerin, özellikle Rusya'nın kışkırtmalarının payı büyüktü.

Fuat Paşa 1867'de Sadarete yazdığı bir tezkere'de, "büyük ülkelerin, özellikle Rusya'nın Islahat hareketlerini yermek için güya Hristiyanlar evvelkinden ziyade mağlum ve mağdur olduklarını gösterecek yolda uzubat ve neşriyattan bir gün geri durmayıp ve bu hal arasına pek ziyade meydana çıkıp hatta bir aralık makam-ı sadaretin icra-yı teftişat için Rumeli'yi dolaşması bundan neş'et eylemişti" demektedir⁹⁹.

⁹⁶ Arnold, age., s. 216.

⁹⁷ Davison, "Representation in the Government of Ottoman Empire" Beginnings of the Modernization in the Middle East" W. R. Polk R.L. Chambers. London.

⁹⁸ F.O. 195/207, 78/622, 195/219.

⁹⁹ Köprülü, O.F. "Fuat Paşa'nın Sadarete yazılmış bir tezkiresi" Türk Kültürü, Sa. 161, Yıl XIV, Mart 1976, s. 280-290. Gerçekten 1860'da Sadrazam bu tür şikâyetler üzerine Rumeli'de bir geziye çıkmıştı (Konsolos Longworth'un 14 Temmuz 1860 tarihli raporu). Arnold, age., s. 207.

Epir'deki İngiliz konsolosu Stanley 1867 tarihli raporunda, “tüm kaba-hatin Türklere atılmaması gerektiğini, mahkeme üyesi Hristiyanların da kendi yararlarını kolladıklarını, hep yönetimden şikâyet eden Hristiyan topluluk-ların kötü idareden kendilerine yarar sağlamaya hazır olduklarını, Hristiyan-ların bu ülkede kişisel olarak kötü davranılan kişiler olduklarına inanmadığını, Hristiyanların Hristiyanlardan çok Müslümana hizmet etmek yolunu seçtikle-rini; çünkü, toprak sahibi Müslümanların Hristiyanlara daha iyi davrandık-larını, işveren olarak daha liberal, efendi olarak daha müsamahakâr olduklarını” yazmaktadır¹⁰⁰. 1840 tarihli “Nüfus ve Emlâk Tahrirlerinin Ya-pılma ve Malî ve İdarî işlerin Tanzimiyle Görevli Meclislerin Kurulma Şekillerini” belirten talimatta, zimmîlerin bulunduğu bölgelerde metropolit ve iki kocabaşının meclise haftada iki üç gün çağrılacağı yazılıydı. Bursa mu-hassılı Babıâlidin Katolik ve Yahudi'lerin nasıl temsil edileceğini sorunca, konu Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de tartışılmış, sonunda “bunların da Rum ve Erme-niler gibi Osmanlı “Millet”inden olup, meclis üyesi olmaları gerektiği, Met-ropolit ve haham vekili olan bölgelerde bunların vekillerinin, yokluğu halinde birer kocabaşlarının meclise dahil olacağı” yolunda padişaha bir arz tezki-resi yazılmış ve gereken irade çıkartılmıştı¹⁰¹.

İngiliz büyükelçisi Lord Canning, 1849'da Eflak üzerindeki Rus istekleri konusunda Osmanlı Devleti'ne İngiltere'nin işbirliğini önerirken Hristiyan-ların meclislerde daha fazla nisbette temsilini istiyordu¹⁰².

1856 Fermanından sonra Meclis-i Vâlâ'ya temsilci olarak gayrimüslimler de atandı. Bunlar İstanbul'un önde gelen ailelerinden seçilmişlerdi. Bir Ermeni üye, Fuat Paşa'nın sarrafıydı¹⁰³. Bu da doğaldı. Çünkü meclislere Müs-lümanlardan olduğu gibi Hristiyanlardan da ayânlar arasından üye seçiliyordu.

Zimmîler kendilerine tanınan hakları bazan yeterince kullanamamışlar, bazan da kullanmaya cesaret edememişlerdir. Askerlik hizmeti yerine, “bedel” vermişler, yaşamlarını eskisi gibi sürdürmüşlerdir. Kendilerine tanınan sos-yal ve siyasal eşitlikten gereği gibi yararlanamamalarında, Müslüman halkın tepkisinden çekinmeleri kadar, kendi isteksizlikleri ve reformları anlayıp uy-gulamaya çalışan bürokratların azlığı yüzünden bürokrasinin yeterli derece-de etkin olarak düzenlenip işletilememesinin de rol oynadığı kanısındayız.

Gerçekten, Köstence konsolos yardımcısı F.T. Sankey, Lord Stanley'e 1 Ni-san 1867'de yazdığı raporda¹⁰⁴, “Türk yetkililerinin hareketleri yabancı kon-

¹⁰⁰ Arnold, age., s. 219.

¹⁰¹ Kaynar, age., s. 244.

¹⁰² Lord Stradford Redcliffe'in.... s. 159.

¹⁰³ Cevdet Paşa. Tezakir, 1-12, Çark Y.G. Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953, İstanbul 1953, s. 69.

¹⁰⁴ F.O. 78. House of Commons'a yollanan “Sultanın Hristiyan ve Rum tebaalarına nasıl davrandığı ve içinde bulunduğu şartlara dair raporlar” s. 3. Belge No. 2.

solosluk yetkililerinin gözlemi altındadır ve reayaya karşı açıkça bir eziyet yoktur. Bu muamele genellikle yerel valiye göre değişmektedir. Osmanlı hükümeti reformlarla belki Müslümanlarla Hristiyanı eşit yapmak istedi, ama niyetleri ne olursa olsun yerel otoriteler bunları uygulamaktan kaçınmaktadırlar”demektedir. Atina konsolosu Wilkinson¹⁰⁵ ise, yine aynı tarihli raporunda, her zaman zimmîler yararına iyi niyetler besleyen Makedonya valisi Akif Paşa’nın çalışmalarını överken, çevresindekilerin hırsları nedeniyle onun çalışmalarını engellediklerinden söz etmektedir¹⁰⁶.

Preveze’den 7 Nisan 1867’de yazan Konsolos Flott Barker ise¹⁰⁷ şöyle demektedir:

“Konsolosluk kariyerinde 1828’den beri çalışıyorum. Mısır, Suriye, Bulgaristan’da çalıştım. Mezopotamya ve Ermenistan’a da seyahat ettim. Şimdi Epir’deyim. Gözlemlerim sadece Asya ve Avrupa Türkiye’sine dair değildir. Hristiyanlar şahitliklerini kabul edilmemesi dışında Müslümanlarla eşit durumdadır. Asya Türkiye’sindeki Hristiyanlara Rum, Ermeni, Süryani, Marunî ya da Nesturî olsun, Müslümanlardan daha kötü davranıldığına inanmıyorum. Müslümanlar da Osmanlı yönetiminden memnun değil ve şikâyetçiler”.

Bu raporlardan Osmanlı Devletinde büyük ülkelerin iddia ettiği gibi Hristiyanlara özellikle kötü muamele edilmediği, ancak idarenin düzensizliği ve yetkililerin ihmalleri ya da kötüniyetli hareketleri sonucu Müslümanlar gibi onların da acı çektikleri açıkça anlaşılmaktadır. Yani sorun dinden değil, kötü idareden kaynaklanmaktadır. Hatta bu açıdan gayrimüslimler Müslümanlara nazaran daha iyi durumdadırlar. Çünkü onların sığınabilecekleri büyük devletler vardır.

Cevdet Paşa, İşkodra’daki memuriyeti sırasında yazdığı bir raporda, bölgede askerler için kışla ve hastahane olarak kullanılmak üzere boş bina bulunmadığı için bazı kimselerin evlerinden çıkartıldıklarını, her iki Müslüman evine mukabil tek gayrimüslim evi boşalttıklarını ve Müslümanların “gayret-i diniyyelerine binaen sabru sükut ile geçıştirmelerine” rağmen, Hristiyanların hemen konsoloslara müracaat edip onların müdahalesini sağladıklarını, Müslümanlara haksızlık olmaması için kışlaların hemen inşasının gerektiğini bildirmektedir¹⁰⁸.

Trabzon Konsolosu Palgrave ise 1868 tarihli raporunda, şunları yazıyordu:

“Padişahın Müslüman tebaasının başkentte derdini anlatabileceği hiç kimsesi yoktur. Buna karşılık Hristiyanlar, imparatorluğun her

¹⁰⁵ F.O. 78 “House of Commons’a yollanan raporlar” Aynı Cilt, belge No. 4.

¹⁰⁶ F.O. 78. House of Commons’a yollanan raporlar, Belge No. 4.

¹⁰⁷ F.O. 78. House of Commons’a yollanan raporlar, Belge No. 5.

¹⁰⁸ Fi. 7 Recep Sene 78. 1862 Baysun, M. Cavid “Cevdet Paşanın İşkodra’ya Memuriyetine Ait Vesikalar”, s. 192.

tarafına yayılmış bütün yabancı konsolosluklara, ajanslıklara, kimi de İstanbul'daki elçiliklere başvurup haklarını arayabiliyorlar. Hristiyanların dertleri cankulağıyla dinleniyor. Üstelik hiçbir şikâyetleri olmadığı zaman da onlar adına hayalî şikâyetler uydu-
ruluyor.

Bunun kahredici sonucu olarak da bütün malî baskılarla yerel ve kişisel baskılar Müslümanlara yapılıyor. Hristiyanlara değil. Çünkü Müslümanın feryadına kulak asan yok. Hristiyanın ise bin tane sözcüsü ve avukatı var.

Anadolu'nun göbeğinde, Müslüman bağnazlığının merkezleri sayılan yerlerde de Hristiyanlar, debdebeli evleri, şık giysileri, takıp takıştırdıkları gösterili süsleri ve mücevherleri ile servet ve refah düzeylerini apaçık sergiliyorlar. Onların bu durumu, uzaklarda çok konuşulan sözde baskı iddialarıyla hiç bağdaşmıyor. Müslüman halk bakımından ise durum, acıklı biçimde bunun tam tersidir"¹⁰⁹.

İngiliz büyükelçisi Sir H. Elliot, "konsolos Holmes'dan aldığı 18 Mart 1871 tarihli raporda"¹¹⁰ Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki tüm çatışmalar-
da, Müslümanlar yararına hareket edildiğini ve bozuk idareden söz edildiğini", Holmes'un idare hakkındaki şikâyetlerinde haklı olduğunu, ama Hristiyanların tüm ülkede eziyet gördüklerine dair sözlerinde tamamen yanlış olduğunu yazmaktadır. Büyükelçi, Rum bakanla Rumlar hakkında konuştuğunu, ondan Hristiyanların genellikle baskı altında olmadığı izlenimini edindiğini, Hristiyanların sadece Müslüman çiftçiler gibi hükümetlerin kötü yönetiminden acı çektiklerini, ama bu yönetimin değişik dinlerde olanları farklı etkilediğini de belirtmektedir. Bu rapora göre "Hristiyanların genellikle yerel otoritelerden hiç bir şikâyeti yoktur. Bu otoriteler, onları, bazen Müslümanların hoşgörüsüzlükleriyle karşılaştıklarında korumaya da hazırdırlar."

Bütün bu raporlarda ortak nokta, iddia edildiğinin tersine, Hristiyanlara sırf dinleri nedeniyle kötü muamele edilmediği, onların da Müslümanlar gibi kötü idareden sıkıntı çektikleri, Müslümanlardan farklı olarak, hiç olmazsa, bir dayanakları bulunduğudur.

Gayrimüslimler kendilerine Müslümanlardan farklı olarak uygulanan bazı kuralları-konuyu kasıtlı olarak saptıran Avrupa Ülkelerinin tam tersine olarak¹¹¹-haktan mahrumiyet şeklinde değil, ayrıcalık olarak görmüşler; 1856

¹⁰⁹ Şimşir Bilâl, age., s. 13.

¹¹⁰ F.O. 78/2174, No. 120.

¹¹¹ Büyükelçiler hâlâ reformların gerçekleştirilmesi gayretlerini sürdürüyorlardı: Dışişleri Bakanlığının, 23 Mart 1859 tarihli Sir Henry Bulwer'e, "Sultanın Hristiyan tebaalarının statü ve şartları için yapılan çalışmalarındaki katkısı yüzünden teşekkürü"nü içeren 179 no.lu belge F.O. 78.

Fermanının eşitliğe ilişkin hükümlerini ise imtiyazlarından mahrum bırakılma olarak yorumlamışlardır. Onlara göre, eşitlik ilkesi, haklarında çok az artışa neden olurken, daha önceki serbestîlerini sınırlamıştır. Gerçekten Müslümanların yönetici millet olmanın dışında, zimmîlerden farklı olarak sahip oldukları hakları, beraberinde pek çok yükümlülük de getirmektedir. Bu nedenle Batılı ülkelerin Müslümanların gayrimüslimlerden üstün tutuldukları iddiaları birer fantaziden ibarettir. Evet, eşit değillerdir. Ama bu eşitsizlik müslümanlar lehine bir şey getirmemektedir ve tamamen dinsel açıdan eşitsizliktir. Gayrimüslimler de bunun bilincinde oldukları için reformları müslümanlar kadar hoşnutsuzlukla karşıladılar.

1856 Fermanı'nın konumuz açısından özelliği, Osmanlı Devletinde teorik olarak zimmet kurumunu ortadan kaldırmasıdır. Çünkü bu fermanla zimmîlere Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile müslümanlarla birlikte tanınan hak ve yetkiler teyit edilirken, onların haklarını arttırmak ve korumak amacı da güdülmüştür. Şu halde 1856 reformu ile bir yandan zimmî-müslüman eşitliği sağlanmak istenirken, diğer yandan da zimmîler yine müslümanlardan farklı ve ayrıcalıklı yeni bir statüye oturtulmuştur. Artık zimmîler, Osmanlı vatandaşlarıdır. Devlet onlara siyasal haklarını tanımıştır. Bu kişiler artık zimmî değil, gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olmuşlardır. Bu nedenle vatandaşlık hakları açısından Müslümanlardan hiç bir farkı olmayan, onlarla eşit olan, ama din farkı nedeniyle ister istemez özel bir statüye giren bu gruplar için "zimmî" yerine "gayrimüslim" sözcüğünü kullanmak hukuken daha doğru olacaktır.

Bu guruplar siyasal amaçlarına yani ulusal devlet kurabilme amacına ulaşabilmek için, "yeni prensiplerin uygulanmadığı" şikâyetiyle sık sık Batılı ülkelere başvurdular. Ortodokslar Rusya'dan, Katolikler Fransa'dan, Protestanlar İngiltere'den yardım istediler. Bu fermanlar azınlıklar tarafından bağımsızlıklarını sağlamak için birer silâh gibi kullanılarak, Batılı ülkelerin devlete baskı yapmaları sağlandı. Türlü siyasal amaçlar için fırsat bekleyen Batılı ülkeler ve Rusya onları desteklediler. Amaç zimmîlerin ulusal devlet kurabilmelerini gerçekleştirmektir.

Gorçakof Rusya'daki Osmanlı sefirine bunu açıkça söylemiştir: "Hattı Hümayununuzu hiç beğenmiyorum. Bu hat, 10 yıl önce çıkarılıp bedeli ödenmeyen bir poliçeye benzer. Bence Hristiyanlara muhtariyet vermekten başka çare yoktur"¹¹².

İngiltere ise bir yandan Osmanlı topraklarının güçlü devletlerin eline geçmesini önlemek ve Akdenizdeki hakimiyeti Fransa'ya kaptırmamak için uğraşırken¹¹³, Hindistan ile olan denizyollarını Rusya'nın tehlikeye düşürmemesi için, Rusya'ya karşı da Ortodoks tebaayı ve Osmanlı Devletini destekledi.

¹¹² Esmer, A. Şükrü, agm., s. 65.

¹¹³ The Cambridge History of British Foreign Policy, C. III, s. 392.

Türlü uluslardan oluşan Avusturya ise Tanzimat'a kendi ülkesine örnek olabileceği korkusuyla karşı çıktı. Metternich, İstanbul'daki elçisine yolladığı mektupta, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasının ezilmesinin önlenmesini, onların korunmasını, dinî işlerine karışılmamasını, imtiyazlarına saygı duyulmasını isterken, şer'i düzenin korunmasını, Batı kanunlarının uygulanması için reform yapılmamasını da tavsiye ediyordu¹¹⁴.

Fransa ise Osmanlı topraklarının Rusya'ya geçmemesi için reform hareketlerini sempati ile karşılarken, Katolik tebaa lehine müdahalelerini sürdürüyor, bir yandan da Akdeniz ve Arap topraklarında ekonomik ve siyasal hakimiyeti de tek başına gerçekleştirmek istiyordu.

II. Islahat Fermanının Etkisiyle 1856-1876 Yılları Arasında Çıkan Siyasal Olaylar

Islahat fermanının çıkarılması üzerine bazı bölgelerde, özellikle tutucu Müslümanların yaşadığı Doğu eyaletlerinde Müslümanlar, Hristiyanlar aleyhine gösteriler düzenlemiş ve çatışmalar çıkmış, bazı bölgelerde de zimmîler bağımsızlık kazanabilme amacıyla ayaklanmışlardır.

1856 Nisan'ında Maraş'ta İngiliz konsolosluğunda çalışan bir zimmî, bir mahkemede kadıya hakaret ettiği gerekçesiyle ailesiyle birlikte fanatik bir Müslüman gurup tarafından öldürüldü.

Temmuz 1856'da Cidde'de Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki bir kavgaya müdahale etmek isteyen Fransız konsolosu ve İngiliz konsolos yardımcısı öldürüldü¹¹⁵.

İngiliz ve Fransız gemileri Cidde'ye gelerek şehri topa tuttular ve suçluları idam ettiler. Olay, Müslüman ahali üzerinde büyük tepki yarattı. Görüldüğü gibi büyük devletler, çıkarları söz konusu olduğunda devletlerarası hukuk kurallarına uymadan, Osmanlı toprakları üzerinde, Osmanlı Devletinin egemenlik hakkına giren yargılama yetkisini kullanabilmektedirler. Bugün için akla sığmayacak bu olay, Osmanlı Devleti'ne o günlerde Batılı ülkelerce hangi gözle bakıldığını açıkça göstermektedir.

Lübnan'da ise 1860'da iç karışıklıklar çıktı. Eşitlik ilkesi müslümanları huzursuz etmişti. 1860 olayları öncesinde, Suriye Müslümanlarına dağıtılan bir bildiride, Sultan'ın İslâm Hukukundan ayrıldığı, Kırım savaşının yorduğu (!) Avrupa Devletlerinin bu durumundan yararlanarak Hristiyanlardan öç alınması gerektiği yazılıydı¹¹⁶. Babîâli, olayları önleyemeyince Hariciye Nazırı Fuat Paşa'yı 1860 Temmuz ayında Beyrut'a yolladı. Fuat Paşa suçluları ve olayda

¹¹⁴ Karal, C.V., s. 190.

¹¹⁵ Ma'oz M., Ottoman Reform in Syria and Palestine under İbrahim Paşa, s. 29.

¹¹⁶ Ülman Haluk, 1860-1 Suriye Buhranı, 1966, Ankara.

ihmâli görülenleri cezalandırdı ve Hristiyanları koruyucu tedbirler aldı. Ayrıca olaylardan zarar gören Marunîler'e tazminat olarak verilmek üzere onlara saldıran Dürzîler için özel bir vergi koydu¹¹⁷.

Fuat Paşa, İstanbul'a yolladığı raporlarda olayların nedenini anlatırken, Islahat Fermanı'nın getirdiği müslim-gayrimüslim eşitliğinin Lübnan ve Suriye'de olumsuz sonuçlar yarattığını, bu ilkeye dayanarak silâhlanan Hristiyanlar üzerindeki Fransız himayesinin iki grup halkın arasını iyice açtığını belirtti.

Ancak III. Napoleon, olayların bastırılmasına aldırmadan, Marunîlerle Fransa arasındaki "dinî ve -Haçlı seferleriyle başlayan- tarihî yakınlığı "bahane ederek 16 Ağustos 1860'da Beyrut'a, Fuat Paşa'ya yardım amacıyla asker yolladı. İngiltere buna karşı çıktı ise de, sonradan 18 Mayıs 1861'de Paris'te imzalanan bir anlaşmayla 5 Haziran 1861'e kadar Fransız askerlerinin burada kalmasına izin verildi¹¹⁸.

Lübnan olayları Suriye'de duyulunca Şam'da da Hristiyanlar aleyhine gösterilen ve olaylar meydana geldi¹¹⁹. Babîalî olayları bastırdı ve elebaşı olan bazı Müslüman aileler sürgüne yollandılar. Paris'te toplanan Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya ile Osmanlı Devleti temsilcileri 3 Ağustos 1860'da "Suriye'de sükûnun iadesi ve Hristiyanların hürriyetleri hakkında bir protokol" imzaladılar¹²⁰.

Bu arada Lübnan'ın gelecekteki statüsünü belirlemek amacıyla toplanan, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya temsilcilerinden oluşan Avrupa komisyonu aylarca süren münakaşalardan sonra Haziran 1861'de Lübnan Nizamnamesi'ni kabul etti. Lübnan'ı artık Babîalî'nin seçeceği bir Hristiyan mutasarrıf ve her cemaatin seçtiği ikişer üyeden kurulacak bir meclis idare edecekti. Her yıl devlete vergi vereceklerdi. Böylece Lübnan kısmî özerkliğe kavuştu¹²¹.

¹¹⁷ France and the Levant, Published by H.M. Stationery Office, London 1920, s. 20-22, Prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office, Maoz, s. 29, Armaoğlu, s. 204.

¹¹⁸ Asıl metin için Hurewitz, J.C. Diplomacy in the Near and Middle East, New York, s. 164.

¹¹⁹ Kemal S. Salibi, "The 1860 Upheaval in Damascus" Folk-Chambers, s. 200-201. Suriye'de tutucu halk Müslüman-gayrimüslim eşitliğinden hoşlanmıyordu. Bu, halkın bu ilkeyle ilk karşılaşması değildi. 1833 Kütahya anlaşmasından sonra Suriye Valisi olan İbrahim Paşa'nın tüm dinlere hak ve vergi eşitliği tanınması, Hristiyanları silahlandırması halkı huzursuz etmişti. İki grup halk arasında 8 yıl süren Mısır yönetiminin açtığı uçurum, Osmanlı egemenliğinin tekrar kurulmasından sonra da derinleşerek devam etmişti. 1841'de de bu bölgede Müslim-gayrimüslimlerarası çatışmalar patlak vermişti.

¹²⁰ Tam metin, Nora, C. III, s. 125, No. 170.

¹²¹ Anlaşma Metni, Nora, C. III, s. 149; Hurewitz, age., sh. 165, Betts, Robert Brenton, Christians in the Arab East, London, sh. 23. 6 Eylül 1864'de çıkarılan bir yerel yasaya kadar Lübnan valiliği yapan Ermeni Garabad Artin Davut Paşa'nın yetkileri bu yasayla artırıldı. Meclisteki temsilcilerin Lübnan'ın her yerinden seçilmesi ve din adamlarının hükümette alt düzeyde temsili sağlandı. 1864 Vilayet Nizamnamesini hazırlayan hükümetin ilerde Lübnan'da olduğu gibi Batılı ülkelerin müdahalesiyle emrivakilerle karşılaşmama isteği (diğer bölgelerde) de etkili olmuş olabilir, Davison, Reform in the Ottoman Empire s. 143. Daha sonra Lübnanla ilgili olarak yapılan düzenlemeler 6 Eylül 1864 ve 27 Temmuz 1868, Metinler, Nora, C. III, s. 223, ve 278.

Bu arada gayrimüslimlerin başvurmasıyla dış müdahaleler de sürüyordu. Rusya Balkanlar'daki tahriklerine devam ediyordu. Bu tahrikler sonucu, Hristiyan halkın kendilerine iyi davranılmadığını ileri sürerek çıkardıkları Hersek (1861), Karadağ, Eflak (1861-66) Boğdan, Sırbistan (1862-67) olayları Babîâli'yi epeyce yordduğu gibi bu bölgelere yeni imtiyazlar tanınmasına da yol açtı¹²².

Bu arada Girit'te de olaylar çıktı. Nüfusunun çoğunluğu Rum olan Giritliler bağımsızlık ya da Yunanistan'a katılma isteğiyle tekrar (1841 de bu amaçla çıkan ayaklanmaları Babîâlice bastırılmıştı) ayaklandılar. Rumlar 1856 fermanının ilânından sonra büyük çapta gayrimenkul almaya başlamışlardı. Yunanistan'la birleşmek istedikleri halde bunu gerçekleştirmenin zor olduğunu bilen Giritliler, daha iyi işleyen, Hristiyan bir vali başkanlığında bir idareye de razıydılar. Yunanistan'ın da tahriki ile Osmanlı idaresinden memnun olmadıklarını bahane ederek 1858'de ayaklandılar. İngiliz baş konsolos Longworth'un bu konuda yazdığı bir rapor, Giritli Rumların tutumlarını açıkça ortaya koyar: "Paşa, Rumlara çok insancıl davrandığı, onlara istedikleri yerde, diledikleri ölçü ve sayıda kilise inşa izni, toprak ve para verdiği halde, Rumlar tarafından kendilerine baskı yapmakla suçlanmaktadır. Halbuki Hattı Hümayun'a uygun olarak sonradan Türklere Hristiyan olma hakkı verildi. Hristiyanlara da Müslüman olma hakkı verildi. Hatta daha önce baskıdan kaçmak için Müslüman olanlara, tekrar Hristiyan olma izni verildi. Gene de tatmin olmadılar. Hep Müslüman fanatizminden bahsettiler, kendileri de fanatiktiler."¹²³

Girit'te süren huzursuzluklar adanın valilerinin peşpeşe değiştirilmesi-ne yol açtı. Önce Ahmet Paşa, Sami Paşa, Hüseyin Avni Paşa, İsmail Paşa sırayla vali olarak atandılar¹²⁴.

Mayıs 1866'da Fransa'dan da destek alan¹²⁵ Giritliler bir dilekçeyle Padişaha başvurarak, Islahat Fermanı'nda vaadedilen yeniliklerin gerçekleştirilmesini, özellikle adalet teşkilatında yapılacak düzenlemelerle Hristiyanlara da, Müslümanlar kadar garanti sağlanmasını ve vergilerin azaltılmasını istedikler. Babîâli bu istekleri yersiz bularak reddetti. 1866 Ağustos'unda Giritliler ayaklandılar. Rusya da onları destekliyordu. Babîâli ayaklananları yatıştırmaya çalışırken, İngiltere Osmanlı Devleti'ni tutuyordu. İngiltere kı-

¹²² Karal, age., C. VII, s. 3-39.

¹²³ Burada Langworth yanılmaktadır. İslâm devletinin müslümanlara Hristiyan olma izin vermesi mümkün değildir. F.O. 78/1394-1397.

¹²⁴ Degen Walther, Zur Geschichte der Gesetzlichen Behandlung der Christen im Türkischen Staat des 19. Jahrhunderts, Zürich, 1917, s. 40.

¹²⁵ III. Napoleon, "Hâl ve durum gerektirirse, Suriye Hristiyanları için yaptıklarımı, Girit Hristiyanları için de yapacağım" demişti. Karal, age., C. 7, s. 19.

raliçesi Victoria 5 Şubat 1867'de Parlamentonun açılış konuşmasında, “Osmanlı Devletinde yaşayan Hristiyanların hakları için geniş garantiler sağlanmasından yana olduğunu; ama bunun Padişahın egemenlik hakkına gölge düşürmesine razı olamayacaklarını” bildirerek Osmanlı Devletine arka çıkmıştı¹²⁶.

İngiltere Dışişleri Bakanı Stanley ise yazdığı resmî mektuplarda, adadaki İngiliz ajanlarının raporlarında Müslümanlarla Hristiyanların özellikle rüşvet ve ehliyetlilik konusunda aynı haksızlıklara maruz kaldıklarını, bu nedenle Hristiyanların şikâyetlerinin yersiz olduğunu belirtiyordu. Stanley'e göre, iki gurup da mutaassıptı ve bir arada yaşamak için gerekli hoşgörüyü sahip değillerdi. Medenî durumları bakımından birinin öbürüne tercih edilemeyeceğini söyleyen Stanley, Hristiyanların reform değil bağımsızlık istediklerini, reformların onlar için cesaret kaynağı olduğunu, memnuniyetliliklerinin sebebinin en iyi hükümdarın dahi önüne geçemeyeceği dinî ve millî hislerin kökleşmesi olduğunu, bu köklerin Hristiyanların refahı arttıkça kuvvetlendiğini belirtiyordu¹²⁷. Görüldüğü gibi, İngiliz Dışişleri Bakanı da gayrimüslimlerin reformlarla susturulamayacağını biliyordu. Buna rağmen İngiltere, Osmanlı devlet adamlarını reformlar için sürekli baskı altında tutmayı dış politikasının temel ilkelerinden biri olarak sürdürdü.

Sonunda Sadrazam Âli Paşa adada yeni bir idare sistemi kurmak üzere 2 Ekim 1867'de Girit'e yollandı. 10 Haziran 1868'de Girit'in yeni idaresini açıklayan bir ferman yayınlandı¹²⁸. Bu fermanla gayrimüslim halka idare meclislerine ve karma mahkemelere üye olma hakkı tanındı. Valinin, biri Hristiyan, biri Müslüman iki müşaviri olacaktı ve adada resmi yazışma iki dilde yapılacaktı.

Bu arada Abdülaziz 1868'de Şura-i Devleti açış konuşmasında “Hangi mezhepte bulunursa bulunsunlar, bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdır”¹²⁹ demek gereğini duymuştu.

Ali Paşa'nın Girit sorunu konusunda sonradan yazdığı bir layiha bir Osmanlı Sadrazam'ının zimmîler sorununa bakış açısını yansıttığı için son derece ilginçtir.

¹²⁶ Karal, age., C. 7, s. 26.

¹²⁷ Bourne, K. İngiltere ve Girit İsyanı, Çev. Y. Kurat, Tar. Ar. Derg. C. 1, Sa. 1, Ankara 1963, s. 262-263.

¹²⁸ Düstur, I. Tertip, C. 1, s. 652. Bu sorunu açıklayan Verthe'nin 11 Temmuz 1868 tarihli İngilizce Girit'ten yazdığı mektup. Auswärtiges Anıt: A. A. IABq, 95, 1868, C. 1. No. 111.

¹²⁹ İnalçık, H. Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara, 1943, XI+161 s. 3. 1868'de 37 üyeli Şura-i Devlet'te gayrimüslim üyeler şunlardı: Rum Prens Miltadi, N. Tcherakce, Sirozlu Mikhaile, Ermeni katolik Mısırlıoğlu Boğhos Bey Ohannes Efendi, Betros Efendi, Mihran Bey, Ermeni Gregoryen Odion Efendi, Bulgar İvantcha Efendi, Davitchen Efendi ve Yahudi Avram Efendi A.A. I.A.B.q, Türkiye, 1868.

Âli Paşa, bu layihada¹³⁰ şunları yazmaktadır:

“Rusya, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan’da çok kıskırtıcı bir politika izlemektedir. Böylece hem zimmîleri hem de gerçekleri bilmeyen Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmektedir. Girit ihtilâli dolayısıyla Fransa, Rusya ve Prusya tarafından verilen notanın Petersburg’da hazırlandığı şüphesizdir.

Avrupa Devletleri Paris andlaşmasını hiçe sayarak içişlerimize karışmaya başladılar. Fransa, Eflak-Boğdan, Sırbistan, Karadağ, Suriye, Girit sorunlarında karşımızda yer alıp zimmîleri “her millet dilediği hükümdarı seçebilir” diye ayaklandırdı. İngiltere kayıtsızlık ve yansızlık yolunu tuttu. Devlet bu güçlük ve tehlikeler karşısında tüm gelirini orduya harcamak zorunda kaldı. İslâm milletinin asker veren nüfusu uzun süre bu duruma dayanamaz. Bu ülkelerin içişlerimize karışmasına izin verirse bağımsızlığımızı ve zimmî tebaayı yitireceğiz. Avrupa’da eşitlik, hürriyet ve din ayrımı gözetilmeden herkesin her hizmete girebilmesi ilkeleri geçerlidir. Avrupalılar bu kuralları başka ülke ve milletlere yaymak istiyorlar. Zimmî tebaa çocuklarını dışarda okutuyor ve o gün için gerekli bilgileri edinmiş zimmîlerin sayısı böylece artıyor. Onlar müslümanlarla hukuk eşitliğine sahip olamadıklarına üzüliyorlar. Devleti zararlı fikir ve tebaasını yabancı kıskırtmalarından kurtarmak için bu tebaayı başkalarına başvurmayla mecbur olmayacak bir hale getirmek ve bu devletleri müdahale için bahaneden yoksun bırakmak zorunludur. Bu amaçla iyi eğitilmiş zimmî tebaanın dışardan beklediklerini Padişahlarından elde etmelerini sağlamak gereklidir. Yani kendilerine İslâm Devleti’nin bir mahkûmu değil, şanlı bir padişahın bende ve tebaası gözüyle bakılmasını mümkün kılacak ortamın yaratılması lâzımdır. Devlet hizmetlerinde gayrimüslimlerin sayısı çok azdır. Halbuki eğitimleri iyidir. Devlet gelirlerinin 2/3 ini onlar verdiği için de dış tahriklere kapılabilirler. Onlara bu yetkileri vermenin Müslüman nüfusu rahatsız etme gibi sakıncaları olabilir. Ama sözü edilen bilgiler olmadan öteki milletler düzeyine gelmek ve ülkeyi yönetmek mümkün değildir. Bazı sakıncaları önlemek üzere Devlet hizmetlerine girecek gayrimüslimlere Türkçe okuma yazma bilme şartı getirilebilir. İyi okullar açılarak gayrimüslim çocuklarının Yunanistan’a, Rusya’ya yollanması önlenmelidir. Böylece Osmanlı Devletine karşı çıkacak şekilde eğitilmelerinin önüne geçilecektir. Kadı mahkemelerinden çok şikâyet geldiği için bu konuda da düzenleme yapıp ayırdından olanların dava ve mahkemelerinde “kod civil” adlı Medeni Kanunun çevrilip uygulanması -Mısır’da olduğu gibi- gereklidir. Böylece şer’i hüküm-

¹³⁰ Akarcalı E. Deniz, Belgelerle Tanzimat, Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların siyasi vasiyetnameleri, Boğ. Ün. yay. No. 147 s. 9. Fuat Paşa’nın siyasi vasiyetnamesi, The Levant Herald gazetesinde 30 Eylül 1869’da yayınlanmıştır. AA. IABQ, 98, A. 119.

lere de dokunulmaz. Kısaca, tüm tebaanın din ve mezhepten başka konularda birbirleriyle kaynaştırılması, tehlikeyi yok etmek için tek ilaçtır.”

Görüldüğü gibi, Âli Paşa, devletin çökmesini önlemenin tek yolunun zimîlerin, kendilerini müslümanlardan farklı hissetmemelerini sağlamak, bunu yaparken de askerlik, dil gibi konularda müslümanları huzursuz eden ayrıcalıklarının da kaldırmak olduğunu yazmıştır. Paşa, sorunlara doğru olarak parmak basmıştır. Ama bulduğu çözüm yolunun uygulanabileceğine inanıp inanmadığını bilmek mümkün değildir.

Padişah da 1871 Eylül’ünde yine Şura-i Devletin açılış konuşmasında uyruklar arasında din nedeniyle hiç bir ayırım yapılmamasını şiddetle arzu ettiğini ve gayrimüslimlerin mümkün olduğu kadar fazla oranda kamu hizmetine alınacaklarını söyledi¹³¹. Aynı şekilde, 1876 Mart’ında Fuat Paşa, Sadaret’e yazdığı bir tezkiresinde, Girit ayaklanmasının her ülkede görülebilen bir isyân olmasına rağmen Rusya’nın bunu mahallî bir sorun olmaktan çok, Osmanlı Devletinden gayrimüslimlerin memnun olmadıkları şeklinde yansıttığını ve bu konuda Fransız, İtalya, Avusturya ve Prusya’nın da desteğini sağladığını, İngiltere’nin ise tarafsız kaldığını yazmıştı¹³².

Fuat Paşa’nın işaret ettiği politika, daha sonra pek çok Hristiyan ulusların ayaklanmalarında Büyük Devletlerce takip edilmiştir. Gerçekten, Karadağ isyanı, Eflâk ve Boğdan olayları ve Girit isyanı Paris anlaşmasını imzalayan Batılı ülkelerin çeşitli şekillerde Osmanlı Devletine müdahalelerinin artmasına yol açtı. Devlet bunları bertaraf etmek için gayrimüslimler lehine çözümler getirirken onların bağımsızlık isteklerine yaklaşmalarını sağlayacak tedbirleri kendi eliyle gerçekleştirmiş oluyor, böylece parçalanmaya doğru hızla sürükleniyordu.

Gayrimüslimlerin çıkardıkları ayaklanmalar bu tavizler üzerine artarak devam etti. 1875-1876 yılları arasında Hersek’te isyanlar çıktı:

İsyan öncesi Bosna-Hersek’te halk, uzun süreden beri Sultan’ın keyfî ya da uygulanmayan emirlerinden şikayetçiydi¹³³. Cizye çok küçük çocuklardan

¹³¹ İngiliz Büyükelçisi Elliot, 28 Eylül 1871 tarihli raporunda bu konuşma metnini veriyor ve Şurayı Devletin 35 üyesinin 25 inin Müslüman, 10’unun gayrimüslimden oluştuğunu. Hristiyan üyelerden biri olan Karateodori’yi Dışişleri Bakanlığı sekreteri olup, çok akıllı ve kapasiteli biri olarak yoruma değer bulunduğunu ve onun Rum sempatzanı olduğunu yazmaktadır (F.O. 78/2177 No. 350).

¹³² Köprülü, agm., s. 280 ve devamı.

¹³³ 1851’de Zagreb’de yayınlanan, Bosna Hersek tarih ve kültürüne ait kitabında Ivan Jukic, istisnasız tüm halkın. Padişah ve devlet adamlarını İslâm dininin düşmanı ve sapırtıcısı olarak gördüklerini, bunu açıkça belirttiklerini yazmaktadır. Jukic, bölgedeki reformları gerçekleştirmek ve huzursuz olan Bosnalı feodal beyleri birleştirmek için yollanan (1850) Slav asıllı Latas Ömer Paşayı vatansever olarak tanımlar. Kendisine Paşa’nın 500 kuruş vererek Bosna’daki politik oayları düzenli olarak kendisine bildirmesini istediğini yazar. Dzambo, Jozo “Eine im Jahre 1850 an der Sultan Abdülmecid gerichtete christliche Bittschrift aus Bosnien-Hercegovina” Materialia Turcica, Band 2, Bochum, 1976, s. 38-50.

da alınıyordu¹³⁴. Sultan sık sık voyvodaları değiştiriyordu. 1800-1850 arası 26 Voyvoda değiştirilmişti. Bu, bölgedeki huzursuzluğu arttırıyordu¹³⁵.

1870'den itibaren özellikle mültezimlerden şikayetçi olan Hersek Hristiyanları Batılı ülke konsoloslarından yardım istediler. İngiltere Babıâli'ye ihtarda bulundu. Avusturya, çiftlikler için yeni nizamname hazırlanıncaya kadar, çiftçilerin ağalara verdikleri hasılat hissesinin azaltılmasını istedi.

Babıâli'nin bu konuda hazırladığı nizamname A. Cevdet Paşa'nın müfettişliğine kadar Hersek'te uygulanmadı. Bu tarihten sonra ise nispi bir düzen sağlanabildi. Karadağ, Sırbistan, Eflâk, Boğdan, Girit İsyanları Bosna-Hersek halkını Osmanlı idaresinden kurtulma konusunda ümitlendirdi. Avusturya ve Rusya'nın da tahrikleriyle isyan 1875 Temmuz'unda başladı. Babıâli 1875 Temmuz'unda Hersek'de vergi bahanesiyle çıkan ayaklanmaların kısa zamanda genişleyerek tüm Balkan Slavlarını etkilemesi üzerine, 2 Ekim 1875'de bazı vergi reformları yapacağını ilân etti. Buna göre, bütün Bosna vilayetinde memurlar din hürriyetine saygı gösterecek, mahkeme kararları Sırpçaya tercüme edilecek, vergi toplama yetkisi Hristiyanların da tayin edilebilecekleri özel memurlara verilecekti¹³⁷. Mahmut Nedim Paşa, Almanya (Bismark) Avusturya (Kont Andrassy) ve Rusya (Gorçakof) arasında görüşmeler yapıldığını ve bir nota hazırlandığını duyunca bir "Adalet Fermanı" hazırladı.

12 Aralık 1875'de çıkartılan bu adalet fermanı ile¹³⁸ halkın Padişahın gözündeki eşit olduğu bildirildikten sonra, yargılamada ve vergide reform yapılacağı, 6 Hristiyan ve diğerleri nâzırlardan kurulu 15 üyeli bir Islahat komisyonu kurulacağı belirtildi ve Patrikhanenin hakları teyid edildi: Gayrimüslim cemaatlara ait muafiyet ve dinlerinin serbestçe icrası, devlet hizmetine girebilecekleri hazırlatıldıktan sonra, onların askerlik yerine bedel verdikleri, hakça olan eşitliğin görevce de eşitliği gerektirdiği, ancak cemaatlerin buna uymadıkları gibi, bedel-i askerîyenin tahsilinin bile usulüne uygun olmadığı belirtilerek, 20-40 yaş arası gayrimüslimlerden alınan 100 altınlık bedelin, eşitlik ilkesi gereğince 50 altına indirildiği açıklandı. Ayrıca, bazı bölgelerde gayrimüslimlere arazi satılmayıp, onların çiftçi olarak çalıştırılmaları usulünün kal-

¹³⁴ Atanackovic, *Bemerkungen über die gegenwärtige Lage der Dinge und der Zustände von Bosnien*, 1844, s. 48.

¹³⁵ Bkz. Aynı şikâyetler, İnalıcık Halil, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, 1943, C. II, sh 129 ve dev.: Fransız denetmelerin Eflak, Boğdan ve Sırbistan'da yaptıkları geziler sonunda Fransa'nın İstanbul Büyükelçisine verdikleri 1849 tarihli rapor.

¹³⁶ 1873'de Bosna sorunu ve Avusturya-Macaristan ile ilişkilerimiz için, *Telegramme des Correspondenz-Bureau*, Best, A.A. IABq 47, Türkei, C. IX. A. 3221.

¹³⁷ Yorga, age., C.V., s. 568.

¹³⁸ Vezir Mahmud Nedim Paşa'ya hitaben yazılan ferman'ın tam metni için bkz. Schopoff, A. *Les Refórmes et la Protection des Chrétiens en Turquie*, 1673-1904, Paris, 1904. *Düstur*, I. Tertip *Düstur*, C. 3, s. 2-9. Aristarchi C. 4, s. 26-33.

dırılarak onların da boş arazi satışlarında Müslümanlar gibi alım hakları olduğu, vasiyetlerinin ifasına ve velisi olan yetim gayrimüslimlerin mallarının idaresine hiç karışılmayacağı, velinin suistimali ve şikayet halinde devletin işe el koyacağı da yazılıydı. Ferman, görüldüğü gibi kapsam bakımından gayrimüslim patriklere verilen atama beratlarında yazılı yetkilerle, 1856 Islahat Fermanı'nın bir karışımından oluşmaktadır. Ferman vilayetlerde ilgili memurlara ve büyük devletlere tebliğ edildi. Bir de sadrazam Mahmud Nedim Paşa¹³⁹ Başkanlığında, Meclis-i Ali-i icraat adlı bir komisyon kuruldu¹⁴⁰.

Bu Ferman'ın ilânından bir süre sonra 30 Ocak 1876'da Avusturya-Macaristan dışişleri Bakanı Andrassy, Rus ve Alman temsilcileri¹⁴¹ ile görüş-tükten sonra hazırladığı ve kendi adıyla anılan notayı Babıâli'ye yolladı. Bu nota ile Osmanlı Devleti fermanlar ve anlaşmalarla ilan ettiği Islahatı uygulamamakla ve Hristiyanların imtiyazları hakkında verdiği teminatlara aykırı davranmakla suçlanıyor, tüm mezheplere din serbestisi tanınması, iltizam usulünün ve cizyenin kaldırılması, 12 Aralık 1875 iradesiyle söz verilen tüm Islahatın uygulanmasının kontrolü için Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan bir komisyonun kurulması isteniyordu¹⁴².

Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın da tavsiyeleriyle 11 Şubat 1876'da nota kabul edildi¹⁴³. Asiler layihayı kabul etmeyip daha köklü ıslahat istediler ve ayaklanmayı sürdürdüler.

Osmanlı idaresinin bozulması¹⁴⁴ ve Fener Patrikhanesinin soygunculuğu, Rumlaştırma çalışmaları, millî benlikleri uyanan Bulgarların da Sırbistan ve Rusya'nın¹⁴⁵ da tahrirlerin sonucu 1841'den başlayarak sık sık ayaklanmalarına yol açtı¹⁴⁶.

¹³⁹ Kabinesinde iki gayrimüslim vardı. Artin Dadian Efendi (Dışişleri Bakanı) ve Abraham Paşa (Ayân Azası)

¹⁴⁰ Aristarchi, age., C.V., s. 34-35.

¹⁴¹ Alman Dışişleri Bakanı Bülow Londra'da bulunan Kont Münster'e yazdığı mektupta (4 Ocak 1876) Almanya'nın Osmanlı Devletindeki reform çabaları ile ikinci derecede ilgilendiğini, İmparatorluk için Hindistan yollarının muhafazasının ölüm kalım sorunu olduğunu, İngiltere'nin bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Slav bölgesiyle değil Balkanların öbür yanıyla, ticaret ve politik nedenlerle ilgilendiğini yazmıştır. German Diplomatic Documents 1871-1914, Trans. Dugdale E.T.S. With a preface by Rodd. R. an Introduction by Headlam Marley, Vol. I, London, 1928, s. 20 (Belgeler Almanca'dır).

¹⁴² Tam metin, Martens, N.R.G. C. III, s. 7; Milobar Franz, Der Berliner Kongress und die Bosnische Frage, Zürich, 1902, s. 20.

¹⁴³ Mahmut Nedim Paşa, bu notayı kabul ettiği içi kendisi hakkında söylenen sözlerle karşılık olarak, bunun iftira olduğunu, bu notanın Büyük Devletlerce Babıâliye verilmediğini, bir kopyasının İngiltere Büyükelçisinden gizlice alındığını, söylemiştir. M. Zeki Pakalın, Mahmud Nedim Paşa, İstanbul 1940, s. 170.

¹⁴⁴ İnalçık, H. "Tanzimat ve Fransa", s. 130-131. Fransız memurlarının İstanbul Fransız Büyükelçisine verdiği 1849 tarihli raporda, halkın vergi memurları tarafından ezildiği, ticaret yapmalarının engellendiği, kiremit taşımak için angarya günü olarak pazarın seçilerek 200 kadar Bulgarın çalıştırılmalarının onların din ve mezheplerine uymadığı, şahadetlerinin kabul edilmediği, bu memurları kontrol için İstanbuldan yollanan görevlilerin yerel memurlarca doğruyu söylenmeyerek aldatıldığı yazılıydı.

¹⁴⁵ Çar Nikola, Kırım Savaşı öncesinde İngiliz elçisine Balkanlarda bağımsız bir Bulgaristan görmek istediğini söylüyordu. A. Refik, "Bulgar İhtilâli", TTEM 15. Sene, No. 86/91, 1 Mayıs 1341, s. 120 vd.

¹⁴⁶ İnalçık, H. Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara 1943, s. 7 ve dev. (161 sh.).

1848'de İstanbul'daki Bulgarlar Hristiyan papaz evi açmak için Babîâli'ye müracaat ettiler. Rum, Ermeni, Katolik toplulukların ve Yahudilerin ayrı kiliseleri olduğu halde kendilerinin olmadığını, İstanbul'daki kiliselerde Rumca yapılan ayinleri izleyemediklerini belirttiler. Bu istek üzerine Babîâli bir kilise değil, ama Fener'de bir papaz evi yapımına izin verdi¹⁴⁷

Rum patriği Anthimos VI, açılışı diğer üç patrikle birlikte yaptı. Ama bu dostluk uzun sürmedi. Çünkü sarayla da yakın ilişkili olan İstanbul Bulgarları bununla yetinmeyip özerklik istediler¹⁴⁸. 1856 Fermanı'nda ruhanî cemaatlerin tekrar teşkilâtlanmasının söz konusu olmasından sonra, 1860'da Bulgarlar Babîâli'ye yolladıkları heyetle Rum Patriğini ruhanî reis olarak tanımayacaklarını bildirdiler. Hilarion Bulgar kilisesini yöneten Piskopos, Patriğin ismini geleneksel dua'dan çıkardı. Diğer Bulgar kiliselerini yöneten piskoposlar da aynı şeyi yaptılar. Rum Patriği önlemeyemediği bu hareket üzerine istifa etti. Yeni Patrik seçimine Bulgar ruhanî cemaatleri iştirâk etmedikleri gibi, yeni patrik seçimini de tasdik etmediler¹⁴⁹. 1860 yılının sonlarında da bazı Bulgarlar Katolik olarak Ermeni Katolik kilisesiyle birleştiler. Rum patrikhane-si bu teşebbüsü afaroz etti. Bulgarların büyük bir bölümü ise Ortodokslukta kaldı ve Fener Patriğini de tanımayıp bağımsız olmakta direndiler. Rusya da onları destekledi. 1861 Haziran'ında Bulgar kilisesinin 28 piskopostan oluşan temsilcileri İstanbul'a gelip bağımsız kilise için izin istediler. Babîâli, bunun politik bağımsızlığa yol açacağını düşünüp reddetti. Rusya ve Yunanistan'da da bu böyle olmuştu. Bulgaristan o zamanlar Patrikliğin kilise yargısı sınırlarına dahildi. Red cevabı alan Bulgarlar Temmuz 1861'de Babîâli'ye 8 maddeden oluşan bir dilekçe verdiler. Babîâli bunu Patrikliğe ilette. Bu dilekçeye göre, Bulgar bölgelerine Bulgar piskoposlar atanacak, karışık bölgelere ise çoğunluk olan etnik guruba mensup bir rahip atanacaktı. Bu bölgelerdeki 12 üyeli Ruhanî mecliste Bulgarlara 6 sandalye verilmeliydi. Bulgar bölgelerinde ise 6 piskopos, altı laik kişiden oluşan karışık konsüllerin de arttırılmasını, üyelerin hepsinin Bulgarlardan seçilmesini, Bulgarların patrik seçimine katılmalarını önerdiler. Ardarda gelen Patrikler Joachim II ve Sophronios III, bu isteklerin Ortodoks kilisesini Bulgar kontrolü altına sokmasından korkarak, bu önerileri reddettiler¹⁵⁰.

1866'da Bulgarlar yine önerilerle geldiler. Ruhanî mecliste eşit sayıda Rum ve Bulgar olmasını ve Bulgarların çoğunlukta olduğu yerlere Bulgar Piskopos atanmasını istediler. Patrikliğin cevabı, Bulgar Eksarklığı için otonomiye "evet"ti, ama Ruhanî meclisteki eşitlik ve çoğunluğa göre Piskopos atanma-

¹⁴⁷ Arnakis, age., s. 306; Karal, C. 7, s. 91.

¹⁴⁸ Frazee, Charles, A. Catholics and Sultans, s. 271.

¹⁴⁹ Arnakis, age., s. 306; Karal, C. 7, s. 92.

¹⁵⁰ Arnold, age., s. 280-286; Frazee, Catholics and Sultans, s. 243 ve dev. Arnakis, age., s. 307.

sına “hayır”dı. 1867’de Patrik VI. Gregor’u Bulgarların ayrı bir Ruhanî meclis ve Eksarkla idaresine, eksark ve piskoposların patrik tarafından onaylanmasına, diğer ilişkilerin ise Yunan kilisesi ile ökümenik patriğin ilişkilerine benzer şekilde düzenlenmesine karar verdi. Bu, Rus sefiri Ignatiev’e göre, “Patriğin kendi elleriyle Bulgarlar’ı politik bağımsızlığa götüren bir köprü kurmasıydı.” Osmanlı’ları da Bulgarları da bu çözüm tatmin etmedi. 1867’de Bulgar isyanı başladı. Bulgaristan’ın bağımsızlık ya da en azından özerkliğini sağlamak isteyen isyancıları Tuna Valisi Mehmet Sabri Paşa engelleyemeyince, Devlet Şurası Reisi Mithat Paşa olağanüstü yetkilerle vali olarak Bulgaristan’a gönderildi. Mithat Paşa bu isyanı bastırdı. Daha sonra Babîâli’ye yolladığı raporla bu bölgede milliyetçilik propogandasının yoğun olduğuna dikkati çekerek alınması gerekli tedbirleri belirtti. Bu arada Bulgar piskoposları 1868 Aralık ayında Patrikhane’den ayrıldıklarını açıkladılar.

11 Mart 1870’de Rus elçisi Ignatiyef’in çabalarıyla bağımsız Bulgar kilisesinin kuruluşunu bildiren bir ferman çıkartıldı¹⁵¹. Bu fermanla, “Bulgarların dinî işlerinin yeni kurulan Eksarkhane tarafından görüleceği, Eksark’ın Bulgar dinî meclisinin başkanı olduğu, Rum Patriğinin onlara müdahale edemeyeceği, patriğin Eksark’a gerekli onayı vereceği” belirtilerek, müstakil ve millî Bulgar kilisesi kurulmuş oluyordu¹⁵².

1872’de Patrik VI. Anthimos’un başkanlığında Fener’de toplanan dinî meclis ise Bulgar kilisesine kesinlikle karşı çıktı. İki kilisenin ilişkileri artık tamamen kesildi. İşin ilginç yanı, bu kiliseyi Rus, Romen, Sırp kiliseleri ve Kudüs Patrikliği de kabul etmedi¹⁵³.

Dinsel bağımsızlıklarını kazanan Bulgarlar bununla da yetinmediler. Rum Patrikhanesinden sonra Türk idaresinden de çıkmak istediler.

1876’da Hersek isyanından¹⁵⁴ da güç alan Bulgarlar Rusya’nın desteklemesiyle tekrar ayaklandılar ve Türkleri katletmeye başladılar¹⁵⁵.

¹⁵¹ Tam metin, Nora, C. III, s. 293; Konu ile ilgili geniş açıklama ilerde, Bulgar Eksarklığı bahsinde yapılacaktır.

¹⁵² Bulgar eksarklığının yönetimi Rum patrikliğinden tamamen ayrılmıştı. Ama eksarkların seçimi Rum patrikliğince onaylanıyor ve dinî ayin sırasında Rum patriğinin adı zikrediliyordu. Önemli sorunlarda eksarklığın ruhanî meclisi aracılığıyla Rum patriğinden fikir soruluyordu ve kutsal otlar patriklikten geliyordu. Eksarklıkla Rum Patrikhanesinin yetki alanı kesin olarak ayrılmadığı için sık sık ikisi arasında çatışma oldu. Münir, O. age., s. 118-119.

¹⁵³ Jelavich Charles-Barbara, The Establishment of the Balkan National States, The Bulgarian National Movement, London, 1977, s. 128-ve dev.

¹⁵⁴ BaltalıKemal, “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik kazanması”, Belleten, Nisan 1987, C. LI, sa. 199, s. 213.

¹⁵⁵ 1878’de Osmanlı Devletine bağlı olarak kurulan Bulgar Prensliğinin 1908’de tam bağımsızlığını ilân etmesiyle, Bulgar kilisesi de tam bağımsız hale geldi. Bulgar ayaklanmasına ilişkin telgraf metinleri için Bkz. A. Refik, agm., s. 141.145.

Bosna, Hersek ve Bulgar isyanlarının devam ettiği sırada Selanik'te meydana gelen bir olay Avrupa'da büyük yankı uyandırdı. Bir Bulgar kızı, Müslüman olmak için geldiği Selanik'te 6 Mayıs günü aslen Rum olan Amerikan konsolosu tarafından kaçırıldı. Halk kızın serbest bırakılması için gösteriler yaptı, sonunda araya giren Fransız ve Alman konsolosları halk tarafından öldürüldü. Bu hadise Avrupa'da büyük etki yarattı. Osmanlı topraklarında binlerce misyoner dolaşırken, Müslüman olmak isteyen bir kız yüzünden çıkartılan bu olay, Osmanlı Devleti'ni bir kez daha batılı ülkelerle karşı karşıya getirdi¹⁵⁶. Fransa ve Almanya, Rusya Avusturya ve İtalya Selanik'e savaş gemileri yolladılar. Suçlular Babıâli'ce cezalandırıldı¹⁵⁷. Bu olay Müslüman ve Hristiyan halkın üzerinde derin izler bıraktı. İstanbul'da da büyük huzursuzluğa yol açtı.

9 Mayıs'ta Mahmud Nedim Paşa'ya karşı olan devlet adamlarının kışkırtmasıyla medrese öğrencileri ayaklandı. Hristiyanların Müslümanlara eziyet edip tahkir ettiklerini savundular. Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı azletti ve ayaklanma sona erdi. M. Rüştü Paşa kabinesi kuruldu. Bu sırada Gorçakof, Bismark ve Andrassy bir proje hazırlayarak, "Berlin memorandumunu" oluşturdular. Buna göre, Osmanlı Devletinde Hristiyan tebaa ile yabancı devlet uyruklarının hayatının tehlikede olduğu Selanik olayı ile anlaşılmıştı! Babıâli İslahat yapacak, Hristiyanlara silâh taşıma izni verilecek, yabancı devlet konsolos veya memurları ıslahatın yürütülmesine nezaret edeceklerdi. Bu proje Babıâli'den önce, Paris anlaşmasını imzalayan devletlere sunuldu. İtalya ve Fransa bunu kabul ettiler. İngiltere ise reddetti. Fransa'nın da sonradan onayını çekmesi ile nota Babıâli'ye tebliğ edilmedi¹⁵⁸.

Bu arada Mithat ve Serasker Hüseyin Avni Paşaların da bakan olarak görev yaptıkları yeni kabine ile anlaşamayan Padişah Abdülaziz 20 Mayıs'ta hal'edildi. Yeni Padişah V. Murat, Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'ya yolladığı 1 Haziran 1876 tarihli Hat ile tebaalarının eşitliğini, hürriyetlerini, vatan, millet ve devletin üstünlüğünü ilân etti¹⁵⁹.

Temmuz başında ise Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devletine saldırdılar. 31 Ağustos'ta V. Murat halledilerek II. Abdülhamid tahta çıkarıldı. Bu arada İngiltere 1876 Eylül'ü sonlarında Bosna-Hersek ile Bulgarlar'a idarî özerklik verilmesini içeren bir taslağı Batılı devletlere sundu. Panislavist hareketi doruğa ulaştıran Rusya ise, Avusturya ile birlikte bu bölgeleri işgal etmek istedi. Bu nedenle Osmanlı-Rus ilişkileri gerginleşti. Almanya ise durumu yakından

¹⁵⁶ Vali Eşref Paşa, Komiser Vahari Efendi, Fransız elçiliğinden iki tercüman ve İstanbul'daki Alman Konsolosunun soruşturma için derhal olay yerine yollandığına dair. (AA. IABq 117. vol. I. Türkçe, A. 2356) Werther'den A.A. a telgraf. 7 Mayıs 1876.

¹⁵⁷ Kurat, Y. Tekin, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880, Ankara 1968, Memorandum için tam metin, Nora, C. 3, s. 395.

¹⁵⁹ Hattın Metni, A. Mithat, Üssü İnkılap, 1, s. 501-505.

izliyordu. Prens Bismarck 20 Ekim 1876 tarihli memorandum'unda, "Türklerin medenî Avrupa devletlerinin uğrunda kendilerini mahvedip birbirleriyle büyük savaş yapacakları değerinde olmadıklarını, Avusturya'nın Rus-Türk savaşı çıksa bile Rusya'yla barış içinde kalacağını bildirmesini doğru bulduğunu, Sultan'ın İstanbul ve Anadolu'yu elinde tutmasının Boğazlar'ın tarafsız ellerde olması sonucunu doğuracağını, Rusya İstanbul'a alırsa Hind yolu tehlikeye girecek olan İngiltere'nin Rus-Türk savaşında aktif rol oynamaktan kaçınması gerektiğini savunuyordu"¹⁶⁰.

Alman Dışişleri Bakanı Bülow ise 27 Kasım 1876 tarihli yazısında Türklerin kaderine Almanya'nın çok az ilgi duyduğunu, ama İngiltere, Rusya ve Avusturya ile dostluklarını sürdürmeye çok önem verdiklerini belirtiyor¹⁶¹, böylece Almanya'nın Osmanlı Devleti hakkındaki kayıtsızlık politikasını bir kez daha açıklıyordu.

Rusya 30 Ekim 1876'da ateşkese yanaşmayan Osmanlı Devleti'ne verdiği ultimatomla, Sırplar'la iki aylık mütareke yapılmasını, aksi halde İstanbul'u işgal edeceğini bildirdi. Osmanlı Devleti Sırplar'la anlaştı. İngiltere duruma müdahale gereğini duydu ve Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yapması gereken ıslahatı konu alan bir konferansın İstanbul'da toplanması için diğer devletleri ikna etti.

Elçi Elliot, Saffet Paşa'nın konferansla kendilerine bazı şeylerin kabul ettirilmesinden korktuğunu, gerçekten de bunun Rus elçisinin tek amacı olduğunu, Rus hükümetinin dileğinin, Hristiyan güçlerce Babîâlî'ye hangi düzenlemelerin kabul ettirileceğini konferansta görüşmek olduğunu, general İgnatief'in toplantıda, "yapılacak düzenlemelerin saptanmasının bir gereklilik olduğunu, bunun gelecekteki yanlış anlamaları önleyeceği" söylediğini, kendisinin ise henüz hükümetinden önerileri almadığını bildirdiğini yazmıştır. Elliot'a göre, "Rus hükümetinin burada herşeyi açık olarak ortaya koyma kaygısı, Hristiyanlar için yapılan her şeyin Babîâlî tarafından değil, Büyük devletlerce yapıldığını ispatlamaktır. Amaç, Sultan'ın otoritesini zayıflatıp, halka onları sadece yabancı hükümetlerin koruduğunu ve isyana ya da huzursuzluğa yol açan noktaları ortadan kaldırmak istediklerini göstermekti". Elliot bu çok ilginç ve gerçekçi yorumdan sonra, Rus elçisi ile üzerinde anlaşabildikleri tek noktanın Sultanın tüm uyruklarının din ve ırk farkı gözetilmeden eşitliği olduğunu yazmıştır¹⁶².

Avrupalı temsilciler 12 Aralıkta İstanbul'da çalışmalarına başladılar ve 23 Aralıkta Osmanlı temsilcileri olan Saffet ve Ethem Paşa'ların da katıldığı Ter-sane Konferansı başladı.

¹⁶⁰ German Diplomatic Document s. No. II, s. 69.

¹⁶¹ German Diplomatic Documents, Bülow'dan Kont Münster'e, C. II. 105-6. s. 31 ve 40-41.

¹⁶² F.O. 78/2467, No. 1308, 23 Kasım 1876.

18 Ocak 1877’de 60 gayrimüslimin de bulunduğu Meşveret büyük devletlerin isteklerine karşı çıkma kararı aldı. 20 Ocak’ta Saffet Paşa bunu konferansa bildirdi ve konferans dağıldı.

Bu arada Mithat Paşa’nın başkanlığındaki, üç üyesi gayrimüslim olan bir komisyon, bir anayasa taslağı hazırladı. Komisyonunda, ulema, Hristiyanların meclise kabullerine mani olmaya çalıştı: “Padişahımız halife-i resul ve imam-ülmüslimindir. Anın muvafakatı şer’i ve emri mutadır. Ve istinadımız şeria-tı mütahhareye münhasır olmak farzdır. Eğer bir şurai ümmet lâzımsa, anın İslâmdan ibaret olarak teşkili caiz olabilir. Yoksa sunufu tebai gayri İslamiyenin öyle bir cemiyete kabulü ile idarei esasiyei devleti anların efkârı arasına bırakmak tecviz olunamaz.” Ama bu karşı çıkmalar sonuca ulaşmadı. Meclise gayrimüslimlerin girmeleri konusunda Vakıf Gazetesinde çıkan bir makalede, bunun tabii olduğu, Hristiyan vatandaşların da şer’i şerif ahkâmınca hukukta eşit oldukları, hakkaniyetin onların meclisi umumide bulunmalarını gerektirdiği belirtilmiştir¹⁶³.

İstanbul konferansına Türk temsilcilerinin katıldığı sabah, top sesleriyle Kanun-u Esasi ilân edildi. Mithat Paşa, Tanzimat ve Islahat fermanlarının Mısır sorunu ve Paris barışı üzerindeki olumlu katkılarının farkındaydı.

II. Abdülhamit, İstanbul konferansı görüşmeleri sırasında, “Büyük Devletlerin amaçları, Hristiyan tebaanın haklarını temin değil, önce İstanbul’u temin suretiyle imparatorluğu parçalamaktır. Bunu şu şekilde yapıyorlar: Hristiyan ahaliyi ayaklandırıp ortalığı karıştırmak, böylece onlara arka çıkmak” demişti¹⁶⁴.

Bu konferans öncesi İstanbul Ermeni Patriği Narses, İngiliz büyükelçisine giderek, cemaatinin çok heyecanlı olduğunu, batılı ülkelerin sempatisini kazanmak için ayaklanma çıkarmak gerekiyorsa Ermeniler arasında böyle bir hareket yaratmanın güç olmayacağını söyledi¹⁶⁵. Konferans, Büyük ülkelerin tekliflerinin Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi üzerine 20 Ocak 1877’de sonuçsuz olarak dağıldı.

III. 1876 Anayasası ve Gayrimüslimler

1876 Anayasası’nın¹⁶⁶ 8. maddesinde vatandaşlık ile ilgili bir hüküm vardır: “Osmanlı tâbiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur” Böylece vatandaşlık kanununda yer alan, “uyrukluluğu din kavramından soyutlama”, ilkesi anayasal kural haline getiril-

¹⁶³ Esmer A. Şükrü, agm., s. 69-70.

¹⁶⁴ Esmer, agm., s. 71.

¹⁶⁵ Şimşir, Milliyet, 3 Nisan 1983.

¹⁶⁶ Düstur, I. Tertip, C. 4, s. 4-20.

di. 10. maddenin ilk cümlesinde tüm Osmanlı'ların kişi hürriyetlerinin her türlü saldırıdan korunduğu ve cezaların kanunîliği ilkesi yer almıştı. 21-22. maddelerde servet ve konut dokunulmazlıklarına değinilmişti. 16. maddede tüm okulların devletin kontrolü altında olduğu, milel-i muhtelif'e'nin okullarında özel din dersleri uygulayabilecekleri yazılıdır. 25. maddede zimmîlerin yıllardır şikâyetlerinin temelini teşkil eden konudan bahsediyordu: "Vergi aynı isim altında tüm Osmanlı tebaasından din ve ırk farkı gözetilmeden alınır. Yasada yazılı olmayan vergi toplanamaz."

11. maddede "devletin dini İslâm olmakla beraber, düzen ve umumî adabı ihlâl etmemek şartıyla Osmanlı devletinde diğer dinlerin ve milletlere verilmiş olan mezhep imtiyazlarının serbestçe icrası devletin himayesindedir" cümlesine yer verilerek kimsenin din ve mezhebine karışılmayacağı bir kez daha belirtildi.

Anayasa'da Osmanlı'ların ülkenin hak ve görevlerinde yasa önünde eşit olduğu (17. madde) ve devlet hizmetine girmek isteyen Osmanlı'ların Türkçeyi bilmeleri şartıyla (madde 18), ehliyet ve kabiliyetlerine uygun olarak devlet hizmetine kabul edilecekleri de bildirildi (Madde 19).

Böylece din, ırk, dil ayrımı gözetmeden herkes Osmanlı tabir olunarak yeni bir ulus yaratılmak istenmişti. Mithat Paşa zimmî şefleri ziyaret ederek (Rum, Ermeni Patrikleri ve Hahambaşını) reformların gerçekleştirilmesinde gösterdikleri anlayış ve işbirliğinden ötürü teşekkür etti¹⁶⁷. Böyle bir ziyaret, Osmanlı tarihinde ilk kez gerçekleşiyordu.

Ancak ulema ve medrese talebeleri bu anayasa ile Müslümanların gayrimüslimlerin kölesi haline geldiklerini savundular. Mithat Paşa Batılı ülkelerden de umduğu desteği bulamadı. Çünkü bu Anayasa ile, güçlü ve birleşik bir Osmanlı Devleti yaratılabilirdi ki bu, Batılı'ları rahatsız ederdi.

Bu Anayasa'ya göre, Mecliste her üye sadece kendi seçim bölgesini değil, tüm Osmanlı tebaasını temsil edecekti ve müslim-gayrimüslim her 50.000 erkeğe bir temsilci seçilecekti.

"Meclis-i umuminin suret-i intihabına ve tayinine dair talimat-ı muvakkat"ın 2. maddesine¹¹⁸ göre, meclis üyelerinin seçimi hakkında gerekli nizamname henüz yayınlanmadığından gecikmemek için sadece o seneye mahsus olarak Vilayet Nizamnamesine göre seçimler yapılacaktı. 5. maddede üyelerin devletin resmî lisanını bilmeleri gerektiği hatırlatılıyordu. 4. maddede ise

¹⁶⁷ Karal, E.Z. "Non-Muslim representatives in the first Constitutional Assembly" 1876-77, Braude-Lewis, Christians and the Jews, Vol. I, New York, 1985, s. 393.

¹⁶⁸ Karakoç, Serkis, Tahşiyeli Kavanin, C. II, s. 34-36.

her vilayetten seçilecek üyelerin sayılarının saptandığı cetvele¹⁶⁹ atıf yapılmıştır. Gerçekten bu cetvelde meclisi mebusan için İstanbul ve Vilâyetlerden seçilecek üyelerin sayıları her vilayet için müslim ve gayrimüslim kişilerin isimleri kaza ve livalarda idare meclislerince valiye yollanacak, o da bir meclisle inceleyerek -ki bu meclise ulema, vilayet erkanı ve ruhanî reisler de katılacaktı (md. 4)- cetveldeki sayılar kadar isim tesbit ederek Babîâliye yollayacaktı. 6. maddede İstanbul'daki meclis üyelerinin saptanma biçimi yer almıştı. Daha sonra çıkarılan “Heyeti mebusanın birinci sene-i içtimaiyyesi için Dersaadet ve mülhakatından intihab olunacak mebusların suret-i intihabına dair beyanname”de¹⁷⁰ ise İstanbul'dan 5 Müslim ve 5 gayrimüslim mebus seçileceği belirtilmişti.

Seçimlerden sonra, Parlamento Mart 1877'de açıldı. II. Abdülhamit, meclisi açış demecinde, bundan böyle bütün vatandaşların bir vatanın evlâdı olarak bir kanunun himayesinde yaşayacaklarını, Osmanlı nâmını taşıyacaklarını ve bu nâmın tebaa arasında mevcut menfaatlerin devam ve muhafazasına şamil olacağını ümit ettiğini belirtti¹⁷¹.

Meclis'te Padişah'ın nutkuna verilen cevapta ve görüşmeler sırasında Osmanlı tebaası yerine “umumi millet-i Osmaniye”¹⁷² ve üyeler için de “Millet Mebusları” deyimleri kullanıldı.

Meclisin açılış töreninde bulunan Times gazetesi muhabirinin Hristiyan olmayan mebusların kendisine gösterilmesini istemesi üzerine, bir paşa “Bu mebuslar kâmilten Osmanlıdır. Artık Müslüman veyahut Rum ve Ermeni değildir” demişti¹⁷³. Mebuslar (180 Müslim ve 60 gayrimüslim) Sultan'a, ülkesine ve Anayasa'ya uygun davranma ve aykırı hareket etmeme sözü verdiler¹⁷⁴.

Gayrimüslim üyeler 14 ayrı lisan konuşuyor, ama Anayasa'ya uygun olarak biraz Türkçe biliyorlardı.

Üyeler müslim-gayrimüslim ayrımı yapmadan, bu deyimleri kullanmadan ülke çıkarlarını savundular. Anayasal prensiplere dayanan bir Osmanlı Devleti için çalışmak niyetindeydiler¹⁷⁵.

¹⁶⁹ Meclis-i Mebusan için dersaadet ve vilâyetlerden intihab olunacak azanın adedini gösteren cetvel, Karakoç, C. II, s. 36-37.

¹⁷⁰ Karakoç, Serkis, age., C. II, s. 38-42.

¹⁷¹ US, H. Tarık, Meclis-i Mebusan, 1293-1877, Zabıt Ceridesi, İstanbul, 1940, C. 1, s. 11.

¹⁷² Bu Anayasa'da da “Millet” deyimini “din” yerine kullanılmaktadır. “Umum Millet-i Osmaniye” deymi, Osmanlı Devletine bağlı bütün dinî cemaatler anlamındadır. “Millet Mebusları” da türlü din veya mezheplerce seçilen mebuslar anlamındadır.

¹⁷³ US, age., s. 89.

¹⁷⁴ Kuran Ahmet B. Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri, ve Milli Meclis, 1956, İstanbul.

¹⁷⁵ US, age., s. 250-252.

Gayrimüslim milletvekillerinin aktif olarak rol aldığı bu meclis 20 Mart-28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877-16 Şubat 1878 arası toplandı.

Ancak içindeki bu olumlu gelişmeler rağmen, meşrutiyet dış ilişkileri düzeltmekte fazla yararlı olamadı. Bu Anayasa ile güçlü ve birleşik bir Osmanlı Devleti yaratılabileceğinden biraz da endişe duyan büyük devletler bu hareketin samimiyetine inanmadılar ve isteklerini sürdürdüler. Mithat Paşa böylece bu ülkelerden umduğu desteği bulamadı.

4 mart 1877'de Bismarck, 6 büyük devletin kararıyla Babıâli'ye bir nota verileceğini açıkladı¹⁷⁶. 31 Mart 1877'de büyük devletler hazırladıkları Londra Protokolünü Osmanlı Devletine sundular¹⁷⁷. Buna göre Bosna-Hersek ve Sırbistan'da¹⁷⁸ hemen ıslahat ve Karadağ'la barış yapılması isteniyordu. Elçiler yapılacak ıslahatı denetleyeceklerdi. Görüldüğü gibi, önemli olan Osmanlı Devleti'nde neler yapıldığı ya da gösterilen çabalar değil, büyük devletlerin kendi isteklerinin derhal yerine getirilmesi idi.

Osmanlı Devleti 11 Nisan'da yabancı devletlerin himaye ve denetleme isteklerine itiraz ederek, bunu egemenlik haklarına ve anayasaya aykırı buldu. Devlet sözü edilen bölgeler için özel reform sözü veremezdi. Çünkü bu, 1876 Anayasası'ndaki eşitlik ilkesine aykırı olurdu¹⁷⁹. Bu nedenle protokol reddedildi.

Bunu bahane eden ve savaşa hazır bekleyen Rusya, Osmanlı gayrimüslimlerini koruma amacını içeren bir deklarasyonla savaş ilan etti ve Rus orduları Balkanlar'da sınırı geçtiler. Alman İmparatoru I. Wilhelm, Dışişleri bakanı Bülow'a yazdığı 13 Nisan 1877 tarihli mektubunda, bir Türk-Rus savaşını önlemenin tek yolunun İngiltere'nin tarafsızlığını sağlamak olduğunu, ama General Ignatief'le yaptığı konuşmadan, Rusya'nın barışçıl yol yerine savaşmayı tercih edeceğinin anlaşıldığını yazmaktaydı¹⁸⁰. Halbuki, bu sıralarda İngiliz Büyükelçisi H. Elliot'un yerine atanan H. Layard, İstanbul'a geldikten bir hafta sonra (27 Nisan 1877'de) onu ziyarete gelen mebuslar heyeti (ki müslim ve gayrimüslim milletvekillerinden oluşuyordu) ile yaptığı görüşmeleri Başbakan Gladstone'a bildirirken şöyle diyordu:

“İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen insanların herkesin önünde fikirlerini çekinmeden açıklamaları ve devlet idaresinde

¹⁷⁶ German Diplomatic Documents, s. 48-50.

¹⁷⁷ Tam Metin, Martens, Bd. 3, s. 174.

¹⁷⁸ 1 Mart 1877'de Sırbistan'la barış yapılmıştı. Bunun koşullarını görüşmek üzere toplanan meşveretteki 200 kişinin 60'ı gayrimüslim idi.

¹⁷⁹ Degen Walther, age., s. 57-58.

¹⁸⁰ German Diplomatic Documents, s. 50.

reformlar yapılması üzerinde ısrarla durmaları, büyük çapta değişiklikler olduğunu göstermektedir¹⁸¹.”

Elçiyi ziyaret eden Hristiyan cemaat şefleri ise Osmanlı yönetimini, Rus yönetimine tercih edeceklerini bildirdiler¹⁸².

Gerçekten yaklaşan savaş tehlikesi içinde devam eden meclis çalışmaları sırasında, gayrimüslim milletvekilleri kendi menfaatlerini sonuna kadar savunabiliyorlardı.

Vilayetlerin yönetimine ilişkin yasa görüşülürken, 7 Nisan 1877’de Rum üyeler, bu yasanın Anayasaya aykırı olduğunu, çünkü insanları müslim ve gayrimüslim olarak iki guruba böldüğünü belirtmişlerdi¹⁸³. Ayrıca bu yasanın kabulü halinde çok az Rum’un yaşadığı bölgelerde, bir Rum’un bölge meclisine girmesinin mümkün olmadığını da savundular. Bazı milletvekilleri de onları destekleyerek, azınlığın da çoğunluk kadar temsiline adalete uygun olacağını belirttiler. Cevdet Paşa ise¹⁸⁴ onların bölge, sancak, eyalet düzeyinde değil, cemaat meclislerinde temsiline lüzumlu olduğunu bildirdi ve yasa sadece Rumların karşı oylarıyla kabul edildi. Bir başka konuyu da, bölge idare meclislerinde tüm cemaat liderlerinin ex officio üye olmaları şeklindeki teklif oluşturmaktaydı (1 Nisan 1877). Müslümanlar, buna bazı bölgelerde 11 farklı dinî topluluk olduğunu, dinî ve dünyevî işlerin birbirine karıştırılmaması gerektiği gibi nedenlerle karşı çıktılar. Teklif reddedildi. 12 Nisan’da Vasilaki Bey tekrar konuyu açarak müftü’nün de aynı nedenle meclis üyeliğinden çıkartılmasını istedi. Müslüman üyeler kadı ve müftülerin dinî lider olarak telâkki edilemeyeceklerini, İslâm’a ilişkin bir sorun çıkarsa ulema ve şeyhlerin, Hristiyanlara ilişkin bir konu çıkarsa Hristiyan dinî liderlerin davet edileceğini bildirdiler¹⁸⁵.

14-15 Mayıs 1877 oturumlarında ise seçim kanunu görüşülürken, yasada mebusların sadece Osmanlı’lardan seçileceği yazılırsa, halkın sadece Müslümanları seçeceğini savunan Rum milletvekilleri, Hristiyanların haklarının özel olarak bu yasada garanti edilmesini istediler¹⁸⁶.

Bu öneriden, halktaki Osmanlı kavramının sadece Müslümanları kapsadığı anlayışının hâlâ yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Savaşın başlaması üzerine, meclisteki gayrimüslim üyeler Rusya’nın korumasını istemediklerini, parlamentoda kendi milletlerini değil, Osmanlı’la-

¹⁸¹ F.O. 78/2571. No. 406 ve aynı muhtevada 78/2570 No. 370.

¹⁸² Devereux Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, 1963. s. 218.

¹⁸³ US, age., C. I. s. 84.

¹⁸⁴ US, age., C. I. s. 104-8. 160-67.

¹⁸⁵ US, age., I. s. 91.

¹⁸⁶ US, age., C. I. s. 254.

rı temsil ettiklerini, devlete bağlı olduklarını görünüşte de olsa açıkladılar. Halep milletvekili Manok Efendi, Ermeni ve Rumlar olarak Rus korumasını hiç bir şart altında kabul etmeyeceklerini, çünkü ihtiyaçları olmadığını açıkladı. Bulgar milletvekilleri de, Bulgarların Rus iddialarını reddettiklerini, Anayasanın yardımı ile Osmanlı milleti için çalışmak istediklerini söylediler¹⁸⁷.

Diğer gayrimüslim üyeler de benzer bildiriler okudular. Ama bu arada yapılan askerlik çağrısına hiçbir gayrimüslim katılmadı¹⁸⁸.

II. Abdülhamit de Rus savaşını bahane ederek meclisi kapattı. Böylece I. Meşrutiyet devri sona erdi¹⁸⁹.

Yeni Osmanlılar'ın, fertlerin hepsine aynı haklar tanınarak devletin insan unsurunun bir bütün haline geleceği ve bunun sonucunda gayrimüslimlerin artık yabancıların himayesini istemekten ve millî isteklerini gerçekleştirmekten vazgeçecekleri yolundaki hayalleri boşa çıkmış, Meşrutiyet, devletin çöküşünü durduramamıştı. Gayrimüslimler ülkeye ve Osmanlılık ideallerine sarılmadılar. Kanunu Esasi ile vatandaşlara sağlanan hak ve hürriyetler kağıt üzerinde kaldı ve dış ilişkilerin kötüleşmesi de engellenemedi.

IV. Berlin Barışı ve Sonrasında Gayrimüslimlerle İlgili Gelişmeler

1. Genel Olarak

1877-78 yıllarında devam eden savaş, Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlandı ve 1878 Mart ayında Ayastefanos (Yeşilköy) önbarışı ile¹⁹⁰ Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı bölgelerde İslahat yapmaya ve onları Doğu Anadolu'daki yerel halkla olan ilişkilerinde korumaya söz verdi. Bu anlaşmanın görüşmeleri sırasında İstanbul Ermeni Patriği'nin başkanlığında bir heyet Rusya'dan yönetim özgürlüğü istedi ise de Rusya kendi topraklarındaki Ermeniler nedeniyle buna yanaşmadı¹⁹¹. Yine bu anlaşma ile Sırbistan'ın sınırlarının genişletilmesi, büyük, bağımsız bir Bulgaristan kurulması, kabul edildi. Ayrıca Osmanlı Devleti ülkedeki Hristiyanlar lehine ıslahat yapmayı Rusya'ya taahhüt etti. Bu vaad, ileride Rusya'ya Devletin iç işlerine karışma hakkını tanıdı¹⁹².

İngiltere ve Avusturya bu anlaşmaya karşı çıktılar. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Hindistan yolu nedeniyle Doğu Anadolu'nun ve Balkan-

¹⁸⁷ US, age., C. 1, s. 170-175. Peters, Richard, The Story of the Turks From Empire to Democracy, 1955, s. 157, 158.

¹⁸⁸ US, age., s. 175.

¹⁸⁹ 14.2.1978.

¹⁹⁰ Tam metin, Reşat, Ekrem, age., s. 218-223.

¹⁹¹ Sertoğlu, Mithat, "1878 Osmanlı, Rus Anlaşmasına dair bazı yeni belgeler" sh. 606-607, Reşat Ekrem, age., sh. 218. Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, C. I, İstanbul 1940 s. 13.

¹⁹² Sertoğlu, Mithat, age.

ların Rus himayesine geçmesinden hoşlanmadı. Anlaşmanın uygulanmasını engellemeye çalıştı. İngiltere, Ayastefanos'un hükümlerinin değiştirilmesi için gayret sarfedeceğini bildirerek karşılığında Babıâli'den Kıbrıs'ın yönetimini ve ilerde İngiltere ile kararlaştırılacak şartlar altında gayrimüslim uyruklar için reform taahhüdünde bulunmasını istedi. Rus tehlikesine karşı bir önlem olarak da Doğu Anadolu'daki Ermeniler için ıslahat yapılmalıydı. Görüldüğü gibi Osmanlı toprakları üzerindeki Rus-İngiliz rekabeti, yavaş yavaş o güne kadar var olmayan Ermeni sorununu yaratarak gündeme getirmektedir¹⁹³. 4 Haziran 1878'de yapılan gizli Kıbrıs anlaşması¹⁹⁴ ile İngiltere Osmanlı Devletine gerekli koruma ve yardım vaadetti; buna karşılık, Devlet Kıbrıs'ın yönetimini İngilizlere veriyor ve Anadolu'da bulunan Hristiyan ve sair tebaanın iyi idare ve korunmaları hakkında İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında sonradan karşılaştırılacak olan lüzumlu ıslahatı yapmayı İngiltere'ye taahhüt ediyordu. Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilirlerse, Kıbrıs'ın yönetimi tekrar Osmanlı Devletine geçecekti. Böylece İngiltere Ermeniler yararına müdahaleye başlamış ve bunun için de iyi bir hukukî dayanak bulmuş oluyordu.

Osmanlı Devleti yaşamasını imkânsız kılacak bir anlaşmanın düzeltilmesi için, İngiliz isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Böylece Akdenizde bir üs elde etme amacına ulaşan İngiltere, verdiği söze uygun olarak, Ayastefanos Anlaşmasının değiştirilmesi için bir Kongre'nin toplanmasına öncülük etti. Dos-tu Rusya'yı yalnız bırakmak istemeyen Bismarck da böyle bir toplantıyı gerekli görüyordu. Onun çabaları sonucu Berlin'de bir konferans toplanmasına karar verildi.

2. Berlin Konferansı.

Berlin konferansına Ermeniler de iki piskopos ve iki sivil olmak üzere dört temsilci yolladılar ve Avrupa'lı devletlere isteklerini bildirdiler. 5 yıl için seçilen Hristiyan vali, jandarmaların yarısının Müslüman, yarısının gayrimüslim olması ve idarenin yeniden düzenlenmesi, mahkemelerin de yarıyariya gayrimüslimlerden oluşturulması, mahkemelerin şer'i olmaması, Müslümanlarla aynı haklara sahip olmak, kendi dillerinin de Türkçe yanında resmî dil

¹⁹³ Kaldı ki Fransa da Katolik Ermenilerin hakkını koruma bahanesiyle yıllardır Babıâli ile yazışmaktadır. Genfer Correspondance, 14 Nov. 1873, A.A. IABq 47, C. X, A. 262. sh. 4/5 ve Papa Pie IX'un Ermeniler ve Patrik hakkında yaptığı konuşma, ROME (gazete), 22 Şubat 1873, A.A. I ABq 47. c. IX. Ayrıca Almanya'da soruna girmeye haşlıyordu:

Kölnische Zeitung'un 14 Juli 1874, Salı günü yayınlanan bir makalesinde, Almanya'nın Ermenileri, Türklere doğrudan ya da dolaylı olarak baskı yaparak koruması isteniyordu.

¹⁹⁴ Hurevitz J. Great Britain, Parlimentary Papers 1854, 71 vol. part 6. London 1956 vol. I, sh. 188; 1 Temmuz 1878 tarihli konvensiyonda Kıbrıs'ta şer'i mahkemelerin, müslüman okulları ve dinî kuruluşlarının Osmanlı Devletindeki Evkaf'a bağlandığı belirtilirken, 14 Ağustos 1878'deki ilave madde ile Kıbrıs'ın hukukî düzeninin İngiltere'ye bağlı olacağı ve Babıâlice kontrol edilemeyeceği kabul edildi.

olarak kabulü gibi isteklerde bulundular¹⁹⁵. Patrik bu programın Van, Bitlis, Erzurum ve Diyarbakır'da uygulanmasını istiyordu.

1878 Temmuz'unda imzalanan Berlin Anlaşması'na göre¹⁹⁶, Sırbistan¹⁹⁷ Karadağ ve Romanya (eski Eflâk-Boğdan) bağımsızlıklarını kazanırken, Bulgaristan'da özerk bir prenslik kurulacaktı. 13-22 maddeler Doğu Rumeli'de başında Hristiyan bir Valinin bulunduğu muhtar bir eyalet kurulmasını öngörüyordu. 61. madde ile Ayastefanos'un Ermenilerle ilgili hükmü¹⁹⁸ düzenlendi. Ermenilerin Berlin kongresine verdiği projede yeralan, o bölgede çoğunlukta oldukları iddiaları, Batı kamuoyunu onların tarafına çekti. Halbuki Erzurum'daki İngiliz konsolosu Trotter, 7 Eylül 1880'de yolladığı rapora eklediği istatistiklerde tam tersini yazıyordu¹⁹⁹.

Girit için yeni bir Anayasa yapılması kabul edildi²⁰⁰. 62. maddede hiç bir bölgede medenî ve politik hakları kullanmada, çeşitli mesleklerin icrasında ve kamu hizmetine girişte, kimseye karşı din ayrılığı ileri sürülemediği, herkesin din farkı gözetilmeksizin mahkeme önünde şahitlik yapabileceği belirtiliyordu. Yine bu madde ile, ülkede seyahat eden tüm devletlerin hacı ve din adamlarının aynı hak, avantaj ve imtiyazlardan yararlanacakları, Diplomat ve konsolos yardımcılarının resmî korumalarının bu şahısları ve Kutsal Yerlerde ve bunun dışında kalan her yerdeki dinî kurumları kapsıyacağı, Fransa'nın sahip olduğu hakların özellikle saklı olduğu din ve ibadet hürriyetini muhafaza yqlundaki ihtiyarî arzusunu diğer devletlerin bir senet olarak kabul edebilecekleri de belirtiliyordu. Bu cümledeki "senet" deyimini açıkça bir taahhüdü ve diğer devletlerin bunun gereğinin yerine getirilmesi beklentisi içinde olduklarını göstermektedir. Osmanlı Devleti ülkedeki din hürriyetlerini koruyup muhafaza etmezse Batılı ülkeler de bu taahhüdün neden tutulmadığını sorma hakkına sahip olacaklar, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışacaklardı.

¹⁹⁵ Yorga, age., s. 618, Fesch, Constantinople aux derniers Jours d'Abdülhamid, 1971, New York, s. 265, 266.

¹⁹⁶ Tam metin için Bkz. Reşat Ekrem, age., Hurewitz, s. 190-191.

¹⁹⁷ Sırp hükümeti İstanbul'daki patrikhane ile de ilişkileri azalttı. Ancak 1887'den itibaren her yıl patrikhaneye para ödemeye başladı. Sırp hükümetinin Babiâli nezdindeki delegesi Novakovitsch'in 12 Mayıs 1887'de Patrikliğe 15.000 Piaster vermesi ve bunun ileriki yıllarda da devam edeceğine dair rapor, A.A. Türkei, No. 175 b vol. 1/2 A. 895.

¹⁹⁸ Ermeniler bu maddeyi bir Ermeni devleti kurulması için ilk, adım olarak yorumladılar ve çeşitli dernekler kurarak 1895'den itibaren olaylar çıkardılar. İzmir Konsolosu Cumberbatch daha 29 Mart 1867 tarihli raporunda bile, Protestan Ermenilere bazı hücum ve ziyaret vakalarının olduğunu, amma olayların kışkırtıcısının Ermeni komitelerinin şefleri olduğunu yazıyor. Belge No. 2. F.O.).

¹⁹⁹ Correspondance Respecting the Condition of the Populations in Asia Minor and Syria, Accounts and Papers, Vol. C. Turkey, No. 6 (1881) No. 73, s. 122.

²⁰⁰ 1878 Ekim'inde bu maddeye dayanılarak Osmanlı Devleti ile Giritli Rumlar arasında Halep anlaşması imzalandı. Bunun maddelerini içeren 1.1.1878 tarihli bir fermanla Rumlara tanınan imtiyazlar da genişletildi. Nora, age., C. IV, Bayur, age., s. 18. Armaoğlu, age., s. 405. Ancak 1889 Girit ayaklanması sırasında yayınlanan bir fermanla (1 Aralık 1889) Halep'le verilen imtiyazların çoğu geri alındı. 1896'da çıkan yeni

Ülkede din ve mezhep farkı kimse için siyasî ve dinî haklardan yararlanmakta bir engel olmayacak, çeşitli cemaatlerin ruhanî reisleriyle olan ilişkilerinde zorluk çıkartılmayacaktır²⁰¹.

Bu maddede ilginç olan nokta, Osmanlı Devleti'nin uyruklarına tanıdığı hakların, Osmanlı Devleti'nde seyahat eden her ulustan din adamı ve ziyaretçilere de tanınmasıdır. Böylece İslâm Hukukunun çok önemli iki hukukî kurumu, "zimmîlik" ve "müstemenlik" kurumları bu anlaşma ile birleştirilerek, bunlara aynı haklardan yararlanma imkânı sağlanmıştır. Temelde birbirinden çok farklı esaslara dayanan ve farklı sonuçlar doğuran bu iki kurum, böylece bu anlaşma ile Osmanlı hukukunda aynı sonucu doğurur hale getirilmişlerdir. Üstelik müstemenlerin bu haklarının kontrolü Fıkıh'ta sadece Halifeye ait iken²⁰² bu madde ile yabancı diplomatların kontrolüne verilmiştir. Osmanlı ülkesinde oturan konsoloslar ve diplomatların, yabancı din adamları ile ziyaretçileri himaye hakları kabul edilmiş, bununla da yetinilmeyerek Kutsal Yerlerde ve diğer bölgelerde bulunan din ve hayır kurumlarını da resmen koruma yetkisi bu kişilere tanınmıştır.

Bu anlaşmanın en tehlikeli yanı Babiâli'nin müstemenlerle zimmîleri aynı kategoriye sokmasıdır. Böylece, yabancı devletlere gerektiğinde gayrimüslimlerle ilgili sorunlara rahatlıkla müdahale imkânını sağlanmıştır.

Ayrıca bu anlaşma ile Fransa'nın haklarının muhafaza edilip Kutsal Yerlerde statüs quo'nun korunacağı da hükme bağlanmıştır²⁰³. Görülüyor ki Kırım savaşına neden olan Kutsal Yerler sorunu hep gündemdedir ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını bitiren anlaşmayla Fransa, bu bölgede varlığını iddia ettiği ayrıcalıkları bir kez daha teyit ettirmiştir.

Babiâli böylece, Ayastefanos önbarışında sadece Rusya sözkonusu iken, Berlin barışı ile ıslahat için Batılı ülkelere, ayrıca Kıbrıs konvansiyonu ile de bu ada konusunda İngiltere'ye karşı yeni bir taahhüt altına girmiş oluyordu.

3. Berlin Barışından Sonraki Gelişmeler

Ağustos 1878'de İngiltere hükümeti Doğu Anadolu için bir reform programı hazırladı. Buna göre, Doğu Anadolu'da Batılı ülkelerce örgütlenecek ve komuta edilecek bir jandarma kuvveti oluşturulacaktı. Gerekli görülen vila-

ayaklanma sonunda Osmanlı-Yunan savaşına dönüştü ve savaş 1897'de Giritte özerklik verilmesiyle sonuçlandı. Balkan savaşları sonunda da Ada elden çıktı. Triantaphyllides M. Grégoire, *Annuaire de Législation Etrangère* Paris, 1897, 710.

²⁰¹ Bu hususlar 5, 27, 35 ve 44. maddede Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Romanya için de tekrarlanmıştır.

²⁰² Bozkurt, "Müste'men", Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan, Ankara, 1983, s. 361.

²⁰³ R. Ekrem, age., s. 229; A. Reşit, *Ekalliyetlerin Himayesi*, sh. 8-9. Entschef Dimitri, *Die Völkerrechtliche Bedeutung des Berliner Vertrags von 1878*, Würzburg 1903, s. 72-80. Bayur, age., s. 13.

yetlerde Adliye örgütü ve başında Avrupalı yargıçların olacağı mahkemeler kurulacaktı. Bu bölgelerdeki diğer mahkemelerin kararları bu yargıçlarca onanmadan kesinleşmeyecekti. Böylece Osmanlı Devleti'nin egemenliği yanında, yargılama yetkisine de el konuyordu. Vergi reformu da yapılacaktı. Daha da ağır olanı, Doğu Anadolu'ya vali atanırken Padişah, İngiltere büyükelçisine danışacaktı. Özellikle bu hüküm Padişah açısından son derece onur kırıcıydı. İngiliz büyükelçisi Layard tarafından hazırlanan bu proje 20 Ağustos 1878'de Sadrazam Safvet Paşa'ya sunuldu. Babıâli'de uzun tartışmalar oldu ve Safvet Paşa, bu notayı 24 Ekimde cevaplandırdı: Layard'ın tekliflerini bazı düzeltmelerle kabul ediyorlardı²⁰⁴. Yabancı hâkimlerin Osmanlı meslekdaşlarından daha kıdemli bir mevkide ve davalarda karar mercii olmaları kabul edilemezdi. Memleketin örf ve âdetlerini bilemeyen yabancı hâkimlerin duruşmaları yönetmeleri de uygun görülüyordu. Yalnız ihtisas sahibi ecnebi hâkimlerin bütün vilâyetlerdeki adlî çalışmaları denetlemeleri hususu kabul edilmişti.

Babıâli mâli imkânsızlıkların da büyük etkisiyle, reform uygulanmasının hemen başarılı olamadı. Ancak bir Hristiyan, hariciye nazırlığına atandı: Karateodori Paşa. Doğu illerinde de reformları gerçekleştirmekle görevli komisyonlar kuruldu²⁰⁵.

1879'da yapılan reformları yerinde izlemek amacıyla İngiltere bir konsolos ekibi yolladı. İngiliz Hükümeti bu konsoloslardan, reformların tatbikini sağlamak için tüm gayretlerini sarfetmelerini istedi²⁰⁶. Bunların raporlarında Çerkezlerin ve Doğu Anadolu'da bazı grupların Müslüman ve Hristiyanlara eziyet ettikleri bildiriliyordu. "İngiltere'nin Anadolu Başkonsolosu" sıfatıyla Sivas'ta yerleşen Albay Wilson, yolladığı raporlarda Hristiyanların bu durumu patriklerine şikayet ettiklerini yazarken;

"Köylülerin durumu Hristiyan olsun Müslüman olsun yürekler acıdır, hattâ müslümanların çektiği sıkıntı Hristiyanlarınkine nisbetle daha büyüktür, çünkü onların şikayet edecekleri bir merci yoktur ve harbin yükü herkesten çok onların omuzlarına binmiştir"²⁰⁷, diyordu.

Bu arada gayrimüslimler İngiltere'den çeşitli isteklerinin gerçekleştirilmesinde yardım istemeyi sürdürdüler. Ermeniler, İngiltere'den sadece reform-

²⁰⁴ Kurat, agm., s. 177.

²⁰⁵ Bkz. Şimşir, age., s. 261. Doğu'daki Konsolosların bu komisyonların çalışmalarına ilişkin raporları.

²⁰⁶ Şimşir, s. 244, Marki Salisbury'den Albay Wood'a, No. 131.

²⁰⁷ F.O. 78/2897 No. 6. Bu konsoloslar 1881 yılı sonunda geri çekildiler. Kurat, agm., s. 189. (Bu konuda benzer rapor. 24 Şubat 1880 Bakır Paşa'dan Layard'a, "Her ne kadar bu vilayetin durumu yürekler acısı ise de, benim bütün araştırmalarım, Müslümanların çektiklerinin Hristiyanlardan çok daha fazla olduğunu kanıtlamıştır.") Şimşir, age., s. 421.

ların gerçekleştirilmesini değil, otonomi sağlanmasını da istiyorlardı. Rumeli Komiseri H.D. Wolf, 21 Mayıs 1879'da yazdığı raporda²⁰⁸, Ortodoks Ermeni kilisesinin başı olan Başpiskopos Khuren Nar'ın (Lusignan Prensi) kendisini ziyaret ettiğini, Piskopos'un "Türklerle her zaman uyum içinde yaşadıklarını, ama Türklere karşı ayaklanan tüm ulusların (Sırp, Yunan, Romen, Bulgar gibi) istediklerini elde ettiklerini, Ermenilerin de kendi yöneticilerini, meclislerini, jandarma güçlerini, kısaca otonomi istediklerini bildirdiğini" yazmaktadır.

Nitekim Layard'ın şu mektupları bunun doğruluğunu teyit etmektedir. 12 Haziran 1879 tarihli mektupta "Bir Ermeni ulusu yaratmak için aynı entrikalar bu kez Anadolu'da çevriliyor. Hristiyan yaygarasına ve Avrupa müdahalesine neden olabilecek bir durum oluşturulmak isteniyor. Layard, 1 Temmuz 1879 tarihli mektupta ise "Patriğin bu davranışı Avrupa ya da Rusya'nın Türkiye Asya'sında önce özerk, sonra da bağımsız bir Ermenistan kurmaları için yapılmış bir girişimdir."²⁰⁹ diye yazmaktadır. Layard, 3 Şubat 1879 tarihli bir mektubunda ise, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin şikayetleri üzerine Osmanlı Devletinin derhal Ermeni ve Türklerden kurulu bir komisyonu bölgeye yoladığı, bu konseyde Akif Paşa ile şura üyesi Ermeni Nourlian'ın da bulunduğunu yazmaktadır²¹⁰.

Doğu Rumeli'de Berlin anlaşmasının 22. maddesi ile bir Hristiyan vali başkanlığında özerk bir idarî teşkilat kurulacaktır.

Patrikhane de bu konuda İngiltere'den yardım istedi. Rum Patriği, H.D. Wolff'a bu bölgede ıslahat yapılmazsa huzurun sağlanamayacağını, Türklerin bölgeyi yönetemediklerini, halkın kendilerini yönetecek usulü bulmalarının gerektiğini, tek yol olarak Avrupa komisyonu tarafından önerilen kurumların derhal oluşturulmasını gördüğünü, aksi halde imparatorluğun Rumeli'deki tüm yapısının çökeceğini belirtmiştir. Patrik, İngiliz diplomatına Türk hükümetinin geciktirici oluşundan da şikayet ederek, Patrik olarak seçildiğinde Safvet Paşa'dan anarşi yuvası olan Selanik'te düzenin sağlanmasını istediğini, aylar geçtiği halde hâlâ hiç bir şey yapılmadığından da yakınmıştır²¹¹.

Halbuki Osmanlı Devleti bu konuda çalışmalarını sürdürmektedir. Rumeli komiseri H.B. Wolff, Foreign Office'e 31 Mayıs 1879'da yazdığı mektupta, ha-

²⁰⁸ F.O. 78/3039, No. 223.

²⁰⁹ Şimşir, age., s. 39 ve 271. Yine bu konuda, Ermenilerin Berlin Anlaşmasından sağladıkları çıkarlara ilişkin olan bir kitapta yer alan bilgilere dair, Layard'ın 21 Kasım 1879 tarihli raporu, Şimşir, sh. 346-350: "Berlin Anlaşmasıyla biz bir altın madeni kazandık. Bu altını çıkarmak için uğraşacak olanlar da yine bizleriz".

²¹⁰ AA. I ABq, 133 vol. 1/2, Correspondance respecting the commission sent by the Porte to inquire into the condition of the Vilayet Aleppo. Turkey No. 1 (1880).

²¹¹ F.O. 78/3038, No. 195 30, Nisan 1879, Wolff, Patriğe "dış politik sorunların ve para yokluğunun bu isteklerinin sağlanmasını zorlaştırdığı" cevabını vermiştir.

zırlanan reform projeleri hakkında bilgi vermek üzere bir komisyon toplandığını Asım Paşa'dan öğrendiğini, çeşitli bilgilerde Berlin Anlaşmasının 23 md.e uygun olarak kurulacak komisyonların toplandığından emin olmadığını yazmaktadır²¹².

Sonunda aynı yıl içinde çıkartılan Doğu Rumeli Nizamnamesi ile bu konu düzenlendi²¹³. Bu nizamnamede konumuz açısından önemli noktalar da bulunmaktadır. Nizamnamenin “mezahip” bölümünde mezheplerin imtiyazlarını muhafazaya devam edecekleri, meratip silsilelerine karışılmayacağı, eski haklarından mahrum edilmeyecekleri, dinlerini serbestçe icra edecekleri, seyahat eden din adamlarına karışılmayacağı, hiç bir cemaatin, bu eyalet kanunu çıkmadıkça resmen tanınmış cemaatlerin hak ve muafiyetlerine benzer haklardan yararlanamayacağı, resmen tanınmış cemaatlerin ise eski mallarını muhafazaya devam edecekleri, vergi muafiyetlerinin ise yeniden düzenleneceği yazılıydı. Nizamname’de eskiye oranla getirilen en büyük değişiklik ise, gayrimüslim cemaatlerin şeflerinin memuriyet beratlarını artık Padişah’tan değil, Vali’den almalarıydı²¹⁴.

Böylece Doğu Rumeli’deki huzursuzluklar için bir çıkar yol bulunurken, ülkenin diğer bölgelerindeki sorunlar ve bunlara ilişkin baskılar devam ediyordu.

İngiliz elçisi Layard Eylül 1879’da Kudüs’e yaptığı gezide Katolik-Ortodoks çatışmasının sürdüğünü, Ortodoksların İngiltere’den kutsal yerlerden mezhep farkı gözetilmeksizin, eşit olarak yararlanmak için yardım istediklerini, Mutasarrıf Rauf Paşa’nın Fransız konsolosu ile çatışmamak için hiç bir şey yapmadığını belirterek, Ermeni piskoposunun ise, “milliyetçilik bilinçlerini kazandıklarını, bağımsızlık istediklerini” bildirdiğini yazmıştı. Piskopos, Layard’a, Ruslar’ın nüfuzu altına girerlerse milliyetçilik kavramlarının ortadan kalkacağını, Babîâli’nin ise reformları yapamadığını söylemişti. Layard, bağımsızlık isteğinin Türklerin tepkisi nedeniyle gerçekleşemiyebileceğini söyleyerek, reformların neticelerini beklemelerini istedi²¹⁵.

Layard, Kudüs’ten sonra, Suriye valiliğine atanan Mithat Paşa’yı (Kasım 1878-Ağustos 1880) ziyaret için Şam’a gitti. Mithat Paşa orada reformlar yapmış, Müslüman-Hristiyan eşitliğini sağlamıştı. Yönetimde Hristiyanlara da yer vermiş, bir Hristiyan kaymakam atamıştı. Bir gayrimüslimi öldürme suçu ile yargılanan iki Müslüman Şam’da idam edilmişlerdi²¹⁶.

²¹² Correspondance Respecting the Execution of Article XXII. of the Treaty of Berlin, London, 1879, sh. 5. AA. Turkey, No. 7.

²¹³ A.A. I ABq 133. Vol. 4. A. 6430. Despatch from Lord E. Fitzmaurice Inclosing the New Law for the European Provinces of Turkey. No. 16 (1880).

²¹⁴ Bkz. Doğu Rumeli Nizamnamesi, “Mezahip” kısmı, Düstur, I. Tertip, C. 4, s. 876 ve dev.

²¹⁵ F.O. 78/2960 No. 900.

²¹⁶ F.O. 78/2985. 2989, F.O. 195/1264.

İngiliz Büyükelçisi bölgede gayrimüslimlerin durumlarını da inceledikten sonra elde ettiği sonuçlara dayanarak Babıâli'den bazı isteklerde bulundu. Bismarck'ın Dışişleri bakanlığına yazdığı 10 Kasım 1879 tarihli bir raporda, Elçi Layard'ın, Ekim sonunda Babıâli'den, Hristiyanlara eziyet edilmemesi²¹⁷ ve doğuda reformların yürütülmesinin İngilizlerce sağlanmasını istediği kaydedilmiştir²¹⁸.

Layard'ın bu gezisinin ardında, İngilizler'in Kutsal Yerler ve doğudaki gayrimüslimlerin durumlarıyla ilgili saptamalar yapmak amacı yatmakta idi. Nitekim, İngiliz Dışişleri Bakanlığınca 25 Mart 1880'de hazırlanıp Layard'a da yollanan raporda, "Fransa'nın tüm Roma Katolikleri üzerindeki iddialarına dair memorandum'la, Berlin konferansında da bu hakların kabul edildiği ve anlaşmanın 62. md. de Fransa'nın haklarının korunduğu ve Kutsal Yerlerde değişiklik yapılamıyacağının anlaşıldığı" hatırlatılmaktadır²¹⁹. Görüldüğü gibi İngiltere Kutsal Yerler konusunda Fransa'nın üstünlüğünü kabul etmiştir.

12 Kasım 1879'da Mahmut Nedim Paşa İçişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Artin Dadian Efendiyle birlikte hazırladığı, Bakanlar kuruluna sunulacak bir reform projesinin bir nüshasını da Layard'a yolladı. Buna göre, mülkî idarede bir bölüme yapılacak, bazı bölgelerde Avrupalı müfettişler kontrolünde, yerli halktan bir jandarma teşkilatı kurulacak, gayrimüslimlerin askeri okullara girmelerine ve mezuniyetten sonra silâh altına alınmalarına izin verilecek, Hristiyanlardan da vali atanacaktı²²⁰.

Sultan bu taslağın yürürlüğe konması için bir irade çıkardı²²¹.

1880'de iktidara geçen Gladstone'un önerisiyle, tekrar reformlarla ilgili çalışmalar başladı. Bu reformların yerine getirilip getirilmediğini denetleyecek olan Avrupa komisyonu 5/7 Haziran 1880'de Galatasaray Lisesinde toplandı. Avusturya-Macaristan, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Osmanlı Devletinin temsilcileri Vezir Asım Paşa'nın başkanlığında konuyu görüştüler²²². Bu komisyona katılan Batılı ülkeler Osmanlı Devletine 27 Haziran'da verdikleri nota ile Berlin anlaşmasına uygun olarak ıslahata başlanmasını istediler ve her türlü gecikmeden Osmanlı Devletinin sorumlu olacağını bildirdiler²²³.

²¹⁷ Hayfa'da Hristiyanlarla Müslümanlar arası çatışmalar, bu konudaki iddiaların nedenini teşkil ediyordu. Bu çatışmalar hakkında yollanan rapor ve 30 Juli 1880, No. 54, 20 Juli 1880 tarihli telgraflar: A.A. Türkiye 140, A. 4777.

²¹⁸ German Diplomatic Documents, sh. 104, Belge No. III, s. 129.

²¹⁹ F.O. 78/3169. (Memorandum Hertslet tarafından hazırlanmıştır).

²²⁰ Şimşir, age., s. 319-341.

²²¹ Layard'dan Salisbury'e 14 Kasım 1879, No. 737, Şimşir, s. 341-342.

²²² AA. I ABq 133, vd. 1/2 A. 4003.

²²³ Yukarda adı geçen Correspondance, sh. 5-6, Inclosure No. 17.

Büyük Devletlerin sadece Ermeniler lehine reformlar yaptırmak istediği ve sorunun müslim -gayrimüslim ayrımından değil, kötü idareden kaynaklandığını görmezden geldiği bu dönemde, İngiliz hüküme-

İngiltere'nin teşebbüsüyle, Haziran 1880'de toplanan büyük devletlerin Yunanistan ve Karadağ'la ilgili olarak aldıkları kararlar yeni sorunlara yol açarken, Almanya'nın Londra Büyük elçisi Kont Münster, Bismarck'a yazdığı 27 Hazirana 1880 tarihli mektupta, "Türklerin varlığına Avrupa için tehlike olmadıkça izin verilebilir; ama bu, sadece Büyük devletlerin Berlin Kongresinde aldıkları kararların uygulanması ile mümkündür, Büyük devletler Türkiye'nin söz verip tutmamasına izin vermeye devam edemezler" demektedir²²⁴.

Görüldüğü gibi o ana kadar bu konuyla fazla ilgilenmez görünen Almanya da olayları dikkatle izlemekte ve reformların gerçekleştirilmesini istemektedir.

Babıâli Büyük devletlerin notasına verdiği cevapta (5.7.1880), Doğu vilâyetlerine, Ermeni ve diğer uyrukların güvenliğini sağlamak için gerekli tedbirleri araştırma ve almakla yetkili memurlar yollandığını, vilayet jandarmalarının her ırk ve dinden seçilen kişilerden oluşacağını, her dinden esasen mevcut olan memurların sayılarının arttırılacağını belirtti. Babıâli, ayrıca Doğu'da halkın % 79'unun Müslümanlardan oluştuğunu da belirterek, düzeni sağlamak için alınan her tedbirin abartılarak, "Hristiyanlara baskı yapıldığı" şeklinde aksettirilmesine son verilmesini de istedi²²⁵.

Batılı ülkeler, Babıâli'ye 7 Eylül 1880'de verdikleri cevapta ağır bir dil kullanarak, ülkedeki muhtelif unsurlara farklı kanunların yapılarak uygulanması gerektiğini ve cinayet mahkemelerinde tüm unsurların nüfusları nisbetinde temsili konusundaki görüşlerini bildirdiler²²⁶.

Osmanlı Devleti ise, 3.10.1880'de, Berlin anlaşmasının tatbikine ilişkin olarak âkit devletlere yolladığı genelgede gerekli tedbirlerin alınmakta olduğunu tekrar bildirdi.

Alman Dışişleri Bakanlığına bu konuda 2 Ocak 1881'de verilen bir raporda, İngiliz Elçisi Dufferin'in Sultanın kendisine bir ay içinde Ermeniler için bir komiser seçmek konusunda teminat verdiğini, ülkenin her tarafındaki Hristiyan Osmanlı vatandaşlarının durumlarının düzeltilmesini Sultanın da istediğini, reform projesinin ayrıntılarını tek başına tesbit etmek istemediğini,

tine yollanan ilginç bir rapora değinmeden geçemeyeceğiz: Trabzon'daki İngiliz konsoloslu Biliotti, 13 Ağustos 1881'de Ordu'nun Hasancık Pınar kasabası sakinlerinden 54 müslüman ve Hristiyanın Ermeni piskoposuna verdikleri bir dilekçe ile kötü idareden şikayetçi olarak hükümetten buraya bir komiser yollamasını istemesini rica etmişlerdir. Konsolos, bu dilekçenin Ermeni Piskoposuna verilmesini çok ilginç bulmuştur. Piskopos bu dilekçeyi İstanbul'daki üstlerine iletmış ve Sırrı Paşa hemen Ordu Kaymakamından dilekçe verenlerin korunmasını istemiştir (F.O. 78/3284, No. 46).

²²⁴ German Diplomatic Documents, s. 125, Belge No. IV, 16.

²²⁵ Bayur, age., s. 28.

²²⁶ Arnakis, age., s. 379.

bunun ortaklaşa bir çalışmayla yapılması gerektiğini belirttiği yazılıdır²²⁷. Bu arada İngiliz basınında da Ermenileri destekleyen yazılar çıkıyordu. Ermeni Patriği G. Hagopian the Times'a yazdığı ve 15 Ekim 1881'de gazetede yayınlanan mektubunda kendileri hakkında çıkan olumlu yazılara teşekkür ediyordu. Patrik, Sultan ve Babîâli'nin kendilerine o günden daha farklı imtiyazlar vermeyeceğini, Ermenilerin reformların başlatılması sağlanmadıkça hareketlerine son vermeyeceklerini, hür ve mutlu yaşamak istediklerini, Times'ın bu yoldaki yazılarına devam edeceğini umduklarını da belirtmektedir²²⁸.

Almanya'da İngilizleri desteklemeye devam ediyordu²²⁹. Kont Herbert von Bismarck (Bismarck'ın oğlu) 7 Ocak 1882'de Bismarck'a yolladığı mektupta, Lord Granville'nin kendisine, "Türkiyenin Berlin anlaşmasını yerine getirmediğini ve Ermenilere reform için kendilerinin söz verdiklerini, eyaletlerde reform yapılmaz, daha iyi organize edilip idare edilmezse, herhâlükârda çok yaşamayacak olan Osmanlı Devleti'nin hemen çökeceğini" söylediğini yazmıştır. Lord Granville, Ermeniler için İngilizlerin fazla bir şey talep etmediklerini, sadece bir yüksek komiser yollanıp, şartların gözden geçirilmesini ve aksayan yönlerin düzeltilmesini istediklerini, bu komiserin Hristiyan olması üzerinde durmadıklarını, isim de vermediklerini belirtmiştir. Granville'e göre, Sultan 3 ay önce söz verdiği hâlde, bir özel komisyon yollanmamış, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Dufferin'e (1881 Mart'ından beri büyükelçidir) havaların seyahat için kötü olduğunu ve hava düzelince bir komisyon yollanacağını söylemiştir. Granville, Rusların kendi amaçları için, Ermeniler arasındaki bu memnuniyetsizlikten yararlanmalarından korktuklarını belirtmiştir. H. Bismarck Granville'e, Sultanın, son savaşa da reform isteklerinin yol açıp, reformların sonradan bir şey ifade etmediğini hatırladığını, reform kelimesinden ve Anadolu, Makedonya ve Arnavutlukta uyrukları üzerindeki prestijini kaybetmekten korkabileceğini söylemiştir. H. V. Bismarck, Granville'nin bu yoruma bir cevap vermeyip şöyle devam ettiğini yazıyor: "Balkan sorunlarını halletmek zor olacaktır. Bismarck'ın Almanya'nın Doğu işlerine fazla ilgi duymadığını belirtmesine rağmen, şimdi, Almanya'nın Boğazlar'da büyük etki ve prestiji olduğundan şüphe edilemez. Bismarck İngiltere ile biraz işbirliği yaparsaydı, Sultan mutlaka bir yüksek komiser yollamaya razı edilebilirdi." Kont von Bismarck, İngiltere'nin Sultan'a baskı yapmasının onun içişlerine karışmak olduğunu, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Boğazlar'daki zararsız mülkiyetini kabul etmek zorunda olduğunu belirttiğini, Granville'nin de kendisine "İngiltere'nin reformlardan yüzgeri edemeyeceğini, bunun şimdiye kadar olan

²²⁷ AA. I ABq 133 vol. 4, A. 5813, No. 173.

²²⁸ The Times, 15 October 1881, Saturday.

²²⁹ Alman Büyükelçisinin İngiliz elçisi Lord Dufferin'in Ermeni reform projesine ilişkin raporu. A.A. I, ABq Türkiye, 133, vol. 4.

politikalarına ters bir politika takip etmek olacağını” söylediğini yazmaktadır²³⁰.

Bu mektuplardan da anlaşılacağı gibi, sorun, Osmanlı Devletinin daha fazla yaşamasına izin verilip verilemeyeceği konusundadır. Tüm büyük devletler ani bir çöküş halinde, mirasta diğerlerinden geri kalmamak için hazır beklemektedirler.

Bu arada Babıâli ile Ermeni Patriği arasındaki yazışmalar devam etmektedir. 19. Kasım 1883 tarihli The Eastern Express gazetesi, Patrik Nerses'in, Rum Patriği Joachim ve Azarian ile birlikte toplanarak Babıâli'nin eski imtiyazlarını ele almasını istediklerini ve önerilerini kabul etmeme konusunda görüş birliğine vardıklarını yazmaktadır²³¹.

22 Aralık 1883'de İstanbul Rum Patriği Joachim III görevinden ayrıldı. Bunun nedeninin, patrikhanenin kadim hakları konusunda devam eden çatışmalara çözüm getirmek ve Babıâli'nin bu konudaki pasif tutumunu protesto etmek olduğunu açıklayan Patrik, Sultanın dikkatini çekmek amacını taşıdığını da açıklıyordu²³².

Babıâli ile Rum Patrikhanesi arasındaki çatışmayla yakından ilgilenen Rum basını, bu utandırıcı durumun daha önce Ortodoks dünyasında hiç görülmediğini, Babıâli'nin düşmanca davrandığını yazıyordu. Yunan başbakanı ise, bu olaya İstanbul'da “kiliseye ait bir sorun” gözüyle bakıldığını, bunun Yunan hükümeti ile Babıâli arasında politik bir çatışma olarak düşünülse daha kolay ve iyi çözümlenebileceğini söyleyerek olaya yeni politik boyutlar katıyordu. Başbakan, bu soruna büyük devletlerin dikkatini çekiyordu. Bu konu İstanbul basınında da²³³ sürekli olarak gündemdeydi. Sonunda Mayıs 1884'de yaptığı açıklama ile Patrikhane hakkında kamuoyunu yanıltmak için yanlış bilgilerin basında yer aldığını, bunu düzeltmek için bir basın servisinin gazetelere patrikliğin görevleriyle ilgili olarak savunma yapacağını bildirdi²³⁴.

Bu olaylar devam ederken, İtalya Kırallığı da Doğu'daki kilise görevlilerinin çoğunluğunun İtalyan uyrukluğunda olması nedeniyle Doğu'daki Kato-

²³⁰ German Diplomatic Documents, sh. 156, 157, Belge No. IV, 26.

²³¹ A.A. Bq 47, vol. 14/15.

²³² Bu haberi Berlin'e bildiren rapor'da, Rus elçisinin Babıâli'de çok etkili olduğu, onun baskısıyla Kudüs'e Patrik olarak Nicodemus'un atandığı yazılmaktadır. A.A. I ABq, 47, c. XV. 24 Dec. 1883, A. 121. 2 Nisan 1884 tarihli bir raporda da, Kudüs Patriği Nicodemus'un, görevini borçlu olduğu Ruslarla birlikte kendisini güçlendirmeye ve meclis'in Rum tarafını zayıflatmaya çalıştığı, Rum piskoposları “özel görev” adı altında sürgüne yolladığı ya da merkezden uzaklaştırdığı yazılıdır. Raporlara göre, Patrik Alman bankalarına büyük noktalarda borçlanmış ve bu borcun bir kısmının çok zengin ve soylu bir Rustan “hediye” olarak aldığı paralarla ödemiş. A.A. I ABq 47, C. XV. A. 2470.

²³³ A.A. I ABq 47, C. XV. A. 161, Atina, 2 Ocak 1884.

²³⁴ A.A. Bq 47, The Eastern Express, 5.5.1884.

likler üzerinde kolayca nüfuz kazanabileceğini düşündü. Roma Katolikleri ve Protestan Almanlar Osmanlı Devletinde pek çok öğretmen ve hastabakıcı tarafından temsil ediliyordu. “Evangelischer Bund”, “Deutsche Orient Mission” gibi kuruluşlar, Kutsal Topraklar dışında her yerde okul, dispanser, hastahaneler açmışlardı²³⁵.

Berlin kongresinden sonra İtalyan hükümeti Fransa’nın Doğu’daki tüm Katolikler üzerindeki himaye iddialarına, İtalyan din adamları üzerinde kendi hükümlerini ileri sürerek karşı çıktı²³⁶. Fransa, bu amaçla 1887’de Fransa’da devletin desteğiyle kurulan “İtalyan Misyonlarını Başka Ülkelerin Etkisinden Kurtarma Derneği”ni koruma hakları için bir tehlike olarak gördü. 1902’den sonra İtalya’ya verilen bir irade ile, Almanya’ya kendi tebaası için tanınan haklar, özellikle büyükelçilerin kendi vatandaşlarının sorgulanması sırasında hazır olma hakları, İtalya’ya da tanındı.

Osmanlı Devleti dinî korumaları içeren kapitülasyonları çeşitli tarihlerde (1909’da Avusturya ile ve 1912’de İtalya ile yapılan anlaşmalarla ve Ekim 1914’de) kaldırmaya çalıştı ise de başarılı olamadı²³⁷.

Nitekim 24 Aralık 1887 tarihli bir raporda her büyük devletin, Osmanlı Devletinin güçsüzlüğünden kaynaklanan bazı durumlarda, kendi tebasını korumak için başvurma hakkı olduğundan bahsedilmektedir²³⁸.

Büyük devletlerin müdahaleleri daha sonraki yıllarda Ermeni ayaklanmaları üzerine artarak devam etti. Nitekim 24 Aralık 1887 tarihli bir raporda, her büyük devletin, Osmanlı Devletinin güçsüzlüğünden kaynaklanan bazı durumlarda, kendi tebasını korumak için başvurma hakkı olduğundan sözedilmektedir.²³⁸ Özellikle İngiltere Berlin Anlaşmasına dayanarak Doğu Anadolu’da ve Doğu Rumeli’de reformların gerçekleştirilmesini istedi²³⁹.

Bağımsızlık isteyen ve bu amaçla dernekler kuran²⁴⁰ Ermeniler’in çıkardığı huzursuzluklar sonunda ayaklanmaya dönüşünce, 1894’de İngiltere Rusya ve Fransa Osmanlı Devleti’nden ıslahat isteklerini tekrarladılar ve bu üç

²³⁵ Trumpener, Ulrich, “Germany and the end of Ottoman Empire”, The Great Powers and the end of Ottoman Empire, Marian Kent, London, 1984, s. 119.

²³⁶ Fransa’nın Osmanlı Devleti üzerindeki koruma hakkı ve Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya’nın da bu halka sahip çıkma isteklerine dair rapor, 2 Mayıs 1888 de Roma’dan A.A., A.A. I ABq 175a, 1/2, A. 6107 ve Paris Le Matin Gazetesinde (20 Mayıs 1888) ki “En Syrie et dans le Levant-Les Missions etrangeres et le protectorat français” başlıklı yazı.

²³⁷ Armaoğlu, age., s. 514 ve dev.

²³⁸ A.A. Türki, 175 a, vol. 1/2, A. 16157, A. 10748.

²³⁹ F.O. 78/3747, İngiliz Büyükelçisi White’in bu konudaki 21 Kasım 1895 tarihli raporu.

²⁴⁰ Hınçak komitesi 1885’de kuruldu. Bu komite Ermeniler’in istek ve güvenliklerini gerçekleştirecek, bunu sağlayamazlarsa Osmanlı Devletine bir dış saldırı halinde, ayaklanacaklardı (Hınçak mukavelesi, md. 6, Arnakis, age., sh. 379). 1890’da da daha isyankâr ve milliyetçi olan “Ermeni İhtilalcileri Federasyonu” kuruldu.

devletin elçileri, Ermeni patrikhanesinin saptadığı esaslar dairesinde doğu vilayetleri için yeni bir ıslahat projesi hazırladılar. Proje 11 Mayıs 1895’de Osmanlı Devletine sunuldu²⁴¹. Buna göre, İstanbul’da yarısı Müslüman yarısı Hristiyan memurlardan kurulu bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyonun görevi, reformların uygulanmasını denetlemek olacaktı. Komisyon Müdürünün seçimi topluluk meclisince yapılacak, devletçe atanmayacaktı. Hristiyanların da jandarma örgütünde subay olarak görev yapmaları sağlanacaktı²⁴². Bu projeyi gören Babıâli, Almanya’nın yardımına başvurdu. Dışişleri Bakanlığından Mum von Schwarzenstein, 23. Ağustos 1895’de konuyla ilgili olarak yazdığı tavsiye mektubunda şöyle demektedir:

“Babıâli son zamanlarda sık sık Bulgar sorunu üzerine gereksiz olarak niyetimizi araştırmakta ve İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Ermeniler’e dair isteklerine karşı yardımımızı istemektedirler. Ancak, Ermeni sorununa dair korumamızı istediklerinde, Tefvik Paşa’yı, Sultan’a olan tüm sempatiimize rağmen bizim tavsiyemize çok az uydukları için Babıâliye yardım etmemizin zorlaştığı konusunda uyarmak gereklidir. Ermeni konusundaki gevşekliği hakkındaki uyarılarımızı Babıâli tamamen görmezden geldi ve Lord Salisbury’nin de Osmanlı Devleti aleyhine sert konuşmasına yol açtı. Bizim tavsiyelerimize uymaması, Türkiye’yi büyük ödünler vermek zorunda bıraktı”²⁴³.

İngiltere’nin bu projenin kabulü konusundaki kararlı tutumu, topraklarında pek çok Ermeni’yi barındıran Rusya’yı huzursuz etti. Babıâli bu projeyi reddetti. Elçi Saurma 15 Ağustos 1895 tarih ve 2409/108 Numaralı raporunda, “Dışişleri Bakanı Turhan Paşa’nın cevabının kapalı ve belirsiz olduğunu, büyükelçilerin Babıâli’ye büyük yükler yüklediklerini, fedakârlık istediklerini iddia etmiştir. Türk tarafına göre onlardan istenen reformlar, İslâmın temel yasalarına aykırılık anlamına gelmektedir.”²⁴⁴. Ancak, Babıâli, bir süre sonra yayınladığı bir fermanla gerekli ıslahatın yapılacağını vaadetti²⁴⁵. Ermeni Patriği İzmirli bunun üzerine Fransız büyükelçisi Camborn’a haklarını koruma konusundaki müdahalesi için teşekkür etti²⁴⁶.

2 Ağustos 1895’de Hariciye Nazırı Turhan Paşa, Londra Büyük elçisi Rüstem Paşa’ya çektiği telgrafta, 3 büyük devletin projesi ile padişahın egemenlik hakkı ve devletin kanun ve nizamlarını bağdaştırmak için mümkün olan herşeyi yaptıklarını, ıslahatı kontrol için Şakir Paşa’yı genel müfettiş olarak

²⁴¹ Armaoğlu, s. 404.

²⁴² Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Johannes Lepsius-ALbrecht M. Bartholdy-Friedrich Thimme, 1924, Berlin, s. 49, Belge No. 105.

²⁴³ Die Grosse Politik..., age., s. 57.

²⁴⁴ Die Grosse Politik, age., s. 58. Rapor No. 2409/108.

²⁴⁵ 14.7.1895, Bayur, age. C. I, Kısım 1, Ankara 1983, s. 86.

²⁴⁶ Lammens, age., s. 71.

atadıklarını²⁴⁷, genel af çıkartıldığını, vali ve mutasarrıflara Hristiyan yardımcı tayin edildiğini, kaymakam ve nahiye müdürlerinin tayininde din arkı gözetilmediğini, Müslümanların çok olduğu vilayetlerde istenen ıslahatın, Müslümanların onuru kırılırsa aksi netice verebileceğini belirtiyordu²⁴⁸.

Osmanlı Hükümeti verdiği sözde durarak reformları gerçekleştirirken, büyük devletler de Osmanlı üyelerden oluşan bir komisyon kurarak Babiâli'nin yaptığı reformları kontrol etmeye karar verdiler. Bu komisyonun Osmanlı üyelerinin hepsi Osmanlı tebaası Hristiyan ve Müslümanlardan seçilecek ve Sultan tarafından atanacaktı. Elçilik tercümanları yalnız aracı organlar olarak hareket edeceklerdi²⁴⁹.

Ağustos sonunda Sultan, üç büyük devletin (İngiltere Fransa ve Rusya) elçilik tercümanlarının da hazır bulunacağı bir Islahat Komisyonunun çalışmasına razı olduğunu bildirdi²⁵⁰.

İngiltere bununla yetinmeyerek, Rüstem Paşa'ya yolladığı bir memorandum ile Ermeniler için garanti verilmesini ve bu bölgede kurulacak bir uluslararası komisyonun aksaklıkları büyükelçilere haber vermesini de istedi.

Ancak Babiâli bu teklifi kabule yanaşmadı. Saurma 18 Eylül 1895 tarihli raporunda durumu açıklarken "Sultan Anadolu'da yabancı mahkeme heyeti görmektense, başka bir çözüm yolu bulmayı tercih edecektir" diyerek bu teklife neden razı olunmadığını açıklamıştır²⁵¹.

Ermeniler kendilerine arka çıkan İngilizleri desteklemek ve Osmanlı Devletini zorlamak amacıyla 30 Eylül'de İstanbul'da bir yürüyüş yaptılar, olay

²⁴⁷ Nitekim Saurma, yukarda bahsedilen raporunda, Sultan'ın ıslahatı teftiş için müşir Şakir Paşa'yı müfettişliğe atamasının olumlu olduğunu ama daha öteye giden imtiyazlar istemenin zorluğunu yazıyor. Saurma'ya göre "Sultan, kendi özel çıkarları konusunda bazı yanlış kavramlara sahiptir. Bu nedenle Avrupalı devletlerin karşısındadır. Hızlı ve bol isteklerle tatmin olmak yerine, Sultan'ı her izin için keskin söz ve tehditle mukavemetini kırarak zayıflatmak gerekir. Onu yumuşaklık, gevşeklik gösterdiği her noktada yakalamalıdır. Böylece akılcı yoldan ondan istenen herşeyi yapacaktır". Saurma 15 Ağustos tarihli raporunda, İngiliz meslekdaşı, Sir Philip Currie'nin bu konudaki düşüncelerini şöyle aktarmaktadır: "Ona göre, yapılacak baskının derecesi, Sultan'ın o istekleri yapmaya ne derece uzak olduğuyla ilgilidir. Bu baskının tatbiki halinde, Sultan önce meşhur endişesiyle kendi şahsî güvenliğini sağlamak isteyecektir. Büyükelçi ayrıca İngiliz hükümetinin Babiâli'nin yarım tedbirleriyle yetinemeyeceğini, İngiltere'nin Ermenilerin durumunu düzeltmek için reformlar yapılmasını (bu çıkarları aynı derecede elde etseler ya da etmeseler bile) sağlamak zorunda olduğunu belirtti. Lord Salisbury İngiltere'de kamuoyu tarafından bu reformların icrası için sıkıştırılmaktadır. Tüm yetkiler ise Sultan'ın elindedir ve o da müphem sözler vermektedir".

²⁴⁸ Bayur, C. I, Kısım I, s. 90.

²⁴⁹ Bkz. Die Grosse Politik, Saurma'nın 19 Ağustos 1895 tarihli mektubu. (No. 115, s. 55).

Burada Alman elçisi, bu komisyonun ne derece etkili olabileceğini, Babiâli'nin reddettiği bir tedbir karşısında bu üç devletin ne yapabileceklerini, Rusya'nın hem İngiltere ile kontrol için birlikte çalıştığını, hem de fazla baskı istemediğini yazdıktan sonra Türkiye'nin İçişlerindeki bu kontrolü hangi ülkenin direkt olarak üzerine alacağını sormaktadır.

²⁵⁰ Saurma'nın 3 Eylül 1895'de Sultan'ın bu konuda üç büyük devletin elçilerine yolladığı yazıya dair raporu, Die Grosse Politik, s. 65.

²⁵¹ Die Grosse Politik, s. 66.

kısa zamanda tutucu Müslümanların da sokağa dökülmesiyle kavgaya dönüştü. Olaylar Trabzon ve diğer illere de yayıldı²⁵². Babiâli iç güvenliğini sağlamak için aldığı tedbirler nedeniyle, Ermenileri katletmekle suçlandı. Sadrazam Sait Paşa da anılarında, olayda Ermeni Patriğinin ve diğer Ermeni ileri gelenlerinin parmağı ve büyük rolü olduğunu ima etmektedir²⁵³.

Bu olaylar üzerine İstanbul'daki büyükelçiler Ermeniler konusunda baskılarını arttırdılar ve 3 Ekimde Babiâli nezdinde protesto da bulundular. Padişah, Sadrazam Sait Paşa'yı azlederek yerine Kâmil Paşa'yı getirdi. Yeni hükümet, büyük devletlere bu konudaki eski önerilere benzer bir teklif sundu. Reichskanzler Prens von Hohenlohe, 6 Ekim 1895 tarihli yazısında, Berlin'deki Türk büyükelçisinin o gün onu ziyaret ederek, hükümetinin Ermeni sorunu hakkında İngiliz önerilerine yakın bir öneriyi üç devlete bildirdiğini, bu önerinin kabul edileceğini umduğunu ve bu öneriyi İngiltere hükümetine tavsiye etmelerini rica ettiğini bildirmektedir. Hohenlohe, bu öneriyi okuduktan sonra Türk elçisine, Sultan'ın emirlerini yerine getireceğini söylediğini yazmıştır²⁵⁴.

Nitekim, Babiâli bir kaç gün sonra, 17 Ekim'de yayınladığı ve Erzurum Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis ve Mamuret ül Aziz vilayetlerini kapsayan bir irade ile, daha önce büyük devletlerce önerilen ıslahatı yaptığını açıkladı ve üç büyükelçiye de üç gün sonra bunun birer Türkçe kopyesini verdi²⁵⁵. Bu iradeye göre, olayları çıkartan Ermeniler affediliyordu. Şakir Paşa'ya Hristiyan bir yardımcı tayin ediyordu. Her valiye aynı şekilde Hristiyan bir yardımcı atanacaktı. Kaymakam seçiminde din farkı özetilmeyecek, Doğu Anadolu'da ve Orta Anadolu'nun bazı kesimlerinde Müslim ve gayrimüslim memurların tayini ahâli nisbetine uygun olarak yapılacaktı. İdare, polis ve jandarma'daki gayrimüslim memurların sayısını "Daimi Denetleme Kurulu" tesbit edecekti. Eşit sayıda müslim ve gayrimüslim üyelerden kurulu adliye teftiş kurulları, mahkeme ve hapishaneleri denetleyecekti. Çeşitli merkezlerde mülkiyet haklarını tesbit için eşit sayıda müslim ve gayrimüslimden oluşan komisyonlar kurulacaktı²⁵⁶. Görüldüğü gibi "Doğu'da Islahat" adı altında istenen ve gerçekleşmeye başlayan şey, aslında burada bağımsız bir Devlete doğru gidişin ön koşullarının hazırlanmasıdır.

²⁵² Saurma 12 Ekim tarihli yazısında, Sait Paşa'yı ziyaret ettiğini, Paşa'nın Ermenilere yapılan tecavüzün kışkırtma sonucu doğduğunu, İstanbul'da kasıtlı planlandığını, olaylarda 25 Ermeni, 10 Müslüman öldüğünü ve 1000 askerin olayların devamını engellemek için Trabzon'a yollandığını söylediğini yazmaktadır (Die Grosse Politik, s. 73).

²⁵³ Sait Paşa, Anılar, s. 104, 109 ve devamı.

²⁵⁴ Die Grosse Politik, s. 68.

²⁵⁵ Bu durumu 22 Ekim 1895 tarihli 154 no.lu yazısında belirten Saurma, kendisine bir kopye verilmediğini yazmaktadır. Die Grosse Politik, s. 77.

²⁵⁶ Nora, age., C. IV, s. 511-514.

Bütün bunlar halkı rahatsız etmektedir. Saurma 19 Ekim 1895 tarihli yazısında, müslüman halkın yeni kurulan hükümetten memnun olmadığını, durumun Abdülaziz'in hâl edilmesinden önceki günlere benzediğini, halkın her kesiminde, memurdan askere kadar huzursuzluğun büyük olduğunu, herkesin Abdülhamid'in uzaklaştırılmasını istediğini, ama kimsenin bunun nasıl olacağını bilmediğini, Padişah'a yakın çevresinden bir tehlike gelebileceğini, İstanbul'daki diğer meslekdaşlarının onun bu yargısına katıldıklarını, Trabzon'da ise gerekli tedbirlerin alındığını yazmıştır²⁵⁷.

Prens von Hohenlohe'nin bu konuda Dışişleri Bakanlığına çektiği 21 Ekim 1895 tarihli telgrafında son derece ilginç bir saptama vardır. Ona göre, müslimlerin gayrimüslimlere karşı olan nefretini, köleliğe karşı açılan savaş kö-rüklemektedir. Köleliğin müslümanların dinlerinde yer aldığı gibi, aile yaşamlarının da bir parçası olduğunu belirten Prens, köle elde etme ya da mirasla devralmadaki zorlukların artmasının halkı rahatsız ettiğini yazmaktadır²⁵⁸.

Bilindiği gibi İngilizler aynı tarihlerde köle ticaretinin engellenmesi için de baskı yapmakta ve devlet bu konuda çeşitli tedbirler almakta idi²⁵⁹.

Saurma 22 Ekim tarihli bir raporunda ise, Türk hükümetinin resmî bir açıklamayla, "irâdenin hangi reformları kapsadığını; bununla reformların Ermeniler yararına, müslümanlar aleyhine olduğu şeklindeki Türk kamuoyunda var olan yanlış kanıyı silmenin amaçlandığını" yazmıştır. Saurma ayrıca, Türk kamuoyunun hassasiyeti nazara alınarak, bu açıklamada "büyükelçilerin eyaletlerden gelen şikâyetleri iletebilecekleri ve reformları gözleyici komisyonun kurulduğunun" zikredilmediğini de belirtmektedir. Görüldüğü gibi Osmanlı devleti yine dış baskılar ve iç tepkiler arasında kalmıştır.

Petersburg'daki Alman elçisi Prens von Radolin ise, merkeze yazdığı 19 Ekim 1895 tarihli raporda, Prens Lubanow'un kendisine "Ermenilerin huzursuzluğunun Osmanlı devletinin sonunu getirdiğini, Rusya'nın bunu engelleme çabalarının, İngiltere'nin tahrik edici hareketleriyle fayda vermediğini" söylediğini yazıyordu. Lubanow'a göre, İngiltere başındanberi reformların icrasını elinde tutmak istedi. Halbuki Sultan bunu yalnız başına gerçekleştirmeliydi. Hristiyan halk topluluklarının herbirinin özerklik için yaptıkları çalışmaları dışardan doğrudan korumak ve bu konuda mümkün olduğu kadar fazla istek kabul ettirmek, Osmanlı Devleti'nin çözülmesiyle eş anlamlı olacaktı. Çünkü, Müslümanlar, Hristiyanlar istedikleri serbestiye kavuştukları zaman çok zayıf duruma düşeceklerdi. Lubanow'a göre, Türkiye'yi tutmak,

²⁵⁷ Die Grosse Politik, s. 73.

²⁵⁸ No. 40. Die Grosse Politik, s. 74.

²⁵⁹ Osmanlı Devletinde Köleliğin kaldırılması konusunda alınan tedbirler ve yapılan çalışmalar için bkz. Bozkurt, İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik, s. 170 vd. dev.

mirası üzerinde alevlenecek kaçınılmaz kavgaları görmekten iyiydi²⁶⁰. Bu mektup büyük devletlerin Osmanlı Devletindeki özerklik isteklerini nasıl desteklediklerini açıkça göstermektedir.

Görüldüğü gibi, yıllardan beri Osmanlı Devleti'nin Ortodoks tebaası üzerinde hak iddia eden Rusya, üstünlüğünü İngiltere'ye kaptırmaktan hoşlanmamıştır. Von Hohenlohe Dışişleri bakanlığına çektiği, yukarda adı geçen telgrafda²⁶¹ “Hristiyanlara karşı genel memnuniyetsizliğin Mekke civarında bir konsolosun hayatına mal olduğunu, bunların Müslüman ruhundaki memnuniyetsizliğin görünür belirtileri olduğunu, bu korkulan tehlikeden politik olarak İngiltere'nin gayet mahir bir şekilde yararlandığını, İngiltere'nin “Rusya'nın Hristiyanları koruma bahanesiyle boğazlara inmesinden, Fransa'nın doğu'da Siyam, Hindi Çin ve Mısır'a geçmesinden” korktuğunu yazmaktadır.

Daha önce Rus müdahalelerine karşı Osmanlı Devletini koruyan İngiltere, son olaylarla kendisi Rusya'nın yerine geçmiş, Rusya'da Osmanlı Devleti'nin yıkılması halinde, kendisine bu kadar yakın topraklarda İngiliz hakimiyetini görme korkusuyla Osmanlı Devleti'ni savunma durumuna geçmiştir. Osmanlı Devleti üzerindeki kavganın konusu hep aynı kalmış, Büyük devletlerin konumu ise zamana ve devletlerin çıkarlarına göre Osmanlı Devleti'nin yanında ve karşısında yer almalarıyla sık sık değişmiştir. Ülkedeki “millet” gurupları da her fırsatta onlardan Osmanlı Devleti ile aralarında aracılık yapmalarını istemişlerdir. Saurma 13 Kasım 1895 tarih ve 186 numaralı raporunda, Ermeni Katolik Patriği P. Azarian'ın, diğer büyükelçileri olduğu gibi, kendisini de ziyaret ettiğini, Patriğin “Ermenilerin kendilerini Rusya'nın kucağına atmak istemediklerini, kısa sürede orada milliyetlerinden mahrum edileceklerine emin olduklarını, son çare olarak Osmanlı Devleti'ne baskı yapılmasını istediklerini” söylediğini, “Sultan'a ciddi bir baskı yapılması halinde Sultan'ın Müslüman halka anlayışlı ve enerjik bir çağrısı ile, aynı gün Ermenilere olan kötü davranışların duracağını” belirterek Kayzer'in yardımını istediğini yazıyordu. Rapor'a göre Patrik İngiltere'nin politikasından acı bir dille söz ediyor, “onları kendi hallerine bıraktığından bahsederek, diğer iki devletin de hiç bir şey yapmadıklarından yakınıyordu²⁶².

Şu hâlde kendileri için bu kadar olay yaratılan Ermeniler yine de memnun kalmamışlardı. Bu da, büyük devletlerin olaydaki samimiyetsizliklerinin derecesini açıkça ortaya koyan bir ölçüdür.

Yine de Fransız İngiliz ve Rus büyükelçileri Babıâli'nin bu yeni iradesine karşı duydukları memnuniyeti belirttiler. Aynı yıl sonlarında M. Ormanian'ın patrik seçilmesinden sonra ortaklık biraz yatıştı.

²⁶⁰ Die Grosse Politik. s. 76.

²⁶¹ Die Grosse Politik. s. 76. Yukarda adı geçen telgraf. Belge No. 40.

²⁶² Die Grosse Politik. s. 104-105b

1896 yılının Mart ayında Babıâli yeni bir sorunla karşı karşıya kaldı. Bulgar Prenslığıne ve Doğu Rumeli valiliğine tayin edilen Prens Ferdinand²⁶³ Pağışahtan Bulgar metropolitlerine özel beratlar verilmesini istedi. Sorun Bakanlar Kurulunda ele alındı. Buradaki bazı üyeler, Osmanlı ülkesinde bulunan dört patrik ve bir başpiskoposla, Rusya dinî meclisi başkanının Avusturya-Macaristan Romanya, Yunanistan Ruhanî başkanlarından kurulu olağanüstü dinî meclisin toplanmasını, sorunun orada çözümlenmesini teklif ettiler²⁶⁴.

Sait Paşa, bu toplantıyı düzenlemenin ülkeye yeni dertler getirebileceğini düşündü. Toplantı için İstanbul'a gelecek üyeler dinî konuların dışına çıkabilirlerdi. Ayrıca, eğer olağanüstü meclis, Bulgarlar'la Rumla'ın yeniden mezhep birliğine ve aynı kilisede birleşmelerine karar verirse, Rus Ortodoks kilisesinin gücü büsbütün artardı²⁶⁵.

Sait Paşa sadrazamlığı boyunca bu işi askıda bıraktığını, ancak kendisinden sonra bu beratların hepsinin verildiğini anılarında yazmaktadır²⁶⁶.

Yine 1896 yılının Mart ayında Girit'te Müslimlerle, gayrimüslimler arasında olaylar çıktı ve vali değiştirilerek yeni bir ıslahat iradesi yayınlandı²⁶⁷. Artık vali Hristiyanlar arasından seçilecekti.

Bu sırada İngilizler'in Ermeniler konusundaki istekleri de sürüyordu. 1895 Haziran'ında başbakan olan Lord Salisbury, 28 Haziran 1896'da İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Sadrazam Sait Paşa'ya yolladığı mesajda, Büyük Devletlerin isteklerinin kabulü için, Osmanlıların Londra Elçisi Rüstem Paşa'ya baskı yapacaklarını, Ermeniler için şimdilik özerklik değil, adalet istediklerini belirtiyordu. Doğu Vilayetlerinde yerel halkla Ermeniler arasındaki huzursuzluğun önlenmesi için bu bölgelerde Avrupa'nın güveneceği görevliler bulundurulmalıydı. Padişah bu görevlilere serbest hareket imkânı sağlamalıydı. İngiltere, Genel müfettiş Şakir Paşa'ya güvenmiyor ve Müşir Rauf Paşa'nın daha uygun olduğu düşünülüyordu. Salisbury, Almanya, İtalya ve Avusturya'nın İngiliz Politikasına engel olamayacağını, Fransa'nın Rusya'ya sadık olduğunu, Osmanlı Devletinin yaşamasının İngiltere ve Rusya ile ittifakına bağlı olduğunu yazıyordu²⁶⁷. 1896 Ağustos'unda İstanbul'da Ermeniler tekrar ayaklandılar²⁶⁸. İngiliz elçisi P. Currie, Fransız elçisi Cambon, Rus el-

²⁶³ Prenslık ve valilik tercih fermanları ve Rumeli vilayetlerinde yapılacak ıslahat hakkında ferman. Nora, age., IV, s. 538. Reşat Ekrem, age., s. 240.

²⁶⁴ Sait Paşa, Anılar, s. 71.

²⁶⁵ Sait Paşa, s. 72.

²⁶⁶ Sait Paşa, anılarında Bulgarların bir camiye kiliseye çevirmek istediklerini, konuyu Berlin anlaşmasına katılan devletlere götürerek, gerekirse Bulgar hükümetine karşı şiddet kullanılacağı konusunda onaylarını aldığını yazmaktadır.

²⁶⁷ Bayur, age., s. 105. Giritte 1897'de çıkan ayaklanmalar ve Osmanlı-Yunan savaşı sonunda Osmanlı Devleti, Girit'in tarafsız ve özerk olduğunu kabul etti.

²⁶⁸ Sait Paşa, age., s. 96.

çisi Nelidow, 24 Ekim 1896'da verdikleri bir nota ile, Babıâli'den doğu vilayetleriyle ilgili reformların Ermeni nüfusun çok olduğu bütün kazalarda uygulanmasını, reformların tüm Osmanlı uyrukları için eşit şekilde ve kamu yararı gözönünde tutularak gerçekleştirilmesini, valilerin idareleri sırasında bu önerileri gözönünde tutmalarını, bunun milletler için çok önemli olduğunu, atanan valilerin bunu sağlayıp sağlayamayacağı konusunda büyük devletler elçilerinin fikir ileri sürebilmelerinin kabulünü istediler²⁷⁰.

Yeni notalar verilmesinden korkan II. Abdülhamit Alman İmparatorundan büyükelçilerin, kendisine ıslahat isteklerini gayriresmî olarak iletmelerini sağlamasını istedi²⁷¹.

II. Abdülhamit kendi büyükelçilerine yolladığı telgraflarda ise 16.11.1896 ve 24.12.1896 tarihli genelgelerle yapılan ıslahatı sayarak (valilere Hristiyan yardımcıları tayin edilmesi, isyan sırasında idama mahkûm olanların kalelere sürgün edilmesi gibi),²⁷² Osmanlı Devleti'nin durumunun yabancı hükûmetlere iletilmesini istedi.

Bu arada Kutsal Yerler sorunu da tekrar gündeme geldi. Rusya Kudüs'teki Rus kilisesini maddeten destekliyordu. 1882'de Suriye ve Filistin'deki Ortodoks kiliselerini desteklemek ve Rusya'da çalışmak isteyen Hristiyan Araplara burs sağlamak amacıyla bir Kutsal Yerler Derneği kurulmuştu. İngilizler de Kudüs'teki Anglikan piskoposlarının sayısını arttırarak Süveyş kanalına çok yakın olan Filistin'i etkileri altında tutmaya çalışıyorlardı²⁷³.

Osmanlı Devleti ise bu bölgedeki tarafsızlığını koruyordu. Nitekim Patriklere yolladığı beratlarda bu tutum açıkça görülebilir:

16 Rebiülevvel 1315 (1897) de II. Abdülhamit'in Damianos'u Kudüs patriği tayin eden beratında, seçim onaylanıyor ve onun kutsal yerlerdeki Roman bölümlerinin patriği olduğu, kendinden önceki patriklerin yetkilerini kullanabileceği, dinî yetkilileri cezalandırma yetkisi, evlenme, boşanma, miras meselelerinde, kendi hukuklarına göre yetkili oldukları, manastır ve kiliselere padişahın emri olmadan arama için girilemeyeceği ve rahatsız edilemeyecekleri, vergi toplamak için yolladığı kişilere yerel yöneticilerin karışamayacakları, tehlikeli bölgelere seyahat ederlerken silâh taşıyabilecekleri belirtiliyordu²⁷⁴.

Almanlar da Kutsal Yerler sorununa bu yıllarda karıştılar. 1898'de İstanbul'da II. Abdülhamid'i ziyaret eden II. Wilhelm, daha sonra Kutsal Yerlere

²⁶⁹ Sait Paşa, age., s. 124-125.

²⁷⁰ Nora, age., C. IV, s. 519-520.

²⁷¹ Bayur, age., s. 107.

²⁷² Bayur, age., s. 107.

²⁷³ Frazee, age., s. 307.

²⁷⁴ Tam metin, Luke, age., s. 99-10h.

gitti ve 31 Ekim'de bir Alman Protestan kilisesi açtı. 1 hafta sonra Şam'da kendisini karşılayan yerel ulemaya 300 milyon Müslüman'ın kendi dostları olduğunu söyledi²⁷⁵.

1901 Ekim'inde Kudüs'teki ünlü Kamâme kilisesinde Rumlar'la Katolikler arasında çıkan bir anlaşmazlıkta yaralanan yabancı rahiplerden ikisinin Alman olması, bu soruna Almanya'yı biraz daha karıştırdı. Alman elçiliği yaralıları himaye hakkının kendisinde olduğunu belirterek, Fransa ile ilgili status quo'nun bu durumda geçerli bulunmadığını iddia etti. Sorun, Padişah'ın Alman isteklerinin yerine getirilmesi yolundaki iradesiyle daha da büyüdü. İtalyan elçisinin yaralılar arasında İtalyan rahipler de bulunduğunu ileri sürerek, bunların İtalyan konsolosunca korunacaklarını bildirmesinden hemen sonra, Fransa elçisi bu bölgede anlaşmalarla kendilerine verilen haklara aykırı tutumundan dolayı Babîlî'yi protesto etti²⁷⁶. Görüldüğü gibi İtalya da bu tutumuyla en az diğer devletler kadar Osmanlı Devleti ile ilgilendiğini ortaya koyuyordu. Nitekim 1898 sonlarından itibaren Makedonya'da ihtilâl hazırlıkları başlayınca, İngiliz elçisi ile birlikte İtalyan elçisi de Alman büyükelçisine başvurarak Padişah'tan ıslahat yapılmasının istenmesini bildirdiler²⁷⁷. Alman Dışişleri bakanının bu başvuru üzerine yaptığı yorum son derece ilginçtir. Bakan, Makedonya'lıların büyük devletlerin bu işe karıştıklarını duymaları hâlinde ihtilâlin çıkmasının mutlak olduğunu belirtir. Bu da açıkça Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim ayaklanmalarında büyük devletlerin rolünün ne kadar büyük olduğunu gösterir.

1902 yılında Makedonya sorunu patlak verdi. 21 Eylüldeki ayaklanma üzerine, 12 Aralıkta yayınlanan "Rumeli Vilâyetleri Hakkındaki Talimat"la, jandarma ve poliste Hristiyanların da bulundurulması, henüz nizâmîye mahkemelerinin, kurulmamış kasabalarda, hemen kurulması ve üyelerinin yarı yarıya Hristiyan olması kabul edildi.

21 Şubat 1903'de Rusya ve Avusturya Makedonya için sundukları "Vienna Islahat Programı"nda jandarmaya Müslüman ve Hristiyanların nisbetlerine göre insan alınmasını, Hristiyan köylere Hristiyan bekçi verilmesini istediler. Osmanlı Devleti bunu da kabul etti.

²⁷⁵ Trumpener, age., s. 112.

²⁷⁶ Sait Paşa, age., s. 213-214. Fransa, 1740 Kapitülasyonunun 65. md. deki "Bir Fransız veya bir Fransız koruması altında bulunan kişi, cinayet veya herhangi bir suç işlemişse ve adaletin yerini bulması istenmişse, imparatorluğunun kadıları ve görevliler, ancak sefir, konsolos veya bunların yerine görevlendirilmiş olanların huzurunda işlem yapabilirler" şeklindeki hükümden yararlanarak, Fransızların davalı ya da davacı olduğu olaylarda, Fransız konsolosluk mahkemelerinin yetkili olduğunu savunuyordu. F. Rey, *La Protection diplomatique et Consulaire dans les Echelles du Levant et de Barbarie*, Paris 1899, s. 437, Thobie, Jacques, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1977.

²⁷⁷ Bayur, age., s. 140.

Ağustos ayında çıkan yeni ayaklanma üzerine, İngiltere Makedonya'ya Hristiyan bir vali tayin edilmesini istedi. Avusturya, Rusya ve İngiltere ortak bir bildiriyle bu bölgede ıslahat yapılmasını gerektiğini belirttiler²⁷⁸. 15 Eylül 1907'de İstanbul'daki Rus ve Avusturya büyükelçileri bu konuda bir ıslahat projesi hazırladılar. 1908'de de İngiltere konuyu tekrar gündeme getirdi²⁷⁹.

Görüldüğü gibi, Büyük Devletler, Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapacakları bir sorunu bulmak için fazla yorulmamaktaydılar.

V. Gayrimüslimlerle İlgili Fikrî Faaliyetler

Tanzimat döneminde çeşitli reformlar gerçekleştirilirken, yenilikçi devlet adamları ülkedeki heterojenliğe bir çare bulmayı düşündüler. Gerçekten Sırbistan, Eflak, Boğdan, Mısır, Tunus değişik derecelerde özerktiler. Merkezî hükümet bazı Arap bölgelerinde kontrolünü tamamen yitirmişti. 36 milyonluk nüfusu, Türkler, Araplar, Slavlar, Rumlar, Romenler, Arnavutlar, Ermeniler ve Yahudiler teşkil ediyordu.

Bu nedenle Reşit, Âli, Fuat ve Mithat Paşa'lar "Osmanlılık" akımını bir ideoloji haline getirdiler. Buna göre, devletin birlik ve bütünlüğünü sağlamak, tehlikeleri savuşturmak için uyruklar arasında din farkı gözetmeksizin eşitlik gerçekleştirilmeliydi. Böylece gayrimüslim tebaanın isyanları, bağımsızlık istekleri önlenecek, birleşmiş bir Osmanlı toplumunun kurulması sağlanacaktı.

Ancak bu akım, "uluslar" arasındaki önce dinî sonra "ulusal" farklılıklardan oluşan buzları eritemedi. Osmanlılık akımını öngördüğü eşitliği sağlamak için gayrimüslimlere verilen imtiyazlar Hristiyan nüfus arasında yayılan milliyetçilik isteklerini bastıracağı yerde arttırdı ve güçlendirdi. Ayaklanan Sırp, Romen ve Rumları, Bulgar ve Ermeni'ler izledi. Üstelik Cemaat şeflerinin otoritelerine zarar getirebilecek olan bu akıma karşı çıkmalarına rağmen.

Müslümanlar ise henüz gayrimüslimlerle eşitlik fikrine bile hazır değilken, onlara verilen bu imtiyazlardan rahatsız oldular.

1867'de kurulan "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"de Osmanlıcılık akımını benimsedi.

Bu cemiyetin kuruluş programının 1. md. de "Müslüman ve Hristiyan tebaanın ıslahına çalışmak" temel bir faaliyet prensibi olarak benimsenmişti²⁸⁰. Anayasal bir rejimi isteyen bu gurup romantik milliyetçiydi. Ali Suavi, "Bugün Osmanlı Devleti"ndeki insanların tek bir milliyeti vardır: Osmanlı", der-

²⁷⁸ Bayur, age., s. 173.

²⁷⁹ Bayur, age., s. 282.

²⁸⁰ Tunaya, T.Z. age., s. 93. Görüldüğü gibi burada Osmanlı deyimini, yalnız müslümanları ifade etmek için kullanılmaktadır.

ken, Mustafa Fazıl Paşa “Müslüman, Katolik, Rum, Ortodoks olmak kamu hizmetinde görev almak için önemli değildir. Önemli olan ehliyet ve vatanseverliktir” diyordu²⁸¹. Böylece devletin tüm tebaası din ve etnik kökenlerine bakılmaksızın Osmanlı olacaktı. Ayrıca vatanseverlik kavramı din ve milliyetçilik duygularının üzerine çıkartılarak ülke halkı bir bütün haline getirilecekti. Ancak geleneksel Türk ve İslâm kültürünün muhafazasını da savunan bu gurup, hükümetin resmî reform programına, Hristiyanlara çok fazla imtiyaz verildiği ve Avrupa devletlerine ülkenin iç işlerine karışma fırsatı yaratıldığı iddialarıyla karşı çıktı. Onlara göre reformlarla İslâm hukuku ve kültürü yara almıştı. Özellikle derneğin en etkili yazarlarından olan Namık Kemal ve Ziya Paşa reformları eleştirdiler.

Namık Kemal 1872’de yayınlamaya başladığı İbret gazetesinde, Tanzimat’ın can, mal, ırz güvenliği için değil, devletin hayatını temin için çıkarıldığını yazıyordu²⁸². Hürriyet gazetesinde ise Rumlarla Ermenilerin patrikhaneler sayesinde bir dereceye kadar zulümden masun olduklarını, mekteplerinin düzenli olduğunu, Müslümanların ise zulme karşı bir koruyucudan ve eğitimden mahrum oldukları için gelişemediklerini yazıyordu²⁸³. Ona göre, İslahat Fermanı’nda Hristiyanlara bazı müsaadeler verilip, bunların Paris anlaşmasına ithaliyle, Padişah namına bu ıslahat vaadedilmiş ve Avrupa devletlerine de nezaret hakkı verilmişti²⁸⁴. Namık Kemal, gayrimüslimlerin tanıklık ve mahalle içinde mal almaları konusunda hakları olmadığını, ama Müslümanların da patrikhane gibi koruyucuları bulunmadığını, Hristiyanların ıslahat ihtiyaçlarının Müslümanlardan az olduğunu, üstelik vatanın her türlü menfaatinden ortak yararlandıkları halde vatan uğruna kan dökmediklerini, belirtiyordu. Namık Kemal, gayrimüslimlerin kamu hizmetinde çalışmaktan ne gibi kârları olduğunu soruyor, onlar vatanlarını korumadıkça, onlara verilecek hakların da ihtilâfı arttıracığını yazıyordu²⁸⁵.

Ziya Paşa ise Hristiyanların verilen eşitlikle istenilen düzeye varmasalar bile Müslümanları fersah fersah geçtiklerini, tüm Avrupa devletlerinin bunlara kanat gerdiğini, Hükümetin bunu sağlamak için Müslümanların haklarını koruma vazifesini feda ettiğini, gayrimüslimlerin sefaretler, patrikhane, “millet” meclisleri ve eyâlet meclislerindeki üyeleri tarafından korunduklarını, masum bir Müslümanın hakkını kimsenin korumadığını, Müslüman için 6, 8, 10 bin kuruş olan askerlik bedelinin gayrimüslimler için 40-50 kuruş

²⁸¹ Davison R.H. “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality, in the Nineteenth Century.” The American Historical Review, Vol. LIX. No. 4, July 1954, s. 862.

²⁸² Sungu, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”. Tanzimat, s. 778.

²⁸³ Sungu, 793. Hürriyet, 12 Temmuz 1869, No. 55.

²⁸⁴ Hürriyet Gazetesi, No. 12. 14 Eylül 1868.

²⁸⁵ Kuntay M. Cemal, N. Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I. İstanbul, 1944, s. 184-186.

olduğunu, askerde Müslümanların telef olduğunu söyleyerek, “eşitlik bu mu? diye soruyordu. Ona göre Müslümanlar da aynı şekilde imtiyazlardan yararlanmalıydı²⁸⁶. Ziya Paşa, Âli ve Fuad Paşaların siyasetlerine hücum ederken de “halkı müslümanlık taassubundan kurtarmak için az mı himmet ettiler? İşte ticaret mahkemeleri ve temyiz hukuk meclisleri yapıp, şariat mahkemeleri yalnız karı-koca, nikâh ve miras gibi sırf umur-u mezhebiyeye dair işlere münhasır kaldı” demektedir²⁸⁷.

Hükümeti, “eşitlik” için İslam hukukuna ve geleneklerine aykırı davranmakla, Müslümanları korumamakla, Avrupa Devletlerinin müdahalelerine yol açmakla veya engel olamamakla suçlayan Yeni Osmanlı’lar, sonunda ülkeden kaçmak zorunda kaldılar. Çünkü bu akımın taraftarlarına göre, hazırlanacak bir Anayasa ile din farkı gözetmeksizin, tüm Osmanlı vatandaşlarının temsilcilerinden oluşan bir Meb’uslar Meclisinin kuruluşu gerçekleştirilecek, böylece mevcut suistimallerin önüne geçilecek, hükümet ve idare mekanizmaları üzerinde fertlerin hepsine denetim hakkı sağlanmış olacak, siyasî ve hukukî eşitlik, hürriyet ve adalet her yerde hâkim bulunacak, memlekette her yönden “müttehit ve mütesanid bir Osmanlı milleti” teşekkül edecek, Devletin insan unsurunu teşkil eden elemanlar arasında bir birlik kendisini gösterecek ve bütün bunların sonucu olarak Hristiyan unsurlar artık yabancı devletlerin himayesini istemeyeceklerdi²⁸⁸. Ancak anayasal düzeni o günkü şartlarda padişaha kabul ettiremezlerdi. Ama ortaya attıkları fikirler 1876 anayasasında gerçekleştirildi, Anayasal eşitlik kavramları ülke yaşamına girdi.

II. Abdülhamit ise Osmanlılığın ülkeyi zayıflatıcı etkileri olabileceğini düşündü. Anayasa istekleri ülkeyi yıkabilirdi. Üstelik Osmanlıcılık ilkesi halkı birleştirmemiş, azınlık isteklerini de körüklemişti. Bu nedenle Türk-Rus savaşını bahane ederek parlamento’yu tatil etti ve Panislamist bir politika izledi. Onun kurduğu otokratik rejim 1889’da Osmanlı’lığı savunan ve Genç Osmanlı’ların mirasçıları sayılabilecek “Genç Türkler” Hareketine sebep oldu.

²⁸⁶ Sungu, s. 802 ve dev. Hürriyet Gazetesi 5 Teşrinievvel 1868, No. 15.

²⁸⁷ Sungu, sh. 815. Hürriyet, 1869, No. 35.

²⁸⁸ Okandan, Amme Hukukumuzun ana hatları, s. 221.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMATTAN İTİBAREN ÇIKARTILAN YASALARDA GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN DÜZENLENİŞİ

I. Vilayet Nizamnamesi

Batılı ülkeler Islahat Fermanına dayanarak idarî bir düzeltime gidilmesini istiyorlardı. Onlara göre, ezilen gayrimüslimlerin kurtarılması, müslümanlarla eşit şartlar altında mülkî idareye katılmalarıyla mümkündü. 1859'da Avrupa Devletlerinin, Osmanlı devletinin Avrupa eyâletlerinde uluslararası bir komisyon aracılığıyla tahkikat teklifi, Babıâli'ce reddedilmiş ve sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa yukarıda da belirtildiği gibi bu nedenle 1860'de söz konusu eyâletlere giderek tebaanın şikâyetlerini dinlemek zorunda kalmıştı. Bir yıl sonra sadrazamlığa getirilen Fuat Paşa, vilâyetlerin tanzimini gerçekleştirmek istiyordu¹. Böylece hazırlıklara başlandı ve “Vilâyet Nizamnamesi” adıyla 1864 yılında neşredildi².

Nizamname'nin “Vilâyet'in umur-i hususiyesi” adlı faslına göre, her vilâyette bir meclis-i umumî bulunacaktı. Bu meclisin başkanlığını merkezden atanan vali yapacak, üyeleri de ikişer müslüman ve gayrimüslimden oluşacaktı. Ayrıca her sancak ve kazada da yine müslim ve gayrimüslimlerden oluşan idare meclisleri³ kurulacaktı.

Bu nizamname ile müslüman ve gayrimüslim halkın idareye katılması sağlanıyor ve böylece dış müdahaleler önlenmek isteniyordu.

Bu nizamname önce Tuna vilâyetinde denendi⁴.

Pilot olarak bu bölgenin seçilmesinin nedeni, âdil bir idare kurularak, sık sık ayaklanan Bulgarların özerklik çabalarının önüne geçilmek istenme-

¹ Cevdet Paşa, Maruzat, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, No. 10 (87). s. 269.

² 1. Tertip Düstur. C. I, s. 608; Aristarchi, C. 2, s. 273-295.

³ 1863'de boş bir toprakta tarla açan bir zimmîden, bir toprak ağası, bu toprağın kendisine ait olduğunu söyleyerek para istemiş, çiftçinin şikâyeti üzerine dava Liva idare meclisine gitmiş, Ağâ, davet edildiği meclise gitmediği gibi, arazi memurunu da tehdit ederek hükümet aleyhine konuşmuş ve Travnik'e sürgün edilmişti (Cevdet Paşa, Tezâkir-i Cevdet, 21-39, s. 6).

⁴ Karal, age., C. VII, sh. 152-154. Bu vilâyet Ruscuk, Vidin, Niş eyaletlerinin birleştirilmesi ile oluşturulmuştu. Bosna'da düzenlenen Arazi Nizamnamesi ise müslümanlar-zimmîler arası toprak ihtilaflarını önleme amacına yönelikti. Cevdet Paşa, yarıcılık koşullarını düzenlemek üzere kurulan komisyonda 2 Katolik ve iki ortodoksun da üye olduklarını yazar, Cevdet Paşa, age., s. 8.

sindendi. Valiliğe tayin edilen Mithat Paşa üç yıl başarılı çalışmalar yaptı. Vilâyetin gelirleri kısa zamanda arttı. Genel mecliste müslim ve gayrimüslimler eşit sayıda temsil edildiler ve düzenli olarak toplandılar. Müslümanlarla gayrimüslimler karışık okullarda okudular.

1865'den itibaren Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da Tuna vilâyeti örnek alınarak yeni vilâyetler kuruldu. 1867'de "İdare-i Umumîyeyi Vilâyet Nizâmnamesi" çıkartılarak tüm ülkede uygulamaya başlandı. Neşredilen İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi'yle validen muhtara kadar mülkî memurların yetki ve sorumlulukları tesbit edildi ve meclisin görevleri arttırıldı⁵.

1876 Nahiye Nizamnamesinde öngörülen nahiyeler ise her bölgede kurulamadı ve meclisler tam çalışmadı. Bunda konsolosların zimmîler yararına sürekli müdahalelerinin de büyük payı oldu.

1876'da Anayasanın herkesin eşitliğini ilânı ile yeni bir vilayetler yasası üzerinde çalışmalar yapıldı.

II. Abdülhamit, meclisin kabul ettiği vilayetler kanununu veto etti. Bir süre sonra da meclisi dağıttı.

15 Mart 1913'de İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu ile idarî bölünmede değişiklik yapılmamış, sadece iş bölümü genişletilmişti.

II. Nizâmiye Mahkemelerinin Kuruluşu

Tanzimattan sonra müslim-gayrimüslim tüm vatandaşların eşitliğinin ve her iki guruba da uygulanacak kanunların kabulü, bu kanunları uygulayacak mahkemelerin kurulmasını da gerekli kıldı. Dinî esaslara dayanan şeriye mahkemelerinin yeni kanunları uygulaması mümkün değildi.

Tanzimattan sonra kabul edilen ilk kanun, 1840 tarihli Ceza Kanunuydu. Bu kanunun "mukaddime"sinde, Osmanlı Tebaasından olan herkesin istisnasız eşitliğinden ve can, mal, ırz, namus dokunulmazlıklarından söz ediyordu. "Hatime"de de ehli islâm ve milli saireden olanlar hakkında istisnasız olarak bu kanunun uygulanacağı belirtilmişti..

Kanunun katil cürmünden bahseden 1. faslının 1. maddesinde de, vezirle çobanın bir olduğu ve çobanın canına kasteden vezir hakkında kısas uygulanacağı belirtilerek eşitlik ilkesine bir kere daha değinilmiştir. Bu kanun 1851 ve 1854'de değiştirildi. 1854'deki değişiklikte de müslim ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile Osmanlılar ve yabancılar arasında Ceza Hukukuna iliş-

⁵ 1880 Haziranında. bu yasaları tadil etmek üzere bir komisyon kurulmasına karar verildi. Bu komisyon 1864 ve 1870 nizamnamelerini esaslı surette değiştiren bir layiha hazırladı. Ancak tatbik edilemedi. 1913'de "İdare-i Umumiye-i Vilayet" adlı muvakkat kanunun neşrine kadar 1870 nizamnamesi yürürlükte kaldı. Onar, S.S., İdare Hukukunun Umumi Esasları.İstanbul 1952, s. 557.

⁶ Testa, I. de, T. Recueil des traités. Paris. 1864-1901. Vol. V, s. 150-154; 24 Şubat 1854 tarihli ferman.

kin davaları görecekt tahkikat meclisleri düzenlendi⁶. Buna göre, meclisler haftanın belli günlerinde toplanıyor ve Ceza Kanunnamesine göre davalar görölüyordu.

İngiliz elçisi Lord Straford de Redcliffe, 20 Kasım 1854'de Tarabya'dan İngiliz konsoloslarına yolladığı sirkülerde, Osmanlı hükümetinin son aylarda çok önemli ve enerjik kararlar aldığını, bunlardan birinin Ceza Hukuku'nda ki düzeltmeler olduğunu ve özellikle Sultanın tüm vatandaşlarının tanıklıkta eşit tutulduğunu belirtmişti⁷.

1858'de ise⁸ Fransız Ceza Kanunnamesi büyük değişiklik ve ilavelerle kabul edildi.

Tanzimat'ın ilanı ile ticaret ve ceza davalarına bakmak üzere karma mahkemelerin oluşturulacağı da açıklanmıştı.

1846'da İstanbul'da kurulan karma ticaret mahkemesi müslim gayrimüslim arası ve farklı mezhepteki gayrimüslimlerarası davalara bakacaktı. Bunlar, Osmanlı uyrukları ile yabancılar arasındaki davaları da görecekti. 1848'de bu mahkeme geliştirildi. Daha sonra diğer büyük şehirlerde de açıldı.

1850'de yine Fransa'dan esinlenerek Kanunname-i Ticaret çıkartıldı⁹. 1862'de Ticaret Usul Kanunu yayınlandı¹⁰. Nizamiye mahkemeleri hâlâ varlığını koruyan ve özellikle medeni hukuka ilişkin davalara bakan şeriat mahkemeleri ile, doğrudan cemaatlere bağlı olan cemaat mahkemelerinin yetkileri dışında kalan hukuk ve ticaret davalarına bakıyordu.

1858'de Arazi Kanunnamesi çıkartıldı. 119. maddede din ayrılığının âdi ve şer'i intikal'e engel olacağı, böylece mirî arazi mutasarrıfı ile intikal ve tapu hakkı sahibi arasındaki din ayrılığının intikal'i engelleyeceği hükme bağlanmıştı. Ancak farklı dinlere mensup gayrimüslimler arasında din ayrılığı intikal manii değildi¹¹.

1864 tarihli Vilâyetler Nizamnamesi ile her nahiyede ihtiyar meclisi, kaza merkezinde bir Deâvi meclisi, sancak merkezlerinde hukuk işleri için "Meclisi Temyiz-i Hukuk" ve "Meclis-i Cinayet", vilayet merkezlerinde Divan-ı Temyiz-i Hukuk" ve "Mecl-i Kebiri Cinâyet" adıyla istinaf mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerde müslim ve gayrimüslimler ortak görev yapacaklardı. Daha sonra vilayet mahkemelerindeki bu daireler birleştirilerek (Hukuk ve cinâyet) Divan-ı Temyiz oluşturuldu. Bu yeni mahkemelerde şeriat, cema-

⁷ Tam Metin Eichman, age., s. 433, Belge No. XI.

⁸ Düstur I, C. 1, s. 537.

⁹ Düstur, 1. s. 375.

¹⁰ Düstur, 1, s. 780.

¹¹ Bkz. geniş bilgi için, Cin, Halil, Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü, Ankara 1969, s. 236 vd.; Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, Ankara 1979, s. 43.

at, ticaret ve konsolosluk yargı yetkilerinin dışında kalan olaylarda Müslümanları ve gayrimüslimleri yargılayacaktı. Böylece “Nizamiye Mahkemeleri” kuruldu.

Yeni uygulamaya göre mahkeme ilâmları Türkçe yazılacak, ancak mahkemenin bulunduğu yerdeki halk çoğunluğunun konuştuğu dillere de tercüme edilecekti.

Böylece Avrupa’da yaygın olan “gayrimüslimlerin adalet önünde haksızlığa uğradıkları” düşüncesi, nizamiye mahkemelerinin kuruluşu ile engellenmek istenmişti.

1868’de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrıldı: Şura-yı Devlet ve en yüksek adlî mahkeme olarak Divan-ı Ahkâmı Adliye kuruldu¹². Bu mahkeme dinî hukuka giren konularda yetkili değildi. Ticarî işler dışında hukuk alanındaki davaları görece mahkemelerin, yani nizamiye mahkemelerinin en üst organı idi. Aynı yıl nizamiye mahkemeleri yeniden düzenlendi¹³. Her nahiye-de Sulh mahkemesi olarak görev yapacak ve en az 3 en çok 12 üyeden oluşan ihtiyar meclisleri kuruluyordu. İmam ve ruhanî şefler ihtiyar meclisinin tabii üyesi olacaktı. Üyeler Müslümanlar ve gayrimüslimler arasından seçilecekti. Kazalarda kadı’nın başkanlığında 3 Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan Meclis-i Deavi’ler, sancaklarda ise yine kadı’nın başkanlığında üç Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan 6 kişilik hukuk ve ceza meclisleri kuruluyordu. Sancak mahkemeleri alt kademe mahkemeleri için istinaf mahkemesi görevini sütlenmişlerdi. Vilayetlerde Meclis-i Cinayetler kuruldu. Bu mahkemelerde üyeler bölge halkı tarafından seçiliyordu.

Bu nizamnameyle Fransız mahkemeleri teşkilâtı örnek olarak alınmıştı. Köylerdeki ihtiyar heyetlerine kıymeti 150 kuruşu geçmeyen davaları halletmek yetkisi verilmişti. Bu mahkemelerin görevlerini lâıykıyla görebilmeleri için Adliye Teftiş Makamı kuruldu¹⁴.

1868’de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’nin ikiye ayrılmasıyla kurulan ve müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan Şurayı Devlet’in yetkilerine, her çeşit kanun, tüzük tasarılarını incelemek de dahildi. Şu halde ilk kez Müslümanlar yanında gayrimüslimler de ülkede geçerli hukuk kurallarının yapılmasında aktif olarak rol alacaklardı.

10 Mayıs 1868’de Şura-i Devlet’in¹⁵ açılış töreninde Sultan Abdülaziz, eski kanunlarla ülkenin işlerinin yürütülmesinin mümkün olmadığını belirttik-

¹² Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi, Düstur. I. Tertip. C. 4, s. 235

¹³ Mehakimi Nizamiye Teşk. Kanunu. Düstur. F.C. 4, s. 235 (1878).

¹⁴ Sava Paşa’nın 5 Kanunusani 1880’de yabancı elçilik tercümanlarına gönderdiği tahrirat, Young, George, Corps de Droit Ottoman, Oxford, 1906, C. VII, s. 176.

¹⁵ Kanun tasarılarını inceleme, hazırlama, uygulamasında görüş bildirme, yargılama yetkileri vardı.

ten sonra, yukarda da belirttiğimiz gibi mezhep farkı gözetilmeden bütün tebaanın aynı vatanın evlatları bulunduğunu, mezhep ihtilaflarının Osmanlı tebaasını ayırmaması gerektiğini, herkesin dinî inançlarında serbest olduğunu açıklıyordu. Şura başkanı Mithat Paşa idi. 41 üyeden 28'i müslümandı¹⁶. Böylece gayrimüslimler de kanunların konulması ve uygulanmasında söz sahibi olabiliyorlardı.

Şura'nın kuruluşu üzerine Hristiyan cemaat reisleri saraya giderek Padişaha şükranlarını sundular. Şeyhülislâm, Şura'yı oluşturduğu için Abdülaziz'in önceki padişahlara göre üstün bir harekette bulunduğunu ifade etti.

Tutucu Müslümanlar Hristiyanlara devlet teşkilatında yer verilmesini hoş karşılamazken, Batılı elçiler Hristiyan tebaadan Şura-i Devlet'e yeterince üye alınmadığından şikayet ettiler¹⁷. Bu arada, zimmîlerin Müslüman mahallelerinde ev alamıyacaklarına ilişkin yasağın hâlâ devam etmesi ise ilginçtir. 1872 tarihli bir tezkere'de¹⁸, bazı Müslümanların, Müslüman mahallesindeki evlerini sonradan bir Müslüman alıcı çıkarsa satmak koşulu ile, borç aldıkları gayrimüslimlere borçları karşılığında sattıkları belirtilerek, bu konudaki yasağın hâlâ devam ettiği hatırlatılmaktadır. Tezkerede Müslümanların sonradan şer'i mahkemeye, şartla ferağın muteber olmadığı gerekçesiyle başvurdukları, bunun da şikayet konusu olduğu belirtilerek müfsit şart içeren bu tip davalara ne şer'i ne de nizamiye mahkemelerinde bakılabileceği açıklanmıştır.

Batılı ülkeleri Osmanlı yargılama sisteminde en fazla ilgilendiren konulardan biri de, gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmemesi idi. Müslüman olmayanların şahitlikleri Müslümanlara karşı değil, sadece gayrimüslimlere karşı geçerliydi¹⁹.

Genellikle zengin gayrimüslimler, fakir Müslümanlara karşı davalarını kazanıyorlardı veya Müslüman şahit tutuyorlardı²⁰.

¹⁶ Karal, C. 7, s. 148.

¹⁷ Karal, C. III, s. 149.

¹⁸ "Teba-i gayrimüslimeye ferağ olunan menazilden dolayı açılan davaların mahkemede men'i istimai hakkında fi 3 Mayıs 1289 (1872) tarihli teskere", Düstur. I. Tertip. C. 4, s. 375.

¹⁹ Köstence'de Konsolos F.T. sankey'den 1 Nisan 1867 tarihli rapor. Atina konsolosu R. Wilkinson aynı tarihli raporunda bunun nedenini kadının şeriata aykırılıktan korkması olarak açıklıyor. Belge No. 4.

²⁰ Zengin Türkler de fakir Türklere karşı davalarını kazanıyorlar" Porter. J. Observations on the Religions Law, Government and manners of the Turks, vol. II, London MDCCLXVII, s. 12. The Old Turkey and the New, s. 59, 60; Duda, W.H. Von Khalifat zur Republik, Wien. 1948. s. 14; Ma'oz. s. 196. Turkey in Europa, The Concular Archives, s. 219. Larnaka Konsolosu T.B. Sandwith. 15 Nisan 1867 tarihli raporunda "Zengin bir Hristiyanın fakir bir Müslümana karşı davayı kazanabileceği (s. 219), Hristiyanların genelde zengin, iyi okumuş olup davaları kazandıkları, Hristiyanların şahitliklerinin Kıbrıs'ın başkenti Lefkoşe'deki Meclis-i tahkik (daha çok suç ve polise ilişkin olaylarda) ve Larnaka'daki Ticaret Meclisininde kabul edildiğini, bunların üyelerinin yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan oluştuğunu, Ticaret Meclislerinde önemli konsoloslukların birer delegesi olduğunu" yazıyor. Demek ki sorun din ayrımı değildir. Mahkemelerde konsolosların delege bulundurmaları da ilginçtir.

İngiliz konsolosluk raporlarından, Hristiyanların şahitliklerinin 1856'dan itibaren kabul edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu, kuşkusuz tüm ülkede bir anda olmamıştır.

Bir İngiliz raporunda, Edirne Ceza Mahkemesinin açılışında, “bir Rum papaz'ın önünde Hristiyanların yemin ederek şahitlik edebileceklerinin belirtildiği” yazılıdır²¹. Selânik konsolosu Calvert²² ise bir Hristiyanı öldüren Müslümanın, Hristiyan şahitle yargılandığını bildirmiştir. 18 Ekim 1860 tarihli bir başka raporda ise sadece ilk derece mahkemelerinde Hristiyanların şahitliğinin kabul edildiği yazılıdır²³. Şu halde gayrimüslimin şahitliklerinin kabulü bölgeden bölgeye, hakimden hakime değişmiştir. Bu arada İngiliz diplomatlarının bu konuda hükümete baskı yaptıkları da, bazı raporlardan anlaşılmaktadır²⁴.

Bu arada, daha önce Hariciye Nezaretinin baktığı cemaatlerle ilgili işler de 1295 (1879) tarihli bir nizamname ile Adliye Nezaretine verilmiş ve nezaretin ismi de Adliye ve Mezâhib Nezareti olarak değişmiştir. Bu yeni nezaretin vazifesi, cemaatlerle hükümet arasında iletişimi sağlamaktır²⁵.

²¹ F.O. 78/2436, 26 Mart 1857 No. 238.

²² 12 Ekim 1858, No. 48, F.O. 78/1393.

²³ Russel'dan Bulwer'a, No. 561. İzmir konsolosu Cumberbatch, 29 Mart 1867 tarihli raporunda (No. 2), Hristiyanların şahitliklerinin kabul edilmesi ise sadece meclisi kebir (Grand Council), Ticaret Mahk. Meclisi Tahkikat (Criminal Court), Emlâk Mahkemesi ve Meclisi Merkez (Central Court) ile sınırlıdır. Hâlâ mahkemelerde Müslümanlar aleyhine Hristiyanların şahitlikleri kabul edilmiyor” diye yazmaktadır.

²⁴ Elliot'un 19 Temmuz 1873 tarihli, yeni mahkemelerde Hristiyanların şahitliklerinin istisnasız kabul edileceğine dair raporu (F.O. 78/2269, No. 252): Sir H. Elliot'dan Derby'ye, (8 Aralık 1875, No. 396, “Sadrazamın Müslüman mahkemelerini Hristiyanların şahitliğini kabule zorlayamayacağına dair Mr. Sandison'a beyanı” ve “konsolosların yargılamayı etkilemeye çalışmalarının Babiâli'nin otoritesini zayıflatıp diğer hristiyan güçlerin kıskançlıklarını çekebileceğine dair Lord Russel'den Bulwer'a, 9 Ağustos 1859 tarih ve 90 No'lu rapor.

²⁵ Adliye ve Mezâhib Nezaretinin ve devair-i merbutesinin vezaifi nizamnamesi. Bk. Düstur, Birinci Tertip, C. 4, s. 125. Bu nizamnamenin birinci maddesinde Adliye nezaretini teşkil eden heyet arasında Mezâhib müdürü de sayılmaktadır. 15 inci maddede ise Mezâhib müdürlüğünün vazifeleri sayılmaktadır. Buna göre: “Mezâhib kalemi müdüriyetinin vezaifi umur-u mezhebiyeye dair patrikhaneler ve hahamhaneden nezarete takdim edilen takrir ve arzuhallerin muamelât-ı lâzimesini nizam ve kavaid-i mahsusasına tevfikân icra ettirmekdir. Nezaretten patrikhanelerle, hahamhane ve devletçe resmen tanınmış mezâhib rüesasına yazılacak tezkereleri ve umur-u mezhebiyeye dair resmen ve cevaben vilyata gönderilecek mukarreratı nezaretten alacağı emre tevfikân yazdırmaktır. Mezâhib, kalemi memurları üç sınıf münkasım olmak üzere bilimtihan nezaret tarafından tayin olunur.”

Cemaatlerle Babiâli arasındaki ilişkileri sağlayan Adliye ve Mezâhib nezaretinin bu görevi ikinci meşrutiyette de devam etmiştir. 23 Mayıs 1327 tarihli Adliye ve Mezâhib nezareti nizamname-i dahiliyesinin (Takvim-i Vekayi, 25 Haziran 1327 No. 871) birinci maddesinde merkez heyeti dairesi arasında mezâhib müdürlüğünden bahsedilmektedir: “Devair-i muhtelifenin vezaifi”nden bahseden ikinci faslın 8 inci maddesinde Mezâhib müdürlüğünün vazifeleri gösterilmektedir.

Bu nizamnamenin Takvimi Vekayi ile neşir ve ilânı: 11 Recep 1299, 25 Haziran 1327, No. 871.

1909 Adliye ve Mezâhib nezareti nizamname-i dahiliyesi, 8. maddesinde şu hüküm yer almaktadır: “Mezâhib müdüriyeti devletçe tanınmış olan mezâhib rüesası taraflarından veya umur-u mezhebiyeye müteallik olarak efrad-ı canibinden makam-i nezarete takdim edilen takrir ve arzuhal vesairenin berat-ı aliyye

Böylece Adliye Nazırı aynı zamanda cemaatlerin işlerine de bakacaktı.

1879'da bu nezaretin başına A. Cevdet Paşa getirildi. Cemaatlerin imtiyazlı durumlarına ve devlet içinde devlet gibi hareket etmelerine karşı olan Cevdet Paşa'nın cemaat ve patrikhane işlerinde yaptığı düzenlemeler, sık sık patrikhane ile karşı karşıya gelmesine neden oldu. Bu konuya ilerde, milletlerin yeniden düzenlenmeleri bahsinde değineceğiz.

Yine 1879'da Teşkilât-ı Mehakim Kanunu çıkartılarak nizamiye mahkemeleri yeniden kuruldu. Buna rağmen zimmîler evlenme boşanma, miras, nafaka ve vakfa ilişkin davalarını kendi cemaat mahkemelerine götürmeye devam ettiler²⁶.

III. Vergi Alanındaki Düzenlemeler

Tanzimatla birlikte vergi sisteminde de değişikliğe gidildi. Zimmîler cizyedarlardan²⁷ son derece şikayetçi idiler. Gerçi Tanzimat'a göre müslim-zimmî herkes eşitti ve cizye'nin kaldırılması lâzımdı. Ama cizyenin kaldırılmasının, zimmîlerin askerliği sorununu ortaya çıkarması nedeniyle bu verginin alınmasına devam edildi. Yeni Maliye Nezareti teşkilatında bir de cizye kalemi kuruldu²⁸. Eski iltizam usulü kaldırılarak bir muhassıllık teşkilatı oluşturuldu. 1840 tarihli "nüfus ve emlak tahrirlerinin yapılması, malî ve idarî işlerin tanzimiyle görevli meclislerin kurulmasına" ilişkin talimatın²⁹ 8. bendinde, Hristiyan reayadan toplanan verginin cizyedarlarla değil, kocabaşlarıyla cemaatlerden toplattırılarak devletten maaş alan muhassıllara verileceği belirtildi. Yine aynı yıl haraçla öşür arasındaki fark da kaldırıldı. Eyaletlerde Defterdarın ve defterdar bulunmayan yerlerde (kazalarda) mal müdürlerinin reisliği altında kadı ve diğer yüksek rütbeli memurlardan oluşan dörder kişilik meclisler oluşturuldu. Gayri müslim tebaanın yaşadığı yerleşim merkezlerinde metropolit ve kocabaşı da meclis üyesi oluyorlardı³⁰. Müslüman ol-

ve nizamât ve mukarrerat-ı mahsusasına tevfiқан mukteziyatını icra ettirmek ve mesâlih-i mezhebiye hakkında nezaretten gerek resen ve gerek devairi merkeziye ve vilâyetten vukubulacak iş'arat ve istifarat üzerine devaiv ve vilâyata ve rüesa-i mezhebe tastiri icabeden tezakir ve muharrerat-ı saireyi evamir ve nizamât ve muarrerat-ı mezkure ile malûmat-ı saire-i kaydiye iktizasına göre nezaretten vukubulacak emir ve tarife tatbiken."

²⁶ Hamid Mustafa, "Das Fremdenrecht in der Türkei", Die Welt des Islams, Band 7, Berlin 1915, s. 1-74.

²⁷ Cizye alımı II. Mahmut döneminde düzenlenen 1834 hattı ile belirlenmişti.

²⁸ Pakalın Zeki, M. Maliye Teşkilatı Tarihi, s. 23.

²⁹ Kaynar, R., age, s. 115.

³⁰ "Tanzimat-ı Hayriye icabınca, usulü zulmiyenin bilküllüye imhası sırasında cizyedarlar tarafından efradı reâya hakkında medarı iştikâ olan hâlâta meydan verilmemek ve kâffei sunufe reâya mazharı nimeti adaet olmak üzere cizyei şer'iyenin sureti tahsilinde cevazı şer'iyi mutazammın verilen fetvayı şerif mucebince reâyayı Devleti Aliyenin bulundukları her bir kaza ve kuranın hissei kadimeleri biltefrik reâya kocabaşısı ve vekilleri marifetiyle ol kazaya ve kuraya bieşhasihim ve ahvalihim her ne miktar akçe isabet eder ise, bunlar marifetiyle cem ve tahsil ve toptan maliye hazinesine irsal olunmak üzere elli altı senei âtiye Muharreminden bed'ile emvali hazinenin an cemaatin muhassillere teslim olunması ha emri mahsus her tarafa bildirildi", E. Lutfi Tarihi, C. 6, s. 69.

mayanlardan alınacak vergiler patrikhane aracılığıyla tesbit ve mahallelerde kocabaşları tarafından toplanarak, maliye hazinesine verilmek üzere muhasıllara teslim ediliyordu. Yani artık cizye baş üzerinden değil, toplum üzerinden alınmaya başlandı³¹.

Ancak bu iş için yetişmiş eleman bulunmadı ve muhasıllar gönderildikleri çok geniş bölgelerde iletişim yetersizliğinden görevlerini yeterince yapamadılar. Beklenen fayda sağlanamayınca tekrar eski usule, iltizama dönüldü. Devlet, vergiyi muhatıra usulü ile toplayacaktı. Devlete en fazla para ödemeyi vaadedenlere 2 yıl için vergi toplama hakkı verildi. Ancak bunlar, süreleri sona ermeden en yüksek kârı elde etmeye çalıştılar³².

Tanzimat'ın ikinci yılında M. Reşit Paşa iktidardan düşünce, cizyenin yine baş üzerine konması ve toplanması yöntemi geri getirildi ise de, millet şeflerinin aşırı vergi toplamaları üzerine şikayetler arttı, M. Reşit Paşa tekrar iktidara gelince, yine bu vergi toplum üzerinden alınmaya başlandı³³.

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere de askerlik hizmeti konulması konusu üzerinde duruldu. Ancak Müslümanlar ve gayrimüslimlerin karşı koy-ması üzerine, cizye, iane-i askeriye adıyla yeniden düzenlendi.

³¹ “Daha Tanzimatın ilk zamanlarında meşihat, cizyenin toplum üzerinden alınmasından başka bir çare bulamamış ve yine bu tahsil şeklinde karar kılmıştı. İhtarları üzerine muvakkat meclis, işin bir kere dahameşihatca ~~ıktik~~ine karar vermiş ve yapılan inceleme sonunda, cizyenin bu şekilde tahsilinin şeriat'a uygunluğu tasdik edilerek, bir de fetva alınmıştı. Bu fetva üzerine muvakkat meclis, cizyenin tahsilindeki eski şeklin bozulmasında hakiki bir zorunluluk mevcut olup olmadığını araştırma lüzumunu hissetmiş, sonuçta bu iş için, şer'i müsaade aranılmasına hiçbir şekilde lüzum ve zaruret olmadı. Zamana uyma zorunluluğundan, yani, yabancı ülkeler ve Hristiyan uyrukların bu adın kaldırılması arzusunda olduklarını tesbit etmiştir. Hristiyan tebanın memlekette çıkarmak istedikleri anarşi, yabancı devletlerin onlara yaptıkları yardımlar göz önünde bulundurularak, bu cizye işinin gerek Hristiyan uyrukları ve gerek Batı devletlerini memnun edecek şekilde bir usule bağlanmasındaki zorunluluk, muvakkat meclis üyelerinin gözünden kaçmamış ve alınan fetvaya uymaktan başka çare bulunmamış ve kocabaşlarla “milet” tahsildarları tarafından uyruklara, bu vergi yüzünden hiç bir suretle zulüm ve teaddi yapılmaması için gereken tedbirler alınmak suretiyle, cizyenin cemaat halinde tahsiline muvafakat olunmuş ve iş padişaha da arz edilerek onun da muvafakati alınmıştır. (Fazla tafsilat için bakınız: Mehmed Selâhattin, Bir Türk diplomatının evrak-ı siyasiyesi, İstanbul 1306, s. 161-165.

³² Stanford Shaw-Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, Vol. II, sh. 96, Alasya, Tanzimattan sonra Cizye, s. 104-105.

³³ Mustafa Nuri Paşa, Netayic-ül Vukuat (Sadeleştirilen Neşet Çağatay), Ankara 1980, C. IV, s. 105-292.

“Cizye-i şer'îye Avrupalıların en ziyade gözüne batan diken olup bu evanda ise Avrupalıların hoşnud edecek Devlet-i Aliyenin düvel-i mütemeddine meslekine sülûk ettiğini gösterecek şeyler iltizam kılınmakta olduğundan, der-ceng-i evvel alerruş cizye cibayeti ilga ve patrikhaneler marifetiyle an-cemaatin tahsiline karar verildi. Lâkin Tanzimatın ikinci senesinde müessin ve hami-i Tanzimat olan Reşid Paşamevki-i iktidardan sakitve İzzet Paşa sadarete ve Saffet Paşa maliyeye said olmağla müşirlik nizamı namile Tanzimatın mevadd-ı müteferriasi ıslah olunduğu sırada cizyenin alerruş cibabeti usulü iade kılındı. Zira patrikhaneler dahi an-cemaatin istifay-i hukuktan izhar-ı acz etmişler idi. Beş altı sene sonraki Reşid Paşa'nın kevkib-i ikbalı tekrar ziyapuşı kemal olduğu zaman, an-cemaatin tahsile rücu olunup nihayet Kırım muharebesi icrasında sadır olan ıslahat fermanı hükmünce bedel-i askeriye münkalip ve suver-i icraiyesi bir kaç hey'ete mütehavvil olduysa da, el'an ber karar-ı sahih ve salim tahtına vaz olunamamıştır.”

Ancak vergideki düzensizlik hep sürdü ve Müslüman olmayanlar gibi Müslümanlar da bundan acı çektiler. Konsolos T.B. Sandwith 15 Nisan 1867'de Larnaka'dan İstanbul sefiri Lyons'a yolladığı mektupta, Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de hükümetin yetersizliğinden acı çektikleri, halkın devlete üstlerine düşenden fazla vergi ödemesine rağmen -ki bu yılda net 200.000 lira tutuyordu- adanın gelişmesi için hiç bir şey harcanmadığını, halkın üzerindeki baskının, Rumların tek başına şikayet ettiklerinden çok daha fazla çekilmez olduğundan hiç şüphesi olmadığını yazmaktadır³⁴.

Tanzimatla birlikte örfi vergiler iptal edilirken zimmîlere konan zecriye resmi (içki vergisi) kaldırılmadı ve bu verginin miktarı içkinin değerinin %20'si olarak tesbit edildi. İthal vergisinden muaf tutulan yabancı içkilerden de mükirat vergisi alındı. 8 Muharrem 1278 (1861) tarihli irade ile bu verginin miktarının, içkinin cinsi veya geldiği ülkeye bağlı olarak %10-12 arasında alınacağı belirtilmişti. 8 Zilkâde 1278 (1862) tarihli buyrultu³⁵ ile de içkiye konan vergi miktarı %10'a düşürüldü. Gayrimüslimlerin kendileri için ürettikleri düşünülerek 200 okkanın üzerindeki içkiler kayıt edildi ve vergilendirildi. Müslümanların ürettikleri ise miktarına bakılmadan vergilendirildi. Tüm şişe ve fıçı imalatçıları da dükkanlarına ödedikleri kiranın %15'ini ödeyerek, ruhsatname almakla yükümlü tutuldular. Müslüman mahallerine, cami ve tekkelere belli yakınlıktaki yerlerde bulunan içki dükkanlarına ise ruhsat verilmeyecekti.

31 Ağustos 1867'de içki satışını düzenleyen yeni bir nizamname çıkartıldı³⁶. Rahiplerin kendi kişisel ihtiyaçları için aldıkları şarapların her türlü vergiden muaf oldukları, diğerleri gibi bu nizamnamede de belirtildi. Gayrimüslimlerin din adamlarına tanınan vergi muafiyeti, gümrük vergisi alanında da geçerliydi.

7 Zilhicce 1281 (1865) tarihli "Devlet-i Aliyye ve düvel-i ecnebiye teb'a-sından ve mezahib-i muhtelifeden bilcümle ruhban takımıyla bunların manastır ve emakin-i sairesi hakkında gümrük muafiyeti nizamnamesi"³⁷'nin 7. bendinde, kiliselerin süslenmesine ve ayinlerin icrasına mahsus eşyaların tamir için yurt dışına gönderilmeleri halinde, bunlardan gümrük vergisi alınmayacağı belirtilmişti.

³⁴ The Consular Archives, s. 216-225; The Old Turkey and The New, s. 61-63. Beyrut konsolosu Eldridge de raporunda Hristiyanların Türk otoritelerden acı çektikleri, ama Müslümanların onlara eşit ya da daha fazla acı çektikleri de belirtilmelidir." diye yazmaktadır. Büyükelçi de bu konuda Foreign Office'e yazdığı mektupta kötü yönetimin Müslüman ve gayrimüslimi eşit olarak etkilediğini, ama gayrimüslimlerin bunu yabancı devlet elçileri aracılığıyla duyurarak milletlerarası sorun haline getirirken, Müslümanların bunu yapamadıklarını" belirtmektedir.

³⁵ Shaw-Kural, age., s. 442.

³⁶ Düstur I., C. 2, s. 712.

³⁷ Düstur, Birinci Tertip, C. 2, s. 10.

Bu Nizamnamenin 2. bendinde din adamlarının gümrük vergisi muafiyetinden yararlanacakları, her rahip veya rahibenin 1 yılda 4000 kuruşluk eşyasının gümrük resminde muaf tutulacağı, kendi nefsi için her yıl 150 kuruşluk enfiye getirebileceği, bunun için alınacak yüzde 75 kuruş gümrük resminin bu 4000 kuruştan indirileceği, eğer hükümet enfiye ithalini yasaklarsa, bu muafiyet feshedilecekse, rahip ve rahibelerin yine de muafiyetten yararlanarak bu enfiyeden daima (150 kuruşa kadar) alabilecekleri bildirilmiştir. 3. bendde rahiplerin okul, hastane, fakirhane, eczahane, yetimhanelerindeki gümrükten muaf kılınan eşyalar sayılmıştı. Beşinci bendde iskelelere gelen, yukarda sayılan kilise, manastır, mektep, yetimhane, eczane, hastahane vs. yerlere gönderilen sandıklar için patrikhanelere birer kağıt yollanacağı, onların bunu imzalayıp gümrük nazırına yollayacakları, gümrük memurlarının bunları bu tip eşyalar için ayrılan deftere yazacakları ve gümrük vergisi almadan kendilerine teslim edecekleri yazılıydı. Bir memur bu eşyaları yerlerine kadar götürecekti (6. bend). 8. bendde manastır ve benzeri yerlerde, nüfusun azalıp artabileceğinden söz edilerek, her yıl ruhanî reislerin eyalet rûsumat nazırına manastır, rahip mektepleri ve benzer yerlerde mevcut nüfus miktarını belirtir defterler sunacakları, bunlarda yazılı nüfus adedinin o yılın bitimine kadar hiç bir bahane ile arttırılamıyacağı, eğer bu yıl içinde bir manastır veya benzeri bina inşa edilirse³⁸ bu yeni binanın yararlanacağı resmî gümrük muafiyetinin miktarını tesbit için, ruhanî reislerin derhal rûsumat nazırına resmi beyanları gerektiği belirtilmişti.

Görüldüğü gibi din adamlarına gümrük muafiyeti tanınmış, ancak bu, çok sıkı olarak kontrol edilmiştir.

IV. Gayrimüslim Vatandaşların Askere Alınmaları Konusundaki Çabalar

Osmanlı Devletinin Batılı ülkelerce en çok tenkit edildiği noktalardan biri de gayrimüslimlerin askere alınmamalarıydı. Bu göreve karşılık olmak üzere cizye toplanması Tanzimat'a kadar devam etti. 1839'da Müslümanlarla zimîlere bazı konularda eşit hakların tanındığı açıklandınca, Hristiyanların da asker olmaları için gerekli önlemlerin alınmasına karar verilmişti.

İlk kez 1843 yılında özerk Hristiyan eyâletler hariç, tüm ülkeye şamil olmak üzere müslim ve gayrimüslim tebaa için askerlik mecburiyeti kondu. Prensipte Hristiyanlar da kuraya dahil edilecek ve her yıl 25.000 asker toplanacaktı. Böylece Hristiyanlar hep itiraz ettikleri cizyeden muaf tutulacaklardı. Ancak Müslüman olmayan halktan asker toplanamadı.

³⁸ Bu kayıttan kilise yapımının yasak olmadığı da anlaşılmaktadır.

1847'de Rumlar deniz kuvvetlerinde hizmete çağrıldılar. Bu girişim başarıyla sonuçlandı. Aynı yıl Hristiyan tebaanın deniz ve kara ordularında askerlik yapmalarını kabul eden bir kanun tasarısı hazırlandı³⁹.

Ancak Hristiyan tebaa yüzyıllardır askerlik yapmadığı için bu konuda isteksiz davrandı. Çoğu Müslümanlarla yanyana askerlik yapmak istemedi. Orduda terfi konusunda din farkının ayrılık yaratabileceğini de düşünüyorlardı. Bu nedenle Babîâli bu kanun tasarısını bir süre bekletmeye karar verdi.

1848'de Bosna Valisi Mehmet Tahir Paşa, o sırada Avusturya- Macaristan ve Hırvatistan'daki gergin durum nedeniyle Saraybosna halkından 1700 ihtiyat askeri toplanmasını emretti. Ciddi tehlike olmadığı halde bu kadar asker toplanmasına itiraz eden Saraybosna halkı, çarşayı kapatarak kararı protesto etmek istedi ise de, Paşa bu hareketi bastırdı ve tekrar isyan etmelerini önlemek için tüm Müslüman san'atçı ve tüccarı birbirine kefil olarak bir deftere kaydettirdi. Ancak padişahın sadık tebaası oldukları gerekçesiyle gayrimüslim sanatçılar bu kefalet usulünün dışında bırakıldı. Hristiyanlar ve Yahudiler askerî hizmetlerden affedilmiş olmalarına karşın, askerî mühimmat nakliyatının gerektirdiği masraflara iştirake mecbur tutulmuşlardı⁴⁰.

Babîâli, Kırım Savaşı sırasında 10 Mayıs 1855'de çıkartılan bir yasa ile⁴¹, Batılı ülke büyükelçilerine liberal zihniyetlerinin bir kanıtı olarak cizyeyi kaldırdıklarını ve gayrimüslimlerin orduya girişini serbest bıraktıklarını, ordu da albay rütbesine kadar yükselebileceklerini bildirdi⁴².

Hristiyanlar Müslüman askerî yetkililerden kötü davranış görme korkusu içinde olduklarını bildirerek Müslümanlarla eşit terfi hakkı istediler.

Ortodoks Bulgarlar ise Müslüman orduda yer almaktansa kütleler halinde göç edeceklerini açıkladılar. Bu tehdit üzerine hükümet, askere alınacak gayrimüslim sayısını 15.000'den 7.000'e indirdiğini ve sınır eyâletlerindeki gayrimüslimlerin askere alınmayacağını açıkladı⁴³. Aslında temel neden, Hristiyanların sivil yaşamı daha kârlı bulmaları ve işlerini bırakmak istememeleriydi.

Müslümanlar da Hristiyanlarla orduda omuz omuza çarpışmayı istemediler. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında ortak bir ideoloji yaratmak kadar, Hristiyanları halife için cihad'a katılmaya çağırmak da imkânsız denecek ölçüde zordu. Öte yandan çeşitli mezheplere mensup Hristiyanlar arasında-

³⁹ Yorga, Osmanlı Tarihi, C.V., Çev. B.S. Baykal, Ankara 1948, s. 430; Karal, age., C.V., s. 180.

⁴⁰ Eren İsmail, "Hamdiye Kreşevlâkoviç ve Eseri", İkt. Fak. Mecm., C. 17, 1960, s. 366-370.

⁴¹ Zamil Ekmel, Die Bestreuerung des Grund und Bodens in der Türkei, Göttingen, 1941, s. 29; Nora, age., C. 5, s. 154.

⁴² Morawitz, Charles, Die Türkei im Spiegel, Ihrer Finanzen, Berlin, 1903, s. 82.

⁴³ Engelhard, La Turquie et le Tanzimat, Paris 1882, s. 127.

ki ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki geçimsizlik ordudaki disiplini etkileyebilirdi. Bütün bu itiraz ve zorluklar gözönünde bulundurularak, Babîâli 1857'de Müslümanlar için ihtiyarî, Müslüman olmayanlar için emredici olarak, askerlik hizmetinden bedel-i askeriye adlı vergiyi ödeyerek çekinme hakkı getirdi⁴⁴. Bu arada gayrimüslim çingeneler askerlik bedelinden muaf tutuldular. Bunun nedeni, Müslüman olan çingenelerin de askere alınmamasıydı⁴⁵.

Bu uygulama da bazı Hristiyanları tatmin edemedi. Hristiyanların askerlik hizmeti yerine bedel ödeyeceklerinin açıklanması üzerine Suriye Hristiyanları buna karşı çıktılar. Bedel'in cizye demek olduğunu, cizyenin ise Hattı Hümayunla kaldırıldığını ileri sürdüler⁴⁶. Suriye ve Filistin'de pek çok Hristiyan bedel ödemeyi reddederek askerlik hizmetine hazır olduklarını bildirdi. Bu bölgelerde bedel zorla toplandı⁴⁷.

1863'de toplanan vükela heyetinde gayrimüslimlerin askere alınmaları sorunu görüşülürken, "askerlik mükellefiyetinin hep Müslümanlara yüklendiği, böyle giderse devletin esas unsurunu teşkil eden Türklere günden güne zaaf geleceği" belirtilerek, bu gidiş için bir tedbir alınması istenmişti⁴⁸. Gerçekten, Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Palgrave, 1868'de yazdığı raporda,

"Bugünkü durumda (1868'de), muvazzaf olsun, ihtiyat olsun bütün askerlik yükü yalnız ve yalnız Müslüman halkın omuzlarındadır. Gerçi Hristiyanlar Hazine'ye küçük ve önemsiz bir bedel ödemektedirler. Ama bu, onların askere gitmemekle elde ettikleri avantajlara oranla bir hiçtir. Askerlik bedeli adamakıllı yüklü olsa bile, yine de Müslüman tebaanın zavallı omuzlarındaki muazzam yükün altında düştüğü yoksulluğu hiçbir zaman dengeleyemez.

Şurası iyice bilinmeli ki, Müslüman nüfusun Hristiyanlara oranla hızla azalmasının, buna karşılık Hristiyan nüfusun gittikçe artmasının gerçek nedeni budur... İmparatorluğun üretici olmayan tüm unsurlarını Müslümanlar oluşturuyorlar. Bu apaçık bir adaletsizliktir." demektedir⁴⁹.

Buna karşılık, 21 Şubat 1874 tarihli raporunda Derby, Hristiyanların zorla Türk ordusuna yazıldığını bildiren raporun kendisine ulaştığından bahsede-

⁴⁴ Morawitz, age., s. 83.

⁴⁵ Düstur, I. Tertip, C. 2, s. 34. "Kiptiler Vergisine Dair Nizamname".

⁴⁶ Maoz, age., s. 232-233.

⁴⁷ F.O. 78/1258 Finn to Clarendon, No. 33, Kudüs 10 Kasım 1856; F.O. 78/1452 Skene to Bulwer No. 11, Halep 31 Mart 1859.

⁴⁸ Karal, C. 7, s. 182.

⁴⁹ Şimşir, Bilal, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986, s. 13-14.

rek, alınan tedbirlerin kendisine bildirilmesini istemektedir⁵⁰. Böylece yıllarca Müslümanlarla eşit olmadıkları için Batılı ülkelere şikayette bulunan gayrimüslimler, bu kez eşitlik gereği askere alındıklarından yakınmaktadırlar. İstenen eşitlik değil, düzenlerinin bozulmamasıdır.

Gayrimüslimlerin yine bedel mukabili askerlik görevinden muaf tutulmaları aydınlarca da çok tenkit edilmişti. Ziya Paşa, Müslümanların askerlik bedeli olarak çok yüksek para ödemek zorunda olduklarını, bunu da ödeyemediklerini, evlâtlarından ve yardımdan uzakta güçlükler çekip telef olmanın Müslümanlar için, evlerinde oturmanın ise gayrimüslimler için olduğunu belirterek, “böyle müsavat olur mu?” demektedir⁵¹.

Namık Kemal ise Müslümanların vatana paraları ve canlarıyla hizmet ederken gayrimüslimlerin yalnız para sarfettiklerini yazıyordu⁵². Âli Paşa, Abdülaziz’e verdiği bir raporda⁵³, şöyle demektedir,

“Sadece Müslümanlara yüklenmiş olan kan vergisi ile korkutucu bir oranda azalan Müslüman nüfus, az zamanda eriyecek ve yakında, giderek güçsüzleşen küçük bir azınlık durumuna düşecektir. Tarih, fethedenlerin fethedilenler tarafından yok edilme örnekleri ile doludur. Biri Müslüman, diğeri Hristiyan olan iki şehirde yapılacak nüfus sayımı, on yıl içinde, ilkinin korkunç bir düşüş, diğeri- nin ise hayret verici bir gelişme hâlinde olduğunu gösterecektir. Aynı şekilde, evkaf kayıtlarından ölüm sebebiyle ortadan kalkan ailelerle ilgili kısım (mahlûlât) hayret vericidir. En güçlü çağında köyünden alınmış, yedi veya on senesini en feci bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği kışla veya barakalarda geçirmiş bir erkek, yerine döndüğü zaman ne işe yarar?

Müslümanların da Hristiyanlar gibi tarıma, ticarete, sanayi ve sanatlara yönelmeleri gerekir. Tek devamlı sermaye emektir. Kurtuluş yalnız çalışmakla mümkündür. Efendimiz, gelişen, çoğalan ve öne geçmeye hazırlanan Hristiyanlara yarayan yükümlülüklerden Müslüman halkı kurtarma zamanı henüz geçmemiştir. Bugünkü yüzbinde bir oranı yerine, Hristiyanlar da sayıları derecesinde asker, subay ve hükümet memuru çıkarsınlar. Bilgiç siyasetçilerimizin itirazlarını işitir gibi oluyorum: “Nasıl olur da, Hristiyan halkı silahlandırır, tâlim ettirir, günün birinde bize karşı gelmelerini hazırlarız? Onlara hükümet işlerini tevdi etmek bize üstün çıkmalarını sağlamak demek olmaz mı?

⁵⁰ F.O. 78/No. 35: “Derby’den Locock’a.”

⁵¹ Hürriyet Gazetesi, No: 15, 1868, Sungu, age., s. 797.

⁵² Sungu, s. 799.

⁵³ Belgelerle Tanzimat, s. 30-32, “Testament Politique” La Revue de Paris, XVII, No. 7, Mart-Nisan 1910, s. 505-524, No. 9 Mayıs-Haziran 1910, s. 105-124.

Böylesi düşünceler, Devlet'in Hristiyan nüfusun kaçınılmaz olarak ayaklanmaya götüreceği durumu sonuna kadar sürdürmek demektir. 1857'de Bosna-Hersek ayaklanması, Lübnan'ın, Girit'in başkaldırması, 1868 ve 1869'da Bulgaristan'da ayaklanma girişimleri, böyle düşüncelere uyulmasına engel olmalıdır. Bu örgütleri verenler, insan, para ve itibar bakımından iç olayların bize neye mal olacağını hesap etmelidirler. Eğer olanaklarımız oranında bu kitlelerin haklı isteklerini yerine getirmemiş olsaydık, bize daha da pahalıya mal olacaktı. Söz konusu öğütçüler, hakkını isteyen bir halkın gücünü hesaba katmazlar. Bugün kaba kuvvet yolu ile bastırılanlar, yarın daha güçlü, daha cesur olarak ayaklanırlar. Her isyan bunu kanıtlamaktadır ve kendi dinimizden olanlar bile aynı isteklerin dürtüsüyle aynı şeyi yapmaya sürüklenebilirler”.

Gayrimüslimlerden askerlik karşılığı olarak alınan bu verginin miktarı 1871'de 50 lira idi. Yasaya göre askerlik çağına gelen ve yaşları 15-75 arasında olan her 180 kişiden biri (3 milyon gayrimüslimden 16.666 sı) bu vergiyi veriyordu. Nüfus arttıkça gayrimüslim nüfus oranı düşüyor ve daha az sayıda gayrimüslimden askerlik bedeli alınıyordu⁵⁴.

İngiliz Büyükelçisi Elliot, 19 Temmuz 1873'de Hristiyanların askere alınmayıp onun yerine vergi verdiklerini ve bu durumu utandırıcı bir yetkisizlik olmaktan çok bir avantaj olarak telakki ettiklerini yazıyordu⁵⁵.

1876 Anayasası'nın hazırlık çalışmaları sırasında yine Hristiyanların askerlik yapmaları sorunu gündeme geldi. Mithat Paşa hak ve görevlerde müslimlerle-gayrimüslimlerin eşit olduğunu savunuyordu⁵⁶. Bu konuda Mithat Paşa'nın başkanlığında, büyük devletlerin ve “millet”lerin temsilcilerinin katıldığı bir komisyon toplandı. Eğitim Bakanı (Rum) Sava Paşa ve Danıştay üyesi İkiadis Efendi hükümeti desteklediler. Patrikliğin temsilcisi Başpiskopos Sızık, Rumlar'ın askerlik hizmetine ve ülke için savaşılmaya hazır olduklarını, ama Anayasa'nın teoride kalmaması gerektiğini vurguladı. Ermeni Başpiskoposu Enfidcyan ise bu ülkede 500 yıldan beri yaşadıklarının ve ilk görevlerinin bu ülkeyi korumak olduğunu söyledi: “Ülke için ölmeye kurşun önden gelirse hazırız. Eğer dinî topluluklar birbirleriyle savaşarlarsa ülke yıkılır. Eğer bu Anayasa'yı kabul ederseniz tüm Hristiyanlar size katılacaktır.”

Bir kısım Hristiyanlar ise savaşa, dinî değilse, katılmayı kabul ediyor, bu konuda II. Abdülhamid'in söz vermesini istiyorlardı. Belki de Cihad'a katılmayı, başka Hristiyanlarla savaş etmeyi arzulamıyorlardı.

⁵⁴ Düstur, I. IV, s. 431, s. 857.

⁵⁵ F.O. 78/2269, No. 252.

⁵⁶ Fesch, age., s. 252.

Bu arada Mithat Paşa'nın Müslüman olmayan tebaa çocuklarının da harp okullarına alınmaları teklifini Padişah reddetmişti.

Kanun-i Esasî'nin 17. maddesinde, “Osmanlı’ların bütünü, kanun önünde ve din ve mezhep işlerinin dışında memleketin haklar ve vazifelerinde eşittirler” hükmü yer alıyordu. Böylece, “Osmanlı vatandaşları” arasında askerlik açısından da bir fark olamazdı. Şimdiye kadar bedel vererek askerlik hizmetinden kurtulan Hristiyanlar, artık askere gitmemelik edemeyeceklerdi.

Osmanlı-Rus savaşı sırasında asker darlığı olunca Müslüman olmayanların mecburî askerliğe tekrar gündeme geldi. Mecliste bu konuda münakaşalar oldu. 2 Haziran 1877 tarihli⁵⁷ toplantıda İstanbul mebusu Vasilâki Bey, “Mademki Kanunu Esasi gereğince tüm ahâli hak ve görevlerde eşittir; nasıl oluyor da bu ahâlinin bir kısmı vazifelerin en büyüğü olan vatan uğrunda kıymetli kanını döker de, diğer kısmı bu kutsal vazifeyi para ile savuşturur? Kan dökmek vatan evlâtlarından her birinin boynunun borcudur. Devlet hep Müslüman nüfustan asker aldığı için bu nüfus azalıyor” diyerek bedel-i askeriye-nin lağvını ve herkesin askere alınmasını teklif etti. Bu sözler çok alkışlandı ve konu encümene havale edildi⁵⁸. Ancak gayrimüslim mebusların pek azı bu sözlere katıldı. Gayrimüslim “millet” şefleri de buna karşı çıktılar. Bu imtiyazlarını yitirmek istemiyorlardı. 1862’de Babiâlinin Hattı-Hümayundaki eşitlik ilkesini gerçekleştirmek üzere bu konuda attığı adım, büyük devletlerce, özellikle İngiltere ve Rusya elçilerince engellenmişti. Ocak 1877’de Rus elçisi Ignatiev, Erzurum konsolosunu “Hristiyan gönüllülerin Türk ordularında hizmet etmelerini engelleyecek her türlü tedbiri almakla” görevlendirmişti⁵⁹.

Burada Rus elçisinin engellenmesini istediği şey, Hristiyanların zorla askere alınmaları değil, gönüllülerin birliklere katılmalarıdır. Büyük devletlerin aslında çok destekler gördükleri müslim-gayrimüslim eşitliğinin gerçekleşmesinden korkmaları, en az gayrimüslimlerin aleyhinde bir karar alınmasını engelleme çabaları kadar akla yakın gelmektedir.

Çeşitli din ve ırklara mensup halkları sömürgelerinde barındıran İngiltere ve Fransa, topraklarında pek çok Rus olmayan ulus yer alan Rusya, kuşkusuz gayrimüslimlere tanınan anayasal haklardan rahatsız olacaklardı. Doğal olarak onlara yapılan taahhütlerin gerçekleştirilmesinde ellerinden gelen zorluğu çıkartmaları normaldi.

⁵⁷ Us, age., C. I, s. 323-326.

⁵⁸ 6 Temmuz 1877 tarihli “Les Missions Catholiques” dergisine göre Osmanlı Devleti Türk-Hristiyan eşitliğini gerçekleştirebilseydi, Türk hükümeti Hristiyanlara da kendileriyle birlikte savaşmalarını teklif edebilirdi (Fesch, age. s. 249). Dergi bu yorumu ile gayrimüslimlerin sadece eşitlik yetinecekleri yorumunu getirmekte, bağımsızlık isteklerini görmezden gelmektedir.

⁵⁹ Devereux, R. age., s. 222, “Elliot’dan Derby’e 8 Haziran 1876, Zohrab’dan Derby’e,” 8 Ocak 1877.

Hükümet yine her türlü tepkiye rağmen gayrimüslimlerin de askere alınarak bedel-i askeriye'nin kaldırılması konusunda bir layiha teklifi hazırladı. Layiha metnini⁶⁰ Kıbrıslı Zafiraki Efendi okudu. Buna göre, gayrimüslim teba çoktanberidir askerlik yapmak istiyordu. Ama devlet-i Âliyye bunu kabul etmemişti. Hazinesin gelirini azaltarak onları askere almanın devlet ve mülk açısından hayırlı olup olmayacağını ortaya konması son derece önemliydi. Hersek mebusu Mustafa Efendi, Kanun-i Esasî mucibince müslim ve gayrimüslim tebaanın eşit olduğunu bildirdikten sonra gayrimüslimlerin askere alınmasının zaten kötü durumdaki maliyeyi iyice zayıflatacağını, bedel-i askeriye şu anda ihtiyaç olduğunu bildirerek bu teklife karşı çıktı. Halep mebusu Nâfi Efendi ise Kanun-i Esasî'ye göre herkesin eşit olarak askere alınmasını, hatta İstanbul halkının da bundan istisna edilmemesi gerektiğini savundu. Konu çıkmaza girdi. Cemaatler de buna karşı çıktılar. Rusya'ya karşı savaşılırsa, Batılı ülkelerin sempati ve desteğini kaybedebilirlerdi⁶¹.

Buna rağmen, 26 Kasım 1877'de Stanboul Gazetesinde yayınlanan bir irade ile, Osmanlı Hristiyanlarının kent muhafızı olarak orduya katılmalarına karar verildi. Ama bu girişim de olumlu sonuç vermedi. Protestolar başladı ve Babiâli baskı suçlamasından kaçınmak için bu isteklere boyun eğdi⁶².

Padişah 1-13 Aralık 1877'de toplanan meclis-i umumînin açılış nutkunda gayrimüslimlerin zaten sahip oldukları imtiyazların Kanun-i Esasî ile takviye edildiğini belirterek, "kendileri madem kanun huzurunda ve memleketin hak ve görevlerinde eşittirler, askerlik hizmetine katılmaları da doğaldır" demişti⁶³. Bu irade ve konuşmalar cemaatlerce farklı tepkilerle karşılandı. Ermeni genel meclisi de 7 Aralıkta yaptığı toplantı ile Ermenilerin askere alınmaları fikrini olumlu bulup, konuyu Babiâli ile görüşmek üzere ruhanî meclisi görevlendirdi. Ancak, Osman Paşa'nın Plevne'de teslim olması üzerine, Patrik Nerses 17 Aralıkta Ermenilerin kesinlikle askerlik yapmayacaklarını açıkladı⁶⁴. Görüldüğü gibi gayrimüslimler de politikalarını güçlü olanın yanında yer almak üzere her an değiştirmektedirler.

Gerçekten Ruslar Trakya'ya kadar ilerleyince de Nerses, 3 kişilik bir heyeti Rus komutanı Grandük Nikola ile görüşmeye yolladı ve Osmanlı Ermenilerinin Rus Çar'ına bağlılığını bildirdi. Çar ve Ignatiev, onlara, hazırlanmakta olan barış anlaşmasına Ermenilerle ilgili madde koymaya söz verdiler ve Ayastefanos Anlaşmasına Ermenilerle ilgili 16. madde eklendi.

⁶⁰ Us, age., C. 2, s. 64-66.

⁶¹ Fesch, age., s. 262.

⁶² Wood'dan Derby'e, Tunus 25 Kasım 1877, Şimşir, age., s. 115 ve 143.

⁶³ Us, age., Metni o zaman mabeyn kâtibi olan Sait Paşa kaleme almış ve okumuştur.

⁶⁴ Stanboul, Kasım, 10-21, 1877.

Rumlar da kiliselerde 23 Aralık günü yaptıkları gösterilerle bu iradeyi protesto ettiler. Yalnız Yahudiler evli olmayanların askere gidebileceklerini kabul ettilerse de, genelde 17 yaşında evlenen Yahudilerin bu kararı, pratikte bir sonuç yaratmadı⁶⁵. Bu konu da bir süre için kapandı.

İngiltere, Doğu Anadolu'da Osmanlı Devletinin taahhüt ettiği ıslahatı kontrol için kurulacak yerli Jandarma birliklerinde Hristiyanlardan da er ve subaylar bulundurulmasını isteyince, sorun tekrar alevlendi.

Sait Paşa harp okulu mezunu olmak şartıyla⁶⁶ orduda Hristiyan subay bulundurulabileceğini savununca, tutucuların büyük tepkileri ile karşılaştı. Sait Paşa Hristiyanların askere alınmamaları sebebiyle Müslüman nüfusun giderek azaldığını belirterek, bunu önlemek için göçebe olarak yaşayan aşiretlerin iskân edilerek onlardan asker alınmasını teklif etti⁶⁷. II. Abdülhamid 1885'de askerlik hizmeti karşılığı, isteyen para vereceğini, ancak en yakın askerî birlikte önce 3 ay eğitim yapması, sonra 50 Osmanlı altını ödemesi gerektiğini açıkladı⁶⁸.

Böylece bedel-i askeriye toplanmasına devam edildi. Ancak 1887'e kadar cemaat liderlerince toplanan bu vergi, daha sonra kaza düzeyinde kurulan özel komisyonlar tarafından alındı. Çünkü halk, cemat liderlerinin bu vergiyi toplarken zulmettiği yolunda şikayetlerde bulunmuştu⁶⁹.

İngiliz konsolosu A. Trotter, Aralık 1885'de, bir kaç yıl önce Diyarbakır'da görevliken, Yezîdî din adamlarının, kendisine "askerlik görevinden muaf olmak için Anglikan kilisesine etki de bulunmasını teklif ettiklerini" ve bu teklifi reddettiğini, Protestanların ise böyle bir teklifte bulunmadıklarını, Trabzon'da asker listelerinin hazırlanması sırasında bazı Hristiyanların gönüllü olarak sıraya girdiklerini ve orduda hizmetlerine izin verildiğini, Suriye'de ise listeye yazıldıklarını ama askere alınmadıklarını bildirmişti⁷⁰.

7 Cemaziyel-ahir 1305 tarihli (1888) bir Meclis-i vükela mazbatasıyla, bedel-i askeriyenin, Ahz-i Asker kanunu hükmünce gayrimüslim tebaaya yüklenen mükellefiyetin 1/3'ü kadar artırılmasına karar verildi⁷¹ ve ertesi gün yayınlanan irade ile açıklandı. Bu düzenlemeye göre, alınan vergi önceden bir köyde

⁶⁵ Devereux, age., s. 223.

⁶⁶ Askerî okullara Hristiyan öğrenci alınmasına dair, Ergin, O. age., C. II, s. 606-7, 626.

⁶⁷ Ali Vehbi Bey, *Pensées Et Souvenirs de l'Ex Sultan Abdülhamid*, 1876, s. 86-87, Sait Paşa, *Hatıralar*, I, s. 431.

⁶⁸ Tam metin, Young, II, s. 396-402.

⁶⁹ Shaw S.J. "Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", s. 430, *International J.M. Eastern Studies*, 6 (1975), s. 421-459.

⁷⁰ F.O. 78/3756, No. 568.

⁷¹ Düstur, I. Tertip, C. 5, sh. 1047 ve Bkz. "Bedeli Askeriye toplayacak tahsildarlara verilecek hisse hakkında tamamen vilayetlere gönderilen tahrirat sureti", Düstur I. Tertip, C. 2, s. 8.

oturan her 180 erkek için 5000 Piastre⁷² iken, bu sayı 180'den 135'e düşürülerek vergi artırıldı.

1891-92 yıllarında Rusya'dan kaçıp İstanbul'a sığınan Yahudiler olayı, II. Abdülhamid'e onlardan oluşan bir askerî birlik hazırlama fikrini verdi. Nisan 1893'de Padişah, Hahambaşı Moşe Levi'yi çağırarak bu düşüncesini bildirdi. Ruhanî meclis, Yahudilerin askerlik hizmetine alınma fikrini olumlu karşılayarak aynı ay bu konuda bir karar aldı⁷³. Bu kararda, İspanya'dan koğulan Yahudilere Devletin kucak açtığı, Abdülmecid'in ve Abdülaziz'in kan ıftirasının yalan olduğunu bildiren fermanlar⁷⁴ çıkardıklarını, II. Abdülhamid'in de Rusya'dan kaçan Yahudileri kabul ettiği belirtilerek, bunların karışığında Osmanlı ordusunda hizmet edeceklerini, bu yolda bir ricanın Padişaha iletilmesi önerildi. Padişah bunu memnuniyetle karşılayarak belgeyi Heyet-i Vükela'ya havale etti. Ancak bunun diğer gayrimüslim unsurlarda tepki doğurabileceği düşünülerek tatbiki ertelendi. Sonradan da bunun tatbik edildiğine dair bir belge de yoktur.

22 Nisan 1896 tarihli bir başka irade ile, jandarmaların %10'unun Hristiyan nüfustan alınacağı açıklandı. Ancak maaş az ve düzensiz olduğu için çok az gayrimüslim jandarmalığa talip oldu⁷⁵.

4 Şaban 1312' (31 Ocak 1895) de Askerlik Bedeline ilişkin bir kararname yayınlandı⁷⁶. Buna göre bir köyü (kur'a) temsil ettikleri farzedilerek 135 erkek için 5000 akçe, gayrimüslim tebaadan askerlik dışında tutulma vergisi (bedelli askeriye) alınacaktı (md. 1). Bu vergiden askerî⁷⁷ okullarda öğretmen ve öğrenci olarak bulunan, fiilen askerlik hizmetinde olan veya bu hizmetten bir izin belgesi ile ayrılmış bulunan veya polis hizmetinde çalışan gayrimüslim Osmanlı tebaası muaf tutulmuşlardı (md. 3). Vergiden 15-77 yaş arasında olanlar⁷⁸, din adamları, fakirler muaf tutulmuştu.

Bu vergi mükelleflerini tesbit için mal memurları nüfus sayımı kütükleri ile vergi bürolarına başvuracaklar ve her mahalle veya köy itibariyle gayrimüslim tebaanın sayısını gösteren bir liste ve ödenecek toplam meblağı gösteren bir bordro hazırlanacaktı. Bu bordro mahalli amirlerce, mali yılbaşından bir ay önce, mahalle veya köydeki cemaat reisine yollanacaktı (md. 5). Bordroyu

⁷² Askeri hizmet yapmak istemeyen bir müslüman bu bedeli öderdi. 180, bu miktarı karşılayabilecek kişi sayısı olarak tesbit edilmişti.

⁷³ Metin (Yahudiye-İspanyolca sureti): Galanti, Avram, Türkler ve Yahudiler, İstanbul 1947, s. 19.

⁷⁴ Fermanın tam metni, Galanti, s. 28-29.

⁷⁵ Marowitz, age., s. 150; Bayur, age., s. 164.

⁷⁶ Aristarchi Bey, Legislation Ottomane ou recueil des lois, règlements, Ordonnances, traités, Capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman. Yay. Demetrius Nicolaides, 1874, 3 eme partie, İstanbul, 276-279. Layiha-i kavanin, Cilt, II, s. 347.

⁷⁷ 26 Mayıs 1898'de yayınlanan bir kararname ile buna tıbbiye de eklenmiştir.

⁷⁸ 23 Cemaziyülahir 1292'de bir buyrultu ile 20-40 yaşla sınırlaması, 15-75 yaşa çıkartılmıştı.

alan dinî liderler kendilerine bağlı cemaat kütüklerinde yazılı mükelleflerin isim ve sayılarını gösterir bir liste hazırlayacak, muafiyete girenleri de, neden belirterek kaydedecekti. Mükelleflerin ödeyeceği miktarlar da ayrıca belirtilcekti (md. 6). Bu listenin bir kopyesi dinî toplantı yerine asılacak (cemaat üyelerine bildirme amacıyla), diğer kopyesi ise imzalanarak ilgili mercilere sunulacaktı.

Muafiyete girdiğini ya da çok yüksek meblağ ödemekle yükümlü tutulduklarını iddia edenler listenin asılışından itibaren 15 gün içinde ilgili mercilere müracaat etmek zorundaydılar (md. 7).

Dinî liderin resmi makamlara sunduğu liste ile kütük arasında farklılık varsa, düzeltme yapılacaktı.

Toplanan vergiler sancak merkezine gönderilecek olan temettü ve emlâk vergilerine ilişkin listede yer alacaktı (md. 8). Bir sancaktan alınacak toplam vergi miktarı da vilâyet merkezine bildirilecekti (md. 9). Vilâyetler de bunları maliyeye göndereceklerdi. Vergiyi ödemekten kaçınanlar cezalandırılacak, vergi ödeme gücü olmayanların payına düşen miktar ise nüfus sayımının doğruluğundan sorumlu olan cemaat yetkililerinden tahsil edilecekti (md. 12).

Vergi dağıtımı tamamen dinî liderlere bırakılmış, dört ana taksitte alınacak olan bu verginin tahsilatından vergi memurları sorumlu tutulmuşlardı (3. fasıl, tahsil usulü). Kanunun yürütülmesiyle Maliye Bakanlığı sorumlu tutulmuştu (md. 18).

7 Nisan 1900'de yayınlanan bir tüzükle hükümet 1316 malî yılından itibaren ihtiyaçlar giderilinceye kadar askerî giderlere harcanmak üzere bazı vergilerden, bu arada bedel-i askeriye den ek bir miktar vergi alınmasına karar vermişti⁷⁹.

7 Ağustos 1909'daki Anayasa değişikliğinden sonra, bedel-i askeriye kaldırıldı ve İmparatorluğun tüm vatandaşlarına askerlik hizmeti yükümlülüğü getirildi⁸⁰.

Görülüyor ki gayrimüslim uyruklarını da askere alınmaları, prensip olarak Islahat Fermanı'ndan beri kabul edilmişse de, pratikte tüm çabalara, bu konuda çıkarılan fermanlara ve düzenlemelere rağmen, gayrimüslim vatandaşlar askere alınmamış, alınamamış ve Gülhane Hattı'ndan beri tekrarlanan eşitlik ilkesi, sadece Müslümanların değil, gayrimüslimlerin de karşı çıkma- larıyla bu alanda bir türlü gerçekleştirilememiş, hep kağıt üzerinde kalmıştır.

⁷⁹ Aristarchi Bey, s. 279-281.

⁸⁰ Shaw S.-Ezel Kural, age., s. 100. Nedkoff, "O. İmparatorluğunda Cizye" Belleten, 1944, s. 32. Ancak Hershlag 1910/11 bütçesine bakıldığında cizye geliri olarak 550.000 L gösterildiğini belirtmektedir. (Introduction to the Modern Economic History of the Middle East 1964, Leiden s. 55). Bu, herhalde bedel-i askeriye olup, cizye kelimesi yanlış olarak kullanılmıştır.

V. Din Hürriyeti Konusundaki Tartışmalar

1839 Gülhane fermanıyla kabul edilen, “zimmilerle Müslümanların bazı haklardan yararlanmaları” ilkesi, pratikte bir İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin bazı hususlarda Şer’i hukuka tâbi tutulmalarının doğurduğu problemleri çözümleyememiştir. Bu sorunlardan en önemlisi olan, Müslümanlığı kabul eden gayrimüslimlerin irtidad’ları, Osmanlı Devletini büyük devletlerin sürekli baskı altında tutmalarına yol açmıştır.

Bilindiği gibi, İslâm’da müslümanlar için din değiştirme hürriyeti yoktur. İslâmdan dönen müslümanlar ölümle cezalandırılırlar. Müslümanlara asırlardır uygulanan bu kural, müslümanlığı kabul edip sonradan vazgeçen zimmîler için sözkonusu olduğunda, Batılı Devletlerin şiddetli tepkileri ile karşılaşmıştır.

İslâmiyeti kabul edip, bir süre sonra pişman olarak eski dinine dönen bir Ermeni gencinin 25 Ağustos 1843’de idam edilmesi, önce İngiliz büyükelçisi Lord Stratford Canning’in, sonra da Fransız büyükelçisinin tepkilerine yol açtı. Bu arada Bursa’da bir ölüm cezası daha infaz edildi. Babiâli, Kur’an buyruklarına karşı gelinemeceğini, ancak bir daha bu tür olayların meydana gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınacağı taahhüdünde bulundu⁸¹. 1844’de Paris elçiliğine tayin edilen M. Reşit Paşa, sâbık sefir Nâfi Efendi ile birlikte Dışişleri Bakanı Guizot’u ziyaret ettiğinde, bu konunun açıldığını, bunun şer’î bir konu olduğunu ve dinen ve şer’an devletin uygulamak zorunda olduğunu bildirmelerine rağmen, Fransa’nın da -İngiltere gibi- buna tahammül edemeyeceğinin kendilerine söylendiğini yazmaktadır⁸². Bir ay sonra Selanik’te yine bir mürtede idam cezasının uygulanması üzerine, İngiliz ve Fransız elçileri, Babiâli’den mürtedlere şer’î cezanın uygulanmayacağına dair resmî taahhüde bulunmasını istediler. Reşit Paşa, Babiâli’den aldığı talimat üzerine, Dışişleri Bakanına ve kiral Lui Filip’e giderek devletin bu konudaki “mazeretini” izah etti⁸³.

İngiltere ve Fransa, Babiâli’den hiç olmazsa irtidada verilecek cezanın uygulanmasına yol açmamak için gerekli teşebbüslerde bulunacağını taahhüt etmesini tekrar istediler. Babiâli, “hâlen ve gelecekte, önce Müslüman olup sonra irtidad eden bir Hristiyanın idam edilmemesi için, Sultanın lütfuyla Büyük devletlerle olan ilişkileri daha samimi kılmak üzere etkili tedbirler alınacağını” yazılı olarak Canning’e bildirdi⁸⁴. Yine aynı yıl, 1834 tarihli “Hristiyanların

⁸¹ Sax, Carl Ritter, von age., s. 84 Eichmann, s. 253. Cunningham, Allan “Stratford Canning and the Tanzimat”, *Beginnings of Modernization in the M.E.* Polk. R.W.-R.L. Chambers, Chicago, s. 245-264) s. 260, L.S.C. in *Türkiye Hatıraları*, s. 260.

⁸² Kaynar, R. age., s. 558.

⁸³ Kaynar, R. age., s. 562.

⁸⁴ 21 Mart 1844 tarihli resmî notanın İngilizce, Almanca ve Fransızca suretleri. Eichmann, age., s. 402-403; Young, age., C. II, s. 11.

mezhep değiştirmelerini yasaklayan” ferman da kaldırıldı. Böylece bu konuda, II. Mahmut tarafından konan yasak sona erdi. İngiliz Büyükelçisi bu ferman nedeniyle, Rıfat Paşa’ya “Avrupa’da kalmak isterseniz, din yüzünden kan akıtmaya son veriniz” demişti. Fakat Rıfat Paşa şu cevabı vermişti:

“Siyasî konularda Avrupa’nın öğütlerini iyi olarak telâkki ederiz; fakat din işlerinde tam istiklâlimizi muhafaza etmeye mecburuz. Din, bizim kanunlarımızın esası, hükümetimizin temelidir. Bizim gibi padişah da bu esasa dokunamaz. Vicdanınızı inciten muameleleri menedebiliriz. Fakat şeriatın hükümlerinden birini fesih ve ilga eden yolda bizden bir emirname istemek, hükümetimizin temelini kazmak, tahrip etmek demektir. Tebamızdan itaat hissini kaldırmak, Osmanlı devletini sükûn ve rahata muhtaç olduğu iddiasıyla karma karışık etmektir.”⁸⁵

1855’de Sir Lord Shaftesbury’nin başkanlığını yaptığı bir dernek, İngiliz Hükümetinin dikkatini Halep ve Edirne’deki olaya çekerek, Babıâli’nin 1844 tarihli taahhüdünü hatırlattı ve İslâmdan dönmenin ölümle cezalandırılması konusunun hâlâ geçerli olduğunu belirtti. 5 Eylül 1855’de “Dinî Hürriyetseverler” adlı bir derneğin üyesi olduklarını belirten bir gurup, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya hükümdarlarına ve diğer Hristiyan kırıllara, Müslüman olarak doğmuş yada Müslümanlığı sonradan kabul etmiş kişilerin Hristiyanlığı kabulü halinde öldürülmemelerini temin için Babıâli’ye etkide bulunmalarını rica ettiler⁸⁶.

Büyük ihtimalle hükümetinin talimatı üzerine Lord Stratford bir öneri hazırladı. Buna göre “Sultan’ın hiç bir vatandaşı, dinî inancı yüzünden cezalandırılmayacaktı”, Bu teklif üzerine Osmanlı makamları, bir Hristiyan kralın İncil’in bir paragrafını değiştiremeyeceği gibi, Halife’nin de Kur’an’ın bir hükümünü değiştirmesinin söz konusu olamayacağını belirttiler⁸⁷. Sadrazam Âli Paşa da, böyle bir söz vermenin, Sultan’a Müslümanların halifesi olma sıfatını kaybettireceğini, diplomatik olarak böyle bir taahhütte bulunulabileceğini, ama bir yasa ile dinden dönene ölüm cezası verilmeyeceğini ilân edemeyeceklerini, böyle bir şeyin halkın ruhunda büyük bir tepki doğuracağını ve bununla başa çıkmalarının mümkün olmadığını söyledi⁸⁸.

Batılı ülke elçileri, özellikle İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri bu konudaki ısrarlarını sürdürdüler. Onlara göre, burada Kur’an’a aykırılık yoktu. Kur’an zaten Hristiyanların Müslüman olmalarını istemez ve sadece Müslü-

⁸⁵ Esmer, agm., s. 61.

⁸⁶ Eichmann, age., s. 254.

⁸⁷ Eichmann, age., s. 254.

⁸⁸ O. Münir, age., s. 153; Esmer, agm., s. 62.

manları zorlardı. Lord Stratford, 26 Ocak 1856'da Babıâli'ye yolladığı nota ile yine, din değiştirenlere, ama bu defa Hristiyan olan Müslümanlara da ölüm cezasının uygulanmaması için güvence istedi. Elçi, bu nota'da⁸⁹, “Osmanlı Devletinin 1843'de bir Ermeni gencini ve Bursa'da bir başkasını irtidad nedeniyle idam etmesinin üzerinden yıllar geçtiğini, ama Padişahın sözünde durmadığını, İngiltere ve Fransız elçilerinin, Sultanın din değiştiren Hristiyan tebaalarını koruma sorumluluğunu duyduklarını” da belirtiyordu. Dışişleri Bakanı Fuat Paşa, 12 Şubat 1856'da bu notaya olumsuz olarak cevap verdi⁹⁰. Görüldüğü gibi, İslâm Hukukunun “zimmet” kurumunda yapılan değişikliklerle yetinmeyen batılı ülkeler, dinden dönen Müslümanlarla ilgili şeriat hükümlerini de uygulanmamasını isteyebilmişlerdir. Bu teklifin altında, Osmanlı topraklarında büyük ölçüde Hristiyanlık propogandası yapan misyonerlerin çabalarını kolaylaştırma amacının yattığı açıktır. Müslümanların irtidad halinde idam edilmeyeceğini içeren bir taahhüd, kuşkusuz misyonerlerin daha etkili çalışmalarına yardımcı olacaktı. Gerçekten din değiştiren Müslümanların varlığı İngiliz belgelerinden anlaşılmaktadır. İngiltere'nin Şam konsolos yardımcıları J. Crawford, W. Wright ve J.F. Patterson'un yazdıkları 2 Mart 1874 tarihli bir raporda, üç protestanın Müslüman oldukları iddiasıyla askere alınmak istendiği, bu konuda Şam'daki Türk askerî yetkilileri nezdinde harekete geçilmesi gerektiği bildirilmektedir⁹¹. Ancak daha sonraki raporlardan bu üç kişinin din değiştiren müslümanlar oldukları anlaşılmaktadır⁹². İngiliz hükümetinin, bu üç kişinin serbest bırakılmaları için gösterdiği olağanüstü çaba⁹³ kadar kayda değer olan bir başka nokta ise, yerel askerî yetkililerin din değiştirdikleri anlaşılan bu kişileri, din değiştirmekle suçlamayıp, sadece askere almakla yetinmeleri ve bu konudaki tüm baskılara, İstanbul'dan gelen bazı emirlere rağmen karşı çıkmalarıdır⁹⁴.

W. Wright 13 Mayıs 1874'de Şam'dan yazdığı raporda, İstanbul'dan Suriye ordusunda hapis tutulan, ya da kötü davranılan kişiler olup olmadığını sorduklarını, son derece fanatik olan Vali'nin “herkese iyi davranıldığını ve bu kişiler serbest bırakılırsa herkesin Hristiyan olacağını” söylediğini, Vali'nin

⁸⁹ Tam metin, Almanca, Eichmann, age., s. 404-408.

⁹⁰ Eichmann, age., s. 410.

⁹¹ F.O. 78/2437, No. 33.

⁹² F.O. 78/2437 No. 35, (Protestan birliğinden J. Davis'in F.O. a mektubu) ve No. 78 (Derby'den Elliot'a, 16 Mart 1874, 1 Haziran 1874).

⁹³ F.O. 78/2437 No. 44-79 No.lu evraklar.

⁹⁴ Protestan Birliği sekreteri G. Herrick'in din değiştirerek Protestan olan Müslümanların korunmasına ve onlara din hürriyeti tanınmasına dair, 25 Mayıs 1874'de yazdığı mektup A.A. I ABq 47, Vol. XI, A. 2222.

Benzer bir mektup yine aynı misyoner gurubunca İstanbul'daki Alman büyükelçiliğine yazılmıştır. (1 Ağustos 1874). Bu mektupta din değiştiren Müslümanların hapse atıldığı, askere yazıldığı, bunlara Hristiyanlar gibi ibadet etme izni verilmediği belirtilerek, bu konuda İngiliz elçisi Lord S. de Redcliff'le görüşülmesi istenmektedir. AA. I ABq 47, A. 3672, c. XI.

en ilkel bir adam kadar (vahşi deyimini kullanmıştır) bile İngiltere'nin gücü hakkında bilgi sahibi olmadığını, Vali'nin İngiliz hükümeti'nin "bir davul gibi sadece deri ve havadan oluştuğunu" da bildirdiğini yazmıştır.

Bu üç kişiye, usulüne uygun olarak askerliklerinin yaptırıldığı ise Sadrazamın ifadesinden anlaşılmıştır (Lord Tretner'in 22 Mayıs 1874 tarihli raporu).

Bu konudaki ilginç raporlardan biri de G.J. Eldridge'nin 76. No.lu raporudur. Konsolos, Hristiyanların askere alınmadıklarını, bu nedenle hristiyan olduğunu iddia edenlerin bu sorunlarının sona erdiğini yazmıştır. Şu halde burada yeni bir sorun devletin karşısında belirmektedir: Orduya katılmamak için, Arap topraklarında yaşayan bazı Müslümanların Hristiyan olduklarını iddia etmeleri. Bu kişilerin gerçekten dinlerini değiştirdiklerine inanmak oldukça güçtür. Akla yakın gelen ihtimal, salt askerlik görevinden kaçış için ile-ri sürülen bir bahane olmasıdır⁹⁵.

Nitekim, İngiliz konsolosu Trotter, 1885'de Müslümanların Hristiyan olmaları konusunda yazdığı bir raporda, "Amerikan misyonierlerinin, bu tip din değiştirmenin sonundaki ceza nedeniyle, bu konuda çalışmaktan akıllıca kaçındıklarını" belirtmektedir⁹⁶. Şu halde Batılı ülkelerin, Padişah'tan, din değiştiren müslümanlara ölüm cezasının uygulanmayacağı taahhüdünü alamamaları, ülkedeki misyonierlerin Müslümanları faaliyet sahalarından çıkarmalarına yol açmıştır.

Aslında Osmanlı Devleti çoğunluğun mensup olduğu din için "din hürriyeti" olmayan tek ülke değildi. İspanya'da Katolik olmayan dinî ibadet yasaktı. İtalya'da protestan mezhebine geçenler ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Ancak tabii ki Osmanlı Devletinde sorun din hürriyeti değil, büyük güçlerin zayıf buldukları bir ülkede dilediklerini yapabilmeleriydi. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren hiç bir zimmîyi Müslümanlığa geçmeğe zorlamamış, onların kendi dinlerinde kalmalarına izin vermiş; ancak Müslümanlara da kendi şer'î kanunlarını uygulamıştı. İslamiyeti kabul eden zimmîler de İslâm Hukukunun irtidad konusundaki hükmüne doğal olarak tâbi tutulmuşlardı. Osmanlı Devletinin Müslümanlara irtidad cezasını uygularken, Müslüman olan zimmîlere bu cezayı uygulamayacağı yolunda bir vaadde bulunması, din konusunda çok hassas olan ve zaten reformlar yüzünden rahatsız olan Müslümanların büyük olaylar çıkarmasına yol açabilirdi. Bir şer'î devlette, şeriatın temel kurallarından birini uygulamamayı ilân etmek devletin aslını inkârı olacaktı ki, hiç bir Osmanlı hükümeti-tüm vaadlere-rağmen buna kalkışmadı. Sadece, devlet pratikte bu İslâmî kuralı uygulamamayı denedi.

⁹⁵ F.O. 78/2437 de 44-79 No.lu evraklar.

⁹⁶ F.O. 78/3756, No. 568.

İbâdet özgürlüğü ise Osmanlı Devletinde büyük sorun yaratmadı. Ayrı mahalle ve köylerde yaşayan zimmîler ve Müslümanlar asla karışmadılar. Zimmîler dinî ibadetlerini her zaman olduğu gibi serbestçe yerine getirdiler⁹⁷. Ancak dinî ayinlerini kendi bölgesinde, Müslümanlar duymadan ve görmeden, kiliselerde yerine getirirlerdi. Kiliselerde çan çalma yasağı vardı. Çünkü bu yabancı bir ibadetin işaretiydi. Yalnız Lübnan'da ve Ege adalarında bir grup Hristiyan'a çan çalma imtiyazı tanınmıştı⁹⁸. Sanıyoruz burada çoğunlukla tek bir dinin mensuplarının oturduğu bölgeler söz konusudur.

Osmanlı Devletinde kilise yapımı ya da tamirine ilişkin olarak İslâmiyetin koyduğu yasakların kalktığını söyleyemeyiz. Tamir için Babîâlıden ruhsat alınması kuralı uygulaması genelde de sürdürüldü. Avusturya'da protestanların çan çalmasına ya da (özellikle Tirol'da) Protestan kilisesinin yapımına izin verilmesi çok uzun süre almıştır⁹⁹.

Buraya kadar İslâmiyetten çıkmak isteyenlerden söz ettik. Kendi dinlerinden çıkarak Müslüman olmak isteyen gayrimüslimler ise bazı kurallara tâbi tutulurlardı.

Din değiştirmeleri sırasında kadı, üzerlerinde baskı olmadığına dair şahitler ve konsolosluk tercümanları hazır bulunurdu¹⁰⁰.

Kıbrıs valisi İsmail Adil Paşa'nın Müslümanlığa geçmek isteyen bir Hristiyan kadın hakkında 1848'de İngiltere konsolosu Kerr'e yazdığı ilginç bir mektuba değinmek istiyoruz. Mektupta vali, bu kadın hazır bulunmadan ve kendilerine ve şehir meclisi'ne bilgi vermeden islamiyete geçişi kabul eden molla'nın hareketinden kendisini haberdar eden konsolosa teşekkür etmektedir. Valiye göre bu, ancak ilgili kişilerin önünde ve kadına gerekli (büyük ihtimalle kendi arzusuyla dinini değiştirip değiştirmedigine ilişkin) soruların sorulmasından sonra mümkündü. Bu nedenle, molla'nın ilerde sultanın emirlerine karşı gelme ihtimali de gözönüne alınarak takip edileceği bildiriliyordu¹⁰¹.

⁹⁷ Zimmîler kendi dillerinde, dinlerine ait kitapları basmakta da serbest bırakılmışlardı. İlk matbaa İstanbul'da 1494'de Yahudilerce kuruldu; daha sonra 1567'de Ermeniler, 17. yüzyılda ise Rumlar ilk matbaalarını kurdular. Cizvitlerin 1703'de kurduğu matbaa ise misyonerlik faaliyetlerinden dolayı kapatıldı. Zimmîler, müretteplik ve makinistlik tekellerini Osmanlıların matbaayı kurmalarından sonra da devam ettirdiler. Oral, Süreyya, Türk Basın Tarihi, I. Kitap, Ankara, 1967, s. 42-44.

⁹⁸ Eichmann, age., 251. Epir'deki İngiliz Konsolosu Stanley, 1867'de yazdığı raporda, bölgedeki Hristiyanların çoğunun Rum kilisesine bağlı olduğunu, dinlerini icralarına karışılmadığını, müdahale şikayeti çok az olduğunu, 6 yıllık hizmetinde 2-3 şikayet geldiğini, Müslümanların yaşadığı bölgelerde Hristiyan kilisesinde çan çalınmasına izin verilmediğini, bunun genellikle şikayet konusu olduğunu belirtiyordu. Arnold, age., s. 218.

⁹⁹ Von Sax, age., s. 323.

¹⁰⁰ Lammeyer, age., s. 59. Din değiştiren Hristiyan, Osmanlı tâbiyetinde değilse, yani "zimmî" değilse, kendi tâbiyetini kaybederdi. 1869 Yasası ile bu durum değiştirildi.

¹⁰¹ Luke, H.C. Cyprus under the Turks, Oxford, 1921, s. 192, 193.

Gayrimüslimlerin Müslüman olmalarında kurallara bu kadar sıkı uyulmasının nedeni, büyük devletlerin sık sık Hristiyan kızlarının kaçırılarak zorla Müslüman yapıldıklarına dair iddialarıydı. İngiliz konsolosu Longworth, 1860 tarihli raporunda, Rumeli'yi gezmekte olan Sadrazama Vidin'de verilen ve yerel otoritelere karşı şikâyetleri içeren 30 imzalı bir mektupta, İslâm'a giriş için zorlama olduğunun yazıldığını, Sadrazam'ın bunu inanılır bulmadığını belirtmektedir. Konsolos, kendisinin de buna katıldığını söylemektedir¹⁰².

Longworth¹⁰³ 1867 tarihli raporunda ise, gayrimüslüm kızların Müslümanlarca din değiştirmeye zorlandıkları yolundaki söylentilere inanmadığını, kızların Müslüman erkeklerle evlenmek için rızalarıyla kaçtıklarını yazmaktadır.

İngiltere'nin Kosova konsolosu Blunt da 31 Mayıs 1880 tarihindeki raporunda, Teselya'da bir Hristiyan kızın kendi isteği ile Müslüman olduğunu belirtmektedir¹⁰⁴.

Osmanlı Devleti Müslüman olmak isteyenlerin uyacakları usule ilişkin olarak 1856'da bir düzenleme getirmişti. Rum Patriği, 1903 Mayıs'ında Babıâli'ye yolladığı şikâyet mektubunda, bu yoldaki iddialarını yenilerken, 1276 Muharreminde çıkarılan, bu düzenlemeden de şikâyet ediyordu. Müslüman olmak isteyen çocuklar dinî şefleri ve aileleriyle tartışırken, hükümet görevlisinin de bu sirkülere göre hazır bulundurulması, tartışma özgürlüklerini kısıtlıyordu. Üstelik Patrikhane 21 yaşından aşağıdakilerin müslüman olamayacaklarını savunuyordu. Bu mektubun içeriğinden de anlaşılacağı gibi, bizce zimmî din adamlarını rahatsız eden konu aslında onların Müslüman olmaya zorlanmaları değil (ki böyle bir baskı hiç bir dönemde olmamıştı), Müslüman olmak isteyen zimmîleri engellemelerine fırsat verilmemesiydi. Bu mektupdan kısa bir süre sonra çıkartılan 20 Haziran 1903 tarihli bir nizamname ile Babıâli, Müslüman olan 10-15 yaş arası Hristiyan çocukların -önceleri aileleriyle yaşamalarına izin verilmişken- artık Müslüman ailelerle yaşayacaklarını ve metropolitlerin arşivlerindeki nüfus kayıtlarına güvenmediklerini açıklıyordu¹⁰⁵. Bu nizamnameden de asıl baskının zimmîlerden geldiği anlaşılmaktadır.

Yalnız Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçişin değil, çeşitli "millet" guruplarındaki mezhep değişikliklerinin de Osmanlı Devletinde problemler yarattığı Adliye ve Mezahip Nezaretinin kayıtlarından anlaşılmaktadır:

¹⁰² Arnold, age., s. 207.

¹⁰³ Arnold, age., s. 207.

¹⁰⁴ F.O. 78/3133 No. 24 ve İngiliz Elçisi White'in, Edirne'de iki Rum kızın Müslüman olmaya zorlandığı ve konsolos Cumberbatch'ın, vali ile. Rum ve Osmanlı otoriteleri arasındaki barışı tehlikeye sokmaması konusundaki konuşmasına dair 7 Kasım 1890 tarihli raporu F.O. 78/4278. No. 475.

¹⁰⁵ Papadopoulos, C.G. Les Privilèges du Patriarcat Oecuménique 1924. Paris, s. 356-357.

15 Muharrem 1302 (1884) (23 Teşrinievvel 1300) tarihli “Süryanî Yakubîlerle Süryanî Katolikler beyninde mütehaddis kilise münazaatının halline dair” Şurâ-i Devlet Dahiliye Dairesinin 1037 No.lu mazbatasında¹⁰⁶, “Adliye ve Mezahip Nezaretinin yolladığı tezkereye dayanılarak, Musul’da eskidenberi bu iki gurup arasında bir kilise anlaşmazlığı olduğu, 50 yıl önce Katolik olanların kiliselerine devam hakkını muhafazaya çalışmış oldukları, iki kilise arasında kalan duvarın 1293’de Şura-i Devlet kararı ile kaldırılıp, bu kiliselerin Süryanî Cemiyetin verildiği, Katoliklerin buna itiraz edip İngiliz ve Fransızlar’ı araya soktukları, yapılan yeni düzenlemenin ise Süryanilerin itirazına neden olduğu; bir mezhebi terkedenlerin eski mâbedleri üzerinde haklarının kalmayacağı, Katoliklerin artık kendilerine yetecek kiliseler inşa ettikleri ve diğer kiliselerden yararlanmalarının henüz kiliseleri inşa edilmediği sırada, Babîâlî’ye yaptıkları gerçek dışı beyanla sağlandığı, Süryanilerin şikâyetlerinin haklı bulunduğu, 1293’deki kararın bu nedenle icrasının gerektiği” yazılıdır. Görülüyor ki, Babîâlî Hristiyanların mezhep değiştirmelerine karışmadığı gibi, mezhep değiştirenlerin yeni kiliseler inşa etmelerine de izin vermektedir.

Osmanlı Devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısında din hürriyeti konusunda karşı karşıya kaldığı problemler sadece bunlardan ibâret değildi. Osmanlı topraklarında çalışan misyonerlerin faaliyetleri de yerel konsolosların desteği ile giderek artmıştı.

1842’de Babîâlî’nin Kudüs’te bir Protestan kilisesinin açılışına izin vermesinden sonra, İngiltere, Almanya ve Amerika’dan gelen Protestan rahipler açtıkları çeşitli okul, kilise ve yetimhanelerde dinî propaganda yaptılar.

Âli Paşa, Müslümanları da Protestan yapma amacını güden bu çalışmalar konusunda, “Osmanlı Devletinin, Islahat Fermanında yer alan Osmanlı topraklarında tüm din ve mezheplerin serbestçe yerine getirilmesi konusundaki taahhüdüne uyduğunu, gayrimüslimlerin Avrupa’nın Hristiyan ülkelerinde bulamayacakları hakları olduğu, din ve mezhep hürriyetinin herhangi bir mezhebe hücum ederek veya ikna ile sonuca giden misyonerlerin faaliyetleriyle bağdaşamayacağını, hiç bir ülkenin bir başka dinin kendi ülkesinde yayılmasına izin vermiyeceğini” belirtmişti¹⁰⁷. İngiltere’nin Halep konsolosu M. Ikenes, 30 Haziran 1859’da büyükelçi elçi H.L. Bulwer’e yazdığı raporda, Osmanlı Devletinde huzursuzlukların zaman zaman çok artmasının temelinde, din ve mezhep değiştirmelerin yattığını yazmaktadır. Ikenes (Irenes?)’e göre Amerikalı misyonerlerin gayretleriyle pek çok Ermeni Protestan olmuştur. Ikenes’in raporunda şu olaya yer veriliyor. Roma Katolik rahipleri de kendilerine bir

¹⁰⁶ Düstur, I, C. 5, s. 259-262.

¹⁰⁷ Engelhardt, *Turquie et le Tanzimat ou Histori e des Reformes dans l’Empire Ottoman*, 1882, Paris, age., s. 268.

yer yapmışlar ve 20 Rum ailesini kiliselerine kaydetmişlerdi. Bu olay üzerine Halep Rum Başpiskoposu, Kilis'e bir heyet yollayarak, bu aileleri kendi kiliselerine dönmeye davet etmişti. 15 Yahudi ailesi ise bir İskoç kilisesi (The Free Church of Scotland) misyonerini davet etmişlerdi. Ikenes, pek az Yahudinin din değiştirenlere verilecek cezayı açıkça göze almaya cesaret edebileceğini, buna rağmen 30 Yahudi'nin Hristiyan olduklarını bu misyonere açıkladıklarını yazmıştır. Konsolos'a göre, bu Yahudilerden ikisi ona gelerek, Hahambaşı'nın validen kendilerini cezalandırmasını istediğini söylemiş, bu yüzden yardım istemişlerdir. Konsolos, Vali'ye bu olayların kendi bilgisi dahilinde bulunduğuna ve din hürriyetinin ülkenin bir yasası olduğunu, valiye kendisini bu yasaya aykırılık ettiğini sefarete yazmak zorunda bırakmıyacağını umduğunu söylediğini, valinin de bundan böyle hahambaşının bu tür dileklerini kendisine iletmediğini yazmaktadır¹⁰⁸. İlginç olan, konsolosun, valiyi Osmanlı hükümetine değil, kendi elçiliğine şikâyetle tehdit etmesidir. Bu olay, yerel görevlilerin her an konsoloslarca, elçiliklerinin derhal hükümet nezdinde faaliyetlere geçerek, kendileri aleyhinde bir ortam yaratmakla tehdit edildiklerini de göstermektedir.

Yine de Osmanlı hükümetinin kendi topraklarında misyonerlerin faaliyetleri konusunda oldukça hoşgörülü davrandığı İngiliz Elçisi Bulwer'in 1875 tarihli şu raporundan açıkça anlaşılmaktadır:

“Türkiye’de İncil serbestçe satılır ve hatta basılmasına bile müsaade edilir. Her cins ve ulustan adamlar, hatta Türkler Protestan oluyorlar¹⁰⁹. Hiç bir taraftan tazyik görmüyorlar. Bir iki yıldan beri Türk Protestanlar kiliseye çevrilen bir İngiliz okulunda her pazar günü iki defa Türkçe ibadet ediyorlar. Hakikati söylemek icabederse, diyebilirim ki din-i Muhammedî erbabının Protestanlar hakkında gösterdiği müsaadat ve serbesti cidden takdire şayandır. Bu müsaadat ve serbestiye Hristiyan devletlerde bile tesadüf edilemez”¹¹⁰.

İngiliz konsolosu Wood, reformlar hakkında yolladığı memorandumda şunları yazmaktadır:

“Gayrimüslim toplumların, vilayet mahkeme ve meclislerinde üye seçimine bağımsız olarak katılmaları, bu kurumlarda, gayrimüslim üyelerin hazır bulunmaları, bazı durumlarda, kendi dindaşlarını himaye bakımından yeterli görülmüştü. Patrik, Başpiskopos ve Piskoposları bu yasal haktan faydalananlar, bir sıkıntı ve adaletsizliğe karşı güven ve korumada daha ileri bir adım olarak da; yerel makamlara başvuruyorlardı. Eğer protestoları göz önünde tutulmazsa, Babîâli tarafından, yazışmalarda bir aracı olarak, özellikle atan-

¹⁰⁸ F.O. 78/1452 No. 42.

¹⁰⁹ F.O. 78/1452 No. 42.

¹¹⁰ Engelhardt, s. 283 (Mavi kitap, Protestan Misyonerlerinin faaliyetlerine dair haberler)

muş bulunan kapı kâhyası vasıtasıyla İstanbul'a durumu yansıtıyorlardı”.

“Yeni kilise ve sinagogların yapılması üzerinde önceleri konulan bütün engeller kaldırıldı. Şimdi sadece yerliler değil, yabancılar da yapım ve tamir işlerini yapabiliyorlar. Bu ayrıcalıktan yararlanarak, özellikle yabancıların, Hristiyan halkının bol olduğu en kalabalık bölge ve kasabalarda kurdukları kendi kilise, okul ve manastırlarını bulmak mümkündür. Amerikan misyonerleri bu olayı kanıtlar.”

“Osmanlı Hükümetinin hoşgörüsünün daha ileri bir kanıtı olmak üzere; kilise, manastır, hastane, dispanser, yetimhâne, hacı misafirhanelerinin gerekli ihtiyaçları, ister yerli, isterse yabancı dinî toplumlara ait olsun, kutsal papaz giysileri, kitap, astronomi ve diğer aletler, her çeşit levazım, madalya, ilaç, kısacası ihtiyaç duyulabilecek bütün maddelerin (hayır kurumlarının hemşireleri ve papazlarının kullanmaları için enfiye dahil), çok serbest bir ölçüde gümrük vergisinden muaf olarak ithali söylenebilir”.

“Bundan başka, gayrimüslim toplumların ayin ve dinî törenlerinin serbestçe yapılmasını sağlamak ve korumak için, bunlara tehdit ya da diğer maksatla karışanları cezalandırmak üzere de bir yasa çıkarılmıştır. Müslüman halkın saygısını sağlamak için, askerî birliklerin bulundukları yerdeki nöbetçi, önünden Patrik veya Piskopos geçtiğinde onu tüfekle selamlar”¹¹¹.

Büyükelçi Layard 17 Temmuz 1877 tarihli raporda, Amerikan misyonerlerinin Ermeniler arasında Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde kurdukları bir çok okul ve dinî kuruluşlar yoluyla İngilizce öğretmek, hayli iş yaptığını yazmaktadır¹¹².

Protestan misyonerler ise 1864'de bir Müslümanın protestan olarak, İstanbul'da İslamiyet aleyhine vaaz vermesi ve İstanbul halkının galeyana gelmesi üzerine, Londra'ya, “Vicdan hürriyeti, İngiliz ulusunun taleplerini yerine getirmeye mecbur olduğu şüphesiz bulunan bir memlekette ihlâl ediliyor”, diye yazmışlardı¹¹³. Osmanlı topraklarında faaliyet göstermelerine izin verilen misyonerlerin kullandığı bu ifade, onlar arasında Osmanlı Devletinin içine oturduğu statüyü açıkça ifade etmektedir.

İngiliz sefiri White'in 2 Mayıs 1885 tarihli raporu ise, konuyu daha çok açıklar: Sefir, hükümetten Osmanlı Devletinin Müslüman ve Yahudileri arasında çalışan Protestan topluluğu misyonerlerine daha çok yardım edilmesini istemektedir¹¹⁴.

¹¹¹ Şimşir, age., s. 141, Wood'dan Derby'e.

¹¹² Şimşir, age., s. 103.

¹¹³ Engelhardt, s. 284.

¹¹⁴ F.O. 78/3751. No. 253.

Böylece, Osmanlı Devletinde 1834 yılında kabul edilen Hristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan kanunun¹¹⁵ kaldırılması için İngiltere'nin neden çalıştığı da açıkça ortaya çıkmaktadır. İngiltere, bunu, yasanın iptali çalışmaları sırasında ilan ettiği gibi “din hürriyeti” adına yapmamıştır. Amaç, Protestanlığın Osmanlı topraklarında daha kolay yayılabilmesi, dinin de yardımıyla İngiliz politikasının gerçekleştirilebilmesidir.

VI. Mahmi Sorunu ve Tabiiyet Yasası

Bilindiği gibi kapitülasyonlarla büyük devletlerin çeşitli nedenlerle (hac, ticaret) Osmanlı topraklarında bulunan vatandaşlarına pek çok imtiyaz tanınmıştı. Bu ülkeler, zamanla, kendi vatandaşlarına tanınan bu ayrıcalıklardan yararlanma hakkının kapsamına bazı Osmanlı uyruklarını da alarak “mahmi” sorununu yarattılar.

Bu sorun, Kutsal Yerler konusunda olduğu gibi, büyük devletlerin, kapitülasyonlarda yer alan bazı maddeleri suiniyetle uygulamalarıyla ortaya çıktı:

1673 tarihli kapitülasyonlarda Fransız sefaretinde çalışan tercüman¹¹⁶ katip, yasakçı ve uşakların -ki sayıları 15 di- Fransız koruması altında oldukları yazılıydı. Bu katiplerin ve sefarette çalışanların sayıları zamanla arttırıldı. 1740 kapitülasyonlarında, elçi ve konsolosların istedikleri kişileri, kimseye danışmadan, yasakçı ve tercüman olarak, hatta bu tercümanları aynı zamanda konsolos vekili olarak tayin edebilecekleri¹¹⁷ yazılıydı.

Fransız hükümeti bu maddeye dayanarak Fransa'nın hiç menfaati olmayan yerlere bile diledikleri sayıda tercüman, konsolos ajanları, konsolos yardımcılarını tayin etti ve bunların hepsi Fransız korumasına alındı. Aslında Sefarette çalışan zimmîlere tanınan koruma hakkı, sonradan konsolosluklarda çalışan Osmanlı vatandaşlığındaki tüm memur ve hizmetkârlara da yayıldı¹¹⁸.

Avusturya, Rusya ve İngiltere'ye çeşitli tarihlerde verilen kapitülasyonlarla da bu tür haklar tanındı¹¹⁹. Böylece kapitülasyonların yabancı ülke uyruklarına tanıdığı imtiyazlardan, artık sefaret ve konsolosluklarda çalışan Osmanlılar da yararlanmaya başladılar. Anlaşmalara göre, sefaret ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsî olarak ve görev süreleri için verilen himaye hakkı, bunlar tarafından, akrabalarına ve memuriyetleri dışındaki ti-

¹¹⁵ Yukarda da belirtildiği gibi, bu kanun, II. Mahmut tarafından, Papa'nın faaliyetlerini önlemek isteyen Rum patriğinin dileği üzerine çıkartılmıştı.

¹¹⁶ Bunlar yalnız tercümanlık yapmakla kalmıyor, mahkemelerde de yabancı uyruklar hakkındaki kararları imzalıyorlardı. Onların izni olmadan karar infaz edilemiyordu.

¹¹⁷ R. Ekrem, age., s. 430 (md. 45).

¹¹⁸ Thobie, Jacques, age., s. 24.

¹¹⁹ Nora, Age., C. I, sh. 143; Thayer L.E. “The Caputulations of the Ottoman Empire and the Questions of their Abrogation as it affects the United States” The American Journal of International Law, s. 207-229.

carî muamelelere de teşmil edildi. daha sonra sefaretler manastır ve dinî kurumalarda çalışan zimmîlere ve nihayet iş yaptıkları bazı tacirlere de “berat”lar vererek onlara da bazı ayrıcalıklar tanıdılar.

Berat, bazı kişilere bir sefaret veya konsolosluk tarafından kendi diplomatik korumaları altına alındıklarını bildiren belgelerdi. Babıâli’nin izniyle bu beratları ancak sefir ve konsoloslar verebilirdi.

Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsolosluğun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar, zamanla, konsolos veya sefirlerin alış verişi ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı. Yabancılar kapitülasyonlarla tanınan cazip haklar, tüccar zimmîleri yabancı koruması altına girmeye itti.

Tüm devletler, kendi korudukları zimmî guruba bu beratları satarak, onlar üzerindeki himaye politikalarını kolaylaştırıyorlardı. Rum ve Ermeni büyük tacirler, bankerler ise beratlarla sağladıkları imtiyazlara dayanarak kısa zamanda büyük servet yaptılar ve imparatorluğun tüm ticaretini ellerine geçirdiler.

Berat alan bir kişi, ticarî ve malî imtiyazlar elde ediyordu. Artık Osmanlı kanunlarına tâbi olmuyor, bazı vergileri ödemiordu. İthalat ve ihracaatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı uyruklarından daha az veriyorlardı. Himayesine girdikleri devlete de vergi vermiyorlardı. Askerlik mükellefiyetleri de ortadan kalkıyor, böylece cizye (bedel) vermiyorlardı. Adı ya da siyasî suçlardan ötürü sorumlu tutulamıyorlardı.

1852’de İngiltere’nin Midilli konsolosu olan Newton, “Mahkemelerde İngiliz korumasının avantajları çoktu. İngiliz koruması olmak arzusu o kadar fazlaydı ki, elde etmek için her yol deneniyordu” diye yazıyordu¹²⁰. Beratlı kişilere mahkeme önünde adeta yabancı devlet vatandaşı gibi davranılıyordu¹²¹.

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve “patente” adı verilen bir çeşit himaye kağıdını yabancı devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devletinde bir beratlı sınıfının doğmasına yol açtı. Sadece Avusturya’nın Boğdan’da 200.000, Eflakta 60.000 beratlısı vardı¹²¹. Kırım Savaşı sırasında İstanbul’daki İngiliz Konsolosu, anılarında, İngiliz korumasında olanları “bir milyondan biraz az” olarak belirtmişti. Bir

¹²⁰ Newton, Charles, *Travels and Discoveries in the Levant*, London, 1865, vol. I, s. 76-77.

¹²¹ İstanbul’daki İngiliz Yüksek Mahkemesi, Kahire’deki İngiliz konsolosluğuna İngiliz mahmisi olarak kayıtlı bir Osmanlı vatandaşının “de jure” değil, fakat sadece de facto himayeye mazhar olduğunu bildiriyordu. Devletler Hukukçusu Calvo bu “de facto” himayenin Osmanlı vatandaşına İngiliz mahmisi sıfatını verdiğini ve bu sıfatla İngiliz konsolosluk mahkemesi kazasına tâbi tutulduğunu açıklamıştır. Altuğ, Yılmaz, *Devletler Hukuku İstanbul*, 1968, s. 64.

Amerikan diplomati ise sadece İstanbul'da 50.000 beratlı olduğunu yazmıştı¹²². Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz korumasına geçmişti¹²³. İngiliz konsolos-u Guarracino 1856'da, Fransız konsoloslarının Roma Katolik kilisesine bağlı zimmîleri, kendileri dahil diğer tüm konsolosların ise, konsolosluklarda çalışan ya da acenta gibi hareket eden tüm Osmanlı tebaasını koruduklarını yazmaktaydı¹²⁴.

Elçi ve konsolosluklar bu beratları yüksek fiatlarla satıyor ve çok kâr elde ediyorlardı. Himaye hakkını siyasal maksatlarla kullanmak isteyen Avusturya ve Rusya ise, Eflak ve Boğdan'da nüfuz kazanmak için bedava berat dağıttılar. Napoleon onların bu husustaki üstünlüklerine son vermek için 1806'da Fransız elçilerinin de berat satmalarını yasaklamıştı¹²⁵. Kapitüler ülkelerin berat verdikleri zimmîlerin sayısı, kendi vatandaşlarının sayısını kat kat aşmıştı. Bu yöntemle büyük devletler, Osmanlı Devletini berat ya da patente yoluyla ekonomik ve politik imtiyazlara sahip oldukları açık bir pazar haline getirdiler. Böylece Osmanlı otoriteleri nezdinde kendileri yararına baskı imkanı veren çok önemli bir silâh daha bulmuşlardı. Babıâli'nin karşısındaki güçler için İmparatorluk hakimiyetine yöneltilecek en kuvvetli silâh, "korumacılık" olmuştu¹²⁶.

Babıâli, beratların verilmesinin önüne geçmek için çeşitli tedbirler aldı. Bilindiği kadar ilk kez III. Ahmet 1722 Haziran'ında çıkardığı fermanla, "Yahudi ve Hristiyan zimmîlerin, ellerindeki "patente"lere dayanarak, cizyedarların tercüman kademelerinden cizye alınmayacağını ileri sürmelerine kesinlikle izin verilmemesini" belirterek, bu konudaki suistimali önlemek istemişti¹²⁷.

¹²² Sugar Peter F. "Economic and Political Modernization", *Political Modernization in Japan And Turkey*, Ward-Rustow 1964, Princeton, sh. 154, Naff, Thomas-Owen R., *Studies in Eighteenth Century Ottoman Relations with Europe*, s. 103, vd.

¹²² Davison, R. "Nationalizm in a Non-National State", Ohio, 1977, s. 42.

¹²³ F.O. 78/976.

¹²⁴ F.O. 881/768.

¹²⁵ Rey, Francis, *La Protection Diplomatique et Consulaire dans les Echelles du Levant et de Barbarie*, s. 290, Paris 1889.

¹²⁶ Osmanlı topraklarında yaşayan, ancak Osmanlı tebaasından olmayan pek çok Rum, Venedik ve Cenevizli'nin çocukları, 1869 tabiiyet yasasından sonra Osmanlı sayılmış, bunun üzerine ebeveynler Fransız makamlarından koruma satın almışlardı. Bunlara "lütfen korunanlar" (*Protegées de faveur*) denmişti. Rausas, G. Pélissié, *Le Régime des Capitulations dans L'Empire Ottoman*, Paris, 1905, vol. 2, s. 36, Thobie, age., s. 24.

¹²⁷ "Devlet-i Aliyye'nin eba an ced reayasından olan bazı Yahud ve Nasara taifeleri mücerret ticaret kasdı ve akraba ve taallukatlarının cizyeden tahlis için kuvvet-i maliesi sebebi ile bir takrib ile birer tercümanlık beratı alarak bihesab reaya makulesi tercümanlığa dühul ve hadd-i itidali tecavüz idüb nice nice reayayı hizmetkârları olmak üzere yanlarına istishab eylediklerinden cizye cibayeti hususunun ihtilâline bais ve beytûmali müslümine kesrû zararı mucib.." A. Refik, *Hicri 12. Asırda İstanbul*. 1930, s. 74-75.

III. Mustafa ise Aralık 1758'de, “İhlâl-i nizam-ı raiyat olan ve hazineye zarar veren bu durumun düzeltilerek tamamen men'i def'i ve elçilerin kendilerine tanınan miktarda tercümanla yetinmeleri için ikaz edilmeleri” konusunda emir vermişti¹²⁸. Bu konudaki fermanlara göre, batılı ülkelerin kendi ihtiyaçları kadar beratla tercüman almaları gerektiği halde, bazı Osmanlı gayrimüslim tebaası cizye ve diğer vergilerden muaf olmak, bazı tüccar da gümrük vergileri nedeniyle adı geçen devletlerin bayrağı altına girmek amacıyla elçiliklere başvurmakta, zimmî elbiseleri yerine Avrupalı kıyafetleri ile gezmekteydi. Bu durum önlenmeli, senetler (patent) Batılı devletlerce geri alınmalıdır. Fermanda, “beratlı tercümanlarla Fransız elçiliğindeki 16 ve İngiltere elçiliğindeki 10 hizmetkârın vergiden muaf olduğu” belirtilerek, elçilerin Osmanlı tebaasına patent ve sened vermemeleri için uyarılmaları istenmişti.

I. Abdülhamit devrinde de tüm yabancı elçilik tercümanları Mayıs 1786'da Babıâli'de toplanarak kendilerine bir nota verildi¹²⁹. Buna göre, ticaretle uğraşan zimmîlere sorumsuzca berat dağıtılıyordu. Bundan sonra tüccara değil, sadece tercümanlara berat verilmesi istendi ve gereğinin yapılması için iki aylık süre tanındı. Notanın sonuçsuz kalması üzerine, 29 Ekim'de yeni bir nota ile tercümanların kendi aslî görevleri dışında, ticari ya da idarî (kocabaşılık, mütesellimlik gibi) işlerle de uğraştıkları bildirilerek bu işe bir son verilmesi istendi¹³⁰.

III. Selim ise çeşitli tarihlerde suistimalin yoğun olduğu yerlere yollanan talimatlarla, zimmîlerin çeşitli yollarla yabancı himayesine girdiklerini, patente işine son verilmezse ülkede düzenin bozulacağını belirtmek zimmîlerin ellerindeki belgelerin kontrolünü istemişti¹³¹.

Sonunda III. Selim Ağustos 1802'de zimmî tacirlere imtiyaz tanıyarak “Avrupa tüccarı” adını verdi. Artık zimmîler de yabancı tacirlerin tüm haklarını onlara da tanıdı. Artık onlar da ithalat ve ihracatda %3 gümrük vergisi ödeyeceklerdi. Böylece gayrimüslim tüccar bir süre, patentli tüccarın haksız rekabetinden bir ölçüde de olsa kurtarıldı.

10 Ocak 1806'da ise, İstanbul'daki tüm elçilere verilen bir nota ile beratlı tercümanlık kurumunun devlet düzenine ve hazinesine daha fazla zarar vermesine göz yumulmayacağı, tercümanların bağlı oldukları konsolosluk ve elçilikler dışında başka işlerle uğraşamıyacakları, tercümanlık elbisesi giymek

¹²⁸ İstanbul'da oturan elçilerin maiyetindeki tercümanlara dair 5 C. a. 1172 tarihli ferman, ve “Ecnebi devletlerin elçileri maiyyetindeki tercümanların tekâlîfe tâbi olduklarına dair”, aynı tarihli ferman. A. Refik, *Hicri 12. Asırda İstanbul*, 1930, s. 74-75.

¹²⁹ A. Refik, *Hicri 12. Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930, s. 36.

¹³⁰ A. Refik, *age.*, İstanbul 1930, s. 37.

¹³¹ Karal, E.Z. III. Selim'in Hattı Hümayunları, Anara 1946, s. 142.

zorunda oldukları bildirilerek elçi ve konsolosların gerçek tercümanlar dışındakileri himayelerinden çıkarmaları istendi. Bir kaç gün sonra da Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat şefleri çağrılarak, cemaatlerinin yabancı devlet himayesi aramamaları, mevcutların da bir an önce vazgeçirilmesi istenerek, tüccara Avrupa ile yapılan ticarette gerekli himayenin gösterildiği, yabancı himayesi aranırsa devletin zorlayıcı tedbirler alacağı açıklandı¹³². Babıâli 2 Mart 1806'da elçiliklere bu konuya açıklık getirmek üzere verdiği 2. notada, ferman ve beratlarla verilen imtiyazlara dokunulmayacağını, ama beratlı kişilerin görevleri dışında başka işlerle uğraşmalarına da izin verilmeyeceğini ve bu yolla zimmîlerin himayesinden vazgeçilmesi gerektiğini belirtti¹³³. Elçilikler bunun kapitülasyonlara aykırı olduğunu ileri sürdüler. 3 Mayıs 1806'da da, tercüman olarak yabancı devletlerin himayesine girenlerin, o devletlerin dilini dahi bilmeyip, amaçlarının ticaret olduğu ve sahte tercümanların takip edilerek cezalandırılacakları belirtildi.

Elçiler sonunda notayı resmen kabul ettiler. 5 Haziran 1809'da İngiltere ile yapılan Çanakkale barış sözleşmesiyle, Babıâli, tercümanlarının ve diğer hizmetlilerin tayini ile ilgili olan suistimalleri önlenmeye çalıştı. Bu anlaşmanın 10. maddesine göre İngiltere, zimmî tüccara berat ve patent vermeyeceğini taahhüt ediyordu. Kendilerine berat verilen kişiler sadece sefaret ve konsolosluklarda çalışabileceklerdi¹³⁴.

III. Selim, Rus konsoloslarından aldıkları Patente kağıtları ve Rus bayrağı altında seyreden ve Rus kaptanların imtiyazlarından yararlanan Rum gemicilerin ellerindeki "patente"leri toplattı ve tüm elçiliklere, Osmanlı uyrukluğundaki kaptanlara himaye kağıdı verilmemesini, bunların gemilerinde yabancı bayrağı taşımalarının da önleneceğini bildirdi¹³⁵.

II. Mahmut döneminde de berat ya da patente olarak ayrıcalıklı statüye geçmek isteyen zimmî uyruklarla ilgili tedbirler sürdürüldü. Bazı bölgelerde patente elde edip ticaretle uğraşan zimmîlerin patenteleri iptal edildi (1812) Hatta hahambaşına da bir mektup yazılarak cemaatinin mensuplarının patente elde etmeye çalışmaktan vazgeçmeleri, aksi halde cezalandırılacakları uyarısında bulunuldu (1828)¹³⁶. Ayrıca Müslüman tüccara, patente'lilerle mücadele için zimmîlere tanınan Avrupa tüccarlığı statüsüne girme izni verildi ve bunlar Hayriye Tüccarı olarak adlandırıldı¹³⁷.

¹³² Karal, age., s. 142.

¹³³ Bağış, A. İhsan, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara, 1983, s. 75.

¹³⁴ Nora, age., II, sh. 83. Padel Fritz. Die Konsulargerichtsbarkeit in Ägypten und in der Türkei, 1929, s. 52.

¹³⁵ Karal, age., C. V. s. 74.

¹³⁶ Bağış A. İhsan, age., s. 90.

¹³⁷ Ergin, O, Mecelle-i Umur-i Belediye, C. I, s. 680 (İstanbul, 1337/1918), Onar, age., s. 52.

Berathlıların her eyalette 3 kişiden kurulu, berathlı tüccarı temsil eden komisyonları vardı. Başkan genellikle müslümandı. Diğer üyeler Rum veya Ermeniydi. Üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları bu komisyon çözüme bağlıyordu¹³⁸.

1829'da Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması üzerine pek çok Rum'un Yunan vatandaşlığına geçmesi, yeni bir sorunu gündeme getirdi: Berathlı ya da patente'liler, yabancı devlet uyruğunda olduklarını iddia etmeye başladılar. Rusya da, uyrukluğ değiştirmek isteyenleri uyrukluğuna alarak Rum Ortodokslar üzerindeki korumasını değişik şekilde sürdürmeye başladı. 1841'de işlediği bir suç nedeniyle kadı önüne çıkarılan bir zimmî, duruşmanın tehiri üzerine Odessa'ya giderek Rus pasaportu almış ve 10 gün sonra duruşmaya yanında Rus sefaret tercümanı olduğu halde, Rus tebaasından biri sıfatıyla gelmişti¹³⁹.

Babîlî bu kez zimmî vatandaşlarını ve onlardan sağladığı vergi gelirlerini kaybetme tehlikesiyle karşılaşlıyordu. Ayrıca Osmanlı vatandaşlığından çıkan kişiler yine Osmanlı Devletinde yaşayarak, bir yabancı gibi imtiyazlara sahip oluyor ve eski haklarını da muhafaza ediyorlardı. Berat ya da patente sayısını sınırlandırma uğruna III. Ahmet'ten beri verilen savaş, zimmîleri bu yola itmişti. Zaten askerlik görevi nedeniyle düzenli bir hayat yaşayamayan ve askerlik nedeniyle ticarete ağırlık veremeyen, beratı olmadığı için hiç bir ekonomik ve malî imtiyazdan istifade edemeyen Türk ve müslüman halk böylece ağır vergi yükü altında eziliyordu.

Zimmîlerin yabancı ülkelerin korumasına girmeleri sadece devletin ekonomik gücünü ve egemenliğini zedelemekle kalmıyor, devleti çeşitli sorunlarla da yüz yüze getiriyordu. Koruma altındaki zimmîlerin mensup oldukları cemaatlerle, koruyucuları olan yabancı ülkeler arasında da sık sık ihtilâflar çıkıyordu. Bu, genellikle miras hukukundan doğuyordu. Dinî hukuklarına göre mirasçısız ölen zimmîlerin terekeleri cemaatlerine kalmak gerekirken veya mal varlıklarını cemaatlerine vasiyet eden zimmîlerin bu vasiyetleri ifa edilmek istenirken, koruyucu devletler çeşitli nedenlerle bu terekelere el koyuyorlardı. Bu, ölen zimmîlerin bu vasiyetleri ifa edilmek istenirken, koruyucu devletler çeşitli nedenlerle bu terekelere el koyuyorlardı. Bu, ölen zimmîlerin mensup olduğu cemaatlerin büyük tepkilerine yol açıyor ve hep büyük devletlere şikayet ettikleri Osmanlı Devletinden, bu defa kendilerini himaye etmesini istiyorlardı. Kudüste'ki İngiliz konsolosu J. Finn'in (1845-1862) Dışişleri bakanı Palmerstone'a yazdığı 27 Kasım 1849 tarihli bir rapor, bu tür sorunların mükemmel bir örneğini teşkil eder¹⁴⁰. Rapor'a göre, Kudüs valisi Ethem

¹³⁸ Mustafa Hamid. *Das Fremdenrecht in der Türkei mit einer geschichtlichen Darstellung über das Türkische Recht und die Kapitulationen*, Die Welt des Islams, Band 7, Berlin 1919, s. 72.

¹³⁹ Karal, C. 7, s. 175.

¹⁴⁰ F.O. 78/803 Belge No. 99.

Paşa, Kudüs hahambaşısının yazdığı bir dilekçeyi¹⁴¹ gereğinin yerine getirilmesi için Finn'e vermiştir. Dilekçeye göre, Yahudilerin eski dinî hukuklarına ve Babîâli'nin emirlerine uygun olarak, mirasçı bırakmadan ölenlerin mal varlıkları topluluğun vakfına kalmaktadır. Ancak İngiliz konsolosu Finn, İngiliz korumasındaki bir Yahudi'nin ölümü üzerine, ölenin hiç mirasçısı olmadığı halde terekeye el koymuş, vakfa çok az bir miktar vermiştir. Hahambaşı, Validen bu konuda yardım istemektedir. Konsolos Finn ise, Dışişleri bakanlığına savunmasını şöyle yapmaktadır: Konsolos, bu fakir Yahudi topluluğundan istediği bir şey olmadığını, sadece ölen Yahudinin kanunî mirasçıları için terekeye el koyduğunu, aynı şekilde Fransız korumasında olan zengin bir Yahudi'nin ortada mirasçı bırakmaksızın ve mal varlığını hahamlık hazinesine bırakarak öldüğünü ve Fransız konsolosunun terekeyi mühürlediğini yazmaktadır (Bu belgeye Finn, Paşaya yazdığı mektubun metnini de 2 No.lu ek olarak koymuştur).

Finn, Paşaya yazdığı mektupta ise ölenin, hahambaşının yazdığı gibi İngiliz korumasında olmayıp, Londra'da doğan bir İngiliz uyruğu olduğunu yazıyor ve onun yalnız Kudüs'te geçerli ve hahambaşılarca konulmuş kurallara ve eski geleneklere değil, İngiliz kanunlarına uymak zorunda olduğunu belirterek, "bu ülkede yaşayan Protestan din adamları kendileri için yeni kanunlar yapsalar ve bunlar İngiliz Hükümetinin kanunlarına aykırı olsalar İngiltere'den gelen hiç bir Protestanın bunlara uymayacağını", aynı şeyin İngiltere'den gelen Yahudiler için de geçerli olacağını, onların da hahambaşılının yarattıkları kanunlara uymak zorunda olmadıklarını yazıyor.

Burada dikkatimiz çeken husus, ölen Yahudi'nin ilerde kanunî mirasçılarının ortaya çıkması ihtimalini düşündüğü şüphesiz olan Finn'in, kendi dışişleri bakanlığına yazdığı raporda, ölenin gerçekten İngiliz korumasında mı, yoksa İngiliz uyruğunda mı olduğunu belirtmemiş olmasıdır.

Devlet sonunda korumadan yararlanan zimmîlerin gittikçe artan yabancı uyrukluk iddialarını önlemek için tedbirler almak zorunda kaldı.

1850 (1267)'de yabancı elçiliklere gönderilen bir müzekkere ile¹⁴², Osmanlı Devletinde yaşayan yabancıların anlaşma gereği istisnai bir statüye sahip oldukları; bunların hak ve imtiyazlarından yararlanmak için, zimmîlerin yabancı devlet himayesine girerek, Osmanlı devleti ve diğer devlette kendilerini askerlik hizmeti ve vergiden muaf tuttukları, anlaşmaların Osmanlı uyrukluları ve tercümanlar hakkında geçerli olduğu belirtilerek; bir devletin düzeninin, kanunlarının tüm uyruklara uygulanması ile mümkün olup, bazılarının kendilerini bundan muaf tuttukları, başkalarının da onları takibedebilecek-

¹⁴¹ Dilekçe metni aynı belge'ye 1 No.lu ek olarak konmuştur.

¹⁴² Bilâ Mezuniyet tabiiyet-i Osmaniye'yi terkedenler hakkında ittihaz edilen usüle dair süferat-ı ecnebiyeye gönderilen müzekkere (Sene 1267) Unat, İlhan, Türk Vatandaşlık Hukuku, Ankara 1966, s. 1-3.

leri, hiç bir devletin böyle karışık bir halde emniyet ve mülkünün muhafazasını sağlayamayacağı belirtilmiş; bundan sonra yabancı bir ülkenin uyrukluğunu iddia edenlerin 3 gün içinde Osmanlı Devletini terkedip, uyrukluğunu iddia ettikleri ülkeye veya bir başka ülkeye yerleşmek zorunda olduklarını, Osmanlı Devleti'ndeki akrabalarından miras alamayacaklarını, Osmanlı Devletindeki mallarını satmalarını; Osmanlı Devletinde kalan yakınlarının Osmanlı tebaası addedilip sefaret ve konsolosluk korumalarından yararlanamayacaklarını açıklamıştır.

Bu müzekkere ile dar ihtilâfıyla zimmî zimmîye mirasçı olmaktan yoksun bırakılmıştır ki, İslâm Hukuk ilkelerine de uygundur. Bilindiği gibi Dar ül-İslâm'da oturan zimmîler, Dar-ül İslâm dışında bulunan (Dar-ül Harb veya Dar ül Sulh'de) gayrimüslimlere (Harbîler) mirasçı olamaz ve onlara miras bırakamazlar. Şu halde bu kararlar, yabancı vatandaşlığına geçen zimmî, islam hukuku açısından harbî olarak kabul edilecektir.

Babıâli 1852'de elçiliklere yolladığı bir nota ile, "koruma"nın artık daha fazla sürdürülemeyeceğini bildiriyordu¹⁴³.

Âli Paşa da Paris konferansındaki görüşmeler sırasında 25 Mart 1856'daki oturumda, yabancıların yargı dokunulmazlıklarının ülkesindeki her düzeltme için aşılmaz bir engel olduğunu savunurken, en büyük zorluğun ise, önce konsolos ve yardımcılarının yararlandıkları, ancak sonra korudukları kişilere tanıdıkları vergi muafiyeti olduğunu belirtmişti¹⁴⁴. İngiltere'nin Halep Konsolosu M. Ikenes 30 Haziran 1859'da yazdığı raporda, Maraş valisinin konsoloslukta çalışan yerlilerden de vergi istediğini; bu verginin Avrupa konsolosluklarında çalışan Osmanlı uyruklarından hiç istenmediğini, bu imtiyazlardan yararlanamazlarsa onları işlerinde tutmanın güç olacağını bildirdikten sonra, sefaretin bu konuda "Maraş Valisini uyarması için Vezir'in bir mektup yazmasını sağlamasını" önermektedir¹⁴⁵.

14 Eylül 1860'da yabancı elçilere birer nota yollayan Âli Paşa, artık yeni mahmi tanınmayacağını, bu gibi iddialarda bulunanların ülkeden kovulacağını bildirdi¹⁴⁶.

9 Ağustos 1863'de elçi ve konsolosların bulundurabilecekleri tercüman, kavas ve yasakçıların sayısı tesbit edildi. On iki maddeden oluşan bu nizamname ile¹⁴⁷ ilke olarak bir Osmanlı uyruğunun, bir başka ülkenin korumasını

¹⁴³ Rausas, age., s. 36.

¹⁴⁴ Padel, age., s. 54.

¹⁴⁵ F.O. 78/1452, No. 42.

¹⁴⁶ Thobie, age., 26, Padel, age., s. 57.

¹⁴⁷ Arminjon Pierre, Etrangères et Protégés dans l'Empire Ottoman, Paris, 1903, vol. I, s. 325-330; Yö-
nung, II, s. 233-238.

isteyebilmesi için, o ülke otoritelerince devamlı olarak bir işte görevlendirilmiş olması şartı getirilmişti. Artık hiç bir Osmanlı uyruğu, yabancı ülke konsolos yardımcısı veya konsolosluk ajanı olamıyacaktı. Yabancı diplomatlar alışveriş yaptıkları tüccar üzerinde koruma iddiasında bulunamıyacaklardı. Böylece, korunanların sayısı oldukça sınırlandırılmıştı. “Korunan”lık niteliği de devredilemez olan bir “görev”e bağlanmıştı. Bu koruma aileleri kapsamıyacaktı. Md. 5 ve 6 ya göre, korunanlar bu korumadan kişisel olarak ve görevleri nedeniyle yararlanacak ve ölümle bu haklar mirasçılara geçemiyecekti. Şeref (honorifique) koruması tevcihi ise yasaktı.

Nizamnamenin I. maddesinde, konsolosluklardaki imtiyazlı yerli memurların sayısı şöyle belirlenmişti: Mahalli Başkonsolosluklar ve genel konsolosluklar 4 er yasakçı ve 4 er tercüman alacaklardı. Konsolosluklar genel konsolosluğa bağlı olacaklar, 3 tercüman, 3 yasakçı, konsolos yardımcısı veya ajanlar ise 2 tercüman, 2 yasakçı edinebileceklerdi. Bu sayılar yeterli olmazsa, konsolosluklar İstanbul’daki temsilciliklerine başvurabileceklerdi. Babıâli bu konuda onlarla anlaşacaktı.

9. maddede korumadan yararlanan Osmanlı uyruklarının görevleri nedeniyle sağladıkları bu menfaatlere rağmen, kendi statülerini koruyacakları, yargı ve vergi muafiyetinden yararlanamıyacakları belirtiliyordu. Bu kararnameye göre, yabancı koruması altında çalışacak kişiler işlerine atanmadan önce, Osmanlı makamlarına durumu yazılı olarak bildireceklerdi. Bu uygulama, gelecekte koruma altında çalışacak tüm Osmanlı uyrukları için de geçerli olacaktı.

Büyük devletler Osmanlı Devletinin aldığı bu kararları kabul ettiler. Bu nizamnamenin uyguladığı ve artık ne gayrimüslimlere ne de yabancılara “koruma” verilmediği çeşitli raporlardan da anlaşılmaktadır.

Londra’daki hahambaşı H.S. Berliner, 23 Ağustos 1866’da Kudüs’ten Dışişleri bakanı Lord Stanley’e yazdığı dilekçede, Rusya’dan Filistin’e göç eden Yahudilere eskiden İngiliz konsolosunun (T.N. Moore’un) koruma kağıtları verdiğini, ama İngiliz hükümetinin emri üzerine, konsolosun artık bu tip koruma kağıdı veya pasaport vermediğini belirterek bu uygulamanın yeniden başlatılmasını istemektedir¹⁴⁸.

Lord Stanley ise 8 Eylül 1866 tarihli yazısında, “İngilizlerin Rusya’dan Filistin’e göçeden Rus Yahudilerine koruma verdiklerini, ama şimdi onların İngiltere koruması altında Filistin dışına çıkmak için pasaport istediklerini, bunun tamamen başka bir şey olduğunu, İngiliz vatandaşı olmayan bu kişilere İngiltere pasaportu vermeye hakları olup olmadığını, onlar yararına yapacaklarının kendilerini lüzumsuz olarak sıkıntıya sokabileceğini, İngiltere

¹⁴⁸ F.O. 78/2068.

koruması tanınmayacağı şartıyla onlara pasaport verilmesini kabul edebileceklerini” yazmaktadır. Nitekim İngiliz Dışişleri bakanlığı Berliner’e 14 Eylül 1866’da verilen cevapla, onun isteklerini reddetti¹⁴⁹.

Görüldüğü gibi İngiliz Hükümeti koruma’yı yalnız Osmanlı sınırları içinde sürdürmekte, koruma verdiklerinin başka ülkelere gitme isteklerini, sorunlara yol açabileceği kaygusu ile reddetmektedir. Çünkü Osmanlı hükümeti üzerinde kurdukları baskıyı, korunanların gidebilecekleri ülkelerde sürdürmelerinin mümkün olmadığını bilincindedirler.

1267 (1851) tarihli takrir ve diğer tedbirlere rağmen, gayrimüslimlerin tabiiyet değiştirmelerinin devanı etmesi üzerine, Ocak 1869’da Tabiiyet-i Osmaniye kanunamesi çıkartıldı¹⁵⁰.

1851 Fransız kanunundan esinlenerek hazırlanan ve zamanına göre ileri sayılabilecek düzeyde olan bu kanun modern uyruklu kavramına dayanmaktaydı. İslâm hukukundaki din kriterine dayanan vatandaşlık kavramı bir köşeye itilmiş, ilk kez İslâm dünyasında dinî ilkelerden arıtılmış bir vatandaşlık düzenlemesi yapılmıştı.

Bu kanunun giriş bölümünde, Osmanlı Devletinin gayrimüslim tebaasından bir kısmının, meşru olmayan menfaatler elde etmek için, bir süredir pasaport alıp, yabancı devlet tabiiyetine geçtikleri hatırlatılarak, “tabiiyet konusundaki yolsuzlukların izalesi önemli ve mutlak olduğundan” bu kanunun çıkartıldığı bildirilmişti. Bu kanuna göre, ülkede ikamet eden herkes Osmanlı sayılıyordu¹⁵¹. Yabancı uyruklu olduğu iddia eden kişi, bunu ispatlamalıydı (md. 9). Bir Osmanlı vatandaşı Babîâlî’nin izni olmadan, başka bir devlet tabiiyetine geçemiyeycekti (md. 5). Böylece gayrimüslimlerin başka bir devletlerin tabiiyetlerine geçişleri ve mahmî iddiaları önlenmek istenmiş-

¹⁴⁹ Departmental Note, F.O. 78/2068.

¹⁵⁰ Düstur, I, C. I, s. 16-18. Bu kanunun 5 Nisan 1916’da (3 Nisan 1333) bir zeyli çıktı. Bu kanun 1928 Türk Vatandaşlık Kanununun çıkartılmasına kadar yürürlükte kaldı (Takvim-i Vekâî, 22 Nisan 1333, No. 2861). Burada Osmanlı devletinden habersiz olarak yabancı bir devletin hizmetine girenlerin Osmanlı vatandaşlığından çıkarılabileceği yazılıdır. Bu kanunun yayınlandığı tarihten itibaren bu tür hizmetleri 15 gün içinde bildirmeliydiler. Bunlara verilecek süre içinde bu hizmeti terketmek zorundaydılar. Vatandaşlıktan çıkarılanların veya kendi istekleriyle çıkanların tekrar Osmanlı topraklarına girmeleri yasaktı (Bkz. “Osmanlı Vatandaşlığından çıkmak isteyenlere Osmanlı devletine dönmek şartıyla izin verilmesine dair Şuray-ı Devlet kararları” 28 Cemaziyelahir, 1310). Karakoç, age. s. 20. İzinsiz tâbiyet değiştirenlerin mallarının âkibetine dair bir de kararname çıkartılmıştır: 2 Haziran 1916, Takvim-i Vakayi, 15 Temmuz 1333, No. 2945. Yabancı hizmetine gireceklerin uyması gerekli kurallara ise 12 Haziran 1333’de 7 Şevval 1285 tarihli “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu”nun 6. md. e müzeyyel 3 Nisan 1333 Tarihli Fıkaraat-ı Kanuniyenin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Talimatname”de yayınlanmıştır. Takvim-i Vakayi, No. 2883, 14 Mayıs 1333.

¹⁵¹ Bk. Memalik-i Osmaniye’de mukim her şahsın ispat edilmedikçe Osmanlı tanınacağı hakkında 3 Eylül 1882 tarihli tahrirat-ı adliye, Unat. age., sh. 31. İrade-i Seniye İstihsal etmeksizin terk-i tabiiyet edenlerin ecnebilik iddiaları hakkında tahrirat-i Adliye (Ceride-i Mehâkim, 115, sh. 913 (Unat age., sh. 31) ve Osmanlı Devletinde mukim her şahsın isbat edilmedikçe Osmanlı sayılacağı yolundaki mahkeme kararı. 18 Eylül 1880.

ti. İzinsiz olarak Osmanlı uyrukluğundan ayrılanların yabancılık iddiaları kabul edilmeyecek ve bunlar Osmanlı sayılacaklardı¹⁵².

Eskiden Müslüman olan yabancı devlet vatandaşları buna bağlı olarak tabiiyetlerini de kaybederlerken, bu yasadan sonra İslâmiyeti kabul edenlerin eski tabiiyetlerini koruyabilmelerine de izin verildi¹⁵³.

Ancak bu Nizamnamenin çıkartılması eski uygunsuzlukları bir anda keşip atamamıştı. İngiltere'nin Erzurum konsolosu olan Taylor 1869 tarihli raporunda, elden geldiğince gizli yürütülen Rus pasaportu ticaretinin bu bölgede çok yaygın olduğunu, “sözde Ruslar”ın bulunmadığı tek kasaba olmadığını yazmaktadır¹⁵⁴. Namık Kemal,¹⁵⁵ Osmanlı tebaası gayrimüslimlerden ticaret yapmak isteyenlerin veya hükümetle bir işi olup haklarını alamayanların yabancı devlet vatandaşlığına geçtiklerini, konsolos memurlarına büyük paralar vererek konsolosluk tercüman ve yasakçılarının akrabalarının, ahabplarının bile mahmi addedilip vergiden muaf tutulduklarını, tercümanların sadrazam ve Hariciye Nazırlarının bile değiştirilmesine neden olabildiklerini yazıyordu.

Yine de bu kanunla ve ilave kanunamelerle devlet konuya büyük ölçüde hakimiyet sağladı. 17 Temmuz 1869'da “vatandaşlık değiştirme işleriyle ve yabancı devlet vatandaşı olduğunu iddia edenleri tahkikle görevli bir komisyonun kurulmasına ilişkin” bir kararname¹⁵⁶ ve yabancıların pasaportlarını kontrol için 7-19 Ağustos 1869'da bir düzenleme çıkartıldı¹⁵⁷.

Böylece kapitülasyon hükümlerinin ülkede yarattığı huzursuzluk yıllar sonra bir ölçüde de olsa düzeltildi. Âli Paşa büyük devletlere yolladığı memorandumda¹⁵⁸, kapitülasyonların Osmanlı Devletinde kurumların işlemini ve medeniyeti engellendiğini ve Osmanlı vatandaşlarını değil, sadece ya-

¹⁵² Tabiiyetin ispatı hakkında tahrirat-ı adliye, Unat, age., s. 33-34. Memalik-i Osmaniye'de mukim her şahsın isbat edilmedikçe Osmanlı tanınacağı hakkında tahrirat-ı adliye Ceride-i Mehakim, Unat, 31; s. 217. s. 1713. (3 Eylül 1882).

Bu tahrirat'ta tabiiyet değişikliği bazı şartlara bağlı olduğu halde, mahmi iddiasında bulunanlara bazan ecnebi nazarı ile bakıldığı için olayın tahkik edileceği, Hariciye Nezaretince mahmi iddiasında bulunanların sef ve konsolosluk aracılığıyla mahkemelere sundukları dilekçelerin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Aynı şekilde mahkemelere konsolos veya sefaletler aracılığıyla veya şahsen müracaat eden herkesin tabiiyet kaleminden ikamet tezkeresi almaları gerektiği, bunu ibraz edemeyenlerin Osmanlı vatandaşı sayılacağı belirtilmiştir (tabiiyetin isbatı hakkında tahrirat-ı adliye sene, zilkkade 303 ve 17 sefer 1887 tarihli tahrirat-ı adliye (Unat, sh. 33-34). Bkz. İrade-i seniye istihsal etmeksizin Türk i tâbiyet edenlerin ecnebilik iddiaları hakkında 14 Eylül 1880 tarihli tahrirat-ı Adliyye, Unat, age., s. 31.

¹⁵³ Schreiber Marianne, Die Stellung der Ausländer in der Türkei Unter der Kapitulationen und nach den neuen deutsch-Türkischen Verträgen. Bochum, 1922, s. 134.

¹⁵⁴ Şimşir, age., s. 18.

¹⁵⁵ Sungu, s. 788-799. 24 Mayıs 1859, Hürriyet Gazetesi.

¹⁵⁶ Testa, age., C. VII, s. 561.

¹⁵⁷ Testa, age., C. VII, s. sh. 62.

¹⁵⁸ Testa age., C. VII, s. 548-554.

bancıları kapsadığını bildirdi. Bu kanunla ilk kez bir İslâm ülkesinde zimmîlerin Müslümanlar gibi vatandaş sayıldıkları ve hukukî statülerindeki boşlukların resmî olarak ortadan kaldırıldığını görüyoruz. Artık tarihsel, hukukî ve dinî Müslüman-zimmî ayırımı hukuken kalkmış, zimmîler de Müslümanlar gibi siyasal haklara sahip ve aynı İslam devletinin vatandaşı sayılmışlardır.

Babîâlî, Batılı ülkelerin “bu kanunun çeşitli ulusları etkileyebileceği için, uluslararası tartışma sonucu çıkarılması gerektiği” yolundaki itiraz ve yorumlarına¹⁵⁹, bunun bir iç sorun olduğunu belirterek karşılık vermiştir. Batılı ülkelerin Osmanlı Devletinin bir kanun çıkartmadan önce onlara danışması gerektiğini önerebilmeleri, onların kapitülasyonlarla sağladıkları hakları ne denli sınırsız kabul ettiklerini açıkça göstermektedir.

Babîâlî, böylece Büyük devletlere kapitülasyonlarla verilen haklardan, suinietli Osmanlı vatandaşlarının da yararlanmalarını önlemek amacıyla çıkarttığı bu kanunla “mahmî” konusundaki anarşiye son verdi. Ancak yine de, çoğu izin almadan, pek çok gayrimüslim, yabancı devlet vatandaşlığına geçti. Bunların sayısının artması ve Osmanlı Devleti’nin itirazları sonunda, Almanya ve İtalya, kendi tabiiyetlerine geçmiş olan eski Osmanlı vatandaşlarını Osmanlı topraklarında himaye etmemeğe başladılar. Rusya da kendi vatandaşlığına Osmanlı makamlarından izinsiz olarak geçen Osmanlı vatandaşlarının pasaportlarına, Türkiye’de himaye görmeyeceklerini yazıyordu. Fransa, Osmanlı hükümetinin izni olmadan Osmanlı vatandaşlarını vatandaşlığa almıyorlardı, Belçika ve Fransa, Osmanlı devletinin izniyle gelenleri, tekrar Osmanlı Devletine dönerlerse himaye etmeyeceğini bildiriyorlardı. Osmanlı Devletinde malı bulunan Osmanlı vatandaşlarını, genellikle uyrukluğa kabul etmiyorlardı¹⁶⁰. Böylece gayrimüslimlerin başka ülke vatandaşlığına geçip Osmanlı topraklarında bir yabancı olarak faaliyet göstermeleri engelleniyordu.

İngiltere de eski “korunanlar” konusunda oldukça istikrarlı bir politika izliyordu¹⁶¹. İngiliz büyükelçisi Elliot, 1872 Mayıs ayında yazdığı raporda, Suriye ve Filistin’de yaşayan ve İngiliz himayesi altında olan 50 yaş ve üstündeki kişilerin hayatları boyunca korumanın devam edeceğini, 50 yaşın altındakilerin ise 31 Aralık 1875’e kadar korunacağını, sonra korumanın kesileceğini, Suriye ve Filistin konsoloslarının artık hiç İngiliz koruması vermeyeceklerini, ortaya çıkan bazı özel durumlarda İstanbul’a danışmaları gerektiğini bildiriyordu¹⁶².

¹⁵⁹ Konuyla ilgili yazışmalar için bkz. Testa, age., C. VII, s. 554-58.

¹⁶⁰ Altuğ, age., s. 67, 68.

¹⁶¹ F.O. 78/2375 A, Mayıs 1872, Consular No. 53.

¹⁶² Eliot’tan Earl Granville’e, F.O. 78/2375 A.

Ancak Osmanlı Devleti'nin uyrukluğu şüpheli kimseleri Osmanlı vatan-daşı sayacağı yolundaki kararı ve bu kararın yerel yöneticilerce hemen uygulanması İngiltere'yi hoşnut etmedi:

Büyükelçi Elliot, Osmanlı Dışişleri bakanı Arifî Paşa'ya, 4 Ağustos 1874'de yazdığı mektupta¹⁶³, Şam valisinin'', tabiiyeti şüpheli kişileri, İngiliz vatandaş-şısı olarak kayıtlı olsalar bile, Türk vatandaşı sayacağı'' yolundaki kararını Şam konsolosundan öğrendiklerini, İngiliz konsolosunun ve hükûmetinin koruma sertifikaları konusunda son derece dikkatli davrandıklarını, konsolos yardımcısı Green'e şüpheli durumlarda vali ile işbirliği yaparak soruşturma yapması ko-nusunda emir verdiğini, Valinin konsoloslarla işbirliği yapmadan karar alma-sının yanlış anlamalara yol açabileceğini, o zaman sorumluluğun Osmanlılara ait olacağını yazarak, Babîâli'yi uyarmakta ve bu konuda yardım istemektedir.

Beyrut başkonsolosu Eldridge'nin İstanbul büyükelçiliği sekreteri Hugh Wyndham'a yazdığı¹⁶⁴ 1884 tarihli mektupta, hâlâ koruma konusunun devam ettiğini, bu görevde olduğu uzun yıllar (1863-1890) boyunca Osmanlı uyruğu olup İngiliz korumasına geçmek isteyen yüzlerce Osmanlı'nın isteklerini red-dettiğini, ama Suriye ve Filistin'deki diğer konsolosların bu konudaki kural-lara uymalarını sağlamasının mümkün olmadığını, bu konuda onlara yazacağı mektupların ölü mektuplar halinde kalacağını bildirmektedir.

Şu halde bu sorunun çözümünde Osmanlı politikasını destekleyen İngiliz hükûmeti de Suriye ve Filistin'deki diplomatlarının, artık gelenek haline gel-miş korunmalarını engelleyememektedir.

Osmanlı hükûmetinin bu konudaki şikâyetlerinin devam ettiği, Dışişleri Bakanlığından Sir J.A. White'a 16 Mayıs 1887'de gönderilen mektuptan da¹⁶⁵ anlaşılıyor. Mektupta Osmanlı Hükûmetinin bu konuda neredeyse 40 yıldır uğraştığı ve haklı olduğu yazılıdır.

White, Said Paşa'ya yazdığı 28 Mayıs 1887 tarihli mektupta da¹⁶⁶, Hükû-metin 1847'den beri İngiliz himayesinde yaşayan Rus Yahudileri Osmanlı uy-ruğu sayma konusunda Mayıs ayında aldığı karara değinerek, İngiliz hükûmetinin de bu konudaki kanundışılıklara son vermek istediği, bu kişile-rin pek çoğunun korumasının 1890'da biteceği bildirilmiştir. Böylece İngiltere "koruma" kurumunu, tanıdığı süre sonunda kaldırma amacındadır. Said Paşa, White'a yazdığı cevapta¹⁶⁷, Babîâli'nin, yabancı misyonlar önünde de, konsolosluklara ilişkin yönetmelik ve vatandaşlık kanunu ile, himaye kavra-

¹⁶³ Tarabya, F.O. 78/2375 A. No. 132.

¹⁶⁴ Beyrut, 8 Ocak 1884, F.O. 195/1510 No. 1.

¹⁶⁵ F.O. 78/3994, No. 116.

¹⁶⁶ F.O. 78/3999 No. 287'e ilişik No. 68.

¹⁶⁷ Said Paşa'dan W. White'a, Belge No. 321'e. 2 No.lu Ek, 11 Ağustos, 1887.

minin sona erdiğini açıkladığını ve 7 Temmuz 1869'da, dost ülkelere, "Kapitülasyonlarla verilen imtiyazların sadece yabancı uyrukluları kapsadığının" bildirildiğini hatırlatmaktadır. Said Paşa'ya göre, "Yabancı güçler, himayeelerini kendi hizmetlerindeki tercümanlar ve yasakçılar dışındaki Osmanlı uyruklarına yaygınlaştıramazlar. Kaldı ki, kendilerince istenen himaye hukuka aykırıdır. Çünkü bütün bir nüfusun, yerel otoritelerin haklarını sınırlayan imtiyazlardan yararlanma gibi bir amaçla, imparatorluk ülkesi üzerinde yeni bir yargıya tâbi olacaklarını kabul etmek mümkün değildir ve bu, Babıâli'nin rızası alınmadan yapılamaz. Osmanlı hukuk mevzuatının bugünkü durumunda, İngiltere'de bile yabancı sayıldıkları için yerleşemeyen kişilere, İngiltere'ye kapitülasyonla tanınmış hakları vermek mümkün değildir. Filistin'deki İngiliz konsolosu, böyle bir haktan yararlanmayan Yahudileri himayeden artık vazgeçmelidir".

Bu konuda azınlıklara kolaylık gösteren tek ülke ABD idi. ABD vatandaşlığına geçip tekrar ülkeye dönerek kapitülasyonlardan yararlanan yaklaşık 70.000 kişi vardı¹⁶⁸.

Osmanlı devleti kendi vatandaşlığından çıkan veya çıkarılanların geri dönerek ya da ülkede kalarak, bir yabancı gibi imtiyazlardan ya da muafiyetlerden yararlanmalarını önlemek amacıyla tedbirler almayı daha sonraki tarihlerde de sürdürdü.

Şura-i Devlet'in 28 Cemazi-yel âhir 1310/1892 tarihli "Tebdil-i tâbiyet etmek isteyenlere verilecek mezuniyetin fimâbaad memâlik-i âhaneye avdet etmemek şartıyla itası hakkındaki kararında"¹⁶⁹, izinli olarak Osmanlı tabiiyetinden çıkanlar için de, izinsiz olarak çıkanlarla ilgili mahzurların devam edeceği ve vatandaşlıktan çıkma izninin verilmesinin, gerekli şartların varlığı halinde, yalnızca Padişah yetkisinde olduğu belirtilerek, izinle vatandaşlıktan çıkanların dahi, tekrar Osmanlı devletine dönmelerini yasaklıyordu. Bu konudaki tedbirleri devam ettirmek amacıyla Tâbiyet Kanununun 6. maddesine, 11 Cemazi yel ahir 1335 (1917) de eklenen madde ile¹⁷⁰, Osmanlı topraklarında yaşayan bir Osmanlı uyruğunun, bir başka devletin askerlik dışında bir hizmetine girmesi halinde, durumun mahallin en yüksek mülkî memuruna bildirilerek izin alınması (md. 1), Hariciye nezaretince durum incelenerek uygun bulunmazsa, tayin edilecek süre içinde bu kişinin işten çıkması gerektiğini bildirildi (md. 2). Böyle bir göreve girdiğini bildirmeyen veya belirtilen süre içinde görevini terketmeyen kişi, Osmanlı vatandaşlığın-

¹⁶⁸ Leland J. Gordion, "The Turkish American Controversy over Nationality" A.J.I.L. C. 25 (1931) s. 658. Bu konuda ABD ile Osmanlı Devleti arasında çıkan çatışmalar ancak T.C. döneminde son bulmuştu.

¹⁶⁹ Unat, a.g.e., s. 23-24

¹⁷⁰ 7 Şevval 1285 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanununun 6 ncı maddesine müzeyyel 3 Nisan 1333 tarihli Fıkarat-ı Kanuniyenin suret-i tatbikiyesi hakkında talimatname."

dan çıkartılacaktı. Bunlar bir daha Osmanlı topraklarına giremeyeceklerdi. Vatandaşlıktan çıkartılanlar Osmanlı Devletinde mülk edinmiyorlardı. Osmanlı devletindeki yakınlarıyla miras ilişkileri de kesilip, ülkedeki malları Osmanlı Devletindeki mirasçıları arasında paylaştırılıyordu¹⁷¹.

“Mahmi” konusunu, son derece ilginç bir olaya değinerek noktalamak istiyoruz. Osmanlı devletinin yabancı ülkelere tanıdığı “koruma” sistemini Batılı ülkeler o denli benimsemişlerdir ki, bu düzeni Osmanlı devletinden âdetâ bağımsız olarak yönetilen topraklarda da devam ettirmeyi kendi hakları olarak görmüşlerdir. Bu konuda İngiltere’nin Sofya konsolosu M. Lascalles’in 23 Aralık 1881 tarihli raporu, çok ilginç bir örnek teşkil etmektedir.

Lascalles bu raporunda¹⁷², Dışişleri bakanlığından aldığı emre göre, Hollanda tarafından korunanların, Prenslikte askere alınmalarıyla ilgili olarak çıkabilecek her türlü tartışmada elinden geleni yapacağını, Rusçuk’taki Hollanda konsolosunun Hollanda pasaportları olan bazı kişilerin askere çağrılmalarını protesto ettiğini, Bulgar makamlarının ise, “bunların Bulgar uyruğu olduğunu ve hiç bir yabancı koruma hakları olmadığını, Bulgar vatandaşı olarak görevlerini yerine getirmelerinde bir istisna tanınmayacağını”, söylediğini belirtiyor. Lascalles’e göre, Hollanda konsolosu bu konuda Fransız konsolosuna bir mektup yazarak, kendisinin desteğini istemiş, konsolos ise bunu reddetmiştir. Fransız konsolos, pek çok halde talepte bulunmayanlara bile Hollanda korunmasının verildiğini, kendisinin Rusçuk konsolosu iken ve henüz Hollanda konsolosluğu yokken, Hollanda menfaatlerini de temsil ettiğini, o sırada Hollanda korunmasında kayıtlı pek çok kişiye vicdanî olarak koruma veremediğini belirtmiştir.

VII. Devlet Hizmetinde ve Ticaret Hayatında Gayrimüslimler

Bir kısım zimmîler babadan oğula yıllarca baruthaneyi idare ederlerken¹⁷³, bazıları da silahşör unvanıyla sarayda çalıştırılmak üzere istihdam edilmişlerdi¹⁷⁴. Bazı Yahudiler de topçu olarak çalıştırılmışlardı¹⁷⁵.

¹⁷¹ Mirî ve mevkuf araziler hariç. Bunlar Arazi kanunnamesine göre varislere geçmeyip mahlûl olurlar. Bkz. “Bila mezuniyet tebdil-i tabiiyet etmelerinden dolayı tabiiyetleri iskat edilenlerin emval ve emlâki hakkında olunacak muameleyle dair tahrirat-ı umumiye-i Adliye. 410 Şâban 1335-30, Mayıs 1332-2 Haziran 1916. Unat a.g.e., s. 30

¹⁷² F.O. 78/3310, No. 172.

¹⁷³ Dadian ailesi, Bkz. Çark, age., s. 75

¹⁷⁴ Bu ünvanla çalıştırılmak için Bosna’nın ileri gelen müslüman ve gayrimüslim aileleri ve ailelerin oğullarından belli sayıda asker seçilmişti. Tezakir-i Cevdet, 21-39, s. 9 (1860).

¹⁷⁵ Yahudilerin topçu olabildiklerine, dair şu belge açıkça ortaya koymaktadır:

Yüz acz-ı mezellet turabına koyub mâruz-ı bende-i hakire budur ki sabıka zevcim kulunuz toplu tafesinden Beni İsrail kabilesinden olub frenk Yahudisi idi bu hakirenüz dahi frenk kızı idim eleşüb bir kaç oğlancıklarım olub müddet-i baidden sonra Kefe canibine teveccüh olunub anda karar edüb sonra kul gelüb emir suyub icazetsiz gıtdünüz deyu götürülüb sultanım sağ olsun gelüb bunda salb eylediler bu hakire-

Hristiyan köylülerden derbentçi olarak da büyük ölçüde yararlanılmıştı. Önemli geçiş noktalarında muhafızlık yaparak emniyeti sağlayan derbendçilerden acemi oğlanı da alınmazdı. Bunlar bazı vergilerden ve gemi yapımı gibi angaryalardan da muaf tutulurlardı. 1761'de Rusya'nın Rumları kışkırtması ve Arnavutların çıkardıkları huzursuzluklar üzerine bir fermanla zimmilerin derbentçilik yapmaları yasaklandı¹⁷⁶. Tanzimat'tan sonra derbend teşkilatı yeniden düzenlenerek her yörede yerli halktan zabtiyeler oluşturulacağı kabul edildi.

Esnaf defterlerinden zimmîlerin Müslümanlarla birlikte aynı esnaf teşkilatı içinde yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bu defterlere önce Müslümanlar, sonra Hristiyanlar ve en son olarak Yahudiler kaydedilirlerdi. Bu teşkilatlar Tanzimat'ın yeni devlet anlayışı ile, artık eski resmî himaye ve otoriteden mahrum kalmışlardı.

Gayrimüslimlerin kürk giymeleri yasaklandığı halde, kürkçülük tamamen onların elindeydi¹⁷⁷.

Zimmiler dil bilmeleri yüzünden ticarî hayatta ve devlet hizmetinde çok avantajlı yerler edinmişlerdi. İngiliz konsolosu Palgrave 1868'de bir raporda¹⁷⁸ şunları yazıyordu: "Türkiye'deki Hristiyanların Müslümanlara kıyasla refah içinde olmalarını, onların daha enerjik, çalışkan ve erdemli olmalarına yormak yanlıştır. Gerçek şu ki, çalışkanlık, doğruluk, namusluluk ve dürüst iş çıkarma bakımından Müslümanlar şaşmaz biçimde, Rum ve Ermeni hemşehrilerinden kesinlikle bir gömlek üstündürler. Ama ne var ki Müslümanlar muazzam bir yükün altında sistematik olarak ezilmişlerdir ve ezilmekteler. Hristiyanlar ise Osmanlı Devletindeki ayrıcalıklı durumlarını sürdürerek son yüzyıldan beri sürekli olarak zenginleşmişlerdir. Zenginleşmeleri de çok su götürür spekülasyonlarla, apaçık hilelerle ya da tefecilikle olmuştur."

nüzü bile götürüp Ovacık oğlancıklarım anda koyub zevcim kulunuz ile geldim şimdiki halde ol canibe gitmeği murat olunub paşây-ı izam hazretlerine vardum subaşıya salarlar subaşı dahi havf edüb icazet vermezler elüme hüküm dahi verilmişdir devletlu sultanım rızay-ı hakkıçün olsun ve devletlu padişahın aziz ve muhterem başı sadakası olsun hu hakireye icazet bu yurub Kefe canibine irsâl buyurulmasına himmet oluna sürgün kızı degülüm bu babda bu hakireye şefi ve mesned olasız ki yevm-il-arasatda hazret-i resul şefiniz ola baki emr-i ferman sultanımın kemâl-i himmetlerine manuttur.

Hazel-fakire
Simha el-hakire

(Topkapı Sarayı F/6232 A. XVI).

¹⁷⁶ Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İstanbul 1967, XXIII, s. 43 ve 132.

¹⁷⁷ Fakat kürkcübaşı hep müslümanlardan seçilirdi. Esnaf tarafından seçilen ve kadı'nın teklifiyle, İstanbuldan gönderilen bir beratla tayini yapılan bu ustabaşının mesleği kürkçülük değildi. 1836 yılında İstanbul pazarına Saraybosna'dan 30 Sırp, 2 Katolik ve bir de Müslüman gitmiş ve beraberlerinde 72 yük işlenmiş kürk götürmüşlerdi.

Bkz. Eren, İsmail, agm.,

¹⁷⁸ Şimşir, age., s. 15, Belge No. 23/1

Kuyumculuk, sarraflık, bankacılık, hekimlik ve mimarlık gibi işler genellikle zimmîler tarafından yürütülmüştür.

19. yy.'ın ikinci yarısında İstanbul'da tahvil ve hisse senetleri borsasında egemen olanlar, İstanbul ve İmparatorluğun sair yerlerinde küçük sanayi tecrübesini geçirmiş olan Rumlar ve Ermenilerdi.

Ancak başta Galata olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde kurulan borsalarda denetim olmayışı, bu işlere çok yabancı olan Müslüman tebaanın büyük zarara uğramasına, bir kısım azınlık ve yabancıların ise çok haksız kazançlar elde etmesine yol açmıştı.

Namık Kemal, "memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntılar içindeyken Hristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler" diye yazıyordu¹⁷⁹.

1912 de İstanbul'da kayıtlı 40 özel bankerin hepsi de gayrimüslimdi: 12 Rum, 12 Ermeni, 8 Yahudi ve Levanten¹⁸⁰.

Osmanlı maden istatistiklerinde, 1908'den sonra maden işletmesi için, gayrimüslimlere pek çok ferman verildiği göze çarpmaktadır¹⁸¹.

Müslüman olmayanların tercümanlık ve istisnâ bazı işler dışında devlet hizmetine alınmaları ise, Tanzimat'la getirilen eşitlik ilkesi gereğince mümkün olmuştur. Adliye, eğitim, Belediye ve Maliye'de pek çok zimmîye görev verilmiştir.

Fuat Paşa 3 Ocak 1869'da Nis'den Padişaha yolladığı mektupta¹⁸², gayrimüslimleri yetiştirmek için onlara kamu hizmeti açmanın zorunlu bulunduğunu, dinlerinin farklı olmasının onların hizmet, bilgi ve becerisinden mahrum kalınmasını gerektirmeyeceğini yazmıştı.

Reformlarla bir sivil bürokrasi yaratıldı ve Rumlara ve özellikle Ermenilere¹⁸³ büyük ölçüde yer verildi.

Parlamentar hayata geçildiğinde mecliste de gayrimüslimler milletvekili, bakan olarak¹⁸⁴ görev yaptılar.

¹⁷⁹ Kuntay Cemal M. Namık Kemal Devrinin İnsanları ve olaylara Arasında, İstanbul 1944, s. 184

¹⁸⁰ Charles Issawi (Ed.4 Brude-Lewis), "The transformation of the economic position of the millets in the 19 Century", s. 261

¹⁸¹ Ökçün, Gündüz, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", Abadan'a Armağan, Ankara, 1969, SBF yay., s. 808.

¹⁸² Akarcalı, agm., s. 5-8.

¹⁸³ Cevdet Paşa Âli Paşayı, "Dışişleri Bakanlığının Dış İlişkiler dairesini Ermenilerin eline vermekle" suçlamıştı. (Sahak Abro Efendi buranın başındaydı. Carter V. Findley, Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire, 1789-1922, s. 208, 213. Bkz. Osmanlı Devlet hizmetinde önemli işlerde görev alan Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik Keldani'lere dair liste. Nora, N. L. Turquie Moderne.

¹⁸⁴ Dışişleri Bakanlığı yapan Ermenileri Serkis Efendi: 1867 Ağustos ve Artin Dadian Efendi: Kasım 1875. Bunun dışında Krikor Agaton, Ohannes Çamiç Efendi gibi, çeşitli bakanlıkların başına geçen Ermeniler de vardı. Bkz. Çark. age.

1844'de Dışişleri Bakanlığında görev yapanların % 71 i müslim, % 29'u gayrimüslim iken, bu oran 1893'de müslümanlarda % 43'e düşmüştü. 1897'de ise % 55 müslim, % 45 gayrimüslim bu bakanlıkta görev yapıyordu¹⁸⁵.

Elçi olarak da pek çok gayrimüslim yurt dışına gönderilmişti. Londra'da Musurus Paşa¹⁸⁶, Viyana'da Aleko Paşa, Atina'da Fotyades Bey, Washington'da Aristarchi Bey Mithat Paşa dönemindeki elçilerdi¹⁸⁷.

Dışişlerinin yanı sıra sanayide de gayrimüslimler ön plandaydılar. 20. yüzyılda özellikle Rumlar fabrikalar açtılar.

Türkler bu işlerden o kadar uzaktı ki, Maliye Bakanı Cavit Bey 3 Mart 1917'de yaptığı konuşmada, "şu ana kadar sanayi yabancıların eline terkeden Türkler artık iş ve kapital edinmeli, ekonomik gücü ele geçirmelidirler"¹⁸⁸ diyordu.

Daha önce de değindiğimiz gibi, gayrimüslimlerin en fazla itibar ettikleri işlerden biri de tercümanlıktı. Türkler dinî ve sosyal telakkilerle dil öğrenmeye heves etmiyorlardı. Zaten eğitim sisteminin yetersizliği de öğrenme şanslarını yok ediyordu.

İlk devirlerde müslümanlığı kabul eden zimmîler tercümanlık yaparken, 17. yy. dan itibaren Rumlar yavaş yavaş bu işi tekellerine aldılar¹⁸⁹.

Ancak devletin tüm dış ilişkilerindeki sırlara vâkıf bu kişiler, 1821 ayaklanmasından sonra şüpheli üzerlerine çektiler. Devlete gerçekten bağlı Rum tercümanlar pek azdı¹⁹⁰. Devlete millî birlikleri için, ya da büyük devletlerle

¹⁸⁵ Findley Carter V. "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of non-muslims in the late Ottoman Bureaucracy" Brude-Lewis s. 347.

¹⁸⁶ Osmanlı sefiri Kostaki Musurus Paşa, Kuneralp, Sinan, Belleten, 1970, s. 421.

¹⁸⁷ Baykal, B.S. "Mithat Paşa'nın Gizli bir Siyasî Teşebbüsü" III. T.T.K. 1948, Ankara, s. 470-477.

¹⁸⁸ Cavid Bey "Türkische Kriegfinanzwirtschaft", Der Deutsche Krieg, politische flugschriften, No. 94, Stuttgart und Berlin, 1917.

¹⁸⁹ Hammer-Purgstall "XVIII. asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Babiâli" Terc. Halit İlbeter, I.Ü.H.F.D. 1941. C. VII, s. 564-568.

¹⁹⁰ "Bunlar İstefanaki Vogoridis ve İstefanaki Kara Teodori adında devlete sadık kalmış iki Rumun oğulları, torunları, damatlarıydı. Patrikhanede bulunan ve aslı Bulgar olan bir papaz orada Türkler aleyhinde konuşulanları günü güne gelip İstefanakiye haber verir ve o da Rumların isyanından hükümeti haberdar edermiş. İstefanaki Bey o zaman Babiâlide tercüme işlerinde çalışan küçük bir memur iken hükümet bu hizmetine mukafat olarak kendisini ve ailesini memuriyetlerde kullanmıştır.

1908 inkılabına kadar Vogoridis ailesinin yalısı önünde onları Rumların tecavüzünden korumak için, hükümetçe bir karakol gemisi bekletildiği gibi, bir de karakol bulundurulmakta idi. Bu kadar kayıt ve tazyik altında bulunan Vogoridis ibadet için kiliseye de gidemediğinden, hükümetçe evinin bahçesinde bir de küçük kilise yaptırılmıştı. Bu aileden son zamanlara kadar hükümet hizmetinde bulunanların başlıcaları şunlardı:

Aleko Paşa (Oğlu): Şarkî Rumeli valisi, Fotyadi Paşa (Damadı): Girit valisi, Sisam beyi Kostaki Muzurus Paşa (Damadı): Girit valisi, Sisam beyi Kostaki Muzurus Paşa (damadı: Sefir, İstefanaki Muzurus Paşa: Sefir. Pavlaki Mondoros: Müsteşar, Sisam beyi.

Berlin kongresinde Türk temsilcisi olan Aleksandr Kara Todori Paşa ile mühendis Kostantin Kara Teodori de örnek gösterilebilir." Bkz. Çark. age.

anlaşarak kendi menfaatleri için ihanet eden Rumların yerine, müslümanlardan tercüman yetiştirilmesi yoluna gidildi. 1820 de Babîâli'de bir tercüme odası açılarak yabancı dil bilen eleman yetiştirilmeye başlandı¹⁹¹.

28 Zilhicce 1256 (21 Şubat 1841) tarihli bir belgeye göre, tercüme odasında 1 mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı evvel, 5 sınıf-ı sanî, 17 mülazım, 1 muâllim olmak üzere 29 kişi vardı. Bundan anlaşıldığı gibi Divan-ı hümayun baş tercümanlığı artık “mütercim-i evvel” olarak ifade edilmiş, fakat hiçbir zaman onun gibi ön safta olmayarak tercüme odası içinde kalmıştır. Tercüme odası Osmanlı devletinin sonuna kadar muhafaza etmiştir¹⁹².

Tercümanlar Divan-ı Hümayun'da, eyaletlerde, idare ve mahkemelerde, XVIII. yy. sonlarından itibaren yeni kurulan okullardan getirilen hocalara yardım amacıyla ve nihayet sefaretlerde çalışıyorlardı. Önceleri sefaretlerde Türk ve Müslüman olanlar da tercüman olarak çalışırken, konsolosluk sayılarının giderek artması üzerine zimmîler bu işte çalışmaya başladılar.

Tercümanlara sakal bırakma, ata binme, özel kıyafet ve kürk giyme, cizyeden muafiyet gibi imtiyazlar tanınmıştı. Tercümanların yanında çalıştırdıkları hizmetkârlar da cizyeden muaf tutulurlardı. Önceleri verilen arpalık veya ocaklık ile geçimlerini sağlayan tercümanlara Tanzimattan sonra Maliye hazinesinden aylık bağlanmıştı¹⁹³.

Devletin zayıflamasıyla tercümanlar kendilerine yasak olan esnafılık, kocabaşılık, mültezimlik gibi işlerle de uğraşmaya başladılar.

Mahmi bölümünde açıkladığımız nedenlerle tercümanlıkta “berat” usulünün “patent” yoluyla suistimali üzerine, tercümanlar son dönemlerde yabancı uyruklular arasından seçilmeye başlandı.

VIII. Eğitim

Cemaatler kendilerine tanınan ayrıcalıklara uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastaneleri ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dinî kuruluşlarına bağlı olarak, kendi dillerinde ve devlet dene-timi dışında sürdürmüşlerdi¹⁹⁴.

¹⁹¹ Namık Kemal, Ziya Paşa bu odada Fransızca öğrenmişlerdi. Bu oda sonradan kapatılmıştır. 1879'da Sadrazam Said Paşa'nın bu okulun açılması konusunda Padişaha verdiği arz tezkeresi ve okul için hazırlanan tüzük metni için Bkz. Işıksal. C. Türkiye'de açılan ilk yabancı dil okulları. Belgelerle T.T.D. 1968, Sa. 8, Nisan, s. 29—31. Okul 1890'da tekrar kapatılmıştır.

¹⁹² Orhonlu, Cengiz, age., sh. 14-18.

¹⁹³ Cevdet Tarihi, C. II, sh. 236.

¹⁹⁴ Ermeni Nizamnamesi'nde Maarif Komisyonu maddesinde şunlar yazılıdır: “Maarif komisyonu avamdan ve erbab-i maariften olarak yedi âzadan mürekkep olup vazifesi Ermeni milletinin talim ve terbiyesine nezaret ve millet mekteplerinin bu suret-i muntazamada bulunmasına dikkat ve erkek ve kız çocuklarının talim ve terbiyesi zımında teşekkül eden şirketlere icray-i teşvikat ve muavenet ve mektep hocalarının

Cemaatler Tanzimat'tan önce ve sonra açtıkları okullarda eğitimlerini serbestçe yaptılar¹⁹⁵.

Tanzimat'tan itibaren gayrimüslimlere bazı Türk okullarında eğitim yapma imkânı tanındı. İlk olarak Tıbbiye mektebi gayrimüslimlere kapılarını açtı. Bu çocukların müslimlerle aynı dersanede okuyup, aynı yatakhane ve yemekleri paylaşmalarının uygun olup olmayacağı konusu liva meclisinde görülmüş ve bunların ayrı koğuş ve dersanelere yerleştirilmesi uygun bulunmuştu. Ancak Yahudiler çocuklarını, özel yemek pişirilmesi şartıyla yollamışlardı¹⁹⁶.

1842 senesinde açılan Ebelik kurslarına Musevi ebelerin de devam etmeleri için hükûmet tarafından hahamhaneye 20 sefer 1258 (Hicri) tarihli bir davetname yollanmış, ancak, bu kursa hiçbir Yahudi katılmamıştı¹⁹⁷.

1856 Islahat Fermanı ile gerekli şartları haiz gayrimüslimlere askeri okullar dahil tüm okullara girme hakkı tanındı. Fermanda bu konuda şunlar yazılıydı:

“Ahalisi edyan-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde her bir cemaatin takımı ile sâkin olduğu ayrıca mahllede kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve salatanaat-i seniyyem tebaasındn bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamati mevzualarında gerek yaşça ve gerek imtihanca mukarrer olan şartlı ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz, Devleti Aliye'nin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu mkule mekâtib-i umumiye'nin usul-i tedris ve muallimlerinin intihabı; âzası taraf-ı şâhânemden mansup muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftiş-i tahtında olması...

ıslabı ahvaline ve iktidarları ile ehil ve erbab hocalar yetiştirilmesine ve mekâtibi mezkûreye mahsus ders kitapları tedarik olunmasına ikdam ve gayret etmek hususlarından ibarettir. Bu mekteplerde tahsil-i fûnun edenlere şahadetname itası ve ders kitaplarının tayini ve imtihan-ı senevileri hususları komisyon marifetile icra olunur.. (Ergin, age., s. 606.

¹⁹⁵ Ergin, Rum ve Ermeniler'e ait okullar, age., s. 610, 621, 632 ve Toroslu, M., “Rum Azınlık Okulları“, Türk Kültürü, Şubat 1966, Sa. 40, Yıl IV, s. 395-405. Okul ve öğrenci sayıları için Bkz. “Role of Jews and Christians during the 19. century “Brude-Lewis (Ed.). s. 277.

¹⁹⁶ Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tar. C. 2, İst. 1940, s. 602-3, Bkz., 22.20.1256 (1840) tarihli Belge.

Ergin, age., sh. 604; “Yahudi taifesinden bâ-irade-i seniyye mekteb-i Tıbbiye-i şâhâneye alınmış olan 29 nefer çocukların umur-ı lâzımelerini tesviye etmek ve taamlarını tabh eylemek üzere “milletlerinden” kalfa tayin olunan Rafael ile açığı henüz maaş tahsis kılınmadığından... Rafaela 250 ve açığı 150 kuruş bit-tahsis mersumlara verilecek sade yağa bedel zeytinyağı itası ve lahim tayininin dahi Yahudi kasabı tarafından mübayaa ve ıstira olunması.. Muvafık-ı irade-i seniyye-i hazret-i şâhâne buyurulur ise icray-i icabı...

¹⁹⁷ Galanti, Avram, Türkler ve Yahudiler, İstanbul, s. 153.

Böylece bu fermanla her cemaatin kendi kültür ve diline uygun okul açabileceği, ama tüm okulların ders programları ile öğretmenlerinin meclis-i Maarif'in denetiminde tutulacağı belirtilmişti. Bu fermanın sonra gayrimüslimler çok sayıda özel okul kurdular. Resmî devlet okullarına girmekte ise tereddüt ettiler.

Fermanın ilânından hemen sonra çıkarılan 5 Muharrem 1273 tarihli tezkire'de idadî mektepleri ile Harbiye, Bahriye ve Hendisehane-i Berî-i Hümayun için onar nefer gayrimüslim alınmasına ilişkin Meclis-i Tanzimat kararının Padişaha arz edildiği yazlıdır¹⁹⁸.

1863 tarihli (22 Recep 1280) bir irade i Seniye'de ise şunlar yazılıdır:

“Velinimet-i bîminnetimiz efendimiz hazretlerinin her sınıf tebaa-i şâhâneleri haklarında bîdirîğ ve şayan buyurulagelen eltafı celile ve hüsn-i niyet-i feyiz gayat-i seniyye-i mülûkânelerinin cümle-i cemilesinden olmak üzere sunuf-i tebaa çocuklarının mekâtib-i askeriye ve mülkiyeye alınarak iktisab-i maarif ve malûmat eylemlerine müsaade-i seniyye-i mülûkâneden ve dahilen ve haricen hüsn-i tesiri ve fevaid-i adideyi mucip mevaddan görünmesiyle ilerude ve icabı hale göre adadi tahdit olunmak üzere bu senelik Rum ve Ermeni ve Ermeni Katolîği ve Bulgar milletlerinden sekizer neferden 32 çocuk alınıp bunun on altısının funun-i Harbiye ve Bahriye mektepleriyle Hendesehaneye verilmesi ve nısf-i diğerinin Paris'te Mektebi Osmaniye gönderilerek sekizine usul-i kvanin ve sekizine dahi hendese ve sair funun-i askeriye talim ettirilmesi münasip gibi mülâhaza olunmuş ise de olbapta ve veçhile emir ve ferman-i hümayun-i hazret-i cihândar-i şerefsunuh ve sudur buyurulur ise mantuk-i münîfi infaz olunacağı beyaniyle...¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Ergin, s. 605

“Dersaadetteki tebaa-i garimüslimeden mekteb-i idadiye ve Harbiye ve Bahriye ile Hendesehane-i Berri-i Hümayun için onar nefer ahz olunması hususuna dair Meclis-i Tanzimattan terkim olunan bir kıta müzekkere manzuri meali mevfuri cenabı Padişahî buyurulmak için arz ve takdim kılındı. Tasminatı vâkıa ve şerefsudur buyurulan iradei seniyyei hazreti şâhâne iktizasınca tebaai gayri müslimeden nüfusi mevcudiyeye göre bilfiil hizmeti askeriye için alınması lâzım gelen hissei neferat hitamı tahriri cedidden sonra icab ve iktizasin göre ahz olunacak ise de ianei askeriye hakkında sadir olan evamiri aliyenin neşr ve ilân olunması üzerine saltanatı seniyye tebaai gayrimüslimeden filen hizmeti askeriye için adam almayıp güya bütün bütün bedel almak muradı âlisinde olduğuna dair bazı sözler tevellüt etmiş olmasile hem bu eracifi tekzi ip etmek, hem de tebaai merkume hakkında bir eseri lûtfi celili hazreti Padişahî ibraz olunmak üzere şu aralık böyle bir tedbirin icrası lâzım olup keyfiyet zatı valâyi Kapudani ve Seraskerî ve Tophaneîâmire Müşiri devletlû Paşa hazretleri ile dahi başka başka müzakere olanarak bu mütalea anlar için usul ve nizamlarına tevfikân ol miktar neferin hem ahzı merkezi tensipte görünmüş ise de olbapta dahi her ne veçhile emir ve fermanisabet beyanı hazreti mülûkâne müteallik ve şerefsudur buyurulur ise icrayı mantuki celiline iptidar olunacağı beyanile..”

¹⁹⁹ Unat, F.R. Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Ankara 1964, s. 137, Ergin, s. 607.

Bu irade dışta memnuniyet yaratırken, içte de cemaat şeflerinin teşekkür mektupları yollamalarına yol açmıştı²⁰⁰.

1857'de Paris'te açılan Mekteb-i Osmaniye'ye bu irade üzerine 1863'ten itibaren gayrimüslim öğrenciler de kabul edilmeye başlanmıştı²⁰¹.

1867'de Galatasaray Lisesinin kuruluş amacı, görevi, burs ve fiatlara ilişkin olarak çıkartılan fermanın üç dilde Türkçe, Rumca ve Ermenice yayınlanması da bu okulun gayrimüslim, müslim herkese açık olduğunu belirtiyordu.

1868'de açılan Lise'de²⁰², o yıl 147 Müslüman, 48 Ermeni Gregoryen, 36 Rum Ortodoks, 34 Bulgar, 23 Katolik ve 19 Ermeni Katolik öğrenci kayıtlıydı²⁰³.

Lisenin ilk müdürü, okul hakkında bilgiler verdiği bir yazıda şunları diyordu:

“Vaktiyle engizisyonun tardetmiş olduğu, kısmen İspanya'dan gelmiş olan Yahudiler bir aralık kendilerinin maruz kaldıkları dinî

²⁰⁰ Paris sefaretinden alınan 6 Za.1280 tarihli tahrir: “Mekâtib-i Mülkiye ve Askeriye tebaa-i gayri müslime etflinden dahi beher sene şakirdan ahız ve kabulü hakkında şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i Hilâfetpenahî keyfiyeti ve bunlara dair irad buyurulan nutk-i hümayunî şevketmakrun-i cenab-i şahânenin bir kıta suret-i münfesi Paris sefaret-i seniyyesine irsal ve iş'ar kılınmış olması üzerine Fransa devleti umur-i ecnebiye naziriyle mülâkat ederek memalik-i mahruse-i şahâne anbean ira buyurulmakta olan ıslahat-i seniyye ve mühimmeye dair cereyan eden musahabat arasında etfal-i merkûme hakkında sayan ve bîdiriğ buyurulan işbu lûtf ve ihsan-i iftiharî cenab-i mülûkane ifade ve tebliğ olundukta izharı kemali memnuniyet edilmiş...” Ergin, s. 607.

Bulgarların yolladığı 5 Şevval 1280 tarihli teşekkürnamede “Bütün âleme meymenetbahş-i vuku olan cûlûs-i meymâin me'nus-i cenab-i şehinşahileri ruz-i firuzundanberu hemişe mazhar buyurula geldikleri nice âtaf ve eşfakî seniyye-i padişahilerinin milleti merkume kulları tarafından zerresinin ifası nâkabil ve cümlesi hal-i âcizde oldukları rûtbe-i bedahete mütedahil iken bu defa dahi ihsan alelihsan olmak ve şimdiye kadar hal-i cahiliyyette bulunan Bulgar milletinin mücerret ref ve teb'id-i cehaletleri murad-i mekârim itiyadıyla bütün milletimize bir nişane-i iftiharî alenî bulunmak üzere sekiz nefer talebe kullarının mekteb-i idadiye-i şahâneleri şakirdanı silkine ithali hususuna müsade-i seniyye-i cenab-i şehriyarileri müteallik ve şerefsudur buyurulmuş olup hakkari işbu inayat-i mekârim gayat-i cenab-i cihandarileri şimdideğin millet-i merkume haklarında mebzul buyurulagelen eltaf-i sabıka-i cenab-i şehinşahilerine bir ilâve-i faika görülmüş olduğundan bu bapta cümle millet-i merkume ahali ve fıkarsı kulları ve eçhile dairei sıdık ve sadakatte devam ve ne suretle kullur ve ubudiyet eseri ibrasına sâyi tam eyleceklerini bilemeyup cümlesi şaşırup kalmış olduklarından ve şakirdân-i merkumenin ahız ve kabulüne müsade-i seniyye erzan buyurulması madde-i mekârim ihtivası millet-i merkumenin izale-i cehilleriyle ezher cihet milel-i sâire misillü kesbi refah ve hukuk eyleyeceklerine bir delil-i kavî ve burhan-i celî görünüp atide cümle milletimizin husul-i hüsn-i saadet hallerini istilzam eyleyecek kâffe-i metalib ve müstediya acizanelerinin is'af ve teşviki için ezsernev merhametlû bir kapı küsad buyurulmuş olduğundan hemişe zill-i zâil-i mekârim delil-i hazret-i mülûkaneleri cümlesi haklarında daim ve berkarar buyurulmak istirham ve istircasıyle millet-i merkumenin işbu arzı şükraniyetlerini vekâletimiz hasebiyle atebe-i felkmeretebe-i cenab-i mülûkânelerine min gayri haddin ve liyakatin arz ve takdimine cür'et eyledik...” “Ergin, age., s. 608.

²⁰¹ Chambers/L. Richard, “Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris, 1857-1874; sh. 313-325; Beginnings of Modernization in the M.E. The Nineteenth Century, Edited Polk W.R. -Chambers L.R.,

²⁰² Düstur, II, s. 245-248.

²⁰³ Sungu, VII, No. 28, (1943), 316-318: “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu” Belleten ve Sungu, age., s. 336-337.

Kazamias, Andreas M. Education and the Quest for Modernity in Turkey, London, Davison, R.H., Reform in the Ottoman Empire, 1963, Princeton. s. 247

ademi tesamühü muhafaza ederek çocuklarını hristiyanların idaresine tevdi edilmiş olan bir İslam mektebine göndermeğe bir türlü karar veremiyorlardı. Bunlardan en az mutaassıp olanlar mezheptaşları için İbranilerin dinî evamirine tevfikân ayrı yemeklerin ihzar edilmesini talep etmişlerdir ki, bu hal esas itibarile mektebe ithal edilmesi matlûp olan vahdet-i anâsır fikrini işkâl ve ihlâl edecekti.”

“Katolikler de memlekette münteşir bilûmum edyana mensup anasırı yanyana toplayan ve hepsine aynı himayeyi başdene bir müesseseye müzaharetten imtina ediyorlardı. Mekteb-i Sultaninin küşadından evvel Papa tarafından ittihaz edilen bir karar; Katolik ailelerini çocuklarını bu mektebe yazdırmaktan menediyor ve aksi halde kilisenin himayesine mazhar olamayacaklarını ilân eyliyordu. Bu memnuniyet birkaç ay sonra tecdit edilmiş ve umuma ilân olunmuştu. Katolikler; muhtelif ırkların bir arada bulunmasının gûya Katolik çocuklarının ahlâkına tesir icra edeceğinden korkuyordu. Halbuki mektebin ilk iki senesinde sui hareketlerinden dolayı terkedilen katolik talebenin adedi, diğer dinlere mensup talebenin miktarından beş defa daha fazla idi²⁰⁴.

Papa da laik nitelikli programı beğenmeyerek, şark Katoliklerine bu okulda eğitim görmeyi yasakladı²⁰⁵.

Hükûmet eğitim sorununu halletmek amacıyla 1869’da çıkarttığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gayrimüslimlerin eğitim kurumlarına ve devlet okullarına gitmeleri konusuna da açıklık getirdi²⁰⁶. Bu nizamnamede müslim ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okulları açılması öngörüldü.

Buna göre, gayrimüslim çocuklar ilkokul tahsillerini kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüştiye okullarında yapabileceklerdi. Bunlardaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Her beşyüz haneli kasabada müslim ve gayrimüslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren müslim ve gayrimüslimler birlikte bin haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak idadilerde okuyacaklardı. Her vilayet merkezinde açılacak Sultaniye mekteplerine de müslim ve gayrimüslim çocuklar birlikte gideceklerdi.

²⁰⁴ Galanti, age., s. 153

²⁰⁵ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, s. 229-230.

²⁰⁶ Düstur, I. Tertip, C. 2, s. 184 ve Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 16. sene, cüz 18-13, İstanbul 1917.

Ayrıca öğretmen yetiştirmek için İstanbul'da üç şubeli bir darülmualimin kurulacaktı. Bunun bir şubesi gayrimüslim rüştiye okulları için kız ve erkek öğretmenler yetiştirecekti.

Bu nizamnameye göre, cemaatler yine özel okullar açabilecekti. Maarif meclisinin umumi heyetinde cemaatlerin birer ruhanî reisi de buluncaktı.

Ayrıca her vilayet merkezinde kurulacak maarif meclislerinde bir müslim ve bir gayrimüslim iki muavin ve yine 1 gayrimüslim, 1 müslim, 2 müfettiş bulunacaktı.

Öğretmenlerin devletin açacağı öğretmen okullarında yetiştirileceğine dair olan maddeyi gayrimüslim cemaatler çok eleştirdiler.

Cemaatler bu nizamnamede yer alan gayrimüslim çocukları okutacak öğretmenlerin yetiştirilmesi konusunu kendi işlerine karışma olarak nitelendirdiler. Bu yasaya kadar, müslim ve gayrimüslim okulları ayrıydı. Sadece yüksek okullarda az sayıda gayrimüslim vardı. Bu tarihten itibaren devlet, gayrimüslimlerin de diledikleri okullara okullara gidebilmeleri için her türlü kolaylığı gösteriyordu. Cevdet Paşa, bir tezkeresinde:

“Umumi Maarif Nizamnamesine uygun olarak Mostar rüştiye mektebine konmak üzere 18 latin çocuğun geldiğini, bunlar henüz okuma yazma bilmediklerinden rüştiye mektebine konamayacaklarını, müslim sübyan mektebine de gayrimüslim çocuklarına Kur'an ve ilmi hâl okutmak münasip olmayacağından, bunların reddi de mümkün olmadığından bir ev ve hoca bulunup, çocukların eğitimine başlandığını ve bu masraflar için Babıâli'ye yazıldığını bu çocukların sayısının sonra 50'ye çıktığını, az zamanda Türkçe yazıp okumaya başladıklarını”

belirtiyordu²⁰⁷.

Yine 1869'da açılan, ancak çok kısa süre eğitim yapabilen Darülfünun için yayınlanan resmi tebliğ'de:

“... derece-i salisede olarak tebaa-i Saltanat-i Seniyyeden her kim olursa olsun, ikmal-i kemalât insaniye etmek için kâffe-i ulûm ü fûnunu talim ve iktisaba hâhişger olanlara mahsus olmak ve hiç bir nevi fen ve ilmin talim ve taallümü geri kalmamak ve derununda talebe-i ulûm gece ve gündüz beytutet ve ikametle iktisab-i kemalâta sây ü ikdam eylemek üzere Dersaadet'te bir Darülfünun inşası”na

karar verildiği yazıyordu²⁰⁸.

²⁰⁷ Cevdet Paşa, Tezâkir, 21-39, Tezkere No. 21 s. 18.

²⁰⁸ Hıfzı Timur, “Türkiye’de Bulunan, Yabancıların Okuma ve Okutma Hürriyetleri Bakımından Durumu” İÜHFD., Cilt XI, 1945, s. 271-287, s. 272.

Yine 1869'da, İstanbul'da bir Sanayi mektebi açıldı. Bu okullar hakkındaki bir raporda, cemaat okullarındaki eğitim nedeniyle gayrimüslimlerin servet ve ticareti ele geçirip İslam ahalinin kıskançlığına sebep oldukları, bu yüzden cemaatlerle Müslüman ahalinin arasının açıldığı, yabancı mekteplerin ise cemaatlerin arasında düşmanlıklara neden oldukları yazılıydı²⁰⁹.

1876 Anayasasında²¹⁰ 15 ve 16. maddelerle her Osmanlının özel veya genel eğitim hakkına ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkına değiniliyordu. Buna göre;

“Madde 15 — Emr-i tedris serbesttir. Muayen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumî ve hususî tedrise mezundur.

“Madde 16 — Bircümle mektepler Devletin taht-i nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-i ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-i itikadiyelerine mütaallik olan usul-i talimiyeye halle getirilmeyecektir.

Böylece özel eğitim serbestisi ve cemaatlerin eski imtiyazlarının korunacağı da belirtilmişti.

10 Muharrem 1294 tarihli bir irade-i Seniyye ile gayrimüslimlerin askerî okullara girme hakları da teyit edildi²¹¹.

Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra, Osmanlı Rus Savaşının çıkması ve Bulgar-Rum asker ve subaylarının ihanetleri, askerî okulların gayrimüslimlere tekrar kapatılmasına yol açtı. Diğer okullara devam hakları ise ellerinden alınmadı²¹².

²⁰⁹ Kodaman, Bayram, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri”, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, I, Uluslararası Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Ankara 1980, s. 289 ve Bayram K. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980.

²¹⁰ Kanun-i Esasî iktizasınca tebaa-i Osmaniye'nin kâffesi ahval-i mezhebiyeden maada şeylerde hukuk ve vezaif-i mütesaviye-i haiz olup bu esasa müterettip olmak üzere mevkii icraya konulması musamman olın mevaddın biri dahi mekâtibi askeriye'nin etfali gayri müslimeye meftuhiyeti keyfiyeti olduğundan şerait-i nizamiyesini isbat eden efrad-ı gayrimüslime etfalının evkat-i muayyenesinde nisbeti müttehaziye tevfiğin fnuni askeriye mekteplerine kabul olunmaları vâki olan istizanı âlîni hıdivileri üzerine şeref mütealîk buyurulan irade-i seniyye ihazreti padişahî muktezayı âlisinden olmakla..” (Osman Ergin, age., s. 609).

²¹¹ Anayasanın çıkarıldığı tarihte İstanbulda mevcut 470 okulun 280'i müslim, 190'ı gayrimüslim okuydu. Bunların 77'si Rum, 48'i Ermeni, 8'i Ermeni Katolik, 4'ü Bulgar, 47'si Yahudi, 5'i protestan, 1'i Sırp okulu (Turkey in Europe, s. 523).

²¹² Ergin, age., C. 4, sh. 1162. Nitekim gayrimüslim okul, hastahane ve kiliselerinde devlet aleyhine faaliyetler daha sonra da devam etti. Selanik'e görevli olarak yollanan M. Selâhi Bey, dönüşünde Selanik hakkında II. Abdülhamit'e sunduğu 31 Temmuz 1304 tarihli raporda şunları yazmaktadır: “Rum hastahane ve kiliselerinde isti'mal olunan mumlarda bir nevi damga mevcut olup, işbu damgada Makedonya'nın Yunan memleketi olduğu ve Türklerin barbarlıkla orayı zapt ve idare ettikleri, yakında mekteplerinde muzır ve fesad-amız kütüb ve resâil tedris ve kıraat edilmekte ve devlet aleyhinde efkar-ı hainane peyda ettiril-mekte olduğu muhakkaktır” (İ.Ü. Ed. Fak. Ta. Der. 1968, İstanbul. Sa, 22, C. 17, s. 825.

13 Kasım 1306'da Adalet Bakanlığı Patrikhaneye verdiği tezkere'de öğretmenlerin diploma ve eğitim programlarında patrik ve metropolitlerin mutabakatının gerekli olduğuna, ancak devletin müfettişlerle dersleri ve diplomaları denetliyeceği yazılıydı. Diplomasız öğretmenler, Babîâli ile patrik ya da metropolitler arasındaki yazışma bitene kadar geçici olarak görevlerini bırakacaklardı²¹³.

Patrikhane bu tezkereye verdiği 11 Aralık 1890 tarihli cevapta okul programlarını patrikhanenin hazırlayacağını, hükümete ise bilgi verileceğini belirtti²¹⁴. 1891 de Rum Patrikhanesi'nin eski imtiyazlarının muhafaza edilmesi amacıyla verdiği dilekçe üzerine çıkartılan irade-i seniye'de,²¹⁵ okulların ders programlarının ve öğretmenlerinin diploma ve şahadetnamelerinin Patrikhane ve metropolithanelerce tanzim ve tasdikinin kabul edildiği; ancak Maarif müfettiş veya müdürlerinin eğitimi ve öğretmenleri kontrol edebilecekleri, İstanbul'da Maarif Nezaretinin taşrada yerel idarenin patrikhane ve metropolithane ile anlaşarak belli derslerin okutturulmayacağı veya şahadetnamesiz öğretmenlerin durumuna el konacağı bildiriliyordu. Bulgar Eksarklığının eğitim faaliyetinde bulunabilmesi 1891'de kabul edildi. Nisan 1894'de ise öğretmenlerine faaliyet rahatlığı veren bir tezkere yayınladı. 1900 yılında Bulgar eksarklığına bağlı 868 okulda 47 000 kız ve erkek öğrenci bulunuyordu²¹⁶.

1895'de Hasköy'de açılan Şube-i Maarif okuluna haham yetiştirmek üzere 2 sınıf eklendiğinden, hahamlar, Fransızca değil Türkçe okutulması, sıra yerine geleneksel kanapelerinde oturmaları ve sınıfın soba yerine mangalla ısıtılması şartıyla bu eğitime katılabileceklerini bildirdiler²¹⁷.

1908'den sonra Maarif nezareti, gayrimüslim okullarını denetleme ve programlarını, öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma(l)²¹⁸ gibi bazı girişimlerde bulunduysa da, cemaat şefleri dinî imtiyazlarını öne sürerek buna yanaşmadılar. Onlara göre eğitim de dinî ayrıcalıklarının bir parçasıydı.

La Turquie gazetesi, 11 Haziran 1909 tarihinde Fener Rum patrikhanesinde yapılan bir toplantıda alınan kararları belirtirken "İmtiyazat tabiriyle

²¹³ F.O. 78/4279, No. 511.

²¹⁴ F.O. 78/4279, No. 540.

²¹⁵ Düstur, I, Tertip, C. 6, s. 854-856.

²¹⁶ Yorga, C. V., sh. 607

²¹⁷ Yahudi ruhanîler 19. yy. da kurulmaya başlayan diğer dinî olmayan okullara karşı çıktılar ve hatta bu okulların kurulmasına yardım eden zengin Yahudileri afaroze ettiler. İlhan Tekeli, Tanzimatdan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler, sh. 464, Tanzimatdan Cumhuriyete Türkiye, Ansiklopedisi, C. 2, 1985. 1902 de Hasköy'de bir Yahudi okulu içinde "Haham Mektebi" açılmasına izin verilmişti.

²¹⁸ Anayasanın çıkarıldığı tarihte, İstanbul'da mevcut 470 okulun 280'i müslim, 190 tanesi de gayrimüslim okuluymdu. Bunların 77 si Rum, 48'i Ermeni, 8 Ermeni Katolik, 4 Bulgar, 47 Yahudi, 5 Protestan, 1 Sırp okuluymdu (Arnold, age., s. 523).

yalnız rahiblerin kilise dahilinde icra-i ayin etmeleri hakkı değil, Rum patrikhanesi hakkında şimdiye kadar teslim olunan müsaadat-i mahsusanın heyet-i umumiyesi dahi kasd olunmaktadır. Bu müsaadat-i mahsusa meyanında cemaat-i gayrimüslimenin doğrudan doğruya memurin-i ruhaniyenin taht-i teftişinde olmak üzere mekâtîp-i idâdiye ve âliyye malik olmaları dahi dahildir. Bu mekteplerde takip olunacak politikadan Hükûmet-i Osmaniye nazarında elbette reis-i ruhanîler mesuldur”²¹⁹.

O zamanki Neologos gazetesine göre: “İmtiyazat-i mezhebiyenin münhasıran mezhep dairesinde kaldığını zanneden Türk hemşerilerimize beyan ederiz ki, bu babda aldaniyorlar. İslam memleketlerinde Hristiyanların hukuk-i mezhebiyeleri din farkından naşi hukuk-i aileyi ve terbiye ve maarif cihetini de ihtiva ede”. 12 Haziran 1909 tarihli Proidos gazetesi ise Rum Patriğinin bu mesele münasebetiyle, yazarlarından biriyle yaptığı bir konuşmayı naklediyordu: “Patrikhane tarihin mevduat-ı mülliyye ve mezhebiyesini asırlardan beri mevcut ve meşru hal-i hazırı gözünün önünden ayırmıyarak ve memâlik-i osmaniyedeki mevcudiyet-i milliyemizi ve binaenaleyh istiklâl-i maarifimizi tedvir eden hususatin bir noktasının bile tadilini hiçbir vakit kabul etmiyecektir.. Diğer unsurların ne yapacaklarını bilmiyorum. Bize gelince, biz hiç bir tadil kabul etmiyeceğiz”²²⁰.

Bulgar Eksarkı da gayrimüslimlerin Türkçeyi öğrenmelerinin güç olduğunu, eğitimi kendi ulusal lisanları ile sürdürüp resmî lisan olan Türkçeyi okullarında yabancı lisan gibi öğreteceklerini açıklamıştı.

Ermeni Patriği Toryan Efendi ise, okulların teftişine karşı olmadıklarını, ama kavim, lisan ve edebiyatlarını muhafaza etmek istediklerini belirtiyordu²²¹. Ancak, ondan sonraki Patrik zamanında bu tutum değişiyor ve Ermeniler maarif müfettişlerine okul ve eğitimleri hakkında bilgi vermeyi reddederken, bu tür denetimlerin imtiyazlarına aykırı olduğunu savunan Patrikhaneden de destek buluyorlardı²²².

²¹⁹ H. Cahid, Mektepler Meselesi, 13 Haziran 1909. Tanin (Ergin, C. 4, age., s. 1211 vd.)

²²⁰ Bkz. Hüseyin Cahid, agm., sh. 1212.

²²¹ Tanin, 23 Haziran 1909, Ergin, age., s. 1215.

²²² Bir Ermeni Okulu müdürünün maarif müfettişine bilgi vermeyi reddetmesi üzerine Patrikhane, Ermeni okullarına yolladığı şu tamimle bu davranışı desteklediğini açıklıyordu: “Son günlerde maarif nezareti ve Emniyeti Umumiye Müdüriyeti memurlarından iki zat şehrimiz millî (yani Ermeni) mekteplerinden birisine gidip, mektep müdirinden ders programlarıyla bütçesine vesaireye dair bazı malûmat talep etmişler ise de, müdir-i mektep hususuatı saire hakkında kendilerine malûmat itasından aciz bulunduğunu söylemiştir. Patrikhanemiz maarif komisyonu bu vukuatı bittahkik müdiri mumaileyhin şu harekâtını kanunî bulmuştur. Mekteb-i mezkûr heyet-i idaresi bu vukuatı tahriren patrikhane meclis-i cismanisine bildirmiş olmakla meclis-i mezkûr dahi bu mes’eleyle resmen, patrikhane maarif komisyonuna tebliğ etmekle beraber, şunu dahi ilave etmiştir ki, mekâkitibî milliyemize dair bu gibi malumat, Dersaadette patrikhanemizden ve taşralarda murahhasa kendilerine malûmat itasından aciz bulunduğunu söylemiştir. Patrikhane madde olduğundan memurini mumaileyhimin metalibâtı bu krara külliyyen mugayirdir ve kiliselerle mekâtib-i mil-

Görülüyor ki tüm cemaatler din imtiyazlarının yanı sıra, eğitimde de ayrıcalıklarının muhafazasını temine kararlıydılar.

Bu konu henüz gündemde iken hükümet “Tedrisatı İptidaiye Kanunu” tasarısını meclise verince olaylar daha da büyüdü. Patrikhâne ile gayrimüslim mebuslar imtiyazlarını korumak için birleştiler. Bir Rum milletvekili Tanin’e (14 Haziran 1910) verdiği demeçte şunları söylüyordu:

“Biz zaten kabil olduğu kadar, muktedir bulunduğumuz derece hükümetin kararı mezkûruna karşı ref’i saday-ı itiraz eyledik. Fakat bununla da iktifa etmeyeceğiz. Hükümet tedrisat-ı taliyeye müteallik olup bizim imtiyaz ve serbesti-i tedrisimizi tahdit eden lâyiha-ı kanuniyeyi meclis-i meb’usana tevdi eder etmez daha şiddetle itiraz edeceğiz ve mihayetde devri sabıkta bile imtiyazatımızın duçar olmadığı bu tecavüzata şahit olmaktan ise içtima salonunu terk etmeği daha muvafık bulacağız...”

Velhasıl bir daha söylüyorum, bütün kuvvetimizle bu haksızlığa karşı itiraz edeceğiz. Tedrisat-ı taliyeye dair olan kanun lâyihasını tanzim edenlere göstermeğe gayret eyleyeceğiz ki terbiye ve mezhep gibi en mukaddes iki hukukumuz aleyhine vukubulan teşebbüs-i meş’uma karşı kendi kendimizin hukukunu muhafaza ve müdafaaya muktediriz.”²²³

Bu tür itirazlar üzerine, onların ayrıcalıklarının korunduğu, meclise verilen 31 sayfalık gerekçeden de açıkça görülmektedir. Bu metnin özel okullar kısmında, “cemaat mekteplerinin, umumi mektepler ve fert ve cemiyetler tarafından kurulan mekteplerden ayrı bir sınıf” olduğu yazılıydı.

Hükümet ise²²⁴ artık devlet bütçesine yalnız müslim değil gayrimüslim ilkokulları için de ödenek konduğunu, bunun eşitliğe uygun olduğunu, gayrimüslim cemaatlerin bu para ile okul açabilecekleri ya da onlar için okul açılabileceğini bildiriyordu. Her cemaatin bu paradaki hissesi vilayetlerdeki nüfus miktarlarına göre belirlenecekti. Bu okullara öğretmen tayini, bunların maaşlarının tahsisi, programlarını tesbit tamamen cemaatlere bırakılmıştı. Ancak cemaatler, öğretmenlerin maaşlarını malsandığından almaları fikrine karşı çıkarak, cemaat hisselerinin kendilerine verilmesini istediler. Eğitim ala-

liyemiz heyet-i idareleri bu gibi memurunin metalibatına karşı bu yolda cevap vermeleri lazım gelir. Binaenaleyh patrikhanemiz maarif komisyonunun bu kararı mucibince patrikhanemiz imtiyazatına taalluku olan bu gibi ahvalin tekerrürü halinde son derece müdebbirane (!) davranmakla beraber ziri idarenizde bulunan bilcümle mekâtib-i milliyemiz müdürleriyle heyet-i talimiyelerine ol vech ile hareket etmelerine dair tenbihat icra eylemeniz tavsiye olunur.” (11 Şubat 1325 tarihli Tanin Gazetesinin başmakalesi, Ergin, age., s. 1215-16).

²²³ Ergin, age., s. 1216.

²²⁴ 23 Aralık 1325 (1910) tarihli Sabah gazetesine Maarif Nazırı Nail Bey’in mülakatı, Ergin, age., s. 1220.

nında en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmiyor, buna karşılık eşitlik ilkesinden bu alanda da yararlanmayı doğal buluyorlardı. Nitekim Babıâlinin Avrupaya tahsil için gönderilecek gayrimüslim öğrencileri patrikhanelere sormadan seçmesi bile sonradan tenkit konusu yapılmıştı²²⁵.

Hükûmet bu huzursuzlukları önlemek amacıyla 3 Temmuz 1910'da "Rumelide kâin münaziünfih kilise ve mektepler hakkında kanun" adlı yasayı çıkarttı²²⁶. Bu kanunla, eksarklık kurulduktan sonra, Rumlar'ın azınlıkta oldukları bölgelerde bile tüm kilise ve okulların patrikhaneye bağlı kalmasından doğan eşitsizlik ortadan kaldırılmak istendi. Buna göre, kilise veya okul bulunan köy, çiftlik veya kasabada, ahalinin bir kısmı patrikhaneye ve diğer kısmı eksarkhaneye mensup ise, o kilise veya okul esasen hangi taraf adına kurulmuşsa o tarafa ait kalacaktı; ancak bu tarafa mensup olanlar, ahâlinin 1/3 ünden az iseler, bu kilise veya okul öbür tarafa devredilecek ve azlık olan taraf için, bu gibi kurumlar yapılmasına hükûmet paraca yardım edecekti (md. 3).

4. maddeye göre ise; ahalisi kısmen patrikhane ve kısmen eksarkhaneye mensup olan çiftlik, karye veya kasabada bir kaç kilise ve mektep bulunup, bunlar yalnız bir taraf adına kurulmuş ise, bu taraf seçeceği kilise veya mektebi elinde bulundurabilecek ve ikinci kilise veya mektep öbür tarafa verilecekti. Fakat bu ancak birinci taraf ahalinin 1/3 ünden az olmasıyla mümkündü. Aksi takdirde iki kilise veya mektepten birini seçmek hakkı öbür tarafa, yani ahalinin 2/3 ünden fazlasını teşkil eden tarafa verilecekti.

Bu kanun gerekten çok ilginçtir. Zira ilk kez bir İslâm devleti, kanunla gayrimüslimler için yapılacak kilise ve okullar için para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir.

Patrikhane, kendisine bağlı olan bir kısım kilise ve diğer kurumları elinden çıkaran bu kanuna şiddetle karşı çıktı. Hükûmet patrikhanenin bu konuyu görüşmek üzere "Millî Meclis"i toplamasını da yasakladı²²⁷.

Rum milletvekilleri, okullar hakkında hükûmete Ağustos 1910'da verdikleri bir dilekçede, cemaat okullarını bitirenlerin mevki ve şahadetnamelerinin belirsiz olduğundan ve patrikhaneye danışılmadan bu okullara müdahale edilmesinden yakınıyorlardı²²⁸. Yine bu dilekçede orduya ilişkin bazı şikâyetlere de yer verilmişti. Örneğin, orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülüyordu. İmam vardı, ama papaz yoktu. Hristiyanlardan subay yetiştiril-

²²⁵ Hikmet Gazetesi, 26 Ağustos 1327 (1911).

²²⁶ Düstur, II. Tertip, s. 431-433, No. 132. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Spuler Bertold, Die Minderheitenschule der Europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg, 1936, Breslau, s. 69.

²²⁷ Bayur, age., s. 321.

²²⁸ Sabah Gazetesi, 28.8.1910.

miyordu. Hiç Hristiyan vali yoktu. Mahkemelerde Hristiyanlar ikinci derecede görev alıyorlardı.

Kiliseler kanunu, Makedonya'daki huzursuzluğu sona erdirerek, tarafların anlaşmasına ve Osmanlı Devletine karşı birleşmelerine de yol açtı. 1910 yılı sonbaharında İttihat ve Terakki Derneğine üye olmayan Rum ve Bulgar milletvekilleri, birlikte çalışmaya ve anlaşarak oy kullanmaya karar verdiler. Kuşkusuz bu anlaşmada Patrikhane ve Eksarklığın büyük payı vardı. Rum milletvekili Baço efendi, 24.12.1910 tarihli sabah gazetesine verdiği beyanatta, bu anlaşmanın, Hükümetin kiliseler kanunu ile iki cemaatin arasını açmak isteğine karşı bir cevap olduğunu söyledi²²⁹. Görüldüğü gibi hükümetin iki cemaat arasındaki huzursuzlukları önlemek amacıyla aldığı tedbirler, cemaatlerce tamamen ters şekilde anlamlandırılmakta, ya da bilinçli olarak kamuoyuna bu şekilde sunulmaktadır.

1911 Mayıs'ında, Patrikhane hükümete başvurarak okullar ve askerlikle ilgili isteklerde bulundu. Buna göre, Rum okullarıyla ilgili en yüksek kuruluş Patrikhane olmalı ve hükümet ancak Patrik aracılığıyla Rum okullarıyla ilgilenebilmeliydi. Askerlik süresi, özellikle denizdeki askerlik süresi kısaltılmalıydı²³⁰.

Bir süre sonra Rum ve Ermeni Patrikleri, Ermeni Katolik Patriği, Bulgar Eksarkı, Rum Katolik ve Keldanî Patrik vekilleri birlikte verdikleri bir dilekçe ile eğitim ve askerlikle ilgili dileklerini yenilediler. Bunun üzerine, Hükümet 4.11.1911'de aldığı kararla, askerî kanunların herkesçe bilinmesi için türlü dillere resmen çevrilmeleri, askerî okullara girme sınavlarının kendi dilleriyle yapılmasını ve onlardan Türkçeyi yalnız okuma ve konuşmalarının istenmesini kabul etti.

Dilekçedeki, askerlikte din değiştirilememesi, orduda papaz da bulundurulması ve İslâm dinine gösterilen özenin diğer dinlere de gösterilmesi yolundaki istek ise "zaten öyledir" şeklinde cevaplandırdı. Askerliğin az çok yersel olmasının her zaman mümkün olmayacağı bildirildi. Açık ve açılacak okullara ruhsat verilmesi kabul edildi. "Programları Patrikhane ve metropolithaneler yapar ve onaylar" şeklindeki dilek, "onların yapıp hükümetin onaylayacağı" şeklinde değiştirildi.

Buna göre, ders programları Patrikhanelerce hazırlanacak, öğretmenlerin diplomaları metropolitlerce tetkik ve tasdik edilecek, bu okullara dair bilgiler ruhanî reislerden alınacak, bu okullardan verilecek diplomalar hükümetçe tasdik edilecek, kurulmuş ve kurulacak okullara hükümet bütçesinden verilecek tahsisat, okulların mensup oldukları ruhanî reislere verilecekti.

²²⁹ Bayur, C.2, Kısım I, s. 53.

²³⁰ Bayur, C.2, Kısım I, s. 53.

Böylece cemaatlerin eğitim alanında hemen tüm istekleri kabul edilmiş oluyordu.

Patrikhane, Adliye ve Mezahip Nezaretine yazdığı bir başka takrirle²³¹, cemaat idadîlerinden mezun olanların, devlet okullarından mezun olanlar gibi aynı şartlarla diğer okullara sınavsız kabul edilmelerini de istedi.

Ancak bu konuda hazırlanan lâyiha, itirazlar üzerine 4 yıl mecliste bekletildi. Sonunda hükümet özel okullara ait kısmı metinden çıkartarak 1328 (1912)'de tekrar Meclisi Mebusan Maarif Encümenine sundu. Ancak Balkan Savaşı nedeniyle meclis dağıtıldığı için, layiha da görüşülemedi. Bir yıl sonra, 23 Eylül 1329 (1913) da muvakkat kanun olarak çıkartıldı: "Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u muvakkati"²³². Bu kanunla (md. 92, 93, 95), öğretmenlerin seçim, tayin ve şahadetname ve ehliyetnamelerine ilişkin bazı kayıtlar kondu. Bu yasa ile özel okulların devletleştirileceği (md. 20), denetimler için müfettişlikler kurulacağı (md. 91), bu okulların tamamının denetime tâbi olduğu (md. 92) kabul edilmişti. "Bu teftiş... terbiye ve tedris hususunda edyan ve ahlâk'a ve Kanun-î Esasî'ye muvafık hareket edilip edilmediğinin ve anâsır-ı Osmaniye beyninde nifak ve adem-i itilafı mucip ahvale meydan verilip verilmediğinin tahkikine münhasırdır."

Özel okullar ise 1915'de bir Yönetmelikle düzenlendi ve bu okullarda hükümet denetimi kabul edildi²³³.

Mekatibi Hususiye Talimatnamesi'nde, cemaatlerin, ancak kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekleri, Türkçe dışında bir lisanla eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk Tarih ve Coğrafyasının Türk öğretmenlerince, Türkçe olarak okutulacağı, devlet denetiminde oldukları yazılıydı. Cemaat reisleri ve ilgili memurlar, yetkililerce talep edildiğinde, bu okullarla ilgili her türlü resmî bilgiyi vereceklerdi.

Böylece devlet ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşuyordu. Ancak Sevres anlaşması ile bu talimatname yürürlükten kalktı. Rum okulları sorunu ise Lozan'da çözüldü.

²³¹ Tanin, 16 Şubat 1326.

²³² Özalp Reşat, Millî Eğitimle İlgili Mevzuat, İstanbul 1982, ve Unat F.R. Türk Eğitim Sisteminin Genel Tarihine Bir Bakış Ankara, 1984.

²³³ Ergin, s. 1205, s. 1229.

B E Ş İ N C İ B Ö L Ü M

MİLLETLERİN YENİDEN DÜZENLENMELERİ

“Milletler”in sahip oldukları imtiyazları teyit eden 1856 fermanının hazırlanışı sırasında, sınırlı dinî otorite ve ücretler konusu görüşülürken İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri “milletler”in yeniden organize edilmelerini savunmuşlardı. Bu amaçla 1856 fermanıyla her topluluktan kendi yönetimlerini düzenlemek amacıyla birer komisyon kurmaları istenmişti. Bu komisyonların alacakları kararlar Babıâli’nin tasdikine sunulacaktı. Âli Paşa bu konuda tüm cemaat şeflerine birer buyrultu yolladı. Buna göre tüm cemaatlerin kuracakları komisyonlar, kendi işlerini yürütmek üzere birer nizamname hazırlayacaklardı¹.

Gerçekten 1862-65 yılları arasında tüm “milletler” için yeni nizamnameler kabul edildi.

Her “millet”in kendi komisyonlarınca hazırlanan nizamnâmeler Babıâli tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Cemaatler ve Batılı ülkelerce “anayasa” olarak adlandırılan bu düzenlemelerle her “millet” için laik üyelerin de katıldığı genel meclisler ve eyaletlerde bölgesel meclisler kuruldu. Böylece Eflak, Boğdan, Sırbistan gibi özerk yerler hariç, milyonlarca kişi bu reformlardan etkilendi. Çeşitli mezheplere mensup gayrimüslimler laik üyelerin de meclislere girmesiyle din adamlarının yüzyıllardır süren maddî ve manevî baskılarından büyük ölçüde kurtuldular.

Ayrıca bu düzenlemeler Osmanlı devletinde “millet”lerin temsilcilerinden oluşan bir meclis ve bir anayasa kavramının düşünsel hayata girmesinde rol oynadı.

I. Rum Nizamnâmesi

Rum Ortodoks Patrikhanesinin, 1839 ve 1856 fermanlarıyla getirilmek istenen yeniliklere, diğer cemaatler içindeki imtiyazlı yerini kaybetmek istemediği için karşı çıktığını belirtmiştik. Patrikhane, Rum Ortodoks “millet”inin dinî, hukukî tüm işlerini yürütüyor, bu arada giderlerini karşılamak ve okul ve kiliseleri desteklemek üzere vilayetlerdeki kocabaşılar aracılığıyla topladığı ağır vergilerle Ortodoks halkı eziyordu.

¹ Great Britain Parliamentary Papers, 1856 vol. 61. Accounts and Papers, Vol. 24 “Correspondance Respecting Christian Privileges in Turkey”, s. 38 ve devamı.

1857 Nisanında bu duruma son vermek ve fermanda öngörülen düzenlemeyi gerçekleştirmek amacıyla, Babiâli, Rum Ortodoks Patriğine bir buyrultu yolladı².

Buna göre, çeşitli toplulukların idaresi, herbirinin seçeceği meclisler aracılığıyla olacaktı. Meclisler ruhanî ve laik üyelerden oluşacaktı. Bu konu kurallara uygun olarak gerçekleştirilmeli, çok önemli olduğu için dolaylı yollara başvurulmamalıydı. Hükûmet ülke düzeninin bozulmasına izin vermeyecekti. Bu nedenle Patrikten gerekli nizamnâmeyi yapacak bir komisyon kurulması isteniyor ve nizamnamede yer alacak hususlar da belirtiliyordu.

Buyrultu'da Babiâli'nin, Rum Patrikhanesinin halk üzerinde kurduğu baskı nedeniyle doğan huzursuzluğu önlemek istediği açıkça belirtiliyor ve "dolaylı yollara başvurulmaması" isteniyordu. Ancak patrik ve ruhanî meclis, nüfuzlarını azaltabilecek bu reform çabası için işbirliğini reddettiler. Bunun üzerine Âli Paşa, çağrı üzerine İstanbul'a gelmiş olan piskoposları geri yolladı³.

1858'de Patrikhane işbirliğine razı oldu ve bir komisyon kuruldu. Bu komisyon Ortodoksların tüm dinî başkanları, 7 piskopos ve 10 ruhban temsilcilerinden oluşuyordu ve "millî meclis" adını taşıyordu. Meclis yaptığı çalışmalar sonunda hazırladığı taslağı Babiâli'ye yolladı. Taslak 1862'de tasdik edilerek "Rum Patrikliği Nizâmâtı" adıyla yayınlandı ve yürürlüğe girdi⁴.

Bu nizamnâmede göze çarpan ilk nokta, din adamlarının hâlâ kontrol gücünü ellerinde tutmalarıdır. 12 kişiden oluşan bir ruhanî meclis ile, bu meclis üyesi piskoposlar arasından seçilen ve laik üyelerinde bulunduğu bir karma meclis oluşturuldu. Karma meclis, ruhanî meclis gibi düzenli olarak toplanmıyordu. Ancak patrik seçimi gibi önemli işlerde biraraya geliyorlardı. Karma meclisteki laik üyelerin seçiminde yalnız İstanbul ve civarındaki Rumlar söz sahibiydi ve üyeler bunlar arasından seçiliyorlardı. Bu nedenle karma mecliste de belli sınıf ve çıkarları temsil eden kişilerin bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu nizamnâmede-Ermeni nizamnamesinde olduğu gibi-tamamen laik kişilerden oluşan bir meclisin ve bölgesel meclislerin kurulmaması, Rum Ortodoks "millet"inde din adamlarının üstün durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak din adamlarının ücretlerinin kanunla belirlenmesi ve onlara rütbelerine göre maaş bağlanacağını açıklanması, artık din adamlarının cemaatlerinden para toplamalarına son veriyordu.

Patrik seçimi için ise önce piskoposlar bir aday listesi hazırlıyorlardı. Babiâli'nin bu listeden istemediği adayları çıkartma hakkı vardı. Daha sonra kar-

² Ali Paşa'nın yolladığı Buyrultunun tam metni: Testa, age., c. V, s. 170.

³ Shaw-Kural, age., sh. 127.

⁴ Rum Patrikliği Nizamâtı, Düstur, II, 902-937; Young, age., C. II, s. 21-34; Testa, C. V. s. 156; Arnakis George G. age., s. 215.

ma meclis bu adaylardan üçünün adını seçerek ruhanî meclise bildiriyor, onlar da Patriği belirliyorlardı. Seçim Babiâli tarafından da onaylanıyordu.

Böylece bu nizamnâme ile Sultan'ın Ortodoks uyruklarının idaresine dair genel kurallar tesbit edilmiş oldu. Zaten Patriklere verilen atama beratları da cematlerin hukukî ve dinî yetkilerinin çerçevesini çiziyordu. Ancak yine de Babiâli ile Patrikhane arasında, beratla tanınan yetkiler konusunda sürtüşmeler olmuştur. Bunun tipik örneklerinden biri, vâris bırakarak ölen din adamlarının terekesine Patrikhane'nin el koymak istemesi, Babiâli'nin de buna karşı çıkarak, sadece varissiz ölen din adamlarının terekeleri üzerinde Patrikhanenin hakkı olabileceğini savunmasıdır. 26 Zilkade 1290 (1873) tarihli bir buyrultudan⁵, Patrikhanenin, Kudüs Rum Papazlarından ve Osmanlı uyruğu olan rahip Yuvakim'in Atina Bankasındaki hesabının, "ellerinde bu konuda pek çok berat olduğu" iddiasıyla kendilerine verilmesini istediği anlaşılmaktadır. Ancak Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye şu gerekçelerle isteği reddetmiştir: Ancak vâriissiz ölenlerin terekelerine Patrikhane el koyabilirdi. Dinî elbise, eşyalar Kiliseye, tereke ise vâriislere verilmeliydi. 18 Recep 1271 tarihli nizamnamede bu yazılıydı. "Bila varis" kaydı bazı beratlarda kalem'den kaynaklanan bir hata ile unutulmuş olabilirdi. Ama çoğunluk beratta bu kaydın bulunması, Babiâlinin iddiaları açısından bir delildi. Bu nedenle adı geçen rahibin terekesi varislere taksim edilmek üzere, konu Divan-ı Mezkûr'e havale edilecekti.

Yeni düzenleme ile, Patriğin Rum halktan gelen şikâyet mektuplarını imzalama yetkisi elinden alındı. Böylece Patriğin bu konudaki denetlemesi önlenerek, Rum Ortodoks halka hareket serbestisi sağlanmak istendi. Ayrıca Babiâlinin artık kilise yönetimindeki aksaklık ve çatışmaları da kontrol edeceği açıklandı⁶.

Ancak, Patrikhane imtiyazlarının kısıtlanmasından hoşnut kalmadı ve bu durum 1879'daki adalet reformu ile kurulan Adliye ve Mezâhip Nezareti ile Patrikhane arasında pek çok sürtüşmeye yol açtı.

Adliye ve Mezâhip Bakanı Cevdet Paşa, Patrikliğin yargılama yetkisini kıstamak için de girişimlerde bulundu. 1882'de yayınlanan bir irade ile⁷, piskoposların kendi dinî mahkemelerinde değil, kadı mahkemelerinde yargılanacakları ve Osmanlı yetkilileri tarafından tevkif edilebilecekleri açıklandı. Patriklik buna karşı çıktı ve karşılıklı pek çok mektup yollandı. 4 Nisan 1883'de ise Bakanlık, Ortodoksların miras davalarında Patrikhane yerine Osmanlı makamlarına da müracaat edebileceklerini açıkladı.

⁵ I. Tertip. Düstur. C. 3, s. 568, "Bilâ varis ölen rahiplerin terekeleri hakkında buyrultu".

⁶ Papadopoulos, C. G. Les Privillèges du Patriarchat Oecuménique, s. 348.

⁷ Von Sax, age., s. 482; Papadopoulos, age., s. 351.

Bu konuda zaten daha önce çıkartılmış bir tezkere de vardı⁸. Buna göre, Hristiyanlar talep etmedikçe terekelere karışılmayacaktı. Müracaat halinde ise tereke hakkındaki uyuşmazlıklar şeriat'a göre halledilecekti. Varisler er-
gin değilse, hükümetin görevi onlara bakmaktı. Terekeden defin masrafları
çıkartılıp patrik veya metropolitlerce onaylanmış vasiyet ifa olunduktan son-
ra, kalan mallar ergin olmayan varislerin veli veya varislerine verilir, kimse-
leri yoksa, mensup oldukları “millet”lerinden emin bir vasi veya nâzır bulunup
varislerin nafaka, talim ve terbiyeleri için terekeyi telef etmeden harcıyacak-
larına dair senet ve kefile bağlanırlardı. Devlet bu tür işler için masraflar dı-
şında para almazdı. Yine bu açıklama ile, piskoposlar dışındaki din adamlarının
din dışı meselelerde sorguya çekilebilecekleri de belirtildi. Görüldüğü gibi
“vatandaş” statüsünde olmalarına rağmen eski haklarını koruyabilen azın-
lıklar üzerinde, Babîâli baskıları göğüsleyip bazı denetim yolları bulabilmiştir.

Patrik III. Joackhim durumu 14 Temmuz 1883'de yolladığı bir mektupla
protesto etti. Eski haklarına dokunulduğunu, okul işlerine⁹ karışıldığını be-
lirtti ve şöyle bir yol önerdi:

Papazlar ve benzeri din adamlarından herhangi biri bir cinayet suçuyla
suçlandığında, bu kişi İstanbul'da ise patrikhanenin, taşrada ise metropolit
ve piskoposhanelerin bilgisi olmadan sorguya çekilemeyecekti. Sorguları pat-
rikhanede ya da metropolithanede yapılacak ve tutuklanmaları gerekiyorsa
bu işlem de yine buralarda yapılacaktı. Sorgu sırasında zanlı, hangi ruhanî
reisliği bağlıysa, onun bağlı bulunduğu bu ruhanî reis veya temsilcisi orada
hazır bulunacaktı. Hatta bazı hallerde sorguyu devletin adliye mekanizması
değil, bizzat bu reisler yapacaklardı¹⁰.

Babîâli'nin piskoposlar üzerindeki cezalandırma ve okullarını kontrol et-
me yetkilerinden vazgeçmemesi üzerine, Patrik istifa etti.

Sonunda 2 Cemazıyelevvel 1301'de (1884) bir irade ile patriğe yargılama-
da, nafaka ve miras davalarında eski imtiyazlarının yenilendiği bildirildi¹¹.
Bundan sonra, papaz, keşiş ve diğer din adamlarından biri cinayete suçlan-
dığında, yargılanmak üzere hükümetçe tutuklanacak, patriklik onun ruhanî
sıfatını kaldırdıktan sonra, cezasını Hükümet hapishanesinde çekecekti. Bu
kişinin celb müzekkeresi İstanbul'da patrikhane, taşrada metropolit ve pisko-

⁸ “Hristiyan terekeleri hakkında fi sefer V. Sene 1278 tarihli tezkere”, Düstur, I. Tertip. C. I., s. 298.

⁹ 1869 tarihli yasa ile hükümet, Cemaat okullarındaki program. kitap ve öğretmenleri kontrol edeceğini açıklamıştı.

¹⁰ Sadrazam Said Paşa'nın Anıları, İst. 1977. s. 59-61. İşe bazı devletlerde karıştı ve Avusturya Dışişle-
ri Bakanı Osmanlı Devletlerini bu konuda tehdit etti. Rus elçisi Nelidoff ise Said Paşa'nın açıklamalarıyla
tatmin olmuş gözüktü.

¹¹ Rum Patrikhanesi imtiyazatı mezhebiyesine dair ihtilâfın halli için irade-i Seniye, Düstur. I, C. 5,
s. 29-32.

pos vasıtasıyla tebliğ olunacak ve bu kişi hükümete teslim edilecekti. Bunlar yargılanmalarının bitimine kadar, hatırlı kişilere ait odalarda gözaltında tutulacaklardı. Eğer suçları kabahat derecesinde ise cezalarını yine o odalarda çekeceklerdi¹². Bu fıkradan piskoposlar muaf tutulmuşlardı. Bu irade ile Patriğin “diğer din adamlarının da bu işlemlerden muaf tutulması ve tevkif emrinin Patrikhaneye havalesi ve yargılama sırasında Patrikhane tarafından bir memur bulundurulması” gibi diğer istekleri ise “istiklali mehakim kaidesine mugayır ve muzîr ve yeni bir hâl olduğundan kabili tecviz olmadığı” gerekçeyle reddedildi.

Görüldüğü gibi “Rum millet”i Babîâlî’yi kendi işlerine karıştırmamak için elinden geleni yapmaktadır. Halbuki kendi Patriklerinin seçimi bile Büyük devletler arasındaki güçlü çekişmeler sonunda belirlenebilmektedir. İngiliz Büyükelçisi White’ın 3 Eylül 1885 tarihli raporundan¹³, patrik seçimlerinde elçilerin rolleri olanca açıklığıyla gözlenmektedir. White, Şam konsolosları W. Dickson’dan aldığı raporla, ruhaniler tarafından seçilen ve seçimi Babîâlî’de tasdik edilen yeni Antakya Rum Patriği Jerosimos’un bölgeye geldiğini öğrendiğini bildirdikten sonra, şunları yazıyor:

“Bu seçim, Rum Ortodos kilisesi içinde Rus sempatzanı olan diğer adayı destekleyen Rus elçiliğine karşı, Rum tarafının bir zaferidir”. White, aynı raporda, İstanbul’daki Rum Patriğinin ise Rus yanlısı olmadığını, ama çok hasta olduğunu, bu nedenle uzun süre Doğu kilisesinin başında kalamıyacağından korktuğunu da yazıyor. White’a göre Rus hükümeti ile elçisi Babîâlî ile çok iyi ilişkiler içindedir ve Rusların tüm faaliyetleri dinî konulara yöneliktir. Bu nedenle Ruslarla Fener’deki üst düzey Rum yöneticiler arasında düşmanlık bulunmaktadır.

1888’de Cevdet Paşa’nın tekrar Adliye ve Mezahip Nezaretinin başına getirilmesi yeni hoşnutsuzluklara yol açtı. Osmanlı ve cemaat mahkemelerinin yargı yetkilerinin alanı nedeniyle sık sık çatışmalar oluyordu. Patrik V. Dionysius durumu protesto etti. Sadrazam Kâmil Paşa gerekli tedbirleri alacağına söz verdi¹⁴. Ancak bir değişiklik olmayınca Patrik istifa etti ve ruhanî meclis, kiliseleri kapatma kararı aldı. Sultan, Rıza Paşa aracılığıyla tüm Hıristiyanların Noel törenleri için her zamanki gibi kiliseye gitmelerini istedi. Sadrazam Kâmil Paşa da 23 Cemaziyülahir 1308 (1891)’de yayınladığı bir genelgeyle ayrıntılı olarak belirtilen Status quo’nun korunacağını açıkladı¹⁵.

¹² “Adliye ve Mezahip Nezaretinden Rum Patrikhanesine yazılan tezkere, Düstur I. C. 5, s. 29-32.

¹³ F.O. 78/3752, No. 372.

¹⁴ White, Vezir’in bu konudaki 13 Kasım 1888 tarihli yazısının Rum Patriğini ve toplumunu memnun etmediğini, Babîâlinin Patrikhaneye ilgili atacağı adımların önlenmesi gerektiğini yazmaktadır (F.O. 78/4277 Belge No. 511 ve 540. 28 Kasım ve 20 aralık tarihli raporları).

¹⁵ Düstur, I. Tertip, C. 6. s. 854-856 “Rum Patrikhanesinin imtiyazatı kadime mezhabiyesinin idamei mahfuzyeti hakkında 22 Cemaziyelahir, 1308 tarihli irade-i seniye”.

Bu genelgeyle evlenme, boşanma ile ilgili nafaka, cihaz ve drahoma davalarında patrikliğın tam yetkili olduğu, Patrikhanenin bu konudaki kararlarının icra dairelerince yerine getirileceği, bu konudaki itirazların da patrikhane tarafından tetkik edileceği yazılıydı.

Vasiyetnameler mirî ve mevkuf arazi dışındaki gayrimenkullere dair olmalı¹⁶ ve yetkili makamlarca (İstanbul’da patrikhane, taşrada metropolitanlarca) onaylanmış olmalıydı¹⁷.

Genelgeyle vasiyetlere ilişkin yeni bir düzenleme de getirilmişti. Halbuki 1861 tarihli, Hristiyanların terekelerinin yazılışına dair tahrirat-ı seniye¹⁸ de şöyle bir düzenleme vardı: Zimmîlerin terekelerine varislerin konuyla ilgili talepleri olmadıkça şeriat tarafından müdahale edilmeyecekti. Bu düzenlemeye göre, eğer varis henüz ergin değilse davaya bakmak hükümetin göreviydi. Terekeden defin masrafları çıkartılarak, varisin veli veya vasisine kalan miktar teslim edilirdi. Eğer kimsesi yoksa “millet”lerinden emin bir vasi ve nazır bulunarak onların parasını çarçur etmeden nafakasını ödeyeceğine dair kefil ve senet verenlere vesayetler verilecekti. Terekelerin tahririnde veya diğer davalarda (hükümete başvurulursa) alınacak resim miktarları dışında tek akçe fazla alınmayacaktı. Mirasçılar arasında gaipler, deliler varsa, onlar da kimsesiz küçüklerin hükümlerine tâbiydi.

Vasiyetler kendi dinlerine uygun olarak yapılmışsa, bunlara itibar edilecek, yeniden taksime hacet kalmayacaktı. Vakıf arazi, mirî arazi söz konusuysa, bunlar mutasarrıfının mülkiyetinde sayılamıyacağından, kanun ve nizama uygun olmayıp arazi ve evkaf kanunlarına uygun hareket edilmeliydi.

1308/1890 tarihli irade-i seniyede ise, vasiyetler konusunda cemaatin karma meclisinin yetkili olduğu, bu yetkinin Patrikhane Nizamnâmesinin 3. maddesinde bu meclisin görevleri arasında sayıldığı belirtiliyordu¹⁹. Buna göre, Patrik, metropolit veya piskoposlarca onanmış vasiyetler, Mirî arazi ve Evkaf’a ait menkul ve gayrimenkullere ilişkin olmadıkça, mahkemeler tarafından muteber kabul edilecekti. Vasiyetname hakkındaki itirazlar da İstanbul’da bu mecliste, diğer vilâyetlerde metropolithane meclislerince görülecekti. Bu meclislerin vereceği ilâmları hükümetin icra daireleri uygulayacaktı.

¹⁶ Vakıf, mirî araziler özel hükümlere tâbi idiler. Bkz. Adalet Bakanlığının Sirküleri, Düstur, IV, s. 371, Young I, sh. 326-327, 345.

¹⁷ Nitekim 14 Kasım 1898’de, Şura-i Devlet İzmir’de çıkan bir sorun üzerine aynı yönde karar vermişti “Bir vasiyetnamenin geçerliğine ilişkin tüm uyuşmazlıklarda Patrikhanenin kararı yetkilileri bağlar”. Young, I, s. 322.

¹⁸ Düstur, I. Tertip, C. 1, s. 698.

¹⁹ Bkz. “Kudüs-ü Şerif Rum Patrikhanesi Nizamnamesi”, 5 Sefer 1292 (1875) I. Tertip, Düstur, C. 3, s. 562. Bu nizamnamede meclisin cemaate ait mal ve yerlerin idaresi, cemaatin problemlerinde Patriğe yardımcı olacağı, ruhanî meclisin kimlerden kurulacağı, Patrik seçimi, kimlerin piskopos olabilecekleri (Osmanlı uyruklu, Kudüs’te terbiye görmüş, Rumca, Arapça, Türkçeyi konuşabilir kimseler) de yazılıydı.

Ancak bu yetkiler sadece Rum Ortodoks cemaatine mahsustu. Başka bir cemaate mensup olan bir mirasçı, konuyla ilgili bir dava açmak isterse, devlet mahkemelerine başvuracaktı.

Bu arada 26 sefer 1308'de (1890) çıkartılan bir nizamname ile Hristiyan ve Yahudi din adamlarının yemin etmeleri düzenlendi²⁰. Buna göre, ruhban ve hahamlar, hukuk ve ceza mahkemelerinde yemin etmeleri gerektiğinde, ayinleri gereğince yemin etmeleri için, mensup oldukları patrikhane, metropolit, murahhashane ve hahamhanelere yollarır ve yemin edip etmedikleri, bu yerlerden bir müzekkere ile bildirilirdi.

Yukarıda adı geçen 23 Cemaziyelahir 1308 iradesiyle ise, bu konuya tekrar değinilmiş, rahiplerin yemin etmekten kaçınmalarının mümkün olmadığı bildirilerek, hukuk ve ceza davalarında yemin etmesi gereken din adamlarının ayinleri gereğince, yine Patrikhane veya metropolithane'de yemin etmeleri istenmişti. Aynı irade ile, suç işleyen rahiplerin, celp müzekkeresi üzerine Patrikhane, metropolit ve piskoposlarca hükümete teslim edilmelerinin zorunlu olduğu, cünha ve kabahat suçlarında hapis cezasının Patrikhane veya Metropolithanelerde, cinayet suçunda ise hükümetin tahsis edeceği bir binada çektirileceği bildirilmiştir. Görüldüğü gibi, dinî imtiyazlar, suç işleyen din adamlarının hükümetçe diğer suçlular gibi hapsedilmesini bile engellemektedir.

Ancak problemler henüz çözülememişti. Patriklik dinî yargılamada ısrar ediyor, kadı mahkemelerinin çeşitli konularda yetkili olmalarından rahatsız oluyordu. Üstelik bu konuyla sadece Patrikhane ve Babîâlî ilgilenmiyordu:

İngiliz büyükelçisi White, 19 Nisan 1890'da yazdığı raporda, bir süre önce Yunan Bakanı Mavragordato ile konuştuğunu, Bakan'ın patrikhaneye eski imtiyazların verilmesi konusunda kendisinin yardımını istediğini, bu konunun Cevdet Paşa'nın sorumluluğunda olduğunu bildiren Rus büyükelçisinin bugünkü etkin durumu karşısında, bir şey söylememeyi tercih ettiğini belirtmektedir²¹.

White, 6 Kasım 1890 tarihli raporunda ise²², Dışişleri Bakanlığının Osmanlı Devletinde Patrikhanenin o günkü statüsü konusundaki sorusunu yanıtlarken, hükümetin ve polisin kiliselere hiç dokunmadığını, 13 Ekim'de Patrikhanenin tüm önemli imtiyazlarını yenilediklerini, yapabilecekleri her şeyi yaptıklarını, Patrikhane meclisi üyelerinin Babîâlîce değil, Rum kilise üyelerince seçildiğini ispatlamaya hazır olduğunu yazmıştır. Osmanlı devletinin dinî konularda cemaatlara tanıdığı özgürlüklerin yanı sıra, eşitliği de korumaya özen gösterdiği yine aynı raporun devamından açıkça anlaşılmaktadır.

²⁰ I. Tertip Düstur, C. 6, s. 760 "Rühban ve hahamların usulü tahlifi hakkında fıkrai nizamiye".

²¹ F.O. 78/4275 Belge No. 168.

²² F.O. 78/4278, No. 474.

White, Rumların artık gelecekte Bulgar kilisesi lehine ferman çıkarılmaması yolundaki isteğinin, Kâmil Paşa tarafından, “Bulgar Eksarklığını kuran 8 Zil-hicce 1286 tarihli²³ fermanın 9. md. e aykırılık olacağı” gerekçesiyle reddediğini ve Sultan’ın da bunu onayladığını yazmaktadır.

Görülüyor ki, kiliseler arasında da çekişmeler tüm hızıyla sürmekte, bu kuruluşlar sürekli problem yaratmakta, birbirleri aleyhine Osmanlı Devleti-ne müracaatlarda bulunmaktadır²⁴. White’in mektubu bitiren son cümlesi de oldukça ilginçtir. “Bu devletin ne zaman ya da nasıl sona ereceğini söylemek oldukça zordur...” Gerçekten devlet iç ve dış bu kadar zorlamaya hâlâ direnebilmektedir. Üstelik cemaatlerin şikâyetçi oldukları konulara da sürekli olarak eğilmekte, yardımcı olmaya çalışmaktadır.

Patrik aynı yıl, Kasım ayı başında, Babıâliden vasiyetnamelerin geçerliliği ve suç işleyen din adamlarının yargılanmalarıyla ilgili imtiyazlarının yenilenmesini istedi. Adalet bakanlığı bu talep üzerine verdiği tezkerede²⁵, ancak patriklik ya da metropolitlerce imzalanmış vasiyetlerin, mirî ya da vakıf araziye ilişkin olmadıkça geçerli olacağını, merkezde Patrik, taşrada ise metropolitlerce bunun uygulanacağını bildirdi. Suç işleyen din adamlarının hakkında kesin hüküm verilmeden önce özel gözetim altında tutulmalarının ise ayrı bir masraf kapısı açacağını, bunu karşılamak için özel bir madde kabul edilmesi gerektiğini belirtti.

Patrikhane bu tezkereye verdiği cevapta²⁶, cinayetle suçlanan rahiplerin yargılanmaları sırasında mutlaka yemin ettirilmeleri, suç ispatlanana kadar dinî sıfatlarına uygun saygınlıkları ve ibadet saatleri nedeniyle mutlaka patrikhanede veya valinin evinde özel bir yerde bulundurulmaları ve tutuklanmaları, sorgu hakiminin iddialarının merkezde Patrik ve taşrada metropolitanlar aracılığıyla sanığa bildirilmesi, suçlu olduğu kesinleşen din adamlarının patrikhane ya da metropolitihane hapsedilmeleri yolunda isteklerde bulundu. Patrikhane, ceza verilen din adamlarının dinî sıfat ve imtiyazlarını kaldırmayı (Ortodoks kilisesinin kutsal hükümlerine göre) taahhüd ediyordu.

²³ Mart, 10/22 1870

²⁴ White 12 Eylül 1890’da yazdığı raporda Kudüs’te Ortodokslarla Katolikler arasındaki. Ortodokslara ait bölgede inşa etmek istedikleri bir duvarda açılacak kapıdan Katoliklerin girmemelerini istedikleri, Katoliklerin silâhlı saldırı tehdidiyle Ortodoksları engellemek istedikleri, Ortodoksların izin için Babıâliye başvurdıkları, Kudüs Valisinin Katoliklerin işe karışmamaları için Fransız konsolosundan yardım istediği, konsolos başarılı olamayınca, Valinin duvar yapımına izin verdiği ve polise, işi engellemek isteyen Fransız papazlarını durdurma emri verdiğini, papazlarla polis arasındaki çatışmaları Fransız konsolosunun protesto ettiğini yazmaktadır. F.O. 78/4278 Belge No. 19. Aynı konuda Sadrazam Kâmil Paşa’nın anıları, Bayur K. Hilmi, Sadrazam Kâmil Paşa, 1954, Ankara s. 35-36.

²⁵ F.O. 78/4279, No. 511.

²⁶ F.O. 78/4279, No. 540.

Ayrıca 1308 tezkeresinde de atıf yapılarak, bu tezkereye uygun olarak Patrikhane ya da metropolitlerce onanmış vasiyetlerin geçerli olacağı da bildiriliyor ve bunları uygulamakla İstanbul'daki karışık meclis ve eyaletlerde ise metropolitlik ve papazların kurdukları icra komisyonları görevlendiriliyordu.

Ayrıca evlenme, boşanma, çeyiz ve nafakaya dair sorunlarda Patrikhane'nin özel mahkemeleri ve metropolitlikler yetkili bulunuyordu.

21 Safer 1317 (1899) tarihli bir irade bu konudaki çabaların tipik örneklerindendir. Bu irade ile Rum Ortodoks Patrikliğinin "Rum Ortodoks kilise ve manastırlarına ve benzeri kurumlarına ait arazilere geçmişte verilmiş fermanlara rağmen müdahale edildiği" yolundaki şikâyet mektubundan söz edilerek, gerekenin yapılması istendi²⁷.

II. Protestan Cemaati Nizamnamesi

Bu cemaatin kuruluşu 19. yüzyıla rastlar. Bu yüzyılın ilk yarısında Ermeni topluluğunda, arkasında İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin bulunduğu Protestanlık faaliyetleri görüldü. Dinî korumanın siyaset açısından önemini kavrayan İngiltere, 1840'da Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılmasını istediysede, Osmanlı Devleti ülkede Protestan cemaati olmadığını ve mezhep değiştirmenin yasak olduğunu bildirerek bu isteği reddetti. Ancak İngiltere bu konuda diretti ve 10 Eylül 1845'te çıkarılan bir fermanla, Babıâli, Protestan topluluğuna Kudüs'te kendilerine mahsus bir kilise kurma izni verdi²⁸.

1846'da kırk kadar Ermeni ailesinin protestan olması üzerine Ermeni Gregoryen patriği Çamurciyan (1802-1865) bunları afaroz etti. Hükûmete de müracaat ederek, yeni kurulan bu cemaatin kendi kutsal haklarına tecavüz ettiğini bildirdi²⁹.

Batılı ülke büyükelçilerinin, özellikle İngiliz ve Prusya elçilerinin girişimleri üzerine, 15 Kasım 1850'de Protestan cemaati resmen kuruldu ve tanındı³⁰.

Bu topluluğu yönetmek için laik kişiler görevlendirildi ve başa bir vekil getirildi. Vekil, bu topluluğun dünyevî işlerini yürütmekle görevliydi. Babıâli, onu sivil yönetici olarak tanıdı. Kilise'ye ise yönetime katılma hakkı verilmedi.

²⁷ I. Tertip Düstur, C. 7, s. 262-263.

"Rum kilise ve manastırları ile emsali müessesata merbut emlak ve arazinin tasarrufunu mübeyyin feramini sabıka ahkâmına riayet olunması hakkında irade".

²⁸ Nora, age., C. 2 s. 370; Reşat, E. Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar, s. 180

²⁹ Çark V., age., s. 107.

³⁰ Çark Y., age., s. 107; Young, age., c. II, s. 108, Addison J. Thayer, The Christian Approach to the Moslem, 1966, New York, s. 87. Tibawi, A. L. American interests in Syria, 1800-1901, Oxford, 1966, s. 293.

Osmanlı Devletinde Protestan topluluğunu tanıyan bu berat diğer “millet”lere verilenlerden farklıydı. Berat imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamıyordu ve bu topluluğu bir “millet” statüsüne sokmamıştı³¹.

Bu topluluğa Ermeniler’den başka, Rumlar ve Suriyeli’ler de katıldı³².

Protestanlar bu fermana dayanarak ülkenin çeşitli yerlerinde kilise okul ve hastahaneler açtılar.

Protestan topluluğunun millet olarak tanınmaması, onların bu konuyu Büyük Devletlere şikâyet etmelerine yol açtı. Protestan Vekili Hagop Matteosian’ın 1871’de Alman Dışişleri Bakanlığı’na yolladığı memorandum’da Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerinde yaşayan Protestanların sayısı verilmektedir. (Halep’te 1500 gibi). Vekil kendilerine tolerans gösterildiğini, ancak resmen tanınmadıklarını belirtmektedir³³. Suriye Protestanları da Prens Bismarck’a 12 Temmuz 1876’da yazdıkları mektupla, İstanbul’daki Alman Büyükelçisi ve Beyrut’taki Alman konsolosunun Protestanlar lehine harekete geçmelerini rica etmişlerdir³⁴.

Protestanlar aynı şekilde, İstanbul’daki İngiliz Elçisine de başvurarak şikâyetlerini bildirmişler, tanınma ve diğer guruplar gibi imtiyazlar istemişlerdir³⁵.

Sonunda, 1878 yılında Babıâli, Protestanların idaresiyle ilgili olarak bir proje hazırladı³⁶. Protestan Cemaati Nizamnamesi’ne göre, İstanbul’da ve taşrada Protestan topluluğu olan yerlerde birer vekil seçilecek ve bunların seçimi Babıâli tarafından tasdik edilecekti. Bu vekiller, kendi bölgelerinde cemaatin seçtiği en az yedi üyeden oluşan cemaat meclislerine başkanlık edeceklerdi. Vekil ve meclis üyesi olabilmek için, Osmanlı uyrukluğu gerekli idi. Vekillerin ve meclislerin görevleri, cemaatin sırf ruhanî olan işlerini, kilise ve mekteplerin idaresini, nikâh akdi ve feshi gibi hususları ve cemaatçe herkesin rızasıyla verilecek bağışların sarfını kapsıyordu. Ancak Protestan topluluk bu nizamnâmeden memnun kalmadı. İtirazlar üzerine bu proje

³¹ Protestan topluluğu Vekil’i Hagop Matteosian İstanbul’dan İngiliz Hükûmetine (6 Ekim 1879’da) yazdığı “Türkiye’de Protestan topluluğunun şartlarına dair rapor”da (F.O. 78/3031) son elli yıl içinde doğan iki “millet”ten, Ermeni Katolikleri’ni Babıâlinin “millet” olarak tanıyıp büyük haklar verdiğini, kendilerine ise hoşgörü ile bakıldığını, ama “millet” olarak tasdik edilmediklerini yazmaktadır. Vekil “Protestanlara imtiyazlarını içeren hiç bir berat verilmediği gibi, ismi Babıâlinin günlük yayınlanan resmî gazetesinde diğer “millet” cemaatleri arasında da yer almamaktadır” demektedir.

³² Frazee, Charles A. Catholics and Sultans, s. 294.

³³ A.A. IABq 47, C. XI 15 eylül 1868’de Alman elçiliğine yazdıkları şikâyet mektubunda Protestanlar Hristiyanlara haklarının hep verildiğini, adalet ve toleransın varlığını doğruluyor ve kendi dinî hürriyetlerinde sonradan çıkan sorunlarda yardım istiyor AA.IABq. 95, No. 151.

³⁴ A.A. IABq 47, C. XIII, A. 4025.

³⁵ A.A. IABq 47, No. 149, sh. 91-92. Correspondance Respecting Cases of Alleged Religious Persecution in Turkey, 1875. London, Turkey. No: 5.

³⁶ Düstur, C. 4, s. 615.

uygulanmadı. Vekil Matteosian, yukarıda belirtilen raporunda, Babiâlinin bu proje ile onlara imtiyazlar ve “millet” statüsü vermek isterken, bir yandan da yeni kısıtlamalarla, kendilerini yerel topluluklar halinde bölerek, yerel otoritelerin resmi denetimleri altına sokmak istediklerini belirtmiştir³⁷. Vekil, İngiliz ve Alman elçiliklerinin Protestanların da diğer “millet”lerle eşit statüye sokulma gayretlerinin boşa gittiğini, resmî görevlilerin gittikçe gelişen bu topluluğa daha az tolerans göstermeye başladıklarını, bu nedenle diğer “millet”lere tanınan şerefli statüyü kendilerine de verecek berat’ın çıkarılmasının zorunlu olduğunu yazmaktadır. Vekil, mektubunu, Osmanlı hükûmeti aleyhinde olması amacıyla yazmadığını belirtmekte ise de, raporun çeşitli bölümlerinde Osmanlı yönetimini ve temel yapısını acı bir şekilde eleştirmiştir³⁸.

Görüldüğü gibi Protestanlar da sık sık İngiltere’nin yardımına başvurmuşlardır. Bu mektubun İngiliz hükûmetine gönderilmesinin tek nedeni de zaten bu olmalıdır.

Elçi White’ın 7 Aralık 1885’de yolladığı, A. Trotter tarafından hazırlanan memorandum’da³⁹ Protestanların bir dinî başkanları olmadığını, diğer topluluklar kendi patrikleri aracılığıyla problemlerini iletirken, onların yardım için kendi vekil veya İstanbul’daki temsilcilerine başvurduklarını, bunların ise patrikler kadar etkili olmadıklarını, son olarak İngiliz sefaretine başvurduklarını, bunun ise Babiâli’nin Protestan isteklerine karşı önceden hazırlıklı olmasına yol açtığını, diğer kiliselerin, özellikle Ermenilerin Protestan propagandasına şiddetle karşı çıktıklarını yazmaktadır.

White, 19 Aralık 1885’de yazdığı raporda ise Protestanların gönderdiği heyetle görüşüğünü ve onlara gösterilen eşitsizlikle ilgili olarak, hükûmetinin alacağı her türlü tedbiri destekleyeceğini yazmaktadır⁴⁰.

³⁷ F.O. 78/30317, age., belge.

³⁸ Vekil Osmanlı Devletinin Müslüman toplumuna gayrimüslimlerin kabul edilmediğini, fethettikleri ülkelerdeki halkların politik varlıklarına son vererek onları kendi yapılarına uymadıkları için, farklı yapılar halinde düzenlediklerini yazmaktadır. Ona göre, “Fatih ele geçirdiği topraklardaki halkları kendine bağlamak ve onların sosyal ve dinî isteklerinden kendini sıyırmak için koruyucu bir alet olarak, gayrimüslimlere dinî ve medenî imtiyazlar ve şeflerine yargı ve temsil görevi vermiş, böylece “Millet”ler yaratılmıştır. Bu, dinî ulusalcılık prensibidir ve Bulgarlar bu nedenle, bağlanmış oldukları Ortodoks Rumların Rum milletine dönüşmelerinden hoşlanmayıp, ulusal duygularla Rum Patriğinden ayrılmak istemişlerdir. Gayrimüslimler sadece “millet” organizasyonu içinde dinî ve medenî birer varlık olup, bunun dışında onların politik ve askerî hayatları yoktur (Vekilin bunları yazdığı tarihte Osmanlı parlamentosundan başlayarak tüm meclislerde gayrimüslimler görev almışlar ve getirilmek istenen askerlik yükümlülüğüne şiddetle karşı çıkmışlardır). Dinî özgürlükleri sadece “millet” değiştirmekten ibarettir. Dini farklılık bu yönetimin tabiatıdır, “köşe taşlarındandır” Her yerde, günlük hayatta, kabinede, mahkemede bu egemen prensip görülebilir. Devletin her düzeyindeki kamu görevlileri kamu hizmetinde olmaktan uzaktırlar. Gayrimüslimler bu İslam toplumunda yok olabilirlerdi. Ama olmamaları müslümanları üzdü, Hristiyanları minnetkâr bıraktı (Vekil’in bu yorumuna da katılmak olası değil. Osmanlı zihniyeti, gayrimüslimleri “millet”ler halinde yarı otonom bırakarak, onları İslâm toplumunda eritmek bir yana, İslâm toplumunu teşkil eden halklardan daha önce ulusçuluk bilincine kavuşmaya itmiştir).

³⁹ F.O. 78/3756, No. 568.

⁴⁰ F.O. 78/3756.

III. Ermeni Gregoryen Milleti Nizamnâmesi

Rum Patrikhanesine, “millet” işlerini idare edecek bir meclis kurma izni verilirken, aynı durumun Ermeniler için de geçerli olduğu da belirtilmişti.

7 Mayıs 1874 tarihinde Ermeni Gregoriyen Patriği Mateos ve bazı yetkililer Hariciye Nazırı Ali Paşa’nın Emirgândaki kasrına davet edildiler. Orada Padişahın fermanı okundu. Bu ferman’a göre patrikhanede biri ruhanî (14 ruhanî veya ruhanî işlerden anlayan sivillerden oluşun ve ruhanî işlere bakan), diğeri 20 kişiden oluşun ve “millet” işlerini düzenleyen iki meclis bulunacaktı. Her iki meclisin başkanı Patrik olacaktı. Fermanın ilânından iki gün sonra, patrik İstanbul’da bulunan bütün din adamlarını, âmiraları ve esnafların başlarını bir Rum genel meclisi oluşturmak üzere davet etti (9 Mayıs 1847). Bu meclis, 20 Mayıs 1847 tarihinde Babıâli tarafından tasdik edildi. “Millet” işleri, 1847-1860 arasında bu şekilde idare edildi⁴¹. Bu arada Protestanları örnek alan Ermeniler de bir nizamnâme hazırlamak üzere 1853’de bir komisyon kurdular. Çalışmalar 10 yıl sürdü. 1857-1860 ve 1861’de bazı metinler kabul edildiyse de Babıâli ve Patrikhane bunlar üzerinde anlaşamadılar⁴².

1862 Şubat’ında Âli Paşa, Ermeni Patriğine yazdığı mektupla 7 kişilik bir komisyonla ortak çalışarak, önceden hazırlanmış olan nizamnâmeyi gözden geçireceğini bildirdi⁴³.

Sonunda 29 Mart 1863’de bir metin üzerinde anlaşıldı ve böylece Ermeni Patrikliği Nizamatı yayınlandı⁴⁴.

Bu metinde İstanbul ve eyâletlerden seçilen üyelerden oluşun 140 kişilik bir genel meclis kurulacağı, bu meclisin toplanma zamanları yer almaktaydı. Buna göre, meclis, İstanbul ve Kudüs Patriklerini ve 20 kişilik laik ve 14 kişilik ruhanî meclisi seçecekti. Patrik Osmanlı tebaasından olmalıydı. Patrik hâlâ Babıâli ile “millet”i arasındaki iletişimi sağlamakta görevliydi. Genel Meclise karşı sorumluydu.

⁴¹ Çark, age., s. 253-4.

⁴² Ormanian Malachia (Eski İstanbul Patriği), The Church of Armenia, London s. 73-74.

⁴³ Uras, Tarihte Ermeniler, s. 161-162.

⁴⁴ Düstur, II, s. 938-961. Avedis K. Sanjian “The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion”, adlı eserinde, bu metnin totaliter Osmanlı Devletinde gerçekleştirilebildiğine dikkati çekiyor (1968, Cambridge, sh. 39-43). Halbuki Osmanlı Devleti Ermenilerin baskısı ile değil, diğer milletlere olduğu gibi, onlara da kendiliğinden bu metni hazırlama yetkisini vermiş, teklif de önce Babıâli’den gelmiştir.

Babıâli’nin yolladığı Buyruktu’nun metni şöyledi:

“İslah-ı ahval ve idaresine dair olarak, mukaddema Babıâlili’de teşkil olunan komisyon kaleme aldığı nizamnâmenin sırf umur-ı dünyeviyeden olan bazı mahalleleri tashih olunduktan sonra huzur-a maall-i mevfur-i hazret-i Padişahiye bedel arz, nezd-i âli-i cenab-i Padişahîden rehini kabul olmasıyla mevaddi-i mündericesinin bâdezin nizam ittihaz olunması hususunun taraf-ı dostanelerine havalesine emr-ü-ferman-i Hümayun-i hazret-i Mülükâne müteallik ve şerefsudur buyrulmuş ve mezkûr nizamname leffen gönderilmiş olmakla, ben mantuk-i irade-i seniye cenab-ı Padişahî nizamnâme-i mezkûrun havi olduğu mevaddın badema düstur’ül-amel tutularak, mukteziyatın ifasına himmet eyleyeler deyu” (Çark, s. 255).

Dinî meclis, dogma, dinî eğitim ve rahiplerin atama ve onaylama işlerinden, sivil meclis ise eğitim, hastahane, “millet” malları, bütçe, âdalet ve benzeri işlerden sorumluydu. Her iki meclis de tüm kontrolü elinde tutan, Genel Meclis’e bağlıydı. Bölgelerdeki yönetim de İstanbul gibi meclislerle yürütülecek ve bu meclisler İstanbul’a bağlı olacaklardı. Bölge meclisleri birer metropoliti başkan olarak seçeceklerdi. Bu seçimi Patrik ve Babiâli onaylayacaktı.

Görüldüğü gibi, Rum Ortodoks nizamnâmesinden farklı olarak burada laikler daha etkiliydi.

1869-92 arası Osmanlı-Ermeni ilişkileri gerginleşti ise de nizamnâme yürürlükte kaldı.

Pek çok Ermeni’nin yaşadığı Rusya, Osmanlı Devletindeki Ermeni’lerle de ilgilendi. 1828’de İran’la yaptığı Türkmençayı anlaşması ile Eçmiyazin Ruslar’a geçince Osmanlı Ermeni’lerinin de en büyük ruhanî reislik olarak tanıdıkları bu Katogikosluk, Ruslar için Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni’leri koruma bahanesiyle, Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmak için bir vesile oldu.

1836 da Çar, ülkesinde Ermeni Gregoryen mezhebinin resmen tanıdı. 1842’de ise Ermeni Gregoriyen Katogikos’unun “millet” tarafından serbest olarak seçimine müsaade edildi. Ancak, bu seçim Eçmiyazin’de bulunan Sinod (meclis) tarafından yapılacak ve hariçteki Ermeni Gregoriyenler de temsilciler vasıtasıyla bu seçime iştirak edebileceklerdi. Seçimi Çar onaylayacaktı⁴⁵.

Çar, tüm Ermeni Gregoryenleri Rus Ortodoks kilisesi altında toplamak, böylece Osmanlı Devletinin Ermeni uyrukları üzerinde de manevî güç sağlamak istiyordu. Rusya Osmanlı Devletinde Protestanlığın yayılmasını önlemek için de her türlü önlemi alıyordu⁴⁶.

1877-78 Rus savaşından sonra Ermeniler sürekli çatıştıkları Doğu Anadolu’daki Müslüman halkı Ruslara şikâyet ettiler. Çar bu müdahale fırsatını kaçırmadı ve (Rus topraklarında Ermeni okulları kapatılıp, mevcut olanlarda Ermenice ve her türlü ulusal hareket yasaklanırken,) Osmanlı topraklarındaki Ermeni’lere yardım sözü verildi⁴⁷. Patrik Nerses de sorunu uluslararası plat-

⁴⁵ Çark, age., s. 256.

⁴⁶ Robert College’de hocalık yapan Ermeni Gregorien bir Rus, Protestanlığı kabul edince Rus elçiliği tarafından kaçırılarak Sibirya’ya sürgün edilmişti. Olaya el koymak isteyen İngiliz misyonerine, Rus elçisi, “Rus Çarı”nın Osmanlı topraklarına Protestanlığın ayak basmasına asla izin vermeyeceğini” söyledi. Çark, age., s. 263. Bu olay, Osmanlı topraklarında mezhep değiştirme olaylarına büyük devletlerin müdahalesinin hangi boyutlara varabildiğini gösteren güzel bir örnektir.

⁴⁷ Orhan Münir, age., s. 137 ve dev. ve Ermeniler’le bölgedeki halk arasındaki çatışmaya dair yazışmalar: Correspondance respecting the Conditions of the Populations in asiatic Turkey 1888-89, London A.A. 11807 Türkei, 183 Bd. 1/2.

formda tutmaya çalışırken, Ermenilerin milliyetçilik duygularını da uyandırdı. Gazetelere verdiği demeçlerle Ermenilerin ab antiquo imtiyazlarından sözetti⁴⁸.

Osmanlı Devleti ise onlara verilen imtiyazları hep tanıdı. 1885 (22 Şevval 1302) tarihli Ermeni patrikliği beratında⁴⁹, Ermeni patriği Nerses Efendinin ölümü üzerine, Ermeni “millet”i ileri gelenlerince, usulüne uygun olarak yeni seçilen piskopos Vehabediyan Artin efendinin yeni memuriyetine dair beratın verildiği, kendisinin İstanbul’a, Anadolu ve Rumeli patrikliğine mutasarrıf olup istifa etmedikçe ve -kavminin mezhebine aykırı hareketi ve zulmü, kanunlara aykırılığı görülmezse- hayat boyu azledilmeyeceği, diğer din adamlarının ona itaat etmesi, âyinlerine karışılmaması, kilise ve manastırlarının emri-i şerîfsiz teftiş edilmemesi, kilise eşyalarına borç için rehin konmaması, evlenme-boşanmaları patriğin tayin edeceği vekillerin yapması, kendi kilise. patrikleri ya da fakirlerine mal vasiyet edenlerin terekelerinden şer’an bu miktarın alınacağı, varissiz ölen din adamlarının terekelerinin patrik ya da onun tayin edeceği vekillerle idare edilip, ona beytülmalce müdahale edilmeyeceği. mirasçıları varsa patriğin karışmaması gerektiği, patriğin dinlerine aykırı hareket eden din adamlarını cezalandırma yetkisine ve kilise eşya ve hayvanlarına kimsenin karışmayacağı, Ermeni papazlarının şer’an hapsi lâzım geldiğinde bunu patriğin yapacağı, piskopos ve bazı din adamlarının şeriata müteallik davalarının padişaha havalesi, gümrük muafiyeti, dinî vergilerin toplanmasına karışılmayacağı gibi imtiyazlar yer alıyordu. Aynı şekilde 7 Aralık 1911 tarihli Ermeni Patriği Arscharunî Johannes Efendi’nin atanması için verilen berat’ta Patriğe ve Patrikhaneye tanınan tüm imtiyazlar tekrar ediliyordu⁵⁰.

IV. Katolik Ermeniler

Katolik rahiplerin Osmanlı ülkesinde 17. yüzyıldan beri Katoliklik propagandası yaptıkları çeşitli fermanlardan anlaşılmaktadır. Devlet zimmîler arasında mezhep değişimini engellemek için önlemler almıştır. 1108 (M. 1696) tarihli bir fermanda,⁵¹ İstanbul’daki Ermenilerin padişaha müracaat ederek bazı Ermeniler’in Katolik olduklarından şikâyet ettiklerini, bazı Fransız rahiplerinin papadan aldıkları emirle vilâyet gezerek Rum, Ermeni ve diğer “mil-

⁴⁸ Ma’oz Moshe, Ajamian, Shahe, “19. Sultan Abdülhamid and the Armenian Patriarchate of Jerusalem”, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, s. 344-45. Fesch, age., 263-65. Patrik Nerses’in demeci, *The Eastern Express*, 27 Aralık 1883 I ABq 47, c. XV. ve Ermeni Patrikaanesinin yetkilerine ilişkin rapor. A.A. I ABq 47, C. XV. A. 2985.

⁴⁹ Düstur, I. Tertip, C. 5., s. 306-309. Adalet Bakanlığı patrikâneminin eski imtiyazlarını tanıdığına dair 2 Haziran 1884 de bir de tezkere yayınlanmıştı. A.A. I ABq 47 c. XV. A 3697/84 ve buna dair La Turquie’de yayınlanan Bakanlık bildirisi. aynı cilt, No. 132.

⁵⁰ Düstur, 2. Tertip, C. 4. s. 24

⁵¹ A. Refik, *Hicri 12. asırda İstanbul Hayatı*, s. 21-22. “İstanbul Ermenilerinden bir kısmının Katolik mezhebinin kabul eylediklerine dair.”

letler”i kendi mezheplerine döndürüp, ehli zimmet reaya arasında fesad ve ayaklanmaya yol açtıklarını, bu kişilerin engellenmesi ve cezalandırılmasını, istemişler, Padişah da mezhep değiştirenlerin eski âyinlerini icraları için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.

1113 (1701) tarihli bir başka Fermanla ise Ermenileri Katolikleştirmek isteyen Ermeni rahiplerinin tevkif ve bu konuda kitap basmalarını önlemek için matbaalarının kapatılması emredilmiştir. Aynı gün çıkarılan bir başka fermanla, bu işlere müsamaha gösteren İstanbul Ermeni patriğinin de hapsi emredilmiştir⁵².

Ancak bu gibi olaylar önlenememiş ve 1831 yılında Katolik Ermeniler bir “millet” olarak kabul edilmişlerdir⁵³.

Buna göre, bir piskopos Katolik Ermeniler’in dinî ve bir kısım dünyevî işlerini idare edecekti. Patriği topluluk seçecek, Babîâli onaylayacaktı. Ermeni topluluk 1834’de Galata’da, 1839’da Ortaköy’de, 1847’de Büyükdere’de 1860’da Taksim’de, 1866’da Beyoğlu’nda kiliselerini inşa ettirip Ermeni Patrikhanesinden tamamen ayrıldı⁵⁴.

II. Mahmut döneminde bir fermanla zimmîlerin mezhep değiştirmelerinin yasaklandığını yukarıda belirtmiştik. 1839 tarihli bir başka fermanla⁵⁵, Gregoryen ve Katolik Ermeniler’in birbirlerinin mezhebine geçmelerinin kesinlikle fermanla yasaklandığı hatırlatılarak, Şam’da bunun devam ettiği, İstanbul Patriğinin (İstefan) bu fermanın o bölgede de uygulanmasını bir arzuhalde istediğini, eski Katolik patriğinin ise samimi olarak bu mezhebi kabul edenlere bir şey denmemesini istediği, halbuki bu tür mezhep değişikliklerinin bu “milletler”in usûl ve terbiyelerine aykırı olduğu ve nüfus tahrirlerini bozarak devletin nizamını ihlâl edeceği bildirilmiştir. Padişah, daha önceki benzer konulu fermanları hatırlatarak her iki “millet”ten de diğer mezhebe geçişlerin Patriklerce reddedilmesini emretmiştir.

1846’da Patrik olan Hasun⁵⁶, 1866’da Ermeni Katoliklerinin en büyük ruhanî reisi olan ve katogikos ünvanlı⁵⁷ kişinin ölümü üzerine, onun yerine ka-

⁵² A. Refik. age., s. 32-33.

⁵³ 5 Ocak 1831 tarihli “İstanbul’da bir Katolik Ermeni Patrikliğinin ihdası için Berat”, Nora age., C. II, s. 203. Frazee, age., s. 259; Schlicht, Alfred, Frankreich und die Syrischen Christen, 1799-1861, Berlin 1891 s. 149 ve dev. İstanbul’daki Fransız elçisi Kont Guilleminat Divan-ı Hümayun’a yolladığı mektupla, Katoliklerin Patrikliğe bağlı özel bir “millet” olarak kabulünü, Yunan ayaklanması sırasında sürgüne gönderilen Katoliklerin geri çağırılmalarını, mallarının iadesini istedi. Bu isteklerini daha sonra genişleterek, Ermenilerin dışında Katolik kilisesinin de hukukî varlığının kabulünü öne sürdü.

⁵⁴ Çark, Y. age., s.

⁵⁵ A. Refik, Hicri 13. yy. da..., s. 31-32.

⁵⁶ Bu Patriğe Rum patriklerine tanınan tüm imtiyaz tanındı. “Yeniden ihdas edilen İstanbul Ermeni Katolik Patrikhanesi Patriğine ve maiyetine verilen Berat” Nora, age., II, s. 410; Testa age., c. V, s. 143.

⁵⁷ Cebel-i Lübnan’da otururdu.

togikos seçildi. Yeni Ermeni Katolik Patriği Hasun Efendi'ye verilen Berat'ta Ermeni Katolik Patrikliği ve Kilikya Katogikosluğunun birleştirilerek, Hasun Efendiye başkanlık verilmek istendiği, ihtilâflar yüzünden müdahale edilmeyeceği, ama Patrik seçiminin devletçe tasdikinin gerekli olduğu ve yabancı ülkelerin müdalesine fırsat verilmeyeceği belirtiliyordu⁵⁸. Bu seçimi Papa da onayladı. Ancak Babıâli ile Patrik ve Ermeniler arasında sürtüşmeler çıktı. Taşradaki topluluklar yeni Patrikten memnun kalmadılar. Babıâli, 18 Haziran 1872'de Büyük Devletler nezdindeki temsilciliklerine çektiği telgraf'da, Patrik Hasun'a verilen yetkilerden söz ederek Katolik Ermeniler arasında huzursuzluk çıktığını, Babıâli'nin müdahale etmek istemediğini, en sonunda Berat'ı geri çekerek Patrik'den yeni bir Patrik seçimini istediğini bildirmektedir. Telgraf'a göre, yeni seçimde Srupelian seçildi, topluluğun arzusu bu yönde olduğundan Babıâli bu seçimi onayladı. Ancak Hasun taraftarları memnun olmadılar. Babıâli, her zaman dinî ayin özgürlüğü tanıdığını, ancak Ermeni Katolik topluluğunun sükûnetini sağlamak için bazı durumlarda müdahale etmek zorunda kaldıklarını savunarak, temsilcilerinden durumu çevrelerine iletmelerini istemiştir⁵⁹.

Dışişleri Bakanı Reşit Paşa'nın "çok gizli" kaydıyla Aristarchi Bey'e 22 Ocak 1874'de yolladığı bir mektup, sorunu çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Bu mektuba göre, Fransız Büyükelçisi Katolik Ermeniler konusunu Fransız İmparatoru ile görüşmüştür ve Hasun taraftarlarının bir Patriğe sahip olma konusunda yetkili kılınması kararlaştırılmıştır. Ancak, Alman elçisi Osmanlı Devletinin bu iç sorununa Fransız müdahalesini hoş görmediğini ve Roma'ya mümkün olduğunca az taviz verilmesini istediğini belirtmiştir. Fransız müdahalesi bu ülkeyle olan ilişkilerde bozulmaya yol açmaktadır. Ancak, Almanya Babıâli'ye yardım ve destek sözü verdiği için Babıâli Fransa'nın tutumundan fazla etkilenmeyecektir. Yine bu mektupta, Osmanlı topraklarında 70-80.000 Katolik Ermeni'nin yaşadığı, bunların sadece 3-4 binini Babıâli'nin atadığı ve Roma'nın afaroz ettiği Patriği tanıdığı yazılıdır. Çoğunluğu teşkil eden Hasunistler okul ve kiliselerinde pek çok haklarından mahrum bırakıldıkları için mağdur olmuşlardır. Bu durum özellikle yeni Patriği tanıyan hiç kimsenin bulunmadığı Diyarbakır ve Trabzon dışındaki illerde kendisini hissettirmektedir. Babıâli bu önemli sorunu, tamamen sivil nitelikte birer vekil atayarak çözmek istemektedir. Bu hususun Prens Bismarck'a iletilmesi rica edilen mektuptaki⁶⁰ fikirlerin sonradan gerçekleştirildiği illere birer vekil atandığı 25 Şubat 1874'de Ermeni Katolik patriği Tingirzade Tozanet'e verilen buyrultu'dan anlaşılıyor⁶¹. Bu buyrultu'da Patriğin seçiminin iki yıl önce bir beratla

⁵⁸ Düstur, I. Tertip, C. I, s. 793.

⁵⁹ Babıâli'nin 18 Haziran 1872 tarihli telgrafı, A. A. I ABq 47, A. 1820 (telgraf Fransızcadır).

⁶⁰ Reşit Paşa'dan Aristarchi Bey'e A.A. I ABq 47, vol. X, A. 544.

onaylanmasına rağmen, hâlâ Ermeni Katolik milleti içindeki huzursuzluğun sürüp gittiği, Hasunist'lerin patriklik dışında kaldıklarını ve kendi işlerinde zorluk çektikleri suçlamasında bulundukları yazıyor. Buyrultuya göre, bu nedenle hükümet bir irade çıkardı ve onların bir dinî gurup olarak tanınmakla beraber, eyaletlerde kendilerine vekiller seçmelerine izin verdi. Başkentte de vekil olarak Tozanet'i kabul ettiler. Bu nedenle, Tozanet'in görevi başkentteki tüm işlerinde onlara yardımcı olmaktır. Görülüyor ki Ermeni Katolik topluluğu içindeki bölünme, Osmanlı hükümetini de zor duruma düşürmüştür. Nitekim, Testa'nın 11 Mart 1874'de Alman Dışişleri bakanlığına yolladığı yazı, Osmanlı Devletinin soruna verdiği önemi ve çözümü için sarfettiği çabaları göstermektedir⁶². Testa, Sadrazamın ona Sultan'la Fransız büyükelçisi arasındaki konuşmayı aktardığını yazmaktadır. Sultan, elçi ile konuşurken elçiyi çok suskun bulmuş, elçi tam ayrılırken Ermeni sorununun ne şekilde çözülmesini arzu ettiğini sormuştur. Elçi şahsî görüş olarak bu sorunun çözümünde Hasunist'lerin de arzularının gözönünde tutulmasına dua ettiğini, bu yapılmadığı için de suskun kaldığını belirtmiştir. Elçi, İstanbul'daki Hasunistlerin mühüründe "Hasunistlerin vekili" değil, "Ermeni Katolik topluluğunun vekili" işaretinin bulunmasını şahsî olarak Sultandan rica etmiştir. Sultan bunu sadrazama iletmiştir. Hüseyin Avni Paşa buyrultuyu değiştiremeyeceklerini, ona mühürdeki hasun kelimesinin bırakılıp, sadece "Pusant Efendi Tinghir, İstanbul vekili" ifadesinin konabileceğini söylemiş. Sultanda bunu kabul etmiştir.

Osmanlı hükümetinin bu konudaki çabaları devam ederken, Ermeniler de hep Sultan'ın desteğini sağlama çabalarını sürdürdüler. 1876'da V. Murat tahta geçince durumu Vatikana bildiren Patrik, yeni sultan'ın kendilerini koruyacağını umduğunu, tüm piskoposlara yeni Sultan'ı destekleme emrini verdiğini yazıyordu⁶³.

Ancak Ermeniler arasında çeşitli nedenlerle huzursuzluklar devam etti.

İstanbul Ermeni Patrikliği ile Sis Katogikosluğu arasında, Rusya'nın da kışkırtması ile problemler doğdu⁶⁴. Sis halkının 1880'de ölen Katogikos yerine yeni tayin ettikleri Katogikos'u⁶⁵ İstanbul Patriği tanımadı. Katogikos buna

⁶¹ A.A. I ABq 47, Vol. X, A. 1627. 25 Şubat 1874 tarihli Buyrultu.

⁶² A.A. I ABq 47, Türki, Vol. X, A. 112.

⁶³ Bu haberi veren dergi (Wolff's Telegraphisches Bureau), 3 Ekim 1876'da. Babiâli'nin Vatikan'a yazdığı bir yazı ile Ermeni Katolik kilisesinde yapılan değişiklikleri ve Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin tam anlamıyla hürriyetlerine sahip olduklarını bildirdiğini yazmaktadır. A. A. I ABq 47. C. XIII, Nr. 1723.

⁶⁴ Cevdet Paşa, Tezakir. s. 209, Fi, sene 1298.

⁶⁵ İngiliz Diplomatı Dufferin, 20 Ağustos 1881'de, Sultan'ın Adliye ve Mezahip İşleri Nazırının tavsiyesi ile Sis Katoliklerine bir Katogikos atadığını, Patrikhanenin bundan hiç memnun kalmadığını, gücene-rek Babiâli'yi protesto ettiğini yazmaktadır F.O. 78/3284, No. 714.

aldırış etmeden⁶⁶ makamına oturdu. Ancak Babiâli İstanbul Ermeni Patriği'nin isteği üzerine bu Katogigos'un İstanbul'a gönderilmesini emretti. Patrikhanenin yolladığı Katogikos kaymakam ise Sis Ermenilerince kabul edilmedi. Halep'e gitmek zorunda kaldı. Daha sonra Patrikhanenin seçtiği Katogikos da aynı şekilde Sis'te kalamayıp Maraş'ta yerleşti. Ancak Sis Katogikosluğu da zamanla önemini yitirdi ve pek çok Ermeni Katolik veya Protestan oldu, Cevdet Paşa, bu işe Patrikhanenin sebep olduğunu yazmaktadır.

V. Latin Piskoposluğu

İstanbul'da yaşayan bir gurup Latin'i bir vekil idare ediyordu. Bu vekil Rum Patriği ile aynı yetkilere sahipti⁶⁷. Bu kiliseye Halep Katolikleri, bazı Arnavutlar, Bulgar, Hırvat ve Bosnalılar dahildi. Bunlar bir "millet" teşkil edebilmek için Fransa'dan yardım istediler.

Fransa, yukarıda belirtildiği gibi kapitülasyonlara dayanarak Katolikler üzerinde hep koruma hakkı iddia etti. Ortodoks ve Protestanlar gibi bir "millet" teşkil edemeyen Katolikler hep Fransa'nın yardımını istediler. Fransa da bu konudaki bir çeşit tekeline diğer devletlerin müdahalelerine karşı titizlikle korudu⁶⁸.

Katoliklerle Ortodokslar arasında törenlerin icrası konusunda (şapkalarının şekli, tören günleri gibi) sık sık çatışmalar çıkıyordu. Fransız ve Rus konsolosları da bu olaylara karışıyorlardı. Beyrut'ta bir tartışma 1859'da bir Katolik din adamının tutuklanmasına yol açmış, bölgedeki Fransız konsolosuna, "bir din adamının beratsız ve piskoposun izni olmadan tutuklanmasının mümkün olamayacağını" belirterek İstanbul'daki büyükelçilerinden yardım istemişti⁶⁹.

1845'de Lübnan'daki karışıklıklarda Fransız konsolos Poujade, Osmanlı yetkililerinden Katoliklerin güvenliğinin sağlanmasını istemişti⁷⁰. 1846'da Vatikan'la Babiâli arasında, Vatikan'ın İstanbul'da temsil edilmesi konusunda başlayan görüşmeleri Fransızlar endişeyle izlediler. Ancak Vatikan-Babiâli arasında bir anlaşma sağlanamadı. 28 Temmuz 1847'de uzun yıllar uzak doğuda

⁶⁶ Cevdet Paşa, Katogikos'un "İstanbul Patriği bizim işimize niye karışıyor? O bizim maruzatımızı Babiâli'ye tebliğ eden Kapı Kethüdamız hükmündedir" diyerek kutsal (törenle işe başladığını yazmaktadır. age., s. 234.

⁶⁷ Eichmann, age., s. 100-104.

⁶⁸ Fransız Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devletindeki Katoliklere ve dinî kurumlara yardım amacıyla 40.000 franklık bir bütçe ayırmıştı. 1841'de bu bütçeden Kutsal Yerler'e, İstanbul, İzmir, Sakız ve Fransız elçiliklerindeki dini görevlilere, Atina, Tunus, Korfı ve Tanca'daki konsolosluklara 31.000 frank harcanmıştı. Schlicht, age., 155. Fernau, Friedrich W. Patriarchen anı Goldener Horn Gegenwart und Tradition des Orthodoxen Orients, 1967, s. 73.

⁶⁹ Schlicht, age., s. 151.

⁷⁰ Schlicht, age., s. 151.

görev yapmış olan G. Valerga' Kudüs'e piskopos olarak Papa IX. Pius tarafından tayin edildi⁷¹. 1849'da Valerga'nın yolladığı raporlar üzerine, İstanbul'daki Fransız elçisi, Avusturya, Belçika, İspanya ve Sardunya diplomatlarıyla birlikte, Kutsal Yerlerin Katolik korumasına verilmesini istedi. Çar ise Osmanlı Devletini uyararak mevcut durumun değiştirilmemesini istedi.

Bu arada 1848'de Vatikan'la bir anlaşma yapıldı ve Kudüs patrikliği kuruldu. Bu topluluğun din adamlarının yarısı Osmanlı vatandaşı olacak, patriği Roma atayacaktı. Patriğin topluluk üzerinde idarî yetkileri olmayacak, toplulukla devletin ilişkileri Fransız elçisi kanalıyla yürütülecekti. Pratikte bu malî ve hukukî ilişkileri Patrik doğrudan devletle yürüttü. Patriğin yetkileri Kudüs ve Kıbrıs'ı kapsıyordu. Patrik ve vekilleri eyalet meclisinde de yer alacaklardı⁷². Aynı tarihte Katolik Melkit kilisesi Ermeni Katolik patriğine, bağlandı.

Katoliklere diğer guruplar gibi din özgürlüğü tanınmıştı⁷³. Katolik papazların Fransa'nın koruması altında yaptıkları Katoliklik propagandası halkı huzursuz etti. Halep Konsolosu Henderson 24 Aralık 1879'da yazdığı bir raporda Ermenilerin Katolik Papazlarından rahatsız olmaları üzerine kaymakamın olaya müdahale ettiğini, Katolik Papazların Kaymakam'la uğraşmaya başlayıp, Fransız konsolosunun nüfuzu ile onu görevinden geri çekirttiklerini, ama kaymakamın iftiraya uğradığını kanıtladığını, buna rağmen Fransız konsolosunun şiddetli tepkileri sonucu kaymakamın tekrar görevine iade edilmeyip, başka bir yere tayin edilerek Said Paşa tarafından feda edildiğini yazmaktadır⁷⁴.

Fransa'nın Katolikler üzerindeki koruması da hep devam etti⁷⁵. Bu koruma kavramındaki belirsizlik bölgedeki, diğer yabancı tâbiyetli kişiler nedeniyle sorunlar yaratıyordu. 1880'de Bethlehem yolunda bir İtalyan hacının soyulması ve dövülmesi, İtalya'nın bu olayda soruşturma hakkı olduğunu iddia etmesi, Osmanlı Devleti ile İtalya ve Fransa'yı karşı karşıya getirmişti⁷⁶.

⁷¹ Frazee, age., s. 305.

⁷² O. Münir, age., s. 106. Kudüs Patriği ile Alman konsolosu arasında, Patrik aleyhine faaliyetler nedeniyle sorun çıkmış ve Patrik yazdığı uyarı mektubu ile ihtiyacı duyulan laik tutumu gölgelemelerini istemişti. 17/29 Kasım 1872. AA. IABq Türkei. C. I. A. 15.

⁷³ Davey Richard, The Sultan and the Subjects, adlı kitabında, Romalı Katoliklerin ibadetlerini sokaklarda yerine getirdiklerini yazmaktadır. Yazar, Osmanlı hükümetinin dar görüşlülükle suçlanmasına, olağanüstü hoşgörülü olduğunu da yazıyor. London, 1897, vol. 2, s. 103.

⁷⁴ Şimşir, age., s. 372-373.

⁷⁵ Fransa'nın Osmanlı vatandaşlar üzerindeki koruma hakkına dair Bismarck'a yollanan 25 Ağustos 1874 tarihli mektup. A.A. I ABq 47, c. XI. A. 3632.

⁷⁶ Vali Rauf Paşa, olaya müdahale yetkisi konusunda Babıâli'ye telgraf çekmiş. İstanbul'dan, önce İtalya'ya, sonra Fransa'ya yetki veren iki çelişik telgraf gelmişti. Olayı Berlin'e bildiren Kudüs'teki Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Münchhausen, bunun nedenini, İstanbul'daki milletlerarası iletişimi sağlayan telgraf memuru Constantin Efendi'nin, Fransız konsolosunun etkisiyle bazı oyun ve değişiklikler yaparak, resmi telgrafları İstanbul'da çözülemez hale getirmesi olarak açıklamaktadır. A. A. I ABq 47, Vol. 14/15 14 Şubat 1880. A. 1125.

Fransa bu bölgedeki koruma hakları üzerinde büyük bir titizlikle duruyordu. 1884'de Kudüs Patriğinin Hayfa'ya gelişi sırasında, Patrik onuruna Kudüs bayrağının yerel yetkililerce açılmamasını bir nezaket hatası olarak değerlendiren Fransız yetkililer, hemen Babıâli'yi uyarmışlardı⁷⁷. 1898'de Fransız Dışişleri Bakanı, Papa'dan, Fransa'nın Doğu'daki Katolikler ve Kutsal Yerler üzerindeki koruma hakkını bildiren bir mektup almayı başarmıştı. 1905'de Fransa ile Papalık ilişkileri bozulunca, Avusturya Fransa'nın bu konudaki hakkını kaybettiğini belirterek, bu hakkı kendisinin devralmak istediğini açıkladı. Avusturya başarılı olamadı ama, İtalya bu konuda büyük yol kaydetti. 1914'de Fransız Meclisinde, Fransa'nın yakın Doğu'daki kuruluşlarının sayısının 1901 den beri 2000 den 1000'e düştüğü belirtilerek, gerekli önlemlerin alınması ve bu bölgede Fransa'nın kurumlarını geliştirmesi istendi. Ancak politika gerçekleştirilmeden savaş patladı⁷⁸.

VI. Yahudi Milleti

Tanzimat'tan sonra Yahudiler'in statülerinde farkedilir bir gelişme oldu. Hak ve hürriyetleri daha önceki dönemlerle kıyaslanmayacak kadar genişledi. Kamu hizmetlerinde görevli Yahudiler çoğalırken, mahkemelerde saygınlıkları artıyor, temsilcileri, yerel meclislerde yer alıyordu⁷⁹.

Abdülmecit 1840'da Yahudilerin haklarını Gülhane hattına göre teyit eden bir ferman yayınladı. 1841'de ise ilk Yahudi Hahambaşına Kudüs'te resmî statü ve topluluğu üzerinde yetki tanıdı⁸⁰. 1841 tarihli bir başka fermanla ise, Yahudiler'in kamu yönetimindeki yerlerini koruyacakları belirtildi⁸¹.

Reformlarla verilen yeni haklara, Yahudiler'in tepkileri, Hristiyanlardan farklı oldu. Yahudiler kendilerine verilen dinî hürriyet ve diğer imtiyazlardan tatmin oldular ve bunları Müslüman toplumun gözünden uzakta, sessizce kullandılar. Hristiyanlar Avrupa devletleri tarafından bağımsız birer ulus olma yolunda desteklenirken, Yahudiler kendi yaşamlarını dinî bir gurup olarak sürdürdüler⁸².

Cemaatlerle ilgili nizamnameler hazırlanırken, Fuat Paşa Yahudilerden de düzenleme yapmak üzere laiklerden ve din adamlarından oluşan bir komisyon kurmalarını bir mektupla istedi⁸³.

⁷⁷ A. A. I ABq 47, "The Eastern Express", 5.5.1884.

⁷⁸ France in the Levant, s. 24-25.

⁷⁹ Ma'oz, age., s. 263.

⁸⁰ Ma'oz, age., s. 206.

⁸¹ F.O. 78/447.

⁸² Özellikle "Hamursuz Bayramı" konusundaki asılsız söylentiler, Yahudilerin çevrelerindeki Hristiyanlardan çok baskı duymalarına yol açmıştı. Shmuelevitz Aryeh, "The Archives of Tel-Aviv- Yaffa as a source for the final years of the Ottoman Empire in Palestine" edited, by Ma'oz age., s. 548-556.

⁸³ Buyruktu metni, Young, C. II, s. 145-146.

Bu nizamname 1865 yılında hazırlandı ve Babîâli tarafından onaylandı⁸⁴. Buna göre, hahambaşı sivil ve dinî başkandı. Hahambaşı Babîâli ile eyaletlerdeki topluluklar arasında aracılık edecekti. Maaşı da belirlenmişti. Hahamların yaptığı liste bu mecliste inceleniyor ve hahambaşı⁸⁵ seçiliyordu. Bir de ruhanîlerden ve laiklerden kurulu 80 kişilik bir genel meclis oluşturuldu. Meclis'te çoğunluğu İstanbul'da oturan laik üyeler teşkil ediyordu. Ayrıca ruhanî ve sivil iki ayrı meclis de vardı.

Yahudiler'de Rum ve Ermeniler'den farklı olarak din adamları arasında hiyerarşi yoktu. Yerel meclisler kendi hahamlarını seçecekti. Bunlar hahambaşına bağlı değillerdi. Bu nedenle nizamnamede eyaletler düzenlenmişti.

İlk hahambaşı seçilen Abraham Camondo'nun Paris'e gitmesinden sonra, bir daha II. Abdülhamid'e kadar hahambaşı seçilmedi ve Yahudiler bu nizamnameyi uygulamadılar⁸⁶.

II. Abdülhamit döneminde Rusya'dan göç eden Yahudilerin Filistin'e yerleşmek istemeleri ve buna hükûmetin karşı çıkmasına ilişkin sorunlar ortaya çıktı ki, bunlara ileride değineceğiz.

VII. Bulgar Eksarklığı

Rumlar'ın Ortodoks kilisesine hakim bulunmalarından memnun olmayan Bulgarlar, kendi bağımsızlıklarına kavuşma yolunda bir engel olarak gördükleri bu kiliseden ayrılmak istiyorlardı. Bulgar kilisesinin kurulması için öncülük eden İstefaniki Bey, Reşit Paşa'nın 2. Sadareti sırasında yazdığı bir tezkire ile "Bulgarların 500 yıldan beri itaatlerinin bilindiğini, Bulgar reayasının Rum lisanını anlıyamadığını, bu nedenle Bulgarca'yı bilen bir kaç papaza ve bulgarca ayin yapan kiliseye ihtiyaçları olduğunu, Ermeni, Rum Katoliklerini ve Yahudilerin, farklı cemaat kurmalarına izin verildiğine göre Bulgarlar'a da bu hakkın tanınmasını" Paşa'dan istedi⁸⁷. Bulgarlarla Rum Patrikhanesi arasındaki uzun çekişmeler sonunda, Bulgarların bu kiliseden ayrılmasına ve "Bulgar Eksarklığı" adı altında ayrı bir kilise kurmalarına 1870 tarihli beraatla⁸⁸ izin verildi.

⁸⁴ Düstur, II, 962-975 "Hahamhane Nizamı: Hahambaşı seçilecek şahsın evsafıyla suret-i intihap ve yeminine dair Nizamname" 23 Şevval.

⁸⁵ Bir de Kudüste oturan Hahambaşı vardı.

⁸⁶ Young, age., C. II, s. 146. Davey, 1897'de Osmanlı topraklarında 400.000 kadar Yahudi yaşadığını, İstanbul'daki 30.000 kadar Yahudi'nin 1/2 sinin Balat'ta, 1/3 ünün Hasköyde, kalanların Boğaz'ın iki yakasında oturduğunu yazar, (a.g.e., s. 216).

⁸⁷ "Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi" Hazine-i Evrak tetkikleri, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası I Mart 1341, No. 85 (8).

⁸⁸ Yorga, age., C. V, s. 562; Çark, age., s. 260-262.

Bu beratta, aynı vatanın çocukları arasında barış ve güveni sağlamlaştırmak amacı ile, Makedonya'dakiler de dahil olmak üzere, bir takım piskoposlukların ayrı bir dinî idaresi olarak, Bulgar Eksarklığı kuruluyordu.

Bir metropolit Eksark olarak seçilecek ve ruhanî meclis'e başkanlık edecekti. Beraatta Eksarklığın ruhanî idaresinin sınırları çizilmişti. Patrik ise Ortodoks kilisesinin başı olarak kalıyordu.

Rum Patriği, Eksarklığın kurulmasına olduğu kadar, bu beratla verilen yetki alanına itiraz etti ve Eksarklıkla aralarında yıllar süren sürtüşmeler başladı. Ruslar Bulgarlar'ı desteklediler⁸⁹, İngilizler ise Rum Patrikhanesinden yana çıktılar.

Nitekim, Doğu Rumeli işlerine bakan İngiliz diplomatı H.D. Wolff, bir gün önce Rum Patriği ile görüştüğünü bildirdiği 30 Nisan 1879 tarihli raporunda⁹⁰, Patriğe “İngiliz hükümetinin Rum ırkı için duyduğu sempatiyi belirttikten sonra, Doğu Rumeli’de yapılan düzenlemelerde onları desteklerken bazı zorluklarla karşılaştıklarını, bu zorluğun onların o bölgedeki sayılarının az olmasından kaynaklandığını” söylediğini yazmıştır. Patrik, diplomata, “Bulgarların birleşmeye başlamalarından korkacak bir şey olmadığını, onların Rus etkisinden asla sıyrılamayacaklarını, Slav ırkının üstünlüğünü önlemenin tek yolunun Rum unsurunun güçlendirilmesi ve birleştirilmesi olduğunu belirterek, Bulgar isteklerinin din hürriyetinden çok, politik tecavüz olduğu yorumunu da getirmiştir⁹¹, Wolff’a bu konuda bir memorandum yollamaya da söz veren Patrik, sözünü tutarak yolladığı raporda⁹². Eksarkın Bulgaristan’da yaşamasının sağlanmasını ve Makedonya, Trakya ve Avrupa Türkiye’sinin diğer bölgelerindeki Bulgar kiliselerinin kendi yargı denetimine sokulmasını istemiştir. Wolff, Patriğin isteklerinin Yunan milliyetçiliğini güçlendirme amacını taşısa bile, kabulünün mümkün olmadığını, Patriğin tamamen Rum çıkarlarına yönelik olarak hareket ettiğini, Berlin anlaşması ile dinî gruplara verilen din hürriyeti ve eşitlikten Bulgar kilisesinin muaf tutulmasını istemesinin mantıksız olduğunu yazmaktadır. Wolff, Sultan’ın Eksark’ı başkentte, denetimi altında tutmayı kendi menfaatlerine de uygun bulduğunu, Patriğin istediği ölçüde Eksarka baskı yapılırsa, onun Rusya’dan yardım isteyebileceğini, Patriğin dileklerinin kabul edileceğinden zaten şüpheli olduğunu da yazmıştır⁹³.

⁸⁹ Ortodoks kilisesindeki bölünmeler, Rusya’yı “Ortodoks luk” yerine “Panislavizm”i, savunmaya itmişti.

⁹⁰ F. O. 78/3038, No. 195.

⁹¹ Wolff ise Patriğe, şartların büyük ölçüde değiştiğini, şimdi emekli olup Rusya’da bir manastırda yaşayan eski yaşlı Bulgar kilisesi Patriğinin başta olduğu zaman harekete geçmenin gerekli olduğunu, şimdi ise yeni Patriğin son derece yetenekli ve enerji dolu olduğunu söylemiştir.

⁹² F.O. 78/3039, No. 221 (Wolff’un 19 Mayıs 1879 tarihli raporuna Ek.).

⁹³ Wolff, Patriğin memorandumunda, dilekleri yerine getirilmezse başka yerden yardım isteyeceklerini yazdığını, bunu Rumların hep yaptığını, hiç bir iyiliğin onları tatmin edemeyeceğini, İngiltere’nin uzun yıllar tüm diğer güçler gibi Yunan bağımsızlığını desteklediğini de belirtmiştir.

1 Nisan 1885 tarihinde Mr. Wyndam'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığına yolladığı raporda ise⁹⁴, Bulgar Piskoposlarının tayini için gerekli beratların verilmesinin, Rusya tarafından politik amaçlarla baskı konusu edildiği bildirilmiştir. Raporda Bulgar piskoposlarının dinî kıyafetlerinin ve ayinlerinin Ortodoks kilisesiyle aynı olması halinde, piskoposların Makedonya halklarına panslavist propaganda yapabilecekleri belirtilerek, bu tehlikenin Babıâli'ye bildirilmesi isteniyordu. Babıâli, Patrikhane'ye “dinî ayrılığın resmen tanınması ve Bulgar din adamlarının elbiselerinde Rum ruhanîlerden farklı olarak özel bir işaret taşımalarını” önermeliydi. Diğer dinî meseleler ise dinî meclis tarafından halledilmeliydi. Raporda, Bulgarların kendi topraklarında müstakil bir kilise istedikleri, halbuki Prenslığın sınırları dışında da Bulgarlar bulunduğu bildirilerek, artık İstanbul'da kurulan Eksarklığın iptal edilmesinin ümitsiz gözüktüğü de bildiriliyordu.

12 Nisan 1885'de Berlin'e yazılan bir raporda, Rusya'nın Bulgarların yaşadığı bölgelerde huzur istediği, Bulgarlar kışkırtanları önlemek için sert tedbirler alınması gerektiğini belirten Nelidow'un Babıâli'yi bu bakımdan desteklediği yazılıdır. Rapora göre, Babıâli Rum Patrikhanesinin Bulgar Eksarkına karşı çıkmasını büyük bir güçle engellemektedir⁹⁵.

Büyükelçi White ise 12 Mayıs 1885'de⁹⁶ yolladığı raporda, Bulgar Eksarkının tayin ettiği bazı piskoposlara berat verilmediğinden bahsederek, Babıâli'nin bu konuda Rum süjelerinin baskısı ile Rusya'nın Eksarklığı koruması arasında müşkül bir durumda kaldığını, tayinlere karşı çıkılmasının nedeninin bu olduğunu belirtmektedir. Raporda yine Wyndam'ın yukardaki mektubunda belirtilen tehlikeye işaret ediliyor: “Cahil Makedonyalılar aynı elbiseyi taşıyan ve aynı tür ayinleri yöneten piskoposların, Patriğin iradesi altında çalıştıklarına inanmakta, böylece sağlanan nüfuz istismar edilerek, Osmanlı çıkarlarına karşı siyasî doktrinler yaymak için kullanılmaktadır. Babıâli, Patriğin bu ayrılığı resmen tanımasını ve din adamlarının farklı elbise giymelerini sağlarsa, bu istismar büyük ölçüde azalacaktır. Patriğin, İstanbuldaki Eksarklığın kaldırılması teklifi de yine dinî meclisce halledilmelidir”.

İngiliz büyükelçisi White ise, 19 Nisan 1890 tarihli raporunda⁹⁷, Bulgar kilisesinin problemlerinden bahsetmektedir. Buna göre “Bulgar Eksarkı, Bul-

Sadrazam Kâmil Paşa, Rus Çar'ını ziyaret edecek olan fevkalade elçiye 1887'de verdiği talimatta bu konuya da değinerek, Makedonya'da Yunan ve Rum kilisesine tabiiyeti kabul etmeyen Bulgarların, Rus metropolitlerinin başkasından kurtarılması ve Üsküp ve Ohri ruhânî bölgelerine Bulgar metropolitlerin tayini bahsi geçerse, bu konuda Babıâlinin gösterdiği tüm gayretlere rağmen, Patrikhanenin bu konunun kilise kanunu ile bağdaşmıyacağını bildirmesi üzerine, sorunun çözülemediğini ve Yunan sorunu halledilirse bu sorunun da ortadan kalkacağını belirtilmesini istemişti (Bayur, age., s. 36).

⁹⁴ F.O. 78/3750, No. 173.

⁹⁵ A.A. I. ABq 47 c. XV. A. 2904, No. 81 Radowitz'den Berlin'e...

⁹⁶ F.O. 78/3746, No. 174 ab

⁹⁷ F.O. 78/4275, No. 169.

gar kilisesini kuran ve Eksarkı onun ruhanî şefi olarak bildiren fermana dayanarak Makedonya'yı ruhanî nüfuzu altına almayı birçok kereler denemiş ama başarılı olamamıştı. Bu bölgede son Rus savaşına kadar zaten iki kiliseleri (= see) ve piskoposları vardı. Ama Babıâli, o tarihten sonra -dışardan da gördüğü resmî olmayan destekle- Makedonya'da Bulgar piskoposu bulunmasına izin vermedi. Açık destek ise Rum Patrikliğinden geldi. 1885'e kadar Rusya'nın bu konuda yaptığı baskı ise bir sonuç getiremedi". White, adı geçen raporunda, bir kaç hafta önce özel olarak aldığı bir haberle Sadrazam'ın bir piskoposun Üsküp'e⁹⁸ gezi yapmasına izin verdiğini öğrendiğini, piskoposun çeşitli Bulgar kiliselerini dinî ve idarî açıdan bir araya getirmeye çalışacağını, bu kadar yıldır bu bölgede bir piskopos bulunmamasının zaten şikâyet konusu olduğunu yazıyor. White, bu gezinin, Berlin anlaşmasının 62. maddesinde yer alan, "çeşitli toplumların kendi dinî şefleriyle ilişkilerine ve hiyerarşik düzenlemelerine engel konmayacaktır" cümlesinin de ruhuna ve lafzına uygun olduğu yorumunu da getirmektedir. White, Rus elçisi Melidow ile Bulgar Eksarkı'nın ilişkilerinin çok iyi olduğunu, Eksark'ın bu konuda İngiliz Dışişleri Bakanlığından da yardım istediğini yazmaktadır.

Babıâli sonradan bu bölgeye iki Bulgar Piskoposunun atanmasına izin vermiş ve bu olay Babıâli ile Rum Patrikhanesi arasında yeni bir krize yol açmıştır. Patrikhane bu piskoposların mühlid olarak (dinde mezhep ayrılığı yarattıkları için) ilânını ve farklı kıyafetler giymelerini istemiştir. Patrikhanenin sözlü olarak iletmediği bu istek üzerine, Adliye Nezaretinin 13 Kasım 1890'da verdiği tezkere'de⁹⁹, bu konuya daha önce açıklık getirildiği ve Bulgar Eksarklığının gereken değişikliği yaptığı belirtilmiştir. Patrikhanenin 11 Aralık 1890'da bu tezkereye verdiği cevapta, Bulgar din adamlarının dinî ayin sırasında farklı kıyafet¹⁰⁰ giyecekleri tekrar hatırlatılarak bu kuralın istisnasız olarak merkezde ve taşra'da uygulanacağı yazılmıştır. Sofya konsolosu C. Hardreng 19 Aralık 1890 tarihli raporunda¹⁰¹, bu çözüme saygı duyacağını, ama Rusçuk Metropolitani piskopos Gregory'nin, "bu önerilerin kabul edilemeyeceğini, Bulgarlar'ın kilise ayinlerinin Rum kilisesi ayinlerine çok benzediği için bu adlandırmaya karşı çıkacaklarını, dahası, Bulgarlar'ın gerçek Ortodoksluk ilkelerine karşı olmadıklarını bildiren ulusal kilise'nin bağımsız statüsünün

⁹⁸ Sırbistan 1878 Berlin anlaşması ile bağımsızlık kazanmış ve Üsküp kilisesinin müstakil olduğunu ilân etmişti. Ancak Üsküp'teki 3 kilise rum Patrikliğine sadık kaldı.

1894'de Sırlara Rumlar arasında dinî ayinlerin bir bölümünde Sırp dilinin kullanılması üzerine çıkan bir çatışma üzerine, Üsküp başpiskoposluğu, Sırp millî kilisesi haline dönüştürdü. Gene de Üsküp başpiskoposluğu Sırp ulusal kilisesinin yanında özel bir yer aldı (O. Münir, age., s. 116).

⁹⁹ Metin Fransızcadır. F.O. 78/4279, No. 511. Bu belgeler Büyükelçi White tarafından Foreign Office'e yollanmıştır (10 Aralık 1850).

¹⁰⁰ F.O. 78/4279, No. 540, Metin Fransızcadır.

¹⁰¹ F.O. 78/4302, No. 179.

de hesaba katılması gerektiğini” söylediğini bildirmiştir. Hardrange, Bulgaristan başbakanı Stamboloff’un, bu durumun Babîâli ile ruhanî meclis arasında yeni kurulmuş olan iyi ilişkileri tekrar bozabileceğini, bu konuda Rum alın-ganlığına gerek olmadığını belirttiğini de yazmıştır. Rus diplomat, “Babîâli-nin şimdiye kadar dinî ayinler konusundaki problemlere karışmaktan hep kaçındığını, bu konuda alışılmışın dışına çıkacağını sanmadığını” da söyle-miştir. Görüldüğü gibi, Büyük Devlet temsilcileri de Babîâli’nin ibadet hür-riyetine saygı duyduğunu kabul etmektedirler.

Bu nizamnamelerle Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin Müs-lümanlardan farklı kurallara tâbi oldukları bir kez daha açıkça ortaya kon-du. Bu guruplara idarî yönden büyük serbesti getiren bu düzenlemelerle, laik üyelere de ruhanîlerin yanında “millet”lerini idare hakları tanındı. Bu du-rum, gayrimüslimlerin ulusçuluk duygularının bir kere daha dinî duygular-dan öne çıkmasına ve tamamen örgütlenmiş şekilde bağımsızlık savaşlarına girişmelerine yol açtı. Her ulus kendi kültürünü tekrar canlandırma fırsatını bulurken, Osmanlı Devleti de önlenemez sona doğru biraz daha yaklaşmış oldu.

ALTINCI BÖLÜM

II. MEŞRUTİYETİN İLANINA GİDEN YILLARDA VE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ GELİŞMELER

I. Düşünce Akımları ve II. Meşrutiyetin İlanı

II. Abdülhamid'in baskı rejiminden huzursuz olan aydınların 1889'da kurdukları gizli bir dernek, sonra İttihat ve Terakki Derneğini oluşturdu. Bu cemiyetin nizamnamesinin (1890) 1. maddesinde şunlar yazılıydı¹.

“Hükümet-i hazıranın adâlet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatani ecnebi yedd-i tasallut ve itizabına düşüren usul-i idaresini... İslâm ve Hristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadiyle kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.”

Bu derneğin mensupları, çeşitli ülkelerde çıkarttıkları gazetelerle, reformların gerçekleştirilmesini ve anayasanın uygulanmasını istediler. Gayrimüslimler arasında da ayrılıkçı ya da ulusçu fikirler nedeniyle özerklik istekleri artmıştı. 1897'deki Girit ayaklanması Osmanlı-Yunan savaşına ve sonunda Girit'in Yunan prensine bağlı olarak özerklik kazanmasına yol açtı.

1902'de Prens Sabahattin Türk, Ermeni, Sırp, Arap, Yahudi Rum delegelerin de katıldığı bir dernek kurdu: “Teşebbüs-ü şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”. Bu dernek, 1876 Anayasası'nın uygulanmasını ve tüm Osmanlı uyrukları için eşitliği ve Osmanlı birliğinin korunmasını savunuyordu.

Sabahattin Bey 1906'da Terakki gazetesinin ilk nüshasında yazdığı yazıda², “asırlarca müddet Hristiyan imtiyazatını hak değil, ihsan makamında telakki etmişiz. Onlardan ayrı yaşamış, ayrı düşünmüşüz” demektedir.

Sabahattin Bey 2 Ocak 1907'de The Times'de yayınlanan mektubunda ise, geçmişteki ıslahat hareketlerinin başarısız olma nedenini Müslüman ve Hristiyanların aldırışsızlığına bağlar. Ona göre, “Müslümanlar ıslahatı düşünme-

¹ Tunaya, age., s. 117.

² Bayur, age., s. 274.

ğe yeterince hazırlanmamışlardı. Hristiyanlar ise kendilerine ıslahatın vadettiği eşitliğin eskiden kazanılmış haklarını ortadan kaldırılmasından korktular. Hristiyanların bu memnuniyetsizliği Osmanlı Devletinin ve Avrupalıların o zaman dikkatini çekmedi. İstanbul'un fethinden beri gayrimüslimlere tanınan haklar, Avrupanın zannettiğinin tersine, Müslümanları Hristiyanların altındaki bir seviyede tutmuştur."

Türkçülük akımı ise, "millet" sistemine ve bu gurupların vatandaş olarak bu ülkede yaşamalarına saygı gösteriyor, ama "ulus" kavramına onları dahil etmiyordu.

II. II. Meşrutiyet Dönemi

Bu arada Makedonya'da Abdülhamit rejimi aleyhine yoğun hareketler başladı. Selânik bu hareketlerin yürütüldüğü merkezdi. İttihat ve Terakki Derneği Manastır şubesi 13 Haziran 1908'de tüm büyük devletlerin konsolosluklarına yolladığı manifesto ile, amaçlarının 1876 anayasasının restore edilmesi olduğunu, gayrimüslimlerin haklarının anayasal garanti altında olduğunu bildirmişti.

Haziran 1908'de başlayan ayaklanma³ ve tahtını kaybetme korkusu, Padişah'ı Temmuz ayında meşrutiyet'i ilana zorladı. Böylece II. Abdülhamit'e karşı özgürlük mücadelesi veren, Osmanlıcılık ilkesine dayanarak ülkeyi parçalamaktan ve dış baskılardan kurtarmak isteyen Jön Türklerin mücadelesi başarı ile sonuçlandı.

II. Meşrutiyet'in herkes için getirdiği eşitlik ilkesi, 1839, 1856 ve 1876'da olduğu gibi, millet şeflerinin kendi toplumlarının imtiyazlarına yeni rejimin gölge düşürebileceği endişesine kapılmalarına yol açtı. Rum Patriği Yuvakim Efendi, Babîâlıden, dine ve eğitime dair eski imtiyazlarının, geleneksel "millet" prensiplerinin ve şahıs ve vicdan hürriyetinin tasdikini istedi⁴. İttihat ve Terakki Derneği, Fazlı Bey'i Yuvakim Efendiye yollayarak, bu imtiyazlara dokunmak niyetinde olmadıklarını bildirdi⁵. Bir kaç gün sonra da Yuvakim Efendiyi ziyaret eden Sabahaddin Bey, Fatih'ten beri Rum patriğinin haklarının güvencede olduğunu belirtti.

Burada ilginç olan, Rum patriğinin konuyla ilgili konuşmasında, Türklerin Hristiyanlara karşı asırlardır devam eden merhametsizce tavırlarında artma olduğunu söylemesi, İttihat ve Terakkinin, tüm "milletler"i kuracakları bir hükümette temsil etmek fikrini bunun delili olarak göstermesidir. Patrik, tüm Hristiyanların "Osmanlı" adı altında birleştirilmelerini din ve mezhebe saldırganı şeklinde nitelendirmiştir.

³ F.O. 371/25086, Heathcote to Barchay.

⁴ Tanin, 27-28 Ağustos 1908.

⁵ Tanin, 29-30 Ağustos 1908.

Hüseyin Cahit Bey ise bu konuda haklı olarak şunları yazıyordu: “Rum milleti için Patrikhanenin bütün imtiyazatına ve ondan neşet eden hukuka riayetin şart-i esasi olarak kabul edilmesini talep ediyorlar. Bu kayda neden mecbur olduklarını düşünüyoruz. Kanun-i Esasi Rum vatandaşlarımızın hukukunu temine kâfi değil mi? Ermeni’nin, Bulgar’ın, Türk’ün hukukunu temine kifayet eden bir kanun neden Rumların hukukunu temine kifayet edemesin?”⁶.

H. Cahit Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Patrikhaneye 17, 18. maddeden oluşan bir program verdiğini, Patrikhanenin, asker, lisan, mektep gibi muhtac-ı tetkik ve müzakere görünen bir kaç madde dışında, diğerlerini kabul edebileceğini belirttiğini de yazmaktadır. Görüldüğü gibi, hâlâ meşrutiyetle konulan askerlik mecburiyeti, Rumları huzursuz etmektedir. Bu arada Patrikhanenin yargılama konusundaki imtiyazlarında ısrar etmesini devletin egemenlik hakkının kısıtlanması olarak nitelendiren yazar, sadece bu hususun bile Patrikhanenin hükümet içinde hükümet olduğunu göstermeye kâfi bir delil olduğunu da belirtmektedir.

II. Meşrutiyet’in ilânı ile, Yahudiler de özerklik konusunda umutlandılar. Filistindeki Yahudi yargıç Gad Franko, “Osmanlı Devletinde yaşayan çeşitli ulusların hürriyet hareketlerinde biz Yahudilerin rolü ne olabilir? İç işlerimizde yabancı müdahalesi olmadan özerk bir yaşam hakkı kazanma fırsatımız olabilir mi?” diyordu. Bilindiği gibi, Rusya’dan göç eden Yahudiler Filistin’e yerleşmek istiyorlardı. Hatta bunu sağlaması için II. Abdülhamit’e Osmanlı Devleti’nin tüm borçlarını üstlenmeyi önermişlerdi⁷. Ancak bu teklif reddedildi ve yabancı uyruklu Yahudilerin Filistin’de bir aydan fazla kalmaları da yasaklandı. Bu karar, Kudüs valisine, bölgedeki konsoloslara da tebliğ edildi⁸.

Ancak Osmanlı uyruğu olan Yahudilerin de bu bölgeye yerleşme arzuları yeni sorunlar yarattı.

14 Cemaziyelâhir 1318 (1900)’de çıkartılan bir talimatla⁹, Osmanlı uyruklu ya da yabancı, Filistin’e gidecek tüm Yahudilere mutlaka tâbiyetlerini, mesleklerini ve seyahat maksatlarını içeren birer tezkere veya pasaporta sahip olma şartı getirildi (m. 1). Bu kişiler, Beyrut ya da Kudüs’de vardıkları iskelede bu belgeleri ilgili tezkere memuruna verecekler ve ondan ücret mukabilinde (1 kuruş) Filistin’de 3 ay müddetle seyahat ve ikamet iznini içeren, diğerlerinden farklı renkli bir geçici tezkere alacaklardı. Bu süreyi geçiren Osmanlı vatandaşları zabıta tarafından, yabancılar ise mensup oldukları devlet konsolosu

⁶ Hüseyin Cahit, Rumların Programı, Tanin, 21 Ağustos 1324.

⁷ Fahri David, “Documents on the attitude of the Ottoman Government towards the Jewish settlement in Palestin’e after the revolution of the Young Turks, 1908-1909” Ma’oz, Moshe, Studies on Palestine during the Ott. Period, s. 190-120.

⁸ F.O. 195-1581, No. 20, “Moore’dan White’a.

⁹ Yahudi Züvvarı hakkında talimat, Düstur I. Tertip, C. 7, s. 631.

aracılığıyla Filistin'den cebren çıkartılacaklardı (md. 2). Tezkere memurları bu tezkere listelerini her ay bir cetvel tanzim ederek inceleyecek, müddeti geçirenleri hükümet memuruna ve zabıtaya bildirecek, aksi halde sorumlu olacaklardı (md. 3).

Alınan tüm tedbirlere rağmen, bu bölgede Yahudilerin sayısının gittikçe artması, Arap halkın tepkisine ve Yahudilerin, “kendilerine kötü davranıldığı” şeklindeki şikâyetlerine yol açmıştı.

Bu arada Sultan'ın Yahudi lider Dr. Herzl'e mecidiye nişanı vermesi, bazı Alman gazetelerinde çeşitli yorumlara yol açmıştı¹⁰.

Kudüs'teki İngiliz konsolosluğu sekreteri Mrs. Finn 7 Ocak 1906 tarihli mektubunda¹¹ Yahudilerin Osmanlı Devletinde eziyet görmediklerini, tam tersine diğer ülkelerden farklı olarak bu ülkede 400 yıldır hep sığınacak güvenli bir çatı bulunduklarını yazıyor ve Kudüs'teki Yahudi topluluklarının 1892'de Sultan'a “1492'de İspanya'dan kovulan Yahudilere gösterilen korumanın hâlâ devam ettirilmesinden dolayı” şükranlarını bildirdiklerini hatırlatıyordu. Yahudilerin Kudüs'te oturan hahambaşlıları hâlâ Devletçe verilen beratlarla atanıyordu¹².

Filistin konsolosu E.C. Blech'in 16 Kasım 1907'de İngiliz Büyükelçisi O'Conor'a (1898-1908) yazdığı raporda¹³ ise, “1881-2'de Rusya'daki eziyetler üzerine kaçan Yahudilerin Filistin'de yerleştikleri, bir kaç yıl sonra Türk hükümetinin bu kadar büyük miktarda yabancı uyruklu Yahudinin kendi topraklarında yerleşmesinden rahatsızlık duyduğu ve 1887'de ilk kez böyle bir

¹⁰ Kölnische Zeitung, 29.10.1901, A.A. Türki, 195, Bd: 1, A. 14243. Öte yandan bazı Yahudiler Almanların onları desteklemesi hâlinde onların da *Vaterland*'a hizmet edeceklerini, amaçları gerçekleşirse Suriye ve Filistin'de bir Alman çıkar bölgesi (Interessengebiet) yaratılacağını savunuyorlardı. Bölgedeki Fransız etkisinin, Rus ve İngiliz varlığının, doğu'daki Alman etkisini tehlikeye düşürdüğünü de bildiriyorlardı (Dr. Bodenheimer'in Staatssecretär v. Richthofen'e yazdığı 23 Şubat 1902 tarihli mektup. A.A. Türki No. 195, Bd. 1. A. 3120. ve aynı cilt. K. 176030).

¹¹ F.O. 371/146 No. 54 ek.

¹² F.O. 371/155 No. 35459 (No. 50) Kudüs, 29 Eylül 1906, K. Freeman'dan büyükelçiliğe yolanan mektup ve Bkz. Friedman Isaiah, *The System of capitulations and Its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897*, s. 285.

¹³ F.O. 371/356 No. 62. 1864'de Kudüste yaşayan 200.000 kişinin 160.000'inin Yahudi, 30.000 Hristiyan ve 10 bininin müslüman olduğuna dair rapor, F.O. 195/808 Mayıs 1864. Osmanlı topraklarında yaşayan çeşitli din ve ırka mensup gurupların sayıları hakkında çeşitli istatistikler yapılmıştır. Bunlarda verilen rakamlar genellikle birbirini tutmamakta, örneğin, bir araştırmada 1918 itibarıyla Türkiye'de 420.000, buna karşılık bir diğerinde 800.000 Yahudi olduğu ileri sürülmektedir. Bu istatistikler için bkz. Trietsch, adı geçen makale, Hassert Kurt, *Das Türkische Reich*, 1918, Tübingen, sh. 144-155. McCarthy Justin, “The Population of Ottoman Syria and Iraq” 1878-1914 *Asian and African Studies*, vd. 15, No. 1, March 1918, sh. 28, Shaw Stanford J., “Ottoman Empire”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi İstanbul*, 1980, s. 197, Shaw, “The Ottoman Census System and Population 1831-1914, *International Middle East Studies*, 9 (1978) No. 3 s. 13. ve Bkz. Şimşir. age. s. 284. “Binbaşı Trotter'in raporu: (24 Temmuz 1879) “Geçenlerde Muş Patriğine Ermenilerin nüfusunun ne kadar olduğunu sordum. 160 000 dedi. Ben araştırm deyince 120.000'e indirdi. Oysa resmi istatistik sadece 48.000”.

yasaklama çıkarttığı, bu emirlerin zaman zaman tekrarlandığı ve bugün artık 3 ay içinde terketmek koşulu dışında hiç bir yabancı uyruklu Yahudiye Filistine giriş izni verilmediği, 100 yıl önce burada 500 Yahudinin bile bulunmadığı, 1861'de 13.000 nüfusun 6.000'inin Yahudi, 1897'de 45.420 kişiden 28.110'unun Yahudi olduğu, kutsal şehirde o günkü 80.000 nüfusun 50.000'ini Yahudilerin teşkil ettiği" yazılıdır.

Yahudilerin hükûmetle olan, genelde ılımlı ilişkileri, Hahambaşı Naum Efendi'nin İttihat Terakki ile olan yakınlığı ile daha da düzeldi. Ancak Kudüs'te kanun dışı yerleşmiş yabancı uyruklu Yahudilerin neden olduğu problem yanında, başka sorunlar da çıkıyordu. Geleneğe göre, Kudüs halkı eski şehrin sınırları içinde vergi ödemiyor ve bundan dolayı oy haklarını kaybediyorlardı. Bu mesele 16 Eylül 1908'de kabineye getirildi ve Kudüs'te duvarlar içinde mal varlığı olanlara oy hakkı verildi. Çoğunluğu Müslümanların kiracısı olarak Kudüs'te oturan gayrimüslimler tekrar baskı yaparak bedel alınan herkesin oy hakkı olduğunu savundular. Bu istek reddedildi¹⁴.

Hükümet, yasağa rağmen Yahudilerin Kudüs'e yerleşmeye devam ettiklerini görünce, kesin önlemler almaya karar verdi. O zamana kadar alınan tedbirler, uygulanması zorunlu kanunlar hükmünde olacaktı¹⁵.

¹⁴ Farhi, agm., s. 200.

¹⁵ Tunaya, age., s. 563;

Meclis-i Vükelâ Muzâkerâtına Mahsus Zabıt Varakasıdır" Tarih: 7 Haziran 325/2 C. 1327

Hülâsa-i Meâilî

Kudüs-ü Şerif'de meşrutiyet-i idarenin ilânı üzerine sınıf-u ahaliden her hirinin öteden beri perverde eyledikleri âmâl ve menafi-i diniye ve siyasiyenin istihisâline tasaddi etmelerinden nâsi emr-i idarece müşkilât çekilmekte olduğu ve Kudüs'de tavattun v ikamete fevkalâde bir meyl ü inhimâk göstermekte olan cemaat-i Museviyeden elli bin nüfusun hiçbir nâm ü sıfat ve ta'biyet kabul etmeksizin dahil-i livada ikametlerinin mülken ve maslahaten hâsıl edeceği tesir müstağni-i izâh bulunduğu beyânıyla şekl-i idare-i hâziranın daha büyük bir mikyasda tesis ve islâhı ve mukaddema Akkâ sancağından Kudüs'e ilhak olunan Nâsıra kazasının merkez livaya ba'd-ı mesafesi cihetiyle kemafissabık Akkâ'ya iade-i irtibatı lüzûmuna dair Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı tahriratının melfufuyla beraber gönderildiğine dair Dahiliye Nezaretinden evvel ve âhir varid olan tezakir takımıyla mütalâa ve icabı müzakere olundu.

Karar

Musevilerin Arz-ı Filistin'de men-i iskânları maddesine ve haricden gelecekler hakkında olunacak takayyüdata dair mukaddema devletçe bildef'at mukarrerat-ı lâzıma ittihaz ve mahalline tebliğ edilmiş olduğu halde mukarreta-ı lâzıma ittihaz ve mahalline tebliğ edilmiş olduğu halde mukarreta-ı mezkûre ahkâmının lâykı vechile mevki-i tatbik ve icraya konulmadığı ve gelen Musevilerin temdid-i ikamet eyledikleri anlaşılmakta bulunduğundan bu hususa müteferri'Bâb-ı âli'de ve Şûra-yı Devlet'de mevcut evrak aldirılarak biltedkik telhisi ve bu habdaki mütalâat tahrir ve tenmik olunmak üzere geçende Defter-ı Hakanî Nazırı Esat Efendi'ye havale-i keyfiyet künmüş olduğundan müşarileyhin tanzim edeceği mütalâaname alınarak Musevilerin arz-ı Filistin'den ma'dud olan mahallerde men-i iskânlarını suret-i katiyede temin edecek tedabirin kanun şeklinde mevki-i tatbik vaz'olunmak üzere icab eden mevadd-ı kanuniye ve esbâb-ı mucibe lâyihalarının tanzim ve tesyarı hususunun Dahiliye Nezaretine tebliği ve esbab-ı muharrereye mebni Kudüs-ü Şerif merkezine merbut kaldıkça temin-i hüsn-i idaresi mümkün olamayacağı anlaşılan Nâsıra kazasının dahi kemafissabık Akkâ sancağına rabt ve ilhakı hususunun batezkere arz ü istizanı kararlaştırıldı (Hey'et-i Vükelâ İmzaları) BBA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No: 129/6 C. 13271.

Bu arada 14 Eylül 1908'de kurulan Ahrar fırkası, Türklük olmayan unsurları kendine bağlayarak devlet içindeki kopmaları önlemek amacını güdüyordu¹⁶.

5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. 6 Ekim'de Girit Yunanistan'la birleştiğini açıkladı. İttihat ve Terakki derneği, Rumlar'a ticarî boykot uygulayacağını bildirdi. Boykot 1911 İtalyan-Türk savaşına kadar sürdü¹⁷.

Avusturya-Macaristan da ertesi gün 1878'den beri işgal ve yönetiminde bulunan Bosna-Herseği ilhak etti.

Bu arada seçimler yapıldı ve İttihat Terakki Derneğince desteklenenlerin seçilmesi, bu derneği bir siyasal parti haline dönüştürdü.

17 Aralık'ta meclis tekrar açıldı. Mecliste 147 Türk, 26 Rum 60 Arap, 27 Arnavut, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi Milletvekili vardı¹⁸. Yeni meclis'te çeşitli milletlerin temsili ilginç tartışmalara yol açtı.

3 Şubat 1909'da İstanbul Milletvekili Kozmide Efendi, Osmanlı Devleti'nde resmî dilin Türkçe olmasına rağmen, ülkenin her yerindeki Osmanlıların Türkçe bilmediğini belirterek, yasaların sadece Türkçe yayınlanmasının yeterli olmayacağını, her yörenin yerel gazetesinde o bölgenin dili ile de yayınlanmaları gerektiğini söylüyordu.

Ortak dilin Türkçe olması konusundaki önerilere İstanbul milletvekili Vartakez efendi, "Biz Osmanlıyız. Türk değiliz, Resmi dil Türkçedir. Onun için bir Ermeni, bütün resmi işlemlerde Türkçeyi konuşur. Fakat Ermeniliğini ve Ermeni dilini unutmaz. Meşruriyet'te ulusal egemenliği ileri götürmek istediğimiz vakit, her unsurun hakkını tanımaklığımız gerekir" demiştir.

II. Abdülhamid ise, "Osmanlı ülkesi bir çok ulusların bir araya gelmesinden oluşmuştur. Böyle bir ülkede Meşrutiyet, ülkenin asıl unsuru için ölümdür. İngiliz Parlamentosunda bir Hintli, Afrikalı, Fransız Parlamentosunda bir Cezayirli meb'us varmıştı ki, Osmanlı Parlamentosunda Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Arap meb'usu bulunsun. Meşrutiyet yönetiminin ulusal birlik halinde bulunan ülkede kolayca işlediğini, böyle bir birlik içinde olmayan ülkelerin bu yönetime itibar etmediğini farkedemeyen bazı Türk aydınları, düşmanların ekmeğine yağ sürmekteydiler..."¹⁹ diyordu.

Serfiçe Mebusu Başo Efendi ise meclis kürsüsünde "Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" diyebiliyordu.

¹⁶ Tunaya, age., s. 370.

¹⁷ Clogg L. "The Grec Millet in the Ottoman Empire", Brude-Lewis age., 185-207, s. 199.

¹⁸ Tunaya, age., s. 165.

¹⁹ Yahudi milletvekilleri İstanbul, Selanik, İzmir ve Bağdat'tan seçilmişlerdi (Trietsch, Davis, "Die Juden von Türkei. Länder und Völker der Türkei. Ed. Hugo Grothe. 1918. Leibzig.

31 Mart olayından sonra II. Abdülhamid tahttan indirildi. (27.IV.1909). Hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonra, çarpışmalarda ölen müslim ve gayrimüslimlerin ortak bir törenle gömülüşü sırasında, Enver Bey, mezar başında verdiği bir söylevde, "Müslümanların ve Hristiyanların yaşarken ve ölüirken, bundan böyle hiç bir ırk ve inanç ayrımı tanımaksızın yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yanyana yattıklarını...." belirtiyordu²⁰.

V. Mehmet'in tahta geçişi ile İttihat ve Terakki artık devleti yönetmeye başladı. 1876 anayasasının bazı maddeleri de 1909'da değiştirildi.

Anayasada müslim ve gayrimüslim ayırımı yapılmıyor ve mezhep imtiyazlarının korunacağı taahhüt ediliyordu. 1876'nın hükümlerini aynen tekrar eden 11. maddede devletin dininin İslam olduğu belirtilmekle birlikte, "asayiş, halkı ve âdabı umumiyei ihlâl etmemek şartıyla memâliki Osmaniye de maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası ve cemaatı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazati mezhebiyenin kemakân cereyanı devletin tahti himayesindedir" denmektedir.

Vatandaşlar arasındaki eşitlik 8, 17 ve 20. maddede açıklanmaktaydı. 8. maddede Osmanlı tabiiyetindeki herkesin din ve mezhep ayrılığı olmadan Osmanlı tabir olunacağı, 17. maddede de tüm Osmanlıların kanun önünde din ve mezheplerle ilgili hususlar hariç, ülkenin diğer hak ve vazifeleri yönünden birbirlerine eşit oldukları, 20. maddede fertlerin malî yönden güçleri oranında yükümlülüklerine tâbi kılındıkları yazılıydı. 17. maddeye dayanılarak, 1909 sonbaharında gayrimüslimlerden de asker alınmaya başlandı²¹.

1910'da Suriye'de Dürzi'lere karşı İzmir ve İstanbul'dan yollanan pek çok Ortodoks için Şam katedralinde pazar ayinleri düzenlendi. Patrik, hükümete, onların asker olabileceklerini, askerdeyken din değiştirmemelerinin sağlanmasını ve Hristiyan askerlerin ihtiyaçları için gerekli din adamlarını görevlendireceklerini bildirdi²².

Ancak yönetimdeki iç çekişme ve başarısızlıklar gayrimüslim unsurların bağımsızlık arzularının gerçekleşmesi için yeniden uygun bir ortam yarattı. Bunlar kendilerine sunulan eşitlik prensibini imparatorluktan ayrılmak amacını gerçekleştirmek için kullandılar. Vatandaşlara sağlanan hak ve hürriyetler de tam anlamıyla gerçekleştirilemedi. II. Meşrutiyete rağmen farklı dil, din ve dine sahip unsurlarla bir "Osmanlı ulusu" oluşturulamadı. Ulusçuluk gibi güçlü bir duygu artık uyanmışken, Osmanlılık akımı bu kadar farklı kişileri birleştirecek bir prensip olamazdı.

²⁰ Lewis B. Modern Türkiye'nin doğuşu, s. 216.

²¹ Ramsey Sir W.M. The Revolution in Constantinople and Turkey London, 1909.

²² Arberry, age., s. 304.

Patrikhanenin siyasî işlere karıştırılmamasından memnun olmayan Rum Patriği 1909 Ekim ayında, gazetelere verdiği demeçlerle Şeyhülislam'ın Meclisi Vükela'da hazır bulunmaması ve her türlü siyasal vasıflarından sıyrılarak sadece dinî işlerle meşgul olması halinde, kendilerinin de siyasal hayatla ilgilenmeyeceklerini, Patrikhanenin imtiyazlarını ölünceye kadar müdafaa edeceklerini, hükümete verilen bir taktirle, Hristiyanlar için ayrı taburlar teşkili, muvazzaf rahipler tayini ve gayrimüslimlere ayinlerini ifa için müsaade edilmesini istiyordu²³.

Hükûmet ise Patrikhanenin sadece dinî işlerle uğraşmaya yetkili olduğunu, Patriğin mensup olduğu "millet" adına şikayetlerde bulunamayacağını, bu şikâyetlerin hükümete fertler tarafından her bölgeden yapılması gerektiğini bildiriyordu²⁴.

Bu sırada Ermeniler'in kurduğu Taşnak cemiyeti Ermeni Patrikhanesi'nin emri altına girmek istemiyordu. Bu cemiyetle İttihatçılar 1909 Eylül'ünde birlik, anayasa ve ilerleme için anlaşma yaptılar. Ermeni Patrikhanesi bu anlaşmayı samimiyetsizlikle suçlayarak kınadı²⁵.

Kudüs'te de Araplar'la Yahudiler arasındaki rahatsızlık hâlâ devam ediyordu. Sadece Arap değil, Rum ve Ermeni yerel basını da hükûmeti bu bölgedeki Yahudi yerleşimini önleyemediği için suçluyorlardı. Yerel otoriteler, Yahudilere silahlı bir saldırı olasılığı düşüncesiyle silahlanma izni verdiler²⁶.

Meclis başkanı ve İttihat ve Terakki derneğinin önde gelen liderlerinden olan Ahmet Rıza Bey, Hahambaşı Haim Naum efendiye, Osmanlı hükûmetinin yurt dışındaki Yahudilerin devletin Kudüs dışında her bölgesine göçünü destekleyeceğini, Yahudilerin devletin dostu olduğunu söylüyordu²⁷.

Yahudilerin, Yahudi göçmenlerin Filistin'de en fazla 3 ay kalabileceklerine ilişkin yasağı kaldırma teşebbüsleri başarılı olmadı. İttihat ve Terakki bölgedeki huzursuzluğu önlemeye kararlıydı. Arapların baskısı ile hükûmet 20 Haziran 1909'da, Beyrut'taki 50.000 yabancı uyruklu Yahudinin devletin çıkarlarına zararlı olabileceği nedeniyle, Filistin'e göçünü yasakladı. I. Dünya Savaşına kadar Araplar'ın ve Siyonist'lerin Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları sürdü. I. Dünya Savaşı sırasında Siyonist hareketin önderlerinden V. Jabotinski, "33 yıldır Filistin'de Yahudilerin yerleşmesi için Türkler arasın-

²³ Bayur, age., s. 305.

²⁴ Bayur, age., s. 305.

²⁵ Sarkis Ataman, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*. New York, 1955 sh. 159-165 (s. 163).

²⁶ Fahd, s. 200, 201.

²⁷ Fahd, age., s. 201.

da sempati yaymaya çalışıyoruz. Onları seviyoruz, kalplerimizde ayrılık değil, sadece Osmanlı egemenliği altında, Filistin'de hürriyet içinde yaşamak var"²⁸ diyordu.

Bu arada, Kutsal Yerler'de (bu konuda 18 Ocak 1915'de Alman Dışişleri Bakanlığına sunulan bir rapora göre), Büyük Devletler arasındaki rekabet devam ediyordu. Fransa, anlaşma ve kapitilasyonlarla sağlamlaştırdığı "Doğu'da koruma Politika"'sını sürdürüyor, Rusya da yine politik nedenlerle koruyucu rolüne talip çıkıyordu. Bu bölgedeki Rus hacıların sayısı devamlı artıyordu. Rusya Suriye ve Filistin'de pek çok hastahane ve okul açarken (ki Osmanlı Devleti savaş başlayınca bunları kapattı), konsolosluk sayılarını da arttırıyordu. Rum-Ortodoks kilisesinden de hep destek alan Rusya buna rağmen Suriye'deki Patriklik ve başpiskoposlukları ele geçiremedi. Çünkü bu mevkilere hâlâ Osmanlı vatandaşları atanıyordu. Bu bölgelerdeki İtalyan ve Avusturya'nın koruma çabaları gibi, Rusya'nın çabaları da hep sonuçsuz kaldı²⁹.

Makedonya'da ise Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bu bölgeyi ele geçirmek için büyük çekişmeler vardı. Kiliseler Kanunu'nun bu arada çıkartılması da, yukarda değindiğimiz gibi, büyük siyasal sorunlara yol açmıştı.

1911 Kasımında Hürriyet ve İtilaf Partisi kuruldu. Bu partiyi İttihat Terakki'den memnun kalmayan gayrimüslimler de destekliyordu. Parti programında tüm azınlıklara irade, berat ve fermanlarla verilen haklara saygı gösterileceği açıklanıyordu. Ancak bağımsızlık isteyen cemaatler bunu da çekici bulmadılar.

1912 yılında Meclis feshedildi. Yeni seçimlerde, İttihat ve Terakki Mecliste Türk, Rum³⁰, Ermeni, Arap milletvekilleriyle varlığını devam ettirdi. Balkan devletleri ise 13.10.1912'de Osmanlı Devletine verdikleri notada, Berlin anlaşmasında vaadedilen reformların icrasını, Avrupa eyaletlerinde kurallar uygulanırken ulusallık prensiplerine uyulmasını istediler. Bu nota ile, her ulusun Osmanlı meclisinde nüfuslarıyla orantılı üye bulundurması, Hristiyan-

²⁸ Fahd, age., s. 205.

²⁹ A.A. Türkei, 175a A. 2384, Bd. 35/36. Bu rapor'da 25 Nisan 1875'de Bethlehem'de çıkan, Rumlar'la Fransızkan rahipler arasında kavga ve yaralama olayı, 1895'de yine bir Fransızkanın Rus konsolosunun Kavası tarafından öldürülmesi, 4 Kasım 1901'de Alman ve İtalyan konsoloslarının Rumların kötü davranışları Alman ve İtalyan tebalı Fransızkanları korudukları, 19 Ağustos'ta tekrar çatışmalar olduğu 22 Ocak 1907'de Ermeniler'le Fransızkanlar arasındaki kanlı olaylar özetlenerek, bunlara büyük devletler arasındaki çıkar yarışının neden olduğu belirtilmiş. Aynı rapora göre 1911'de Hayfa ve Kudüs'te 12.298 Rus hacıya karşılık, sadece 2688 İngiliz, 1387 Alman ve 665 hacı olduğu belirtilmektedir. Rusya 1902-1905 yılları arasında Suriye ve Filistin'de 133 tane okul açmıştı.

³⁰ Parlamento'daki Rum milletvekillerinden 16'sı bir Rum Partisi kurmuşlardı. 1912'de bu parlemen-
tonun feshi ve İttihat Terakkinin gittikçe ulusçuluk fikrine daha fazla bağlanması üzerine, bu Rum Partisi de Hürriyet ve İtilaf fırkasını desteklemişti. Clogg, agm., s. 20.

ların oturdukları vilayetlerdeki tüm meclislere alınmaları, Hristiyan cemaat okullarının devlet okullarıyla eşitliğinin kabulü, Hristiyanların bölgelerinde askerlik yapmaları, Hristiyan subayların komutası altında bulunmaları, Hristiyan subay yetişinceye kadar Hristiyanların askere alınmaması, Hristiyanların oturdukları vilayetlere Büyük Devletlerce onaylanmış İsviçreli ya da Belçikalı valiler atanması, bunların yanında isteklerin denetimi için seçilmiş genel meclislerin bulunması, isteniyordu. Sadarette üyelerinin yarısı Hristiyanlardan oluşan bir yüksek kurul kurulması istendi. Büyük Devletlerin ve Balkan Devletlerinin elçileri bu kurulu denetleyecekti³¹. Görüldüğü gibi Balkan Devletleri de, Büyük Devletler yanında Osmanlı Devleti'nin egemenliği üzerinde hak iddia etmek istemektedirler.

Babîâli, istekleri reddederek Bulgaristan ve Sırbistan'la diplomatik ilişkileri kesti ve ünlü Balkan Savaşları başladı (1912)³². Balkan savaşının başlamasından sonra, Rusya Türkiye'ye verdiği nota'da, Ermenilerin koruyucusu olduğunu belirterek reformların bekleneni vermediğini ve bu bölgeye askerlerinin girmesinin yararlı olabileceğini, İmparatorlukta genel bir reform yapılmasını istediğini bildirdi³³.

Halbuki İstanbul'da 13 Ocak'ta zaten bu konuda çalışmak üzere bir komisyon kurulmuş ve bölgesel idareye ilişkin olarak hazırlanan bir yönetmelik 26 Mart'ta yayınlanmıştı³⁴. Buna göre, yönetimde ve malî konularda yerel özerklik getiriliyor, valilerin yetkileri ve bölge meclislerinin seçim şekli belirleniyordu. 2. Balkan savaşının sonunda Bulgarlarla imzalanan 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul barışının 9. maddesi ile, Osmanlı sınırları içinde kalan Bulgarlara, diğer Hristiyan uyrukların sahip olduğu hak ve imtiyazların aynen tanınacağı kabul ediliyordu.

Görüldüğü gibi II. Meşrutiyet, gayrimüslim tebaayı devlete bağlayamadığı gibi, bu hareketin samimiyetine inanmayan ya da inanmak istemeyen diğer devletlerle olan ilişkileri de düzeltmedi. İktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'nin 1913 tarihli kongresinde kabul edilen siyasî programında ise, her cemaatin okulları üzerinde hükümetin teftiş ve nezareti olduğu, ama hiç bir unsurun lisan, inanç ve edebiyatına müdahale edilmeyeceği yazılıydı (Md. 41)³⁵.

³¹ Bayur, age., s. 421.

³² A.A. Türki 110. No. 2. Bd. 2/3. (Balkan Savaşına ilişkin Alman belgeleri).

³³ Delfs, Hermann, Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches, Kiel 1954, s. 63.

³⁴ F.O. 371/788/7281 Lowther'den Grey'e, No. 104.

³⁵ Tunaya T.Z. Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1, s. 110, 1984, II. Meşrutiyet döneminde kurulan tüm derneklerin programlarında, buna benzer hükümler bulmak mümkündür. Örneğin:

-Ağustos 1908'de kurulan Fedakâran-ı millet cemiyetinin programında, 4. maddede "Osmanlı Sancağı altında yaşayan ahvam-ı muhtelif beyinde mevcut ihtilafların def ile bu uhuvvet ve ittihat-ı umumi-i vatanî tesis ve tahkimine çalışmak" yer alıyordu.

1913'de Ermeni ve Rum Patrikhaneleri kendi seçtikleri milletvekillerinin Meclis'e kabulü için İttihat ve Terakkiyi zorladılar. Hükûmet ise patrikhanelerin böyle bir yetkisi olmadığını, İmparatorluktaki her topluluğun parlamento için kendi temsilcisini seçmesinin, anayasanın anlamını kaybettireceğini söyleyerek öneriyi reddetti³⁶. O zaman ülke bir konfederasyona dönecekti ve Ermeni, Türk, Rum ve Araplardan, her biri farklı programa sahip üyeler seçmek gerekcekti. Rum ve Ermenilerin bu konudaki ısrarları sonunda, Ermenilerin 16 milletvekili ile temsili ve bunların İstanbul'dan üç milletvekili bulundurmaları kabul edildi³⁷. Rum liderlerin Hellenizm ve Megali İdea istekleri de gittikçe güçleniyordu.

Bu arada Rusya ile Osmanlı Devleti arasında reform konulu çekişmelerde İngilizler Osmanlı Devleti'ni desteklediler³⁸ ve sonunda 8 Şubat 1914'de Yeni-köy'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir anlaşma imzalandı:³⁹ Bu anlaşmaya göre, Ermeniler'e uluslararası kontrol altında bazı yetkiler tanınıyordu. Doğu Anadolu vilâyeti iki bölgeye ayrılacak, her birine Avrupalı birer müfettiş yollanacaktı. Bunlar yüksek rütbeli görevliler hakkında tâkibat yapabilir, vali dışındaki yetkilileri görevlerinden uzaklaştırabilir, aşağı düzeydeki memurları kendileri atayabilir, diğerlerinin atanmasını hükûmete teklif edebilirlerdi. Bunlar idare, adliye, zabıta ve jandarma üzerinde geniş denetim yetkisine sahip olacaklardı. Doğu Anadolu vilayetine dahil olan Van, Bitlis, Erzurum gibi şehirlerde genel meclis üyelerinin yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyanlardan seçilecekti ve yasalar Türkçe ve Ermenice ilan edilecek, Mahkeme kararlarına Ermenice tercümeleri eklenecekti. Her cemaatin kendi okulları olacak, askerlik görevlerini oturdukları yerin bağlı olduğu müfettişlik sınırları içinde yerine getireceklerdi. Bu anlaşma ile Osmanlı Devletinin egemenliği büyük ölçüde tehlikeye düşürüldü⁴⁰. Müfettişlerin seçimi ve atan-

-Osmanlı Akrar Fırkasının Eylül 1908'de kuruluş programında ise 14. maddede Osmanlıların mebus seçiminde ve memuriyetlere tayininde mezhep farkı gözetilmemesi, tüm Osmanlıların ahz-ı asker kanununa tabi bulunacakları, 15. maddede ise dinin serbestçe icrası ve muhtelif cemaatlere verilmiş olan imtiyazların esaslarının mahfuz kalacağı, askerî okullara da tüm Osmanlıların alınması (Md. 20), cemaat okullarında Türkçeyle birlikte millî lisanlarını tedris serbestilerinin korunacağı öngörülmüştü.

-Aynı şekilde Hürriyet ve İtilaf partisinin programında, Osmanlı birliğine zarar getirmemek şartıyla Osmanlı uyruklarına her alanda hürriyet tanınmıştı.

Benzer şekilde, Osmanlıcılığı savunan dernekler, programlarında aynı hususlara yer vermişlerdi (Tunaya, s. 138, 157, 289).

³⁶ Tanin, 19 Kasım 1913 ve 11 Aralık 1913.

³⁷ Stanboul, 100 Aralık 1913, 2 Mart 1914.

³⁸ Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", Middle Eastern Studies 2 (1966). Bayur, age., C. II, Kısım III, s. 169, 177.

³⁹ Würd Erich, Die Tätigkeit des Markgrafen Pallavicini in Konstantinopel, 1906-1914, Wien, 1951, s. 89 ve dev.

⁴⁰ O Münir, age., s. 381, Toynbee A. Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, s. 633-5.

masından bir ay sonra da I. Dünya savaşı başladı⁴¹. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra bir irade ile müfettişlerin mukavelelerini feshetti⁴².

Osmanlı hükümetinin, doğudaki Ermeniler'in hep destek gördükleri Ruslara yardım edebilecekleri kuşkusuna üzerine, Patrikhane bir rahip başkanlığında komite temsilcilerini toplayarak onlardan Osmanlı hükümetine sadık kalmalarını, askerî görevlerini yapmalarını ve dış tesirlere kapılmamalarını istedi. Bir yandan da Patrikhane, Eçmiyazın katogikosluğu yoluyla, Berlin Anlaşması sırasındaki gibi, Rusya'ya başvurarak onlardan yardım diledi⁴³.

1915'de Kafkas cephesinde Ermeni komitecilerinin kışkırttığı Ermeniler Ruslara yardım ettiler ve çeşitli bölgelerde ayaklandılar. Bu nedenle askere alınmış olan Ermeniler 2 Haziran 1915'de bir buyrukla silahsız birliklere ve geri hizmete verildiler⁴⁴.

Osmanlı Devleti savaşa katıldıktan sonra, yabancıların işlettiği eğitim ve sağlık işleriyle ilgili bazı dinî kurumlara el koymuştu. Bu, karar Fransa için ağır bir darbe olurken, Almanya bunları devralmak istedi. Maarif nazırı Şükürü bey 9 Şubat 1915'de Almanya Büyükelçiliğine, Osmanlı hükümetinin amacının dinsel eğitiminden laik eğitime geçmek olduğunu, bu nedenle dinsel cemaatlerin okul açmalarına izin verilmeyeceğini, bunun her cemaatin içindeki din derslerini azaltmak demek olmadığını⁴⁵ bildirdi. Almanlar bu konudaki baskılarına rağmen bir şey elde edemediler.

Alman devlet adamı Erzberger, 9 Eylül 1914'de kapitülasyonların 1 Ekim'den itibaren kaldırılmasını isteyen Osmanlı Devletinden, bu ülkedeki Hristiyanların hayat, hürriyet ve dinî serbestîleri için yeterli güvence istemişti⁴⁶.

⁴¹ Arberry, *Religion in the Middle East* adlı eserinde (s. 488-489), pek çok Batılı yazar gibi idareyi ele geçiren Jön Türklerin Pan-Turanizmi gerçekleştirmek için, Ermenileri planlı bir şekilde ortadan kaldırmak istediklerini. I. Dünya savaşını da bunu gerçekleştirmek için kullandıklarını yazmaktadır. Yazar, bir kaç cephede birden savaşan Osmanlı Devletinin otoritesine karşı ayaklanan ve düşmanla işbirliği yapan Ermenilere her devletin yapacağı gibi, Osmanlı Devletinin de ayaklanmayı bastırmak için yaptığı müdahaleyi "Ermenilerin ortadan kaldırılması planının uygulanması" biçiminde saptırarak açıklamıştır. Aynı yazar, Mustafa Kemal'in orduları tarafından da yeni katliam yapıldığını ileri sürerken, kendilerine verilen bölgede oturan Türk halkı katleden Ermenileri haklı çıkarmak istemiş, Ermeni katliamı üzerinde duran Joseph Pomiankowski (*Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, 1928, Zürich s. 157 ve dev.) ise I. Dünya Savaşının Ermenilerin durumunu kötüleştirdiğini belirtirken, bunun nedenini, onların her türlü ihtilafa taraf ve mümkün olduğu kadar yardımcı olduğunu belirterek açıklamış, Talat ve Enver Paşaların Ermenileri düşmanla işbirliği yapmalarını için uyardığını yazmıştır. age., s. 158-159.

⁴² Mandelstam André. *Le sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, s. 245.

⁴³ *Deutsche Tageszeitung*'ün 24.2.1914 tarihli sayısında, Ermeni Katolik Patriği Terzian'ın Babîâli ile ters düştüğü, Vatikan'ın ise Fransa'nın Katolik Osmanlı vatandaşları üzerindeki koruma haklarının aynen muhafaza edilmesini savunduğunu ve bu konuda elinden geleni yapacağını açıkladığı yazılıdır. A.A. *Türk-ei* 175 a, Bd. 35 A. 3850.

⁴⁴ Bayur, age., s. 475.

⁴⁵ Bayur, age., s. 476.

⁴⁶ Bayur, C. III. Kısım 3, Ankara 1957, s. 474. Kapitülasyonları kaldıran metin için bkz. Hurewitz, age., sh. 2-3. Sonunda 1 Ocak 1917 gizli anlaşmasına, Almanya'nın Osmanlı Devletinde eğitim ve mezhep-

Görülüyor ki 1856'dan beri aynı istek farklı devletlerce devamlı olarak ileri sürülmektedir. 18 Ocak 1915 tarihli bir Alman raporunda kapitülasyonların kaldırılmasının misyonlar için ağır bir darbe olacağı, çünkü imtiyazlarını ve yerlerini Türklere devretmek zorunda kalacakları yazılıdır⁴⁷. Bu rapor, büyük devletlerin, kutsal yerler ve kapitülasyonlar konusuna eğilme nedenini ve bakış açısını yeterince açık olarak ortaya koymaktadır. Onlar, Osmanlı Devleti üzerindeki politik ve ekonomik amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları araçlardan vazgeçmemek için her tür baskı yolunu denemektedirler.

Burada ilginç olan, bir yandan savaş sürerken, Osmanlı Devletinin, hâlâ ondan kopmak isteyen gayrimüslimlerin iç düzenlemesi ile de uğraşmasıdır: Nitekim, 19 Mart 1915'de İstanbul'daki Alman elçiliğinden Berlin'e yollanan raporda, Osmanlı Devletinin gayrimüslim vatandaşlarının durumlarını tekrar düzenlemek istediği yazılıdır⁴⁸. 1916'da Ermeni patrikhanesi için yeni bir nizamnâme yapıldı⁴⁹. Bu nizamnâmenin 1. maddesi ile Sis ve Aktamar Ermeni katogikoslukları, İstanbul ve Kudüs Ermeni Patriklikleriyle birleştiriliyor, ruhanî işler bu katogikosluk ve patrikliğe yüklenerek, Eçmiyazin Katogikosluğu ile tüm ilişkiler kesiliyordu. Katogikos ve Patriğin ikamet mahalli Kudüs olup, ruhanî alanı Osmanlı ülkesi idi. 2. maddede Patriğin memuriyet beraatıyla çalışabileceği, mezahip vekâletine bağlı olduğu ve yalnız mezhep işleri için vekalet müracaat hakkı olduğu yazılıydı. 4. maddede Katogikos-patrik adayının taşıması gereken sıfatlar arasında, babadan ve dededen Osmanlı uyruğu olma şartı vardı. 1863'de ise sadece babadan Osmanlılık yeterli sayılıyordu. Bu nizamnâme ile umumi meclis kaldırılarak, ruhanî ve karışık 2 meclis kuruluyordu. Bu meclisler Patriği seçiyor, kilise, manastır, evkaf ve özel okulların yönetimi ve harcamalarıyla ilgileniyordu. 6. ve 7. maddede bu meclislerin seçim şekli ve görevleri düzenlenmiş, meclis üyelerinin seçimlerinin mezahip nezaretince tasdik edileceği de bildirilmiştir. Okulların, kuruluş, eğitim sistemi, öğretmenlerin tayinleri ve maarif vekâletinin teftişine tâbi idi.

11 Ağustos 1916 tarihli Tanin gazetesi “Ermenilere 1863 nizamnamesiyle haklar tanınmasının hiçbir nedeni yoktu. Bu nizamnameyle tanınan haklardan sonra kurulan Ermeni meclisi siyasî bir teşekkül halini aldı. Ermeniler partiler kurdu, patrikler mevkilerinde kalabilmek için bunlarla uzlaşmak ve siyasetle uğraşmak zorunda kaldılar. Bu da hem Osmanlı Devletini hem de

ler konusunda en çok müsaadeye erişen devlet olacağı hükmü kondu. (Viyana'daki Alman elçisi Von Thierschky'nin Avusturya'nın bazı Katolik Osmanlı vatandaşları üzerindeki koruma haklarının devam ettiğine ilişkin 20 Mart 1913 tarihli raporu. A.A. Türkiye 175a, Bd. 35/36 A. 5369.

⁴⁷ A.A. Türkiye 175a, A. 2384. 18 Jan. 1915.

⁴⁸ A.A. Türkiye, A. 10745, No. 175a, Bd. 35/36 (Wangenheim'den Reichskanzler Hollweg'e).

⁴⁹ 28 Temmuz 1332 tarihli Takvim-i Vekayi, 10 Ağustos 1916. Düstur, 2. Tertip, C. 8, s. 1240 No. 729 “Ermeni Katogikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi”.

Ermenileri zarara soktu”⁵⁰ şeklinde bir yazıyla bu nizamnameyi, Ermenileri örgütlendirmeye yardımcı olmakla suçlamıştır.

Babıâli 18 Ekim 1916’da Almanya⁵¹ ve Avusturya’ya, Paris ve Berlin anlaşmalarını yürürlükten kaldırdığını, bir süre sonra da kapitülasyonları ilga ettiğini bildirdi. Böylece yıllardır bu anlaşmaların gereğinin yapılmadığı yolundaki suçlamalardan ve kapitülasyonlar nedeniyle vermek zorunda kaldığı tavizlerden kurtulmak istedi⁵².

I. Dünya Savaşı başladığında Yunan başbakanı Venizelos Yunanistan Makedonyası ve Epir’deki Müslümanlarla, Trakya ve Aydın’daki Rumların değişimini istediye de, Osmanlıların savaşa girmesi bunun gerçekleşmesini engelledi⁵³. Savaş sırası ve sonrasındaki siyasal gelişmeler ayrı ayrı pek çok incelemenin konusunu teşkil edecek genişliktedir. Bu nedenle 1914 ötesi siyasal olaylara değinmeyerek, son dönemde gayrimüslimlerin şahsî hallerine ve Aile hukuklarına ilişkin değişikliklere geçiyoruz⁵⁴.

III. 19. Yüzyıl Sonlarından İtibaren Gayrimüslimlerin Şahsî Hallerine ve Aile Hukuklarına İlişkin Olarak Yapılan Düzenlemeler.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin aile hukuklarına giren muameleler, bağlı oldukları cemaat şefleri veya onların verdiği yetkilerle hareket eden din adamları tarafından yürütülüyordu.

1917 yılında çıkartılan Hukuk-u Aile Kararnamesine kadar bu konuda hiç bir düzenleme getirilmediği gibi, çıkarılan nüfus sicili nizamnamelerinde de, gayrimüslimlerin şahsî hallerine ilişkin işlemlerde cemaat şeflerinin ya da mahallî ruhanî memurların görevli olduğu belirtilmişti.

29 Safer 1308’de (1890) çıkartılan Sicil-i Nüfus Nizamnamesine⁵⁵ göre, dinî liderler ve memurlar bölgelerindeki gayrimüslimlerin⁵⁶ ad ve özelliklerini bir sicile kaydedeceklerdi. Devletin resmen tanıdığı her millet için bir sicil vardı. Bu sicile kaydedilenlere muhtarlar, imamlar ve zimmî din adamları tarafından birer nüfus tezkeresi verilecekti. Yerel dinî şefler, doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi durumları nüfus kâtibine bildireceklerdi. Nüfus tezkeresi

⁵⁰ Bayur, age., 55-56.

⁵¹ Almanya, diğer batılı ülkeler gibi, bu tarihte de hâlâ Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimlerle ilgileniyordu. Prof. Dr. Engert’in Hristiyanların Şark’daki statülerine dair raporu. 18.12.1917. (A.A. Türkiye, 175).

⁵² Tam metin, Hurewitz, Vol 2, s. 2-3.

⁵³ Clogg, agm., sh. 200 I. Dünya Savaşının sonunda Katolik Rumlar Selanik ve Atina’ya göç ettiler.

⁵⁴ Daha sonra 1921’de Rusya ile yapılan anlaşmada bu hususa dair bazı maddeler belirlendi. I. Dünya savaşına girildiği sırada Ermeni Katolik “millet”ine 140.000 kişi kayıtlıydı. Frazee, Catholics and the Sultan, 272.

⁵⁵ Düstur, Zeyil II, s. 15-24.

⁵⁶ 1874 Nüfus Sicili Nizamnamesinden farklı olarak, kadınların da kayıt edilecekleri hükme bağlanmıştı.

olmaksızın gayrimenkul alıp satmak, ülke içinde ve dışına seyahat etmek, resmi dairelere başvurmak mümkün değildi. 1901'de⁵⁷ ve küçük değişikliklerle 1902'de⁵⁸ çıkartılan iradelerle, nüfus sicili nizamnamelerinde zimmîlerin hangi cemaatlara mensup oldukları kesinlikle tesbit edilerek, aile hukuklarına dair işlerinin bu guruplar içerisinde düzenleneceği belirtilmişti⁵⁹. Bu iradede zimmî toplulukların kayıtlarının patrikhane ve hahambaşlıklarca yapılacağı, evlilik yoluyla “millet” değiştirilebileceği yazılıydı.

1914 yılında ülkenin Müslüman, Hristiyan ve Yahudi uyruklarının aile hukuklarını da içerecek ortak bir yasa hazırlanması için çalışmalar başladı. Bu amaçla ihzar-ı kavanin komisyonları kuruldu. Alt komisyonlara konuyu iyi bilen gayrimüslimler de alındı. Hazırlanan Kanunun Esbab-ı Mucibe Layihasında⁶⁰ “bu suretle müslümanlar için icabatı medeniyeye müstenit olan kanunu esasat-ı fıkhiyyeye istinat ettirmek” kolay olduğundan “gayri müslimler hakkında da onların ahkâmı mezhebiyesinden kavaidi, lazimeyi istihraç ve telfik ile müşterek mesâilin cümleye şamil olmak üzere” kanunun tedvin edileceği yazılıydı. Müslümanlar hakkında konacak genel hükümler, mezheplerine aykırı ise gayrimüslimlere uygulanmayacaktı. Onlar için bu konuda “ayrı ayrı belirtilerek ve düzeltilerek” istisnai hükümler konacaktı.

Böylece, devletin farklı dinlere mensup uyruklarının Aile hukuklarını tek bir kanun içerisinde düzenlemek için çalışmalar yapıldı. Ancak 1917 yılında çıkartılan Hukuk-u Aile Kararnamesi⁶¹ sadece evlenme ve boşanmaya ilişkin hükümleri kapsıyordu. Çünkü nesep, nafaka gibi Aile Hukukunun kapsamına giren diğer konulardaki komisyon çalışmaları I. Dünya Savaşı nedeniyle tamamlanamamıştı.

1 Ocak 1918'de yürürlüğe giren bu kararnamenin 2. faslında⁶², Yahudiler hakkında nikâh manileri (madde 20-26), nikâhlarının feshi (Md. 59-62) ve butlanı (Md. 63-68) düzenlenmişti. Kimlerle evlenilemeyeceği, nikâhın ne zaman fâsit ya da bâtil olduğu bu maddelerle açıklanmıştı. Yahudilerde, evlenmede iki şahit, boşanmada ise taraflar ya da yetkili vekilleri hazır bulunma-

⁵⁷ 11 Aralık 1901, Düstur, VII, s. 433-451.

⁵⁸ Düstur VII, s. 864-883; Young, II, s. 242-261. 15 Reb. 1326, 10 Haziran 1902.

⁵⁹ Bu nizamnameye dayanılarak 1905 yılında yapılan nüfus sayımı öncesinde Rum Patriği, Patrikhane-ye bağlı olan Rum, Sırp, Ulah, Arnavut, herkesin Rum-Ortodoks olarak kaydını istemiş ve bu istek Babiâli tarafından kabul edilmişti.

Bulgarlar ise mezheplerine göre Bulgar Ortodoks, Katolik ve Protestan olarak üç bölümde gösterilmişti. Işıksal, Turgut, “Makedonya üzerinde oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı,” Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Nisan 1971, sh. 43, 16.

⁶⁰ Ansay, S.Ş. Medeni Kanunumuzun kabulünün 25. Yıldönümü münasebetiyle Eski Aile Hukukumuzla Bir Nazar, Ankara, 1952, Layiha Metni, sh. 18.

⁶¹ Düstur, 2. Tertip, C. 9, s. 762 ve Bkz. Eisenman Robert, “The Young Türk Legislation, 1913-1917 and Its Application in Palestine, İsrail” s. 62 Ed. by Kushner.

⁶² Düstur, C. 9, s. 764.

lıydı. Tarafların yaşadıkları kazanın kadısı ya da naibi boşanmayı deftere kaydedecekti.

Hristiyanlara ilişkin bölümlerde ise nikâh akidleri (Md. 40-44), tarafların boşanmaları için dava açılmasının şart olduğu, fesat sebebinin öğrenilmesinden itibaren 1 yıl içinde davanın açılması gerektiği, butlan sebebi bilinmeden yapılan nikâhtan doğan çocukların sahih nesepli olmaları gibi nikâh ahkâmı (Md. 78-79), nikâhın feshi (Md. 63-68) ve boşanmaları (Md. 132-138) düzenlenmişti. Bu işlemlerde ruhanî reislerin yetkili olduğu da belirtilmişti. Dinî yetkililer nikâh istemini haber aldıklarında 24 saat içinde durumu mahallî mahkemeye haber vermeliydi. Kadı, nikâhın akdinde hazır bulunmak üzere bir görevli yollayacaktı. Nikâh, sonra özel bir sicile kaydedilecekti.

Eğer ruhanî memur evliliği yapmaktan imtina ederse, nişanlılar kadıya müracaat edebilirlerdi. Kadı eğer imtina nedenlerini içeren bir belge varsa onu kontrol eder, böyle bir belge yoksa, ruhanî memura 1 ay içinde imtina nedenlerinin bildirilmesini, aksi halde nikâhın akdedileceğini bildirirdi⁶³.

Görülüyor ki ruhanî memurların muhtemel keyfî davranışlarını önlemek amacıyla, kadılara durumu kontrol etme yetkisi verilmiştir.

“Hukuk-u Aile Kararnamesine Müteallik Muamelat-ı İdariye” hakkındaki 16 Rebiülevvel 1326 (1908) tarihli Nizamname’de ise⁶⁴ evlenecek kişilerin oturdukları mahalle ya da köy ihtiyar meclisinden birer nikâh ilmühaberi almaları gerektiği bildirilmişti (Md. 1). Bu ilmühaberde ana babaları, kendi kimlikleri, işleri, din, mezhep ve tabiiyetleri yazılıydı. Hristiyanlar bu ilmühaber ve değer gerekli belgelerle birlikte ikamet mahallindeki ruhanî reise, diğerleri ise yerel mahkemeye başvuracaklardı.

Bu kararname ile şeriat mahkemelerinin⁶⁵ yetkilerinin genişletilerek, gayrimüslimlerin evlenmeleri ve boşanma davaları için yetkili kılındıkları anlaşılmaktadır. Böylece din adamlarının aile hukukları konusundaki imtiyazları sınırlandırılmıştır.

Bu kararname, uzun yıllardan beri müslüman olmayanların ayrıcalıklarının artırılarak sürdürülmesine çalışan büyük devletler tarafından doğal olarak hoş karşılanmamış, 19 Haziran 1919’da işgal kuvvetleri yüksek komiserliği’nin isteği üzerine “Hukuk-u Aile Kararnamesinin ilgasına ilişkin kanun”la⁶⁶ lağvedilmiştir. Bu kanunla, Hukuk-u Aile kararnamesinden önceki ahkâmın yürürlükte olacağı (Md. 2), kararnamenin yayınlandığı tarihten itibaren ge-

⁶³ Düstur, 2. Tertip, C. 10, s. 52.

⁶⁴ Düstur, 2. Tertip, C. 10, s. 52, md. 10.

⁶⁵ Şeriat mahkemeleri 12 Mart 1917’de Adalet Bakanlığına bağlanmışlardı. Düstur, 2. Tertip, C. IX, s. 270.

⁶⁶ Düstur, 2. Tertip, C. II, s. 299.

çerli bulunacağı (Md. 5) ve icrası için Adliye ve Mezahip Nazırının memur olduğu (Md. 6) belirtilmiştir.

Böylece 30 Ekim 1918’de fiilî varlığı sona eren Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler, yine büyük devletlerin yardımı ile, kendi özel hukuklarını düzenleyen bu yasanın kaldırılmasını sağlamışlardır. Görüldüğü gibi, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler 1856’dan itibaren eşitlik adına ve büyük devletlerin baskı ve kontrolünde sürdürülen reform çabalarına hep karşı olmuşlar, imtiyazlarına ve mevcut hukuk düzenlerine en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmemişlerdir.

S O N U Ç

Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimler, Tanzimat'a kadar, salt "yönetici kesim olan müslümanlardan farklı dinlere mensup olmaları" nedeniyle, zorunlu olarak özel hukuk ve kamu hukuku açısından farklı bir sistemde yerlerini aldılar. "*Millet*" adı verilen bu sistemde, zimmî topluluklara kendi dinî, sosyal ve hukukî yaşamlarını düzenleme izni verildi. İslâmî düşünce, hoşgörü ve Osmanlı yönetiminin özelliklerinin birleşmesiyle ortaya çıkan bu sistemde Devlet, kendisine bağlı bu dinî gurupları alt yönetim olarak denetim altında tutuyordu. Aynı kilise ve hukuka bağlı her gurup ayrı ayrı, ama kimlikleri, özellikleri belli olarak yaşıyordu.

Devletin güçlü dönemlerinde bu düzen başarıyla yürüdü. Ancak, Osmanlı Devleti üzerinde kurdukları ekonomik hakimiyetle yetinmeyen, siyasal güçlerini de pekiştirmek isteyen yabancı devletler müslüman topraklarında yaşayan gayrimüslim "*millet*" guruplarını, amaçlarını gerçekleştirmek için bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirdiler. Müslüman olmayanların devletin zayıflamasıyla ortaya çıkan idarî bozukluklara karşı tepkilerini ve uyanan ulusçuluk duygularını körükleyerek Osmanlı Devletine karşı kullandılar. Kapitülasyonlar, anlaşmalar, gayrimüslimlerle ilgili olmamasına rağmen, güçsüz Osmanlı Devleti karşısında onların en sağlam dayanakları oldu.

Eskidenberi Doğu'daki Katoliklerle ilgilenen Fransa, bunu Osmanlı Katolikleri üzerinde de devam ettirebilmek için elinden geleni yaptı.

Rusya ise Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksları himaye etmeye başladı. Çünkü Osmanlı Devleti, Rusya'nın dış politikasının ana amacını oluşturan Balkanlar ve Boğazlar'a sahipti. Rusya Ortodoksları silah olarak kullanıp bu politikayı gerçekleştirebilirdi.

İngiltere, sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Osmanlı topraklarını, zimmîleri koruma bahanesiyle ele geçirmek isteyen güçlü devletleri engellemek için, Osmanlı Devleti'ni sürekli ağır bir baskı altında tuttu. Bu topraklar zayıf bir devletin hakimiyetinde olmalı; reformlar gerçekleştirilerek, diğer güçlerin ellerindeki kapitülasyonlar ve başka gerekçeler yok edilmeliydi.

Daha sonra Metternich politikasını güden Avusturya ve Almanya da işe karıştılar. Din gibi son derece güçlü bir silâhla gayrimüslimleri kendilerine bağlayan, menfaatlerini koruma maskesiyle onları kışkırtan büyük devletler, kendi halklarının destek ve ilgisini sağlama amacıyla da, Kutsal Yerler soru-

nunu Osmanlı Devleti'nden kendi lehlerine ferman alma çabalarıyla devam ettirdiler.

Bu ülkeler bir yandan da göz koydukları bölgelerde yaşayan gayrimüslim gurupların özerklik kazanmasını sağlayarak, ilerde o bölgeleri nüfuzları altına almak ve böylece yayılma politikalarını sürdürmek arzusundaydılar.

Bu devletlerden hiç biri, bir diğerinin Osmanlı topraklarını ele geçirmesine izin vermedi. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin yanında ya da karşısındaki yerlerini sürekli değiştirdiler. Ortak menfaatleri sözkonusu olduğunda da hemen birleşerek bu devlete birlikte baskı yaptılar. Ortaya çıkardıkları “Doğu (Şark) Sorunu”, onların 19. ve 20. yüzyıl dış politikalarının ana konusu haline geldi. Gayrimüslim gurupların bağımsızlık mücadelelerini kışkırtarak desteklediler.

Gayrimüslim kavimler bu kışkırtmalarla ayaklandılar. Osmanlı Devleti bir-biri ardısıra patlak veren bu olaylarla iyice yıprandı. İlk ulusal ayaklanmayı çıkaran Sırplar 1812'de ulusal sınırları içinde özerkliklerini kabul ettirmişlerdi. Bundan farklı olarak, Yunanlılar tamamen Fransız ihtilâlinin ulusalcılık düşüncelerinden etkilenecek “bağımsız bir Yunan devleti kurmak amacıyla” ayaklandılar. 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığı tanınırken, Sırbistan'ın özerkliği de genişletiliyordu.

1848'de Avrupa'da çıkan ihtilâller Balkanlar'da liberal ve ulusal ayaklanmalara yol açtı. 1856 Paris barışı ile Eflak ve Boğdan ayrıcalıklı ve anayasalı beylikler haline dönüştü. Osmanlı Devleti Berlin anlaşması ile Romanya'nın tam bağımsızlığını kabul etti. Daha sonra Sırbistan ve Bulgaristan'ın kopması ile Devlet, Balkanlardaki topraklarını yitirdi. Bulgarlar, kendi Eksarklıklarını kurarak dinî yönden de bağımsızlıklarını sağladılar.

Tüm bu gayrimüslim guruplar yüzyıllarca kapitülasyonlar ya da “beratlar” aracılığıyla Batılı ülkeler tarafından korundular. Her biri, “dinleri nedeniyle” onları savunan devletler buldular. Müslüman Türklerin ise böyle bir şansı hiç olmadı. Onlar iç ve dış huzuru sağlamaya çalışan kendi devletlerinden de, gayrimüslimlerden daha az himâye gördüler.

Devletin tüm kurumlarındaki yozlaşmayı ve parçalanma tehlikesini gören Osmanlı Devlet adamları, devletin bağımsızlığını korumak, gayrimüslim gurupların ulusçuluk isteklerini söndürmek amacı ile reform hareketlerine giriştiler. Yayınlanan fermanlarla Batıya açılacak, tekrar yükselmek için aranan güç ve destek bulunacaktı. Yayınlanan fermanlar, büyük devletlerin Doğu politikalarının temelini oluşturan gayrimüslimlere, kendilerini geliştirme ve güçlendirmelerine yarıyan imkânlar tanıdı. Kamu hizmetine, devlet okullarına girdiler. Ama eşitliğin kendi ayrıcalıklarını zedelemesine izin vermediler. Gerçekleştirilmeleri için hiç bir işbirliğine yanaşmadıkları reformlardaki aksak-

lıkları büyük devletlere şikâyet edip, onlara sürekli devletin iç işlerine müdahale fırsatı tanındılar.

Reform amacıyla çıkarılan fermanların ortak özelliği, Osmanlı devletinin varlık, birlik ve bütünlüğünü sağlamak isteyen devlet adamlarının çalışmaları eseri olmalarıydı. Çeşitli siyasal nedenlerle, gayrimüslimleri bahane ederek cemaatleri devlete bağlı tutabilmek, böylece dıştaki olumsuz propogandakadar, onların siyasal desteğini kazanma isteği de reformlarda itici güç olarak rol oynadı. Amaç, içte yeni bir kodifikasyon ile merkezî otoriteyi güçlendirerek cemaatleri devlete bağlı tutabilmek, böylece dıştaki olumsuz propoganda ve baskılardan da kurtulabilmektir. Fuad Paşa'ya göre gayrimüslimlere verilecek hürriyetler, onların milliyetçi ve ayrılıkçı fikirlerini köreltecekti.

1839 Tanzimat fermanıyla Padişah tüm uyruklarına cins, din ve mezhep farkı gözetmeksizin bazı haklar tanımış ve bunlara saygı göstereceğine söz vermişti. 1856 fermanı ile ise, 1839'da verilen haklar teyit ediliyor, gayrimüslimlerin imtiyazları genişletiliyordu.

Aslında bu fermanlarla hukuk devleti kavramına doğru bir adım atılmıştı. Fertlerarası eşitlik, kişi hak ve özgürlüklerinin dokunulmazlığı gibi kavramlar Osmanlı Hukukuna girmişti. Bunlarla, geleneksel İslam Hukuku ilkelerinde ilk büyük delik açılmıştı: Hz. Peygamberden beri uygulanan bazı kurallara karşı çıkılıyordu. Artık Müslüman olmayanların Müslümanlardan farklı bir hukukî statü içinde kalmaları istenmiyordu. Ama her iki guruba da eşit hakları verecek hukuk düzeni nasıl kurulacaktı? Gayrimüslimlere şer'î hukuk uygulanamayacağına göre, onlara ve Müslümanlara tatbik edilebilir, Batı hukukuna dayanan kanunlar alınacaktı. Ama şer'î hukuk hâlâ uyulması zorunlu, temel yasa olarak kabul ediliyordu. Şer'î hukuk ve yeni hukuk ikilemi, eşitlik ilkesine dayanarak ayakta durmaya çalışan Osmanlı Devletini yıkan başlıca nedenlerden biri oldu.

Halkın reform hareketlerine katkısı olmadı. Devlet adamlarını bu fermanları çıkarmaya iten, halk değildi. Şer'î düzeni benimseyen Müslüman halk, reformlarla getirilen hakların bilincinde olmadığı gibi, kendi din ve geleneklerine çok uzak gelen yenilikleri de kabul edemiyordu. Müslümanlar, İslam hukukuna ve dinine uygun olarak yaşıyorlardı, onlara göre, "1856 fermanından hiç bir kazançları da yoktu. Onları Müslüman olmayanlarla eşit kılmak dine aykırıydı. Gayrimüslimlere hep hoşgörülü davranılmıştı. Dinlerinde ve iç işlerinde büyük ölçüde özerkliğe sahipti ve böylece gayrimüslim cemaatlerin Müslüman toplumdan ayrı tutulmaları da sağlanmıştı. Müminle kâfir farklıydı ve eşit olmaları düşünülemezdi. Müslüman olmayanlara tanınan her yeni hak, İslâm Hukukuna indirilen bir darbe idi. Hz. Muhammed'in zimmî-

ler için koyduğu hukuki statüye¹ açıkça karşı çıkmış ve gayrimüslimlerle Müslimlerin eşitliği ilân edilmişti.”

Müslüman olmayanlar, kendilerine getirilmek istenen eşitlik ilkesini bir kenara itip “bağımsız devlet kurma haklarını” savunurken, Müslümanlar reformlara büyük tepki gösteriyorlardı. Onların da gayrimüslimler kadar yardıma ihtiyaçları vardı. Onları koruyan hiç bir yabancı güç yoktu. Reformların sadece Müslüman olmayanlar yararına yapıldığı kanısındaydılar. Bir Müslüman devletin kurumlarının “reform” adı altında, Müslüman olmayan devletlerin ilkeleriyle düzenlenmesi onlara ters geliyordu.

Sonunda, zimmîlerin içinde bulundukları “Zimmet” statüsü, getirilen yeni ilkelerle yıkıldı ve zimmîler “tam Osmanlı vatandaşı” olarak kabul edildiler. Ancak yeni sistem, eskinin yerini alabilecek sağlam esaslara dayanan bir kurum haline gelemedi. Gayrimüslimler gitgide Osmanlı Devletinde “ayrıcalıklı guruplar” haline geldiler. Eski imtiyazlarını korudukları gibi, yenilerini de elde ettiler. Haklarını sürdürmek için de büyük devletlere dayandılar.

Reformları uygulayacak kadro ve teşkilâtta yoksun olan devlet adamları da, “Halifenin ülkesi”nde bunların yürütülmesinin mümkün olmadığını anladılar. Reformcu devlet adamları, devletin dayandığı “İslâmî temele uygunluk sağlama zorunluluğu” ile “Batı modeli, herkesin eşit olduğu bir devlet yaratmak” çabası arasındaki sonsuz çelişkide tıkanıp kaldılar.

Devlet bir yandan Osmanlılaştırma politikası güdüyor, bir yandan da “millet” sistemini ayakta tutmaya çalışıyordu. Devletin reformlarla getirmek istediği eşitlik ilkesi, “Millet”lere tanınan imtiyazlarla sürekli baltalanıyordu.

Reformları yöneten kadro, azınlıkları devlete bağlayacak bir ideal bulabilmek için çok uğraştı. Bir avuç aydının, “ümmetçilik” prensibini” Osmanlı ulusalcılığına çevirme gayretleri ise sonuçsuz kalmaya mahkûmdu.

“Din farkı gözetilmeksizin, aynı haklara sahip bir Osmanlı ulusu teşkil etmek” fikri asla gerçekleştirilemedi. Çünkü reform hareketleri eski sisteme karşı değildi. Gülhane Hat’ında geçmişe duyulan saygı belirtilmişti. Fermanın gerekçesinde Kur’an ve şeriat’tan ayrıldığı için imparatorluğun zayıfladığı yazılıydı. Üstelik devlet adamları reformları gerçekleştirirken bile Sultan’a Halife olarak bağlılıklarını korumak zorundaydılar.

Ancak devlet çıkarlarıyla İslâm Kamu Hukuku prensipleri artık çatışıyordu. Devlet, uluslararası alandaki yerini ve egemenliğini kanıtlamak amacıyla İslam Hukukunun dışına çıkmak zorundaydı. Çıkartılan fermanlarla açıkça

¹ Osmanlı Devletinde, zimmîler hakkında İslâm Hukukunun koyduğu kurallardan daha önce de çeşitli sapmalar olmuştu. Devşirme sistemi bunun en tipik ve önemli örneğidir. Devlet korumasında sayılan zimmî çocuklara el konmuş, dinleri değiştirilmiş, Padişahın kulu haline getirilmişlerdi.

İslâm Kamu Hukuku prensiplerinin uygulama alanı daraltılıyordu. Böylece tarihsel Müslüman-zimmî ayırımına son verilmek istendi. Ancak toplum bu defa daha tehlikeli bir ayırımla karşılaştı: “kendilerini hakları ellerinden alınmış hisseden ve yeni bir düzene alışmaya zorlanan Müslümanlar ve kendilerine verilen haklarla tatmin olamayan ve yükletilen mükellefiyetlerden memnun kalmayan gayrimüslimler”. Fermanlarla gayrimüslimlere tanınan haklar, onları devlete bağlamaktan çok, kendilerini yetiştirerek, daha güçlü bir şekilde Osmanlı düzenine karşı çıkmalarına yol açtı. Burada Batılı ülkelerin, onların milliyetçilik bilincini kazanmalarındaki çabaları ve desteği de unutulmamalıdır. Yüzyıllarca birbirinden soyutlanarak yaşamış Müslüman ve zimmî grupları Osmanlılık fikri etrafında toplamak bir hayalden ibaretti. İslâmî düşünce hep Avrupaî düşünce ve yaşam tarzına galip geldi. Böylece “Osmanlılık” ideali işe yaramadı.

Batıdaki dinî, ekonomik ve teknik gelişmelere teokratik Osmanlı Devleti hep yabancı kaldı. Reformist devlet adamlarının çoğu, felsefî ve bilimsel olarak Avrupa medeniyetini anlıyamadılar. Ekonomik alanda batı üretim metodları benimsenmedi. Osmanlı Devleti batıdaki kültürel gelişimin dışında kaldı. İslâm hukuku ilkelerine dayalı Osmanlı Devleti ile Rönesans ve reform hareketleriyle aydınlanmış Avrupa arasında bir kültürel sentez olamazdı. Birleştirilmeye çalışılan elemanlar birbirlerinden çok farklıydı. Aynı şekilde yüzyıllarca xanyana yaşamış, ama mânen ve siyasal açıdan ayrı tutulmuş müslim ve gayrimüslimleri de ortak bir kültür ve hukukla birleştirmek de çok güçlü.

Kültürler arasındaki bu büyük uçurum Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile olan ilişkilerini çok etkiledi. Batılı ülkeler Osmanlı Devleti ile yaptıkları barış anlaşmalarıyla ulusal gurupların hukukî statülerini düzenlerken, reform hareketleriyle dinî gurupların daha fazla haklara kavuşmasını da sağladılar. Böylece gayrimüslimlerin dinî ve kültürel işlerini düzenlerken, onları bağımsızlığa götüren yoldaki engelleri de tek tek kaldırıyorlardı. Batılı ülkeler için Müslüman olmayanlarla aralarındaki “Din Birliği” Osmanlı Devletinin içişlerine müdahale etmelerinde hem bahane, hem de itici güç oluyordu.

Osmanlı toplum yapısını ve temel kurumları bilmeyen ya da hiçe sayan Büyük devletler, kapitüler haklarında ısrar ederken, devlete iç işleri hakkında tavsiyelerde bulunuyor ve Osmanlı devlet adamlarını birbirlerine karşı savunuyorlardı. Yüzyıllarca Müslüman toplumdaki soyutlanmış ve kendilerini ikinci planda hissederek yaşamış olan gayrimüslimler de Avrupa Devletlerinin onlara olan sempatiilerini farkettiler ve gayet ustaca kullandılar. Onlardan her fırsatta yardım istediler.

Artık yıkılmak üzere olan devleti biraz daha ayakta tutabilmek için getirilen yeni ilkeler, devlet adamlarını bir yandan iç huzursuzluk ve aksaklık-

larla, diğer yandan dış baskılarla karşı karşıya getirdi. Şer'i devlette Fransız ihtilâlinin prensipleri uygulanamazdı. Osmanlı yöneticileri gayrimüslimlere haklar tanıyarak, onların büyük devletlere yönelmelerini engellemeye çalıştılar. Ama hesaba katılmayan nokta, Osmanlı toprakları üzerinde büyük devletlerin bitmek bilmeyen, sonsuz politik ihtiraslarıydı².

Böylece gayrimüslimlerin hukukî statülerini düzenlemek için yapılan reformlar sonuçsuz kaldı. Belirtildiği üzere, zimmîler kabul edilen fermanlarla zimîlikten “Osmanlı vatandaşı” statüsüne geçirilmek istendi. Ama sonuçta gerçekleşen, sadece ulusal bağımsızlıklarını isteyen “guruplar” statüsüne geçmeleri oldu. Böylece, önce Müslüman toplumla birlikte, ama ayrı hukukî statüde yaşayan “gayrimüslim Osmanlı”lar, reformlar sonucunda Müslümanlarla aynı statüye getirilmek istenirken, toplumda eskisinden daha keskin ve belirgin bir hukukî ayırım doğdu:

Devlet bir yandan Müslüman olmayanları kanun önünde Müslümanlarla eşit kılmaya çalışmış, siyasal haklarını vererek idareye katılmalarını sağlamış, askere almış; diğer yandan da salt din farklılığı nedeniyle onları Müslümanlardan daha fazla yetkilere sahip olabilecekleri, böylece bağımsızlıklarını elde etme amacını daha kolay gerçekleştirebilecekleri yeni bir statüye oturtmuştu.

Böylece gayrimüslimlerin hukukî statülerini düzenleyerek, devlette birlik ve bütünlük sağlamak için harcanan tüm çabalar boşa gitti. Devletin reformlarla eski güçlü haline gelme amacı da bu zıtlıklar yüzünden doğal olarak gerçekleştirilemedi. Devlet müslim ve gayrimüslim uyruklarını mutlu edemediği gibi, büyük devletlerin bu alandaki baskılarına da son veremedi. Çöküşe kadar bu huzursuzluk sürdü gitti.

Yüzyıllar boyu farklı dindeki unsurlara kucak açan, onları koruyan, Müslümanlardan daha iyi şartlar altında yaşamalarını sağlayan Osmanlı Devleti, meşrutî düzene geçtikten sonra, onların Meclis'te milletvekili olarak görev yapmalarına, en acımasız eleştirileri getirmelerine izin vermiş; onların tüm Büyük Devletleri karşısına geçirme çabalarına rağmen, bu gurupların hukukî statülerini düzenlemek için yaptığı çalışmalarını I. Dünya savaşında bile sürdürmüştü.

1916 gizli anlaşmaları ile uzun süredir hayal ettikleri Osmanlı Devletini paylaşma arzularını kağıda döken Büyük Devletlerle yapılan 1918 Mondros Ateşkesi ile, Osmanlı Devleti fiilen sona erdi.

Ama Osmanlı Devleti kendi dininden olmayan uyruklarına en fazla hak tanıyan, en hoşgörülü davranan, onların sorunlarıyla en çok ilgilenen devlet olarak, bunu görmezden gelen pek çok devlete rağmen tarihdeki yerini aldı.

² Nitekim, Büyük Devletlerin bu niyetleri, aralarında yaptıkları 1916 gizli anlaşmaları, I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Ateşkesi, Sèvres barışı ve Türk Kurtuluş Savaşındaki tutumlarıyla açıkça gözler önüne serilmiştir.

K I S A L T M A L A R

A.A.	: Auswärtiges Amt (Bonn, Politisches Archiv)
age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
A.J.J.L.	: American Journal of International Law.
bkz.	: bakınız
F.O.	: Foreign Office
P.R.O.	: Public Record Office (Londra)
TTEM	: Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- ADDISON, THAYER, *The Christian Approach to the Moslem*, New York, 1966.
- AHMET MİTHAT Üssü İnkılâp, 1, İstanbul, 1294-5
- AHMET REFİK, Hicri 12. Y.Y.'da İstanbul Hayatı, İstanbul, 1930.
- _____, Hicri 11. Y.Y.'da İstanbul Hayatı, İstanbul, 1931.
- _____, Hicri 13. Y.Y.'da İstanbul Hayatı, İstanbul, 1932.
- _____, "Bulgar İhtilâli" TTEM., 15. Sene, No. 86 (9), 1 Mayıs 1341.
- AHMET REŞİT, *Ekalliyetlerin Himayesi*, İstanbul, 1933.
- AHMET TEVFIK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", TTEM., 14. Sene, No: 82 (5), 1 Eylül 1340.
- AJAMIAN, SHAHE. "19. Sultan Abdülhamid and the Armenian Patriarchate of Jerusalem", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Ed. M. Moshe, sh. 341-350. Jerusalem, 1945.
- AKARLI, "Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri", *Belgelerle Tanzimat*, Boğaziçi Üni. Yay., İstanbul, 1978.
- _____, *Osmanlı Devletinin Avrupa Nüfusunun 1864-1976 Dinî ve Coğrafî Bileşimi*" BTTD Yıl. 6, Sa. 62. c. II.
- AKDAĞ. MUSTAFA Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi, İstanbul, 1974.
- _____, *Osmanlı Devletinin Kuruluş ve İnkişaf Döneminde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti*", *Belleten* 1949, C. XIII, sh. 497-564.
- ALASYA, FİKRET, "Osmanlı Hükümeti Tarafından Ortodoks Kilisesine Verilen İmtiyazlar, Ankara 1971.
- ALİ VEHBİ BEY, *Pensées Et Souvenirs de L'ex-Sultan Abdülhamid*, 1876.
- ALTUÇ, YILMAZ, *Devletler Hukuku*, İstanbul, 1968.
- ALTUNDAĞ, ŞİNASI, "Osmanlı Kadı'ların Selâhiyet ve Vazifeleri Hakkında", VI. TTK., Ankara, 1967.
- AMICIS EDMANDO DE, 1874'de İstanbul, Çev. R. Ekrem Koçu, İstanbul 1938.
- Annuaire de Legislation Etrangère*, Paris 1897.
- ANSAY, S. ŞAKİR. *Medeni Kanunumuzun 25. Yıldönümü Münasebetiyle Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar*, Ankara 1952.
- _____, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958.
- ARBERRY. A.J., *Religion in the Middle East*, vol. I, Cambridge. 1969.
- ARISTARCHI BEY, *Législation Ottomane au recueil des lois, règlements ordonnances, traites, capitulations et autres documents officiels de L'empire Ottoman*, Yay. Demetrius Nicolaidès, 2 ième partie, 1874.

ARMAOĞLU, FAHİR, *Siyasî Tarih*, Ankara 1961.

ARMINJON, PIERRE, *Etrangers et Protégés dans L'empire Ottoman*, Paris 1903, vol. I.

ARNAKIS, G.G., *The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900*, vol. I, New York 1969.

ARNOLD EDWARD, *Turkey in Europe*, London 1900.

ATANACKOVIC, *Bemerkungen über die Gegenwärtige Lage der Dinge und der Zustände von Bosnien*, 1844.

Auswärtiges Anıt Arşivi (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi) Bonn.

AVEDIS K. SAN JIAN, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, 1965.

BAĞIŞ, A. İHSAN, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara 1983.

BALTAK. KEMAL, "1875 Hersek Ayaklanması'nın Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, Nisan 1987, C. LI, Sa. 199, sh. 205-230.

BARKAN, O. LÜTFİ, *Kanunnameler*, İstanbul 1943.

_____, 894 Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları, *Belgeler* 1964, C. 1, sh. 1-15.

BAYKAL. B.S., "Mithat Paşa'nın Gizli Bir Siyasî Teşebbüsü", III. TTK., 1948 Ankara, sh. 470-477.

BAYRAM. KODAMAN, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Ankara, 1980.

_____, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1980.

BAYUR. HİKMET, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 1. Ankara, 1983.

BAYSUN, CAVİD M., "Cevdet Paşa'nın İşkodra Memuriyetine Ait Vesikalar", sh. 181-193.

BETTS. ROBERT BRENTON, *Christians in the Arab East*, London.

BINSWANGER, KARL, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts*, 1977.

BIRNBAUM, H-SPEROSKYRONIS, *Aspects of Balkans*, Paris, 1972.

BOURNE, K., "İngiltere ve Girit İsyanı", Çev. Y. Kurat, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, Sa. 1, Ankara 1963.

BOZKURT, GÜLNİHÂL, "İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik", Ankara 1981, (Basılmamış Doktora Tezi).

_____, "İslâm Hukukunda Zimmîlerin Statüleri", Kudret Ayiter'in Anısına Armağan, 9 Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 3, sayı-4, İzmir, 1987, s. 115-156.

_____, "İslâm Hukukunda Müste'menler", Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan, Ankara 1983. s. 361-379

BRAUDE, BENJAMIN-LEWIS, Bernard (Ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, 1982, Vol. I-II.

- BROCKELMANN, CARL, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1954.
 The Cambridge History of British Foreign Policy, C. II.
- CAVİD BEY, "Türkische Kriegsfinanzwirtschaft-Der Deutsche Krieg", Politische Flugschriften, No. 94, Stuttgart und Berlin, 1917.
- CEVDET, AHMET PAŞA, "Maruzat", TTEM., No. 10 (87).
 ——— , ——— , Tarih-i Cevdet, İstanbul 1983-84.
 ——— , ——— , Tezakir, Ankara, 1986.
- CHAMBERS, L., RICHARD, "Notes on the Mekteb-i Osmanî in Paris, 1857-1871", Palk-Chambers, a.g.e. s. 313-325.
- CİN, HALİL, Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü, Ankara, 1969.
 ——— , ——— , Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, Ankara, 1979.
- CLOGG, L., "The Greek Millet in the Ottoman Empire, Braude-Lewis (Ed.), age., sh. 185-207.
- Correspondance Respecting in the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey, Presented to both Houses of Parliament by Command of the Majesty, London (Foreign Office) 1854.
- Correspondence Respecting the Conditions of the Population in Asiatic Turkey, 1880-89, London.
- CREASY, EDWARD, S. History of the Ottoman Turks, Vol. II, London 1856.
- CUNNINGHAM, ALLAN, "Stratford Canning and the Tanzimat", Polk-Chambers (Ed.), age., sh. 245-264.
- ÇARK, YANACUNT GEMIDAS, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953, İstanbul 1953.
- DAVİSON, RODERİCH, "Turkish Attitudes Concerning Christian Muslim Equality in the Nineteenth Century", The American Historical Review, vol. LIX, No. 4, July, 1954.
 ——— , ——— , Reform in the Ottoman Empire", New Jersey, 1963.
 ——— , ——— , "Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris and Question of Reforms", Ankara, 1973.
 ——— , ——— , Representation in the Government of the Ottoman Empire", Polk W.R. -Chambers, R.L., Beginnings of the Modernization in the Middle East, London.
 ——— , ——— , "Nationalism in a non-national State", Ed.Haddad-Ochenwald, Ohio, 1977.
 ——— , ——— , H., "The Dosografya Church in the Treaty of Küçük Kaynarca", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XLII, Part. 1. London 1979.
- DAVEY, RICHARD, The Sultan and the Subjects, London 1897.
- DELFS, HERMANN, Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches, Kiel, 1954.

- DEGEN. WALTHER. Zur Geschichte der Gesetzlichen Behandlung der Christen in Türkischen Stadt des 19. Jahrhunderts, Zürich, 1917.
- DEVEREUX. ROBERT. The First Ottoman Constitutional Period, Baltimore 1963.
- DİRİMTEKİN. FERİDUN. Fatih'ten sonra İstanbul, 1953.
- DUDA. W. HERBERT. Vom Khalifat zur Republik, Wien, 1948.
- DÜZDAĞ. ERTUĞRUL. Ebusuud Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul. 1972.
- DZAMBO JOZO. "Eine im Jahre 1850 an den Sultan Abdülmecid gerichtete Christliche Bittschrift aus Bosnien-Hercegovina, Materialia Turcica, Band 2, Bochum, 1976.
- EICHMANN, F., Die Reformen des Osmanischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur Türkischen Herrschaft, Berlin 1858.
- EISENMAN. ROBERT. "The Young Türk Legislation 1913-1917 and Its Application in Palestine", s. 59-73, (Ed.by. Kushner, David)
- ELSSNER JACOP. Neueste Beschreibung der Grieschischen Christen in der Türkei.
- ENGELHARDT, La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes dans L'Empire Ottoman, Paris 1882.
- ENTSCHEF. DIMITRI. Die Völkerrechtliche Bedeutung des Berliner Vertrags von. 1878, Würzburg 1903.
- ERCAN. YAVUZ. "Türkiye'de XV. ve XVI. yy. larda Gayrimüslimlerin İhtimâî ve İktisadî Durumu", Belleten C. XLVII, 1983.
- _____ The Nineteenth Century Bakanic Church, Ankara, 1987.
- _____ , Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988.
- EREN. İSMAİL. "Hamdiye Kreşevlâkoviç ve Eseri", İkt. Fak. Mecm., C. 17, 1960.
- ERGİN. OSMAN. "Türkiye Maarif Tarihi, C. 2, İstanbul 1940.
- _____ . "Mecelle-i Umur-u Belediye", C. I, İstanbul 1918.
- ESMER. A. ŞÜKRÜ. Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları", "İnsan Hakları Yıllığı, 1954, Ankara. s. 53-76.
- FARHİ. DAVID. "Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the revolution of the Young Turks, 1908-1909", (Ed. Maoz), s. 190-210.
- FEHER. GEZA. "XVI. yy. da Macaristan'da Padişah Haslarına Bağlı İki Şehir", Belleten, 1972, C. 36, sh. 469-475.
- FERNAU. FRIEDRICH. WILHELM, Patriarchen am Goldenen Horn, Gegenwart und Tradition des Orthodoxen Orients, 1967.
- FEROZ. AHMAD. "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", Middle Eastern Studies, 2 (1966).
- FESCH. PAUL, Constantinople aux derniers jours d'Abdülhamid, New York, 1971.

- FINDIKOĞLU, F., "Tanzimat'ta İctimai Hayat", *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940.
- FINDLEY, CARTER V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, 1789-1922*.
 ———, ———, "The Acid Test of Ottomanism. The Acceptance of nonmuslims in the Late Ottoman Bureaucrasy, Bruade-Lewis, a.g.e.
 Foreign Office Archives, Public Record Office, London, cited as Turkey F.O. 78, "Türkiye Dosyaları" (İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi).
- France and the Levant, Published by H.M. Stationery Office, London 1920.
- FRAZEE, CHARLES. *Catholics and the Sultans*, London.
- FRIEDMAN, ISARAH, *The System of Capitulations and Its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897* (Ed. By. Kushner), s. 280-293.
- GALANTİ, AVRAM. *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, 1947.
- German Diplomatic Documents 1871-1914, Trans. Dugdale E.T.S. with a preface by Rodd R. an Introduction by Headlam Marley London, 1928.
- GIBBON, EDWARD. *Decline and Fall of the Roman Empire*, C. III, New York.
- GIBB, H.A.R.—BOWEN, HAROLD. *Islamic Society and the West*, 2. vol., London, 1957.
- GREAT, BRITAIN. *Accounts and Papers, State Papers*, LXVII (1861).
- HAMİD MUSTAFA. "Das Fremdenrecht in der Türkei", *Die Welt des Islams*, Band. 7, Berlin 1919, s. 1-74.
- HAMMER—PURGSTALL. "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Babialî", *Terc. Halit İlbeter, İ.Ü.H.F.D.*, 1941. C. VII, s. 564-586.
- HASLIP JOAN. *Der Sultan*, München, 1968.
- HASLUCK F. *Christianity and Islam under the Sultans*, New York, 1929.
- HASSETT KURT. *Das Türkische Reich*, Tübingen, 1918.
- HERSHLAG Z.Y.. *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden, 1964.
- HEYD, URIEL. *Foundations of Turkish Nationalism*, 1950.
 ———, "Osmanlı Tarihi İçin İbranice Kaynaklar", *Vl. TTK.*, Ankara, 1967, s. 295-302.
- HİTTİ, PHILIP K.—*History of Arabs*, London, 1960.
- HIRSCHFELD YAIR. *Some Findings on Prussian and Ottoman Politics in Palestine During the 1840's Based on the Writings of Dr.Fustov E. Shultz, the first Prussian Vice-Consul to Jerusalem 1842-1851*. Ed. by. Kusher, sh. 263-279.
- HOLD, P.M.—LEWIS. *The Cambridge History of Islam*, vol. I. 1970.
- HOPWOOD, DEREK. *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914*, Oxford, 1969.
- HUREWITZ J., *Great Britain Parliamentary Papers*, vol. I. London 1956.
 ———, ———, *Diplomacy in the Near and Middle East*, vol. I, New York.
- HYAMSON, ALBERT.M., *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine, 1838-1914*, London, 1944.

- ISSAWI, CHARLES. "The Transformation of the Economic Position of the mil-lets in the 19. Century". (Ed. Braude-Lewis). s. 261-286.
- İŞIKSAL, C.. Türkiye'de Açılan İlk Yabancı Dil Okulları". Belgelerle Türk Ta-rihi Dergisi, 1968, Sa. 8, Nisan, s. 29-31.
- _____ "Makedonya Üzerinde Oynayan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nü-fus sayımı." B.T.T.D Nisn. 1971.
- İNALCIK, HALİL. Tanzimat ve Bulgar Meselesi. Ankara 1943.
- _____ , _____ , "Tanzimat ve Fransa", Tarih Vesikaları, C. II. 1943.
- _____ , "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu". Belleten, 1959, C. XXIII.
- _____ , _____ , "The Nature of Traditional Society", Political Moderniza-tion in Japan and in Turkey. Ed. Ward Robert E. Rustow. Dankwart A. Princeton 1964.
- _____ , _____ , "The Ottoman decline and its effects upon the reaya". Aspects of Balkans. (Ed. Birnbaum H-Speros Kyronis) Paris, 1972, sh. 338-353.
- _____ , _____ . The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy. London 1978.
- İNCİCIYAN, P.G., XVIII. Asırda İstanbul Hayatı, 1936. İstanbul, Terc. Hrand Andreasyan.
- İORGA N., Osmanlı Tarihi. C. V. Çev. B.S. Baykal, Ankara, 1948.
- JELAVICH, CHARLES—BARBARA. The Establishment of the Balkan National Sta-tes, London, 1977.
- KARAKOÇ, SERKİS. Tahşiyeli Kavanin. C. II.
- KARAL, ENVER ZİYA. "Non Muslim Representatives in the First Constitutio-nal Assembly 1876-77" (Ed. Braude-Lewis).
- _____ , _____ , Selim III'ün Hattı Hümayûnları, Ankara 1946.
- KARPAT, K.H., Social Change and Politics in Turkey and Contributors, Lei-den, 1973.
- _____ , _____ , The Ottoman State and its Place in world History Leiden, 1974.
- KAZAMİAS, ANDREAS, M. Education and the Quest for Modernity in Turkey. London.
- KAZICI, ZİYA, Osmanlı Devletinde Vergi Sistemi. İstanbul 1977.
- KAYNAR, REŞAT. Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat. Ankara, 1985.
- KODAMAN, BAYRAM. "Tanzimattan II. Meşrutiyet'e kadar Sanayi Mektepleri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi. I. Uluslararası Türkiye'nin Sos-yal ve Ekonomik Tarihi Tebliğleri, Ankara, 1980.
- _____ , _____ , Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980.
- KÖPRÜLÜ, O.F.. "Fuat Paşa'nın Sadarete Yazılmış Bir Tezkiresi", Türk Kül-türü, Mart 1976, Sa. 161, Y. 1, XIV. s.
- KLEBE FRITZ, Dr. Jacob, Beiträge zur islamischen Rechtspraxis gegenüber Nichtmuslimen nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert, Ki-el, 1920.

- KUNERALP, SİNAN, "Osmanlı Kostaki Musurus Paşa", Belleten, 1970.
- KUNTAY, M. CEMAL, Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I. İstanbul, 1944.
- KURAN, AHMET B., Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Meclis, İstanbul, 1956.
- KURAT, Y. TEKİN, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880, Ankara, 1968.
- KUSHNER, DAVID, (Ed.) Palestine in the Late Ottoman Period, political, social and the economic Transformation, Jerusalem, 1986.
- LAMMENS, HENRI, L'Islam, Beyrouth, 1927.
- LELAND, J. GORDON, "The Turkish-American Controversy over Nationality" American Journal of International Law, 1931, C. 25.
- LEWIS, BERNARD, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1970.
- LEPSIUS JOHANNES—BARTHOLDY M. ALBRECHT—THIMME FRIEDRICH, Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Berlin, 1924.
- LIEBESNY, HERBERT J.—KHODDURI M., Law in the Middle East, vol. I, Washington, 1955.
- , ———, The Law of the Near and Middle East, New York, 1975.
- Lord Stratford Redcliffe'nin Türkiye Anıları, Çev. Can Yücel, Ankara, 1959.
- LUKE, SIR HENRY, Cyprus under the Turks, Oxford, 1921.
- , ———, The Old Turkey and the New, London, 1955.
- LÜTFÜ, AHMET, Tarih-i Lutfü, İstanbul. 1291-1328.
- MANDELSTAM ANDRÉ, Le Sort de L'Empire Ottoman, Paris, 1917.
- MA'UZ MOSHE, Studies on Palestine During the Ottoman Period, Jerusalem, 1945.
- , ———, Ottoman Reform in Syria and Palestine under Ibrahim Paşa, Oxford, 1968.
- , ———, "The Jews in Mid-Nineteenth Century, Syria and Palestine: A Community in Transition", Proceedings of the Twenty-seventh Internationale Congress of Orientalists, Wiesbaden, 1971. Ed. by. Denis Sinor.
- MARIOTT, J.A.R., The Eastern Question in the 18. Century. Oxford, 1958.
- MARTENS, N.R.G., Recueil des traités qui embrassent la periode de 1494 à 1896.
- MC CARTHY JUSTIN, "The Population of Ottoman Syria and Iraq", Asian and African Studies, vol. 15, No. 1, March, 1981.
- MEHMED SELÂHATTİN, Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyasisi, İstanbul 1306.
- MILLER, WILLIAM, The Ottoman Empire and Its Successors 1966, London.
- MILOBAR, FRANZ, Der Berliner Kongress und die Bosnische Frage, Zürich, 1902.
- MORAWITZ CHARLES, Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen, Berlin, 1903.
- MORDTMANN, D.ANDREAS, Stambul und das Moderne Türkenthum, Politische Sociale und Biographische Bilder von den Osmanen, Leipzig, 1877.
- MUMCU, AHMET, Siyaseten Katl, Ankara, 1985.

- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic-ül Vukuat, Sadeleş-tiren Neşet Çağatay*, Ankara, 1980, C. IV.
- NAFF THOMAS—OWEN R. *Studies in Eighteenth Century Ottoman Relations with Europe*, 1977.
- NEDKOFF B. CHRISTOFF, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Çev. Şinasi Altundağ, Belleten*, 1944, C. 8 sh. 599-652.
- NEWTON, CHARLES, *Travels and Discoveries in the Levent*, London, 1865.
- NORADOUNGHIAN, GABRIEL, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1903.
- PADEL, FRITZ, *Die Konsulargerichtsbarkeit in Ägypten und in der Türkei*, 1929.
- PAKALIN, ZEKİ. M., *Maliye Teşkilatı Tarihi*, Ankara, 1978.
- , ———, *Mahmut Nedim Paşa*, İstanbul, 1940.
- PANTAZOPOULOS, *Church Law in the Balkan Peninsula, During the Ottoman Rule*, Thessaloniki, 1967.
- PAPPAPOPOULLOS, T.H.M.A., *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turks Domination* Brussels, 1952.
- PAPADOPOULOS, C.G., *Les Privilèges du Patriarchat Oecuménique*, Paris, 1924.
- PETERS, RICHARD, *The Story of the Turks From Empire to Democracy*, 1955.
- POLK, R. WILLIAM—RICHARD L. CHAMBERS, *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago, London.
- POMIANKOWSKI, JOSEPH, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Zürich, 1928.
- PORTER, JAMES, *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, London, MDCCLXVII, vol. II.
- PRICE, M. PHILIPS, A. *History of Turkey, From Empire to Republic*, London, 1961.
- RAMSEY, SIR W.M., *The Revolution in Constantinople and Turkey*, London, 1909.
- RAUSAS, G., Pelissie, *Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1905, vol. 2.
- REŞAT EKREM, *Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1931.
- REY, FRANCIS, *La Protection Diplomatique et Consulaire dans les Echelles du Levant et de Barbarie*, Paris, 1889.
- OKANDAN, RECAİ, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul, 1977.
- ONAR, S.S., *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul, 1952, LIX+1406 s.
- ONGAN, HALİT, *Ankara'nın 2 Nolu Şeriye Sicili*, Ankara, 1974.
- ORAL, SÜREYYA, *Türk Basın Tarihi*, I. Kitap, Ankara, 1967.
- ORHAN MÜNİR, *Minderheiten im Osmanischen Reich und in der neuen Türkei*, Köln, 1937.

- ORHONLU, CENGİZ, Osmanlı Devletinde Tercümanlık, Ankara, 1975.
- ORMANIAN, MALACHIA, The Church of Armenia, London.
- ÖKÇÜN, GÜNDÜZ, "XX. yy. Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", Abadan'a Armağan, Ankara, 1969, SBF Yay., sh. 803-895.
- ÖZALP REŞAT, Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, İstanbul, 1982.
- SABAH Gazetesi.
- SAİT PAŞA. SADRAZAM, Anılar, Çev. Şemsettin Kutlu, İstanbul, 1977.
- SALİBİ KAMAL S., "The 1860 Upheaval in Damascus" (Ed. Polk-Chambers) sh. 185-204.
- SARKIS ATAMAN, The Armenian Community, The Historical Development of a Social and Ideological Conflict, New York, 1955.
- SAYAR, N., Türkiye İmparatorluk Dönemi, Siyasi, Askeri, İdari ve Malî Olayları, İstanbul 1977.
- SAX, CARL RITTER VON, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts, Wien, 1901.
- SCHEEL HELMUTH, Die staatsrechtliche Stellung der Ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei.
- SCHOPOFF A., Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904, Paris, 1904.
- SCHREIBER MARIANNE. Die Stellung der Ausländer in der Türkei unter den Kapitulationen und nach den neuen deutsch-türkischen Verträgen, Bochum, 1922.
- SCHLICHT ALFRED. Frankreich und die Syrischen Christen, 1799-1861, Berlin, 1891.
- SCHMUELEVITZ. ARYEH, "The Archives of Tel-Aviv-Yaffa as a Source for the Final Years of the Ottoman Empire in Palestine", (Ed. Ma'oz), sh. 548-556.
- SERTOĞLU, MİTHAT. "1878 Osmanlı-Rus Anlaşmasına Dair Bazı Yeni Belgeler", VII. TT Kongresi, sh. 601-615, C. II, Ankara, 1973.
- SHAW, STANFORD, J., "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", International Middle East Studies, 9/1978, No. 3.
- , ———, "Ottoman Legislative Councils, International Journal of Middle Eastern Studies, I, (51-84).
- , ———, "Nineteenth-Century Ottoman Reforms and Revenue System", International Journal of Middle Eastern Studies, 6(1975), s. 421-459.
- , ———, "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, vol. II, 1976-77.
- , ———, "Ottoman Population Movements during the last years of Empire 1885-1914: Some preliminary remarks", Osmanlı Araştırmaları, I, İstanbul 1980.

- SIYAVUŞGİL, S. ESAT. "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler". *Tanzimat*. I. İstanbul 1940, sh. 746-756.
- SPULER BERTOLD. *Die Minderheitenschule der Europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg*. Breslau, 1936.
- SUGER PETER. F. "Economic and Political Modernization", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Ward-Rustow, Princeton, 1964.
- SUNGU, İHSAN. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat* I, İstanbul, 1940, s. 777-857.
- SWALLOW CHARLES. *The Sickman of Europe*, London, 1973.
- ŞANLI CEMAL. "Türkiye'deki Yabancı Dinî, İlmî, Hayrî Kurumların Hukukî Durumu ve Gayrimenkul İktisapları", *Hıfzı Timur'a Armağan*. İstanbul, 1979.
- ŞİMŞİR, BİLÂL. *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986.
- Takvim-i Vekâyî*
- Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası.*
- TEKELİ İLHAN. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, C. 2.
- TESTA (Baron. J. de). *Récueil des traités de la Porte Ottoman avec les puissances étrangères depuis 1536*. 8 Cilt. Paris. 1865-1896.
- THAYER L.E., "The Capitulations of the Ottoman Empire and the Questions of their Abrogation as it affects the United States", *The American Journal of International Law*, s. 207-229.
- THOBIE, JACQUES. *Intérêts et Imperialisme Français dans L'Empire Ottoman*. Paris, 1977.
- TIBAWI A.L., *American Interests in Syria, 1800-1901*. Oxford, 1966.
- TİMUR, HİFZİ. "Türkiye'de Bulunan Yabancıların Okuma ve Okutma Hürriyetleri Bakımından Durumu", *İÜHFD.*, C. XI, 1945, s. 271-287.
- TOYNBEE A., *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*.
- TRIANAPHYLIDIS, M. GREGORIE, *Annuaire de Législation, Etrangere* Paris, 1857.
- TRIETSCH DAVIS. "Die Juden von der Türkei", *Länder und Völker der Türkei*, Hugo Grothe, Leipzig, 1918.
- TRUMPENER, ULRICH. "Germany and the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of Ottoman Empire*. Marian Kent, London, 1984.
- TUNAYA, TARIK Z., *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952*. İstanbul, 1952.
- Türk Tarihi Encümeni Mecmuası.*
- UBICINI, M.A., *Lettres sur la Turquie 1 ère Partie*. Paris 1851.
- ULUDAĞ, O.Ş., "Osmanlı Top Tarihinde Reaya Hastahaneleri ve İmtiyazları", *Belleten*, 1937.
- UNAT, İLHAN. *Türk Vatandaşlık Hukuku*. Ankara, 1966.

- UNAT, F.R., Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Ankara, 1964.
- , Türk Eğitim Sisteminin Genel Tarihine Bir Bakış, Ankara, 1984.
- US, H. TARIK, Meclis-i Mebusan 1293/1877 Zabıt Ceridesi, İstanbul, 1940, C. 1.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara, 1948.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Tarihi, Ankara.
- ÜÇOK, COŞKUN—MUMCU, AHMET, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1981.
- ÜÇOK, COŞKUN, Siyasi Tarih, Ankara, 1980.
- ÜLMAN, HALÛK, 1860-1 Suriye Buhramı, Ankara, 1966.
- WARD, E.ROBERT—RUSTOW DANKWART A Political Modernization in Japan and Turkey, Princeton, 1964.
- WÜRL, ERICH, Die Tätigkeit des Markgrafen Pallavicini in Konstantinopel, 1906-1914, Wien, 1951.
- YOUNG, GEORGE, Corps de droit ottoman, 5. Cilt, Oxford, 1905/1906.
- ZADİL EKMEL, Die Besteuerung des Grund und Bodens in der Türkei, Göttingen, 1941.

SUMMARY

Legal Status of Non-Muslim Ottoman Citizens in the Light of German-British Documents and Political Developments

As the reader is aware, the Ottoman Empire ruled over large lands and communities consisting of various races and religions. These people were grouped on the basis of the religion or sect they belonged to, without any consideration of their ethnic origin. Consequently Muslim, Christian and Jewish communities co-existed and formed the human element for the State.

In this State based to a large extent on theocratic principles the policy of assimilation of non-Muslims according to Islamic canonic rules was not pursued. According to Islamic Law, persons who lived in an Islamic State and who maintained their own religion under the protection of the Caliph were called "Zimmî." They maintained their lives in a legal status designed in accordance with the Islamic Law. Communities of different ethnic origin, different cultures and religions existed for many centuries within the Ottoman Empire preserving their own cultures. Each community with the same religion or sect was called "Millet-Nation." These groups were subject to the social living principles of their own religions and groups in the field of private law; in the field of public law they were subject to the rules on the Islamic Law concerning "Zimmîs." In daily life "Zimmîs" were given freedom of conscience but were subject to certain restrictions attendant upon their living in a Muslim society. "Zimmîs" were required to observe some rules in their practice of religion (ibadet) and their dress, could not work in State service in principle and were not allowed to perform military service.

This difference, deriving from their legal status, contributed to the preservation of the nationalist conscience of Zimmîs. Some of the Zimmîs acquired considerable economic power by engaging in trade, because they were not required to perform military service. They further strengthened their power by benefitting from concessions recognized only to citizens of foreign countries by the Capitulations utilizing the method of Patent (mahmi) Institution.

"Zimmîs" led a peaceful life in periods when the State was powerful, however they suffered from unjust administration and unfair taxes as Muslims did during the Era of Decline. They were highly influenced by the currents of equality and nationalism spread by the French Revolution. The Great Po-

wers launched a race to take them under their protection for political purposes and began to make efforts to draw them to their side.

When the Ottoman Empire began launching reforms to stop the decline, it also began making efforts to meet the demands of equality of *Zimmîs* by including Muslim and non-Muslim citizens under the same legal status. The 1839 *Gülhane* and 1856 Reform Edicts were aimed at eliminating the existing unrest.

In addition to the enforcement of new laws adopted from the West, the continuation of the enforcement of Islam Law led to a dualism in the field of Law in the country and prevented a full realization of the desired reforms. In any case, any reform that would have been implemented, would not have pleased the non-Muslim Ottoman subjects and in fact did not. They wanted to establish their own independent states and the Great Powers were supporting them. The target of these states, however, was to reach or maintain their various political and economic interests under the guise of "protecting the rights of non-Muslims living in a Muslim State". This is understood from many archive documents we have referred to, in this study. While some of these states wanted the immediate death of "the Sick Man" and the distribution of its inheritance, others gave support to the Ottoman Empire to prevent its lands from being taken over by the Great Powers. In return for this support, however, they wanted the recognition of important rights for non-Muslims and even concessions such as the recognition of autonomous regions. Thus, the legal status of non-Muslim subjects of the Ottoman Empire, kept continuously under pressure by these States, became one of the biggest political issues of the 19th Century. The Ottoman Empire failed to satisfy the Great Powers and the non-Muslim subjects, despite all the edicts and regulations that were issued, and in fact became the target of considerable reaction from its Muslim subjects. One sector of society which had not had the opportunity for satisfactory social and economic development and was unable to reach a specific cultural level was in favor of the preservation of traditional institutions. For this reason, they could not be expected to understand the reform and support the State. As a matter of fact, the great majority of the reform efforts of the State was oriented towards non-Muslims.

The first chapter of this book studies formulation of this subject in Islamic Law specifying the legal status of non-Muslims living in the Ottoman Empire. In this section, the rights recognized to "*Zimmîs*" by the Islamic Law, the restrictions imposed on them and the limitations drawn will be covered.

In the second chapter we touched on the capitulations recognized for foreign countries and the peace treaties signed with these countries before

“Tanzimat-Reform.” In reality, the common point of these peace treaties is that their provisions concerning non-Muslim subjects of the Ottoman Empire are that they include no provisions on non-Muslim subjects. Some judicial and economic concessions recognized for subjects of the citizens of the Great Powers, however, were later extended to non-Muslim subjects, despite all the opposition of the Ottoman Empire. Although the capitulations and treaties which extended wider rights to this sector than to the rights of Muslim subjects do not constitute an area of direct interest. They affect the legal status of these subjects in this way through “patent” institution.

In the third chapter, the establishment of the status of non-Muslim Ottoman subjects since 1839 and in the fourth chapter the enactment of the related laws are treated.

The well-intentioned reform efforts of the Ottoman Empire in this field led to the establishment on a new basis of the lives of non-Muslims who had lived for centuries in a status within the framework of Islamic Law. With the Regulations issued in this field, studied in the fifth chapter, religious and private law relations of each community were rearranged. The Armenian Gregorien, Greek, Protestant and Jewish Regulations may be shown as examples of this. While the Ottoman Empire was making efforts to meet some demands of these communities on the one hand, it was at the same time seeking ways to find solutions to inter-community or intra-community conflicts.

In the sixth chapter, developments related to non-Muslims in the periods before and after the Second Constitutional Monarchy are discussed. Even the outbreak of WW I did not stop the efforts of the Ottoman Empire in this field. In fact, during the War, the Ottoman Empire was making positive amendments to the regulations of the groups on the one hand and on the other hand was issuing regulations to include the private law status of non-Muslims as well as Muslims.

An effort has been made to understand with the help of documents in the British and German archives and the edicts and regulations of the Ottomans the development in the legal status of non-Muslim subjects of the Ottoman Empire who emerged defeated from the War on Oct. 30, 1918.

While studying this subject as a Historian of Law, it became necessary to touch from time to time on political developments since it is impossible to remain isolated from these events.

It will make me happy if I am able to make a small contribution to the studies in this field.

The necessary preparations for writing this book and my research in the British and German Archives were made possible by assistance from the Alexander von Humboldt Foundation. I am indebted to the Directors of this Foundation as well as to the officials of the Public Record Office (Foreign Office, London) and Dr. Theodor Gehling (Vortrag. Legationsrat) from “Auswärtiges Amt” (Bonn) who gave me every facility to enable me to look for the necessary documents in the archives in the shortest possible time.

Dr. Gülnihâl Bozkurt
Associate Professor of Law
Chairman, Department of History of Law
School of Law
Ankara University

D İ Z İ N

Hemen her sayfada geçen “İslâm, Osmanlı, Müslüman, Zimmî, Babîâlî, Hristiyan, Ortodoks, Ermeni, Yahudi, Rum, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya” gibi sözcükler dizine alınmamıştır.

—A—

ab antiquo: 59, 183.
 Abdülaziz: 74, 81, 103, 114, 115, 123, 128.
 Abdülhamit I: 18, 142.
 Abdülhamit II: 83, 85, 88, 103, 106, 110, 112, 124, 127, 128, 163, 209n., 183, 48n., 190, 195, 196, 200, 201.
 Abdülmecit: 11, 40, 43, 128, 189.
 Abraham Camondo: 190.
 Adliye ve Mezahip Nezareti: 116, 135, 136, 169, 172, 174, 186, 65n., 211.
 Afaroz: 26, 30, 185.
 Afif Bey: 50.
 Ahmet I: 28, 33.
 Ahmet III: 141, 144.
 Ahmet Rıza Bey: 202.
 Ahrar Fırkası: 200.
 Ahz-i Asker Kanunu: 127.
 Akdeniz: 71, 89.
 Akif Paşa: 68, 93.
 Akkerman Anlaşması: 39.
 Aktamar: 207.
 Âli Paşa: 58, 61, 74, 75, 76, 108, 110, 123, 131, 136, 146, 149, 169, 181.
 Ali Suavi: 108.
 Aleko Paşa: 156.
 Alexander II: 36, 38.
 Amerika: 2, 11.
 Amerikan: 46, 81, 133, 138, 141.
 Anadolu: 12, 31, 111n., 46, 64, 69, 89, 91, 92, 93, 97, 101, 102, 112, 127, 182, 205.
 Anayasa: 83, 84, 87, 90, 110, 124, 129, 163, 164, 218n, 195, 201.
 Andrassy: 77, 78, 81.
 Anglikan: 106.
 Ankara: 15, 26.

Antakya: 12, 45, 174.
 Anthimos IV: 46.
 Antimos VI: 79, 80.
 Arabistan: 112.
 Arap: 9, 10, 71, 72, 121n., 106, 108, 195, 200, 202, 203, 205.
 Arapça: 175.
 Arazi Nizamnamesi: 111, 4n., 113.
 Arifi Paşa: 151.
 Aristarchi Bey: 47, 111, 2n., 128, 76n., 156, 185.
 Arnavut: 9, 11, 97, 108, 154, 187, 200, 209, 59n.
 Arscharuni Johannes Efendi: 183.
 Asım Paşa: 95.
 Asya: 68.
 Atina: 68, 156, 187, 68n., 208.
 Avrupa Konseri: 58.
 Avusturya: 35, 36, 39, 54, 71, 72, 76, 77, 81, 88, 99, 107, 108, 131, 134, 139, 140, 188, 203, 206, 46n., 208, 213.
 Avusturya-Macaristan: 95, 105, 121.
 Âyân: 28, 62, 64.
 Ayastefanos: 88, 89, 90, 91.
 Aydın: 208.
 Azarian P: 104.

—B—

Babil: 11, 10n.
 Baf: 29.
 Bağdat: 200, 19n.
 Balâ: 64.
 Balkan: 26, 44, 64, 73, 77, 82, 169, 204, 213, 214.
 Barker Flott: 68.
 Baço Efendi: 168, 200.
 Bedel-i Askeriyye (Askerlik Bedeli): 28, 57, 67, 77, 109, 122, 124, 127, 128, 129.

Belçika: 188.
 Belgrad: 66.
 Berlin: 188, 192, 206, 208.
 Berlin Konferansı (Anlaşması): 78, 88, 89,
 90, 91, 93, 95, 96, 99, 156n., 190, 191.
 Berliner H.S. (Hahambaşı): 147, 148.
 Bethlehem: 44, 48, 51, 49n., 188, 203, 29n.
 Beyoğlu: 37, 38.
 Beyrut: 66, 71, 72, 119, 34n., 151, 179, 187,
 197, 202.
 Beyt-ül Lahin: 45.
 I. Dünya Savaşı: 202, 206, 208, 209, 218.
 Bismarck: 77, 81, 82, 86, 95, 96, 97, 179,
 185.
 Bitlis: 90, 102, 205.
 Bizans: 12.
 Blech E.C.: 198.
 Blunt: 62, 64, 135.
 Boğaz: 21, 213.
 Boğdan: 2, 41, 46, 52, 54, 63, 73, 75, 76,
 77, 108, 170, 214.
 Bosna: 77, 81, 86, 111, 4n., 121, 124, 187.
 Bulgar: 11, 12, 29, 62, 64, 78, 79, 80, 81,
 93, 100, 105, 108, 111, 121, 153, 163,
 168, 187, 190, 192, 193, 200, 204, 214.
 Bulgaristan: 46, 68, 78, 90, 124, 194, 200,
 203, 204.
 Bulwer Henry: 60, 69, 116, 23n., 122, 47n.,
 136, 137.
 Bursa: 12, 13, 130, 132.
 Bükreş Anlaşması: 38.
 Bülow: 78, 81.
 Büyükdere: 53, 184.
 Büyük Friedrich: 39.

—C—

Calvert J. Charles: 63, 116.
 Camborn: 100, 105.
 Cathocart A.: 63.
 Cavit Bey: 156.
 Cevdet Paşa: 68, 77, 87, 111, 1n., 117, 162,
 172, 174, 176.
 Ceza Kanunu: 112, 113.
 Cezayir: 200.
 Cidde: 71.
 Cihad: 7, 121, 124.
 Cizvit: 34, 134, 97n.

Cizye: 7, 8, 9, 25, 26, 27, 28, 38, 46, 76,
 117, 118, 120, 121, 122, 129, 80n., 140,
 141.
 Clarendon: 112, 47n.
 Colonel Rose: 49, 50, 60.
 Crawford J.: 132.
 Cumberbatch: 90, 116, 23n., 135, 104n.
 Currie P.: 105.

—Ç—

Çamurciyan: 178.
 Çanakkale: 49, 143.
 Çerkez: 92.

—D—

Dadian A.: 95, 153, 173n., 155, 184n.
 Damaskinos: 14.
 Damianos: 106.
 Dar-ül Fünun: 162.
 Dar-ül Harb: 7, 146.
 Dar-ül İslâm: 35, 146.
 Derby: 116, 24n., 122, 125, 59n., 132, 92n.,
 138, 111n.
 Deutsche Orient Mission: 99.
 Dickson W.: 174.
 Dinn Hürriyeti: 130, 131, 133, 134, 136,
 137, 139.
 Divan-ı Ahkâm-ı Adliye: 114, 172.
 Divan-ı Hümayun: 30, 31, 157.
 Diyarbakır: 90, 127.
 Diyet: 25.
 Dufferin: 96, 97, 186, 65n.
 Dürziler: 72, 201.

—E—

Earl of Clarendon: 51, 52, 57n, 53, 62n.
 Ebu Suud Efendi: 24.
 Eçmiyazin: 13, 18n., 182.
 Edirne: 12, 54, 116, 131.
 Eflak: 2, 23, 27, 41, 46, 47, 53, 54, 63, 67,
 73, 75, 76, 77, 108, 170, 214.
 Eldridge G.J.: 119, 34n., 133, 151.
 Elliot H.: 69, 82, 86, 116, 24n., 124, 125,
 59n., 132, 92n., 150, 151.
 Enfideyan: 124.
 Enver Bey: 201, 206.
 Epir: 67, 134, 98n., 208.
 Ermeni Gregoryen Milleti Nizamnamesi:
 181.

Ermeni Katogikosluk ve Patrikliği Nizam-
tı: 207, 49n.

Erzberger: 206.

Erzurum: 90, 102, 149, 205.

Evangelischer Bund: 99.

—F—

Fatih Kanunnamesi: 27.

Fatih Sultan Mehmet: 10, 12, 13, 28, 53,
180, 38n.

Fedailer Cemiyeti: 62.

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti: 204.

Fener: 41.

Feraiz: 15.

Ferdinand: 105.

Fıkıh: 7, 91.

Filistin: 12, 13, 66, 71, 115n., 106, 122,
147, 150, 151, 183, 48n., 190, 197, 198,
199, 202, 203.

Finn: 50, 122, 47n., 144, 145.

Finn (Mrs.): 198.

Fotyades Bey: 150.

Franko Gad: 197.

Fransızkan: 203, 29n.

Free Church of Scotland: 137.

Fuat Efendi: 49, 50, 51, 66.

Fuat Paşa: 61, 67, 71, 75, 130n., 76, 108,
110, 111, 132, 155, 189, 215.

—G—

Galata: 13, 155, 184.

Galatasaray Lisesi: 160.

Genç Türkler: 110.

Georgios Scholarius (Gennadius): 12.

Gerdek Resmi: 14.

Girit: 58, 71n., 73, 74, 75, 77, 90n., 200,
105, 124, 195, 200.

Girne: 28, 29, 103n.

Gladstone: 86, 95.

Görçakof: 70, 77, 81.

Grandük Nikola: 126.

Green: 151.

Guizot: 130.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu: 42, 55, 60, 61,
62, 83n., 63, 70, 73, 83, 122, 129, 189,
215, 216.

Gümrük Vergisi: 119, 120, 140, 142.

Gürcüler: 11.

—H—

Habeş: 13, 44.

Hagop Matteosian: 179, 180.

Hagopiann G.: 97.

Hahambaşı: 10, 12, 13, 32, 55, 143, 147,
189, 190, 199, 202.

Halep: 88, 90, 200n., 122, 47n., 126, 131,
136, 146, 187, 188.

Hamr İçme Suçu: 26.

Haraç: 7, 25, 26, 27, 117.

Hardrenge C.: 193, 194.

Hasun: 184, 185, 186.

Havariyun Kilisesi: 12.

Hayfa: 189.

Hayriye Tüccarı: 143.

Hazine-i Evrak: 21 no. 60.

Hazine-i Hassa: 15.

Hellenizm: 205.

Henderson: 188.

Hersek: 76, 77, 81, 86, 124, 126.

Herzl Dr.: 198.

Hırvatistan: 121, 187.

Hilarion: 79.

Hind: 82.

Hindistan: 88.

Hohenlohe v.: 102, 103, 104.

Hollanda: 153.

Holmes: 69.

Hukuk-u Aile Kararnamesi: 208, 209, 210.

Hürriyet ve İtilaf Partisi: 203, 205.

Hüseyin Avni Paşa: 81, 186.

Hüseyin Cahit: 197.

Hız. İsa: 125, 44, 45, 47, 51.

Hız. Peygamber: 215.

—I—

İbret Gazetesi: 109.

İgnatief: 82, 86, 125, 126.

İhtilâl: 13, 59, 214, 218.

İkenes: 136, 137, 146.

İkiadis Efendi: 124.

İncil: 25, 34, 137.

İnsan ve Vatandaş Hakları: 2.

İrtidad: 130, 132, 133.

İskenderiye: 12, 34.

İslahat Fermanı: 40, 44, 45, 58, 59, 60, 61,
62, 83n., 70, 73, 71, 78, 83, 111, 118,
129, 136, 158, 170, 211, 215.

İslâm Hukuku: 1, 4, 7, 16, 17, 19, 25, 44,
57, 61, 71, 91, 110, 132, 146, 148, 215,
216, 217.
İsmail Adil Paşa: 134.
İspanya: 133, 160, 188, 198.
İspanyol: 32.
İspence: 27, 28.
İstanbul Konferansı: 83.
İstefanaki Bey: 62, 156, 190n., 190.
İstegan: 184.
İstinaf Mahkemeleri: 113.
İşkodra: 68.
İtalya: 81, 95, 98, 99, 188, 203.
İtalyan: 20, 76, 107.
İttihat ve Terakki: 195, 196, 197, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205.
İzmir: 34, 42, 62, 90, 158n., 187n., 68,
200, 19n., 201.

—J—

Jabotinski: 202
Jerosimos: 174
Joachkim III: 173
Jön Türkler: 196, 206, n. 41, 209, n. 61,

—K—

Kadı: 14, 15, 16, 28, 30, 48, 57, 210
Kafkas: 206
Kahire: 140
Kâhya: 31, 138
Kamame Kilisesi: 33, 45, 46
Kâmil Paşa: 102, 174, 177 n. 24, 192 n. 93
Kanuni Kanunnamesi: 25
Kanuni Sultan Süleyman: 12, 15, 44
Kanunname-i Ticaret: 113
Kanun-u Esasi: 83, 88, 125, 126, 169, 197.
Kapitülasyonlar: 4, 7, 11, 33, 34, 35, 40,
99, 139, 140, 144 n. 138, 149, 150,
152, 206, 208, 213.
Kapusan: 34
Karadağ: 73, 75, 76, 77, 81 86, 90, 96
Karadeniz: 21, 58 n. 71
Karaitler: 11
Karateodori Paşa: 92
Karayorgi: 41
Karlofça Barışı: 35
Katogikos: 184, 185, 186, 187, 207
Kavala: 42

Keldaniler: 11, 29, 168
Kermir Kilisesi: 15
Kerr: 134
Kıbrıs: 14, 14, n. 22, 17, 20 n. 57, 22, 29,
n. 103, 89, 91, 134 n. 101, 188.
Kıbrıslı Mehmet Paşa: 111
Kiptiler: 11, 13, 44
Kırım: 40, 44, 71, 78, 91, 121, 140
Kıyas: 25
Kiliseler Kanunu: 168, 203,
Kont Münster: 78, 96
Korumu: 140, 141, 146, 147, 148, 150, 151,
152, 153
Kozmidi Efendi: 200,
Köle: 16, 16 n. 28, 84, 103, n. 259
Köstence: 67
Kudüs: 13, 16, 33, 34, 36, 37, 44, 45, 47,
48, 50, 65 n. 95, 80, 98, 106, 107,
136, 144, 145, 172, 175 n. 19, 177 n.
24, 178, 183 n. 48, 188, 189, 197, 198,
199, 202
Kudüs-ü Şerif Rum Patrikhanesi Nizamna-
mesi: 175 n. 19
Kuleli: 62
Kur'an: 20, 26, 55, 60, 130, 131, 216
Kutsal Yerler: 4, 11, 33, 37, 44, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 90, 91, 95, 106, 139,
187 n. 68, 188, 189, 203, 213
Küçük Kaynarca: 4, 11, 36, 38, 49, 52, n.
54, 54,

—L—

Larnaka: 115 n. 20, 119
Lascales M.: 153
Latin: 11, 13, 42 n. 3, 44, 45, 46 n. 23, 187
Lavalette M. de: 47, 48
Layard H.: 86, 92, 93, 94, 95, 138
Lefkoşe: 115 n. 20
Londra: 138, 147, 156
Londra Konferansı: 39,
Londra Protokolü: 86
Longworth: 66, 73, 135
Lord Aberdeen: 60
Lord Stratford Canning: 47, 48, 67, 130,
131, 132.
Lord Cowley: 49, 53 n. 62,
Lord Granville: 97
Lord S. de Recliffe (Bkz. Canning): 43, 51,
52 n. 57, 59, 113, 132 n. 94

Lord Russel: 49, 50, 116 n. 23
 Lord Salisbury: 88, 100, 101 n. 247, 105
 Lord Shaftesbury: 131
 Lord Stanley: 67, 74, 134, n. 98, 147
 Louis Napoleon: 46, 47.
 Lozan: 169
 Lubanow: 103
 Lui Filip: 130
 Lübnan: 11, 35 n. 1, 71, 72, 134, 187
 Lyons: 119

—M—

M. Rüştü Paşa: 81
 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi: 161
 Mahmut I: 35
 Mahmut II: 22, 28, 31, 41, 42, 43, 117 n. 27, 131, 139, 143
 Mahmut Nedim Paşa: 77, 78, 81 95
 Mahmi: 35, 139, 150, 153, 157
 Makedonya: 68, 97, 107, 108, 163 n. 212, 191, 192, 193, 203, 208, 209, n. 59
 Manastır: 196
 Mandeiler: 11
 Maraş: 71, 146, 187
 Martolos: 23
 Maruniler: 11, 29, 68, 72
 Mateos: 18,
 Mavrogordato: 176
 Meclis-i Ahkâm-ı Adliye: 67, 114
 Meclis-i Ali-i İcraat: 78
 Meclis-i Cinayet: 113, 114
 Meclis-i Deavi: 114
 Meclis-i Vâlâ: 57, 67,
 Megali İdea: 205
 Mehmet IV: 15
 Mehmet V: 201
 Mehmet Paşazade Sait Bey: 60
 Mekâtibi Hususiye Talimatnamesi: 169
 Mekke: 104
 Mekteb-i Osmani: 160
 Melkitler: 11, 42 n. 3, 188
 Memorandum: 45
 Mençikof: 51, 52, 53
 Meryem Ana (Panaya) Kilisesi: 22
 Meşrutiyet: 88, 163, n. 209, 195, 196, 197, 200, 201, 204
 Meşveret: 83
 Metropolit: 14, 15, 20 n. 55, 30, 31, 32, 63, 67, 117, 175, 176, 191

Metternich: 71, 213,
 Mısır: 123, 13, 68, 104, 108, 143 n. 134
 Midilli: 140
 Millet-i İslam: 1
 Mirî Arazı, 113 n. 11, 153 n. 171,
 Misyoner: 11, 22, 46, 132, 133, 136, 138, 182.
 Mithat Paşa: 80, 81, 83, 84, 85, 94, 108, 112, 115, 124, 125, 156 n. 187
 Moore T.N. 147, 197 n. 8,
 Mondros: 218
 Mora: 29, n. 1103, 41
 Mostar: 162
 Moşe Levi: 128
 Mufazava: 17
 Mum von Schwarzenstein: 106
 Murat V: 81, 186
 Mustafa III: 16, 39, 142
 Mustafa Efendi: 126
 Mustafa Fazıl Paşa: 109
 Mustafa Kemal Paşa: 206
 Mustafa Reşit Paşa: 40, 41 n. 2, 43, 52, 60, 62, 78, 208, 118, 130, 190
 Musurus Paşa: 156
 Muş: 198, n. 13
 Mülhid: 193
 Mürted: 130
 Müstemen: 91,
 Müşir Rauf Paşa: 105

—N—

Nafi Efendi: 126
 Nahiye Nizamnamesi: 112
 Namık Kemal: 109, 123, 149, 155, 157
 Napoleon: 141
 Napoleon III: 72, 73
 Nasturiler: 11, 29, 68
 Naum Efendi: 199, 202
 Nelidow: 106, 173, 192
 Neogolos Gazetesi: 165
 Nerses: 83, 98, 126, 182, 183
 Nesselrode: 45
 Newton: 140
 Nikola (Car): 45, 52
 Niş: 64, 111 n. 4
 Nizamiye Mahkemeleri: 112, 113, 114
 Nizamname: 57, 111, 112, 119, 120, 147, 149, 161, 1652, 170, 171, 175, 181, 182, 190, 207 n. 49, 20, n. 59

—O—

Odessa: 144
 Orhan Bey: 12
 Ormanian: 104, 181 n. 42
 Osman Paşa: 126
 Osmanlı Akrar Fırkası: 205
 Osmanlılık: 108, 110, 196, 200, 201, 217
 31 Mart Olayı: 21
 Ovakim (Hereoghim): 13

—Ö—

Örfi vergi: 26, 29, 119
 Öşür: 26, 117

—P—

Palgrave: 62, 68, 122, 154
 Palmerstone: 47, 48, 144
 Pan Turanizm: 206 n. 41
 Papa: 29, 47, 161.
 Paris: 72, 81, 160, 190, 208
 Paris Barışı: 36, 44, 58, 146
 Patente: 140, 141, 142, 143, 144, 157
 Patterson J.F.: 132
 Pera: 59
 Peşkeş: 30
 Piu IX: 46
 Polonya: 32
 Poujade: 187
 Prens Sabahattin: 195
 Preveze: 63, 68
 Prockesch: 55
 Proidos Gazetesi: 165
 Protestan Cemaati Nizamnamesi: 178
 Prusya: 39, 54, 65, 72, 75, 76, 131.
 Prut: 53

—R—

Rabbaniler: 11
 Radolin v: 103
 Reform: 217
 Rıfat Paşa: 52.
 Rıza Paşa: 42, 174,
 Rodos: 24
 Roma: 13, 46, 47, 48, 136, 141, 185
 Romanya: 90, 105
 Romen: 11, 40, 80, 93, 108
 Rönesans: 127
 Rum Patrikliği Nizamati: 171

Rumeli: 12, 13, 31 n. 111, 66, 93, 99, 107, 112
 Rusçuk: 111 n. 4, 153
 Rüstem Paşa: 100, 101, 105

—S—

Sabah Gazetesi: 166, n. 224, 168
 Sabiiler: 11
 Saffet Paşa: 92, 93
 Said Paşa: 102, 105, 107, n. 276, 127, 151,
 152, 157, 173, n. 10, 188,
 Sakız: 42, 187, n. 68
 Samiriler: 11
 Sandwith T.B.: 115, 119
 Sankey F.T.: 115 n. 2
 Saraybosna: 121
 Sardunya: 188
 Saurma: 100, 101, 101 n. 247, 102 n. 252,
 103
 Sava Paşa: 114, 124.
 Sayda: 34
 Selanik: 29, 81, 93, 116, 130, 163 n. 212,
 200 n. 19, 208
 Selim III.: 18, 19, 28, 142, 143
 Sevres: 169
 Seymour G. Hamilton: 49
 Sırp: 11, 12, 29, 38, 39, 77, 80, 81, 90, 93,
 163 n. 211, 164 n. 218, 193 n. 98, 195,
 200, 209 n. 59, 214
 Sırbistan: 2, 41, 46, 73, 75, 77, 78, 81, 86,
 88, 90, 108, 170, 193 n. 98, 203, 204
 Sicil-i Nüfus Nizamnamesi: 208
 Sinagog: 12, 18,
 Sinop: 54
 Sis: 186, 187, 207
 Sivas: 92, 102
 Siyonist: 202
 Sızık: 124
 Slav: 40, 44, 76 n. 133, 77, 108, 191, 200
 Sofya: 153, 193
 Sokullu Mehmet Paşa: 38, n. 10
 St. Antonio Kilisesi: 13 n. 21.
 St. Petersburg: 48, 58 n. 71, 75
 St. Vierge de Pammacaristos: 12
 Stamboloff: 194
 Stanboul Gazetesi: 126
 Status Quo: 48, 50, 91, 174
 Sultan Murat: 12

Suriye: 12, 13, 29, 44, 60, 66, 68, 71, 72, 73n, 125, 106, 122, 127, 132, 150, 151, 179, 198 n. 10, 201, 203
 Süryaniler: 11, 13, 21, 68, 136
 Süveys: 106

—Ş—

Şakir Paşa: 100, 101 n. 247, 102, 105
 Şanı: 66, 72, 94, 107, 132, 151, 174, 184, 201,
 Şark sorunu: 21
 Şer'i Hukuk: 4, 8, 9, 14, 114
 Şeriye Sicilleri: 17, 20, 23, 24
 Şeyhülislam: 19, 21, 55, 61, 202
 Şeyhülislam Arif Efendi: 61
 Şura-i Devlet: 74, 76, 114, 115, 152
 Şükrü Bey: 206

—T—

Tabüyet Kanunu, 4, 139, 141 n. 126, 148, 152
 Talât Paşa: 206
 Talmud: 11 n. 10
 Tanin: 166
 Tanzimat: 2, 3, 5, 28, 32, 40, 41, 42, 43, 59, 77 n. 111, 112, 113, 117, n. 30, 118, 119 121, n. 43, 154, 157, 163, n. 209, 164 n. 217, 189, 213.
 Tarabya: 49, 59 n. 73, 113
 Taşnak Cemiyeti: 202
 Taylor: 149
 Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu: 166, 169
 Tersane Konferansı: 82
 Terzian: 206
 Teselya: 135
 Testa: 186
 Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti: 195
 Teşkilât-ı Mehakim Kanunu: 117
 The Times: 85, 195
 Tımarlı Sipahi: 13
 Ticaret Usul Kanunu: 113
 Tingirzade Tozanet: 185, 186
 Titoff: 48
 Toryan Efendi: 165
 Trabzon: 20 n. 55, 30, 68, 102, 102 n. 152, 103, 122.
 Trakya: 46, 126, 191, 208

Tripoli: 16, n. 228
 Trotter A.: 90, 127, 133, 180, 198 n. 13
 Tuna: 111, 112
 Tunus: 108, 187 n. 68
 Turhan Paşa: 100
 Tur-i Sina Manastırı: 24
 Türk: 9, 10, 41, 60, 63, 67, 97, 103, 108, 197, 203, 205
 Türkçe: 84, 89, 102, 114, 162, 164, 169, 175 n. 19, 200, 205
 Türkçülük: 196
 Türkiye: 21 n. 60, 64, 96
 Türkmençayı: 182

—U—

Ukubat: 8
 Urquhart: 41

—Ü—

Ümmet: 14
 Ümmetçilik: 216
 Üsküp: 192, n. 93, 193

—V—

Vakıf: 16, 22, 31, 123, 175
 Valerga G.: 188
 Van: 90, 102, 205
 Vasilaki Bey: 80, 125
 Vatikan: 186, 187, 188, 206
 Vehobediyan Artin Efendi: 183
 Venizelos: 208
 Victoria: 74
 Vidin: 64, 111 n. 4
 Vilayet Nizamnamesi: 43, 84, 111, 112, 113
 Viyana: 54, 55 n. 67, 107, 156, 207, n. 46
 Vodena: 63
 Voynuk: 23, 27
 Voyvoda: 28, 77

—W—

Washington: 156
 White, J.A.: 135 n. 104, 138, 151, 174, 176, 177, 180, 192, 193, 197 n. 8
 Wilhelm I: 86
 Wilhelm II: 106
 Wilkinson: 68, 115 n. 2
 Wolff: 93, 191.
 Wright W: 132
 Wyndhom H.: 151, 192

—Y—

Yakobi Süryaniler: 136
 Yavuz Sultan Selim: 12, 13, 15
 Yeni Osmanlılar: 108, 109 n. 282, 110
 Yeniköy: 205
 Yezidi: 127.
 Yunan: 37, 93, 163 n. 212, 195, 208, 214
 Yunanistan: 2, 11, 39, 41, 73, 75, 79, 96,
 105, 200, 203, 208, 214

Yuvahim Efendi: 196
 Yuvakim (Kıbrıs Başpiskoposu): 14

—Z—

Zafiraki Efendi: 126
 Zecriye Resmi: 119
 Zeytindağı: 48
 Ziya Paşa: 109, 110, 123, 157
 Zohrab: 125 n. 59.

ISBN 975 - 16 - 0166 - 5

Fiyat

T 16 000 a